

Giripashanker Maushanker સુદર્શન. Bhakt of Sur

સુદ.

(તંત્રી મણિલાલ નમુઆઈદિવેડી.)

(નર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

—*S*—

“ સત્યં પરં ધીમાહિ ” — માગવતમ.

પુસ્તક ૧૨, અંક ૧]

(માસિક)

[ઓક્ટોબર, ૧૯૬૬]

૧

સાહિત્ય

ત્યાગ

(મહેશુ)

ગાંધી

હું નહીં છું ! હું નહીં છું ! ત્યાં આવશે કોઈ નહીં !
સો સો દિવાલો બાંધતાં ત્યાં આવશે કોઈ નહીં !
ના આંસુથી, ના ખુદમંથી, ના વરસથી, ના જાણથી
દિલ ને હૃદય — એકાંત ના ! એ વાત છે કે કદની,
સો ખુદ રહેજે માં ખુદી ! જ્યાં હું ખુદી તે હું કરું
‘ એ એ હવે ? એ આ યજુ ? ’ એ પ્રશ્નો કોઈ નહીં !
‘ એ છે ખુદી ! કે છે નહીં ! દિલ જાણતું ને છે તે છે !
જ્યાં જ્યાં ખુદી દિલની દરી ત્યાં ત્યાં ખુદી દિલ છે નહીં !
પેલા ક્યાં તો હસ્ત ત્યાં તો કામને પૂછ્યું હવે !
એ ખુદાવા ને છે ખુદી તો પૂછવાનું કે નથી !
છે હસ્ત ને તો ખુદ તો ને પૂછું હવે ને ના દીકરું
કિસ્મત — તો તે આંતરથી નેવાં સદી !
એ ગરમ ખુદને છે યજુ આમમ નથી નીડાળવા,
એ ગરમપર પાડે તમે વીંટી હવે શકશે નહીં !

મ્હારી કપર આધી આદી ત્યા કોઈને સુનાવો, —
 હું જ્યા હતાઉં ત્યા કુલોમે વેરશે કોઈ નહીં । —
 શુ છે કુલો ? શુ કષ્ટ છે ? શુ સૌ તમે ? જનારને ।
 આ ગાળતુ દરિયાતલુ તે ઉર્મિઓ ગણતુ નહીં । —
 મુગ ઉર્મિ એ તમ વારિધિ । તમ વારિધિ મુગ ઉર્મિ છે ।
 શી દિકમને આ છે જન્ય ? ને જાણશે કોઈ નહીં । —
 શુ પૂછતુ ? શુ જોયલુ ? મુશ હો જાને રહેજો ખુલી ।
 જ્યથે આમુ ખેરશે તો લૂગે કોઈ નહીં । —

—X—

૨

સંગીત

(અનુસંધાન ગત વર્ષ ૧૪૬ થી)

સ્વર અને શ્રુતિ વિષે આપણે સાધારણ રીતે વિચાર કરી આ પા, પણ ગા...
 દી બુદ્ધિ, શ્રુતિઓ ઉપર ધ્વનિની આવ જ કરતા કોઈ કોઈ વાર કસરતથી સ્વરોને પો
 સંપ્રેતાની શ્રુતિમાની હરકોઈ શ્રુતિ ઉપર જતાં શકાય છે અથવા અન્ય સ્વગ્ની શ્રુતિ સુ-
 ધી સંજ્ઞાની શકાય છે આવા જે પ્રકારે જને છે તેમાં સ્વરોમાં વિભાગ થાય છે, અને જો
 કે એ વિકારોની યથાર્થ સમજણ વર્તમાન સમયે ગાયકો ગાયથી કરીને આવી, રાગના નથી
 તમાપિ રાગમાં તેમની જે પ્રસિદ્ધિ છે તે અજ કહેવી ઉચિત છે —

પૃથ્વ, મ્યુત અને અમ્યુત જે રીતે વિદ્યુત થાય છે એથી શ્રુતિથી મ્યુત તે મ્યુત પૃથ્વ,
 અને એથી શ્રુતિ ઉપર જે કામ પૃથ્વ ને અમ્યુત પૃથ્વ, જ્યારે નિપાદ પૃથ્વ ॥ પ્રથમ શ્રુતિ
 ઉપર અમ્યુત અને કામ પૃથ્વની ઉલી શ્રુતિ ઉપર સમગ્ર જ્યારે પૃથ્વનાધારણ એવા
 નામનો સ્વર થાય છે, અને પૃથ્વ પોતાના સ્થાનથી મ્યુત યથા પ્રીત શ્રુતિ ઉપર સમગ્ર જ
 એ મ્યુત પૃથ્વ છે. નિપાદ જ્યારે પૃથ્વની જે શ્રુતિ ઉપર, સમગ્ર જ્યારે તે મકની કહેવાય છે,
 ને તે વખતે પૃથ્વ પ્રથમની જે શ્રુતિથી હીન યથા ફળ છે એટલે પોતાને સ્થાને અર્થાત્ ય
 ગુર્ય શ્રુતિ ઉપર જતા પણ વિદ્યુત થાય છે અમ્યુત જતા વિદ્યુત અથવા મ્યુત થાય છે. એ
 કટુ વિરોધ નથી કેમકે નિપાદ જે શ્રુતિને બદલે ચાર શ્રુતિ સુધા થયો એટલે પૃથ્વ, અમ્યુત
 જતા આવત થવાથી મ્યુત જેવા ભાવશે આમ વિદ્યુત પૃથ્વ જે પ્રકારનો છે કામ એકજ
 પ્રકારે વિદ્યુત થાય છે જ્યારે પૃથ્વ ॥ છેવટની શ્રુતિને કામ પૃથ્વ છે જ્યારે તે ચાર શ્રુતિ-
 નો યથા જાય છે, તે વિદ્યુત જણાય છે.

ગાધારના વિકારી એના જે જોઈ શકાય છે જ્યારે મધ્યમની પ્રથમ શ્રુતિને ગાધાર પ-
 કડે છે, ત્યારે તેની શ્રુતિઓ ત્રણ થાય છે ને ગાધાર વિકારી આ ૭ જ્યારે મધ્યમની પ્ર-
 થમ જે શ્રુતિને ગાધાર પકડે છે ત્યારે પણ ગાધાર વિકારી થાય છે. પ્રથમ પ્રકાર જે કોઈ

તે સાધારણ ગાધાર કહેવાય છે, ને બીજે પ્રકાર તે અતરગાધાર કહેવાય છે.

મધ્યમ પશુ જે પ્રકારે વિકારી થાય છે તેમ પર્ક, સાધારણ અને કાકલીનિષાદ જે વૃદ્ધ કરીને જે રીતે પર્ક, વિકારી થાય છે તેમ સાધારણ અને અતર ગાધારને યોગે જે રીતે મધ્યમ વિકારી થાય છે.

મધ્યમ આમઆ પચમ ત્રીજી શ્રુતિ ઉપર કાયમ જણાય છે, ને તે વિકૃત પચમ છે. આ એક વિકાર થયો બ્યારે પચમ મધ્યમની છેલી શ્રુતિને, મધ્યમ આમઆજ પકડે છે, ત્યારે તે કૈશિકપચમ કહેવાય છે ને તે પચમનો બીજો વિકાર છે. *

પૈરત એકજ પ્રકારે વિકૃત થાય છે મધ્યમ આમઆ પૈરત પચમની છેલી શ્રુતિને પકડી આગ શ્રુતિનું થાય છે, તે વિકૃત થાય છે.

નિષાદ જે પ્રકારે વિકૃત થાય છે નિષાદ બ્યારે પર્કની પ્રથમ શ્રુતિ ઉપર સમજાય ત્યારે તે કૈશિકનિષાદ કહેવાય છે આ એક વિકાર એ વખતે તેની ત્રણ શ્રુતિ થાય છે. બ્યારે કાકલીનિષાદ થાય ત્યારે તે બે ચાર શ્રુતિ થાય છે એ બીજો વિકાર.

આ પ્રકારે બારે વિકૃત ભેદ છે જે નીચે પ્રમાણે:—

રિગર.	શ્રુતિસ્થાન.	દૃષ્ટી શ્રુતિવાળો.	
૧	અયુત પર્ક	મદા	દ્વિશ્રુતિ
૨	અઅયુત પર્ક	છન્દોવતી	દ્વિશ્રુતિ
૩	વિકૃત કાયમ	રતિકા	ચતુ શ્રુતિ
૪	સાધારણ ગાધાર	વલિકા	ત્રિશ્રુતિ
૫	અતર ગાધાર	પ્રસારિણી	ચતુ શ્રુતિ
૬	અયુત મધ્યમ	પ્રીતિ	દ્વિશ્રુતિ
૭	અઅયુત મધ્યમ	માર્ગની	દ્વિશ્રુતિ
૮	ત્રિશ્રુતિ પચમ	અદીપતી	ત્રિશ્રુતિ
૯	કૈશિક પચમ	સદીપતી	ચતુ શ્રુતિ
૧૦	વિકૃત પૈરત	રમ્યા	ચતુ શ્રુતિ
૧૧	કૈશિક નિષાદ	લીલા	ત્રિશ્રુતિ
૧૨	કાકલી નિષાદ	કુચુલતી	ચતુ શ્રુતિ

આ બાર વિદ્યુત અથવા વ્યુત સ્વર છે, તેમાં સાત, શુદ્ધ અથવા અવ્યુત ઉમેરતાં કુલ સ્વર ઓગણીસ થાય છે.

સ્વરેનાં શુદ્ધ, આંદોલ, વિકૃત, એવા પ્રકાર પણ ગણાય છે. શુદ્ધ અને વિકૃત વિષે તો કહેવાઈ ગયું, પણ આંદોલ એટલે ગાવામાં જે સ્વરને દલાવીને ગાવામાં આવે તે સ્વર આંદોલ કહેવાય છે. વળી એક સંસ્કૃતમાં પઠ્ઠ અને પચમ એ બે સ્વર તો કાયમ સ્વર છે, પણ ખાડીના જે પાંચ તેમનાં પ્રત્યેકના કોમલ સહકારી, અતિ કોમલ, કોમલ, તીવ્ર, તીવ્રતર, તીવ્રતમ એવા પ્રકાર ગાવાના પ્રકારને લેધને થાય છે. પોતાની પૂર્ણ શ્રુતિ ઉપર સ્વર આલોચ કરી તે કોમલસહકારી થાય છે, પછી તેને વધારે ઉચ્ચ કરવાથી તે અતિકોમલ થાય છે; એથી વધારે ઉચ્ચ લેવાથી કોમલ થાય છે, એથી વધારે ઉચ્ચ લેવાથી તીવ્ર થાય છે; એમ ઉત્તરોત્તર, નાણુવું. આ બધા પ્રકાર હામોનીયમ જેવા પ્રાચીન હોઈ શકતા નથી તેમાં તો ફક્ત તીવ્ર અને કોમલ બેજા બતાવેલા હોય છે. શ્રુતિ કે એવા કાંઈ બારીક ભેદ તેમાં આવી શકતા નથી. હામોનીયમમાં પઠ્ઠ અને પચમને શુદ્ધ કાયમ સ્વર જાણી ખાડીના પાંચના તીવ્રકોમલ, બે પ્રકાર આપ્યા હોય છે તેથી તેમાં પ્રત્યેક સમજે બાર બાર સ્વર હોય છે.

પચળી સ્વરેના ચાર પ્રકાર માંય છે: વાદી, સંવાદી, વિવાદી, અનુવાદી. રાગમાં જે સ્વર વારંવાર આવે તે વાદી. એનેજ અંશ સ્વર પણ કહે છે. જે સ્વરથી કોઈ અન્ય સ્વર ઉપર પહોંચતાં બાર કે આઠ શ્રુતિ વચમાં આવે તે બે સ્વર પરસ્પરના સંવાદી ગણવા * પઠ્ઠના સંવાદી મધ્યમ અને પચમ છે, કપળનો ધૈરત છે, માંધારનો નિષાદ છે, મધ્યમનો પઠ્ઠ છે, પચમનો પઠ્ઠ છે, ધૈરતનો કપળ છે, નિષાદનો ગાંધાર છે; નિષાદ અને ગાંધાર અન્ય સર્વના વિવાદી છે; અથવા નિષાદ અને ગાંધાર તે કપળ અને ધૈરતના વિવાદી છે; અથવા કપળ અને ધૈરત નિષાદ અને ગાંધારના વિવાદી છે. વાદી, સંવાદી, અનુવાદીના બરાબર યોગથી જે રાગ ચાલ્યો હોય તેની સાથે મળતો ન આવે એવો જે સ્વર તે વિવાદી એમ સમજવું; કેટલાક બે શ્રુતિના અંતરવાળા સ્વરને પણ વિવાદી કહે છે. જે પરસ્પર સંવાદી કે વિવાદી નથી તે બંધા સ્વર અનુવાદી છે એમ નાણુવું. વાદી છે તે રાગનો રાગ છે, સંવાદી અમાત્ય છે, વિવાદી શત્રુ છે, અનુવાદી નોકર છે. પઠ્ઠના પચમ, ધૈરત, કપળ અનુવાદી છે; કપળના પઠ્ઠ અને મધ્યમ છે, ગાંધાર અને નિષાદ સર્વના વિવાદી હોવાથી તેમનો કાંઈ અનુવાદી નથી; મધ્યમના પઠ્ઠ, કપળ, ધૈરત અનુવાદી છે; પચમના મધ્યમ અને ધૈરત છે; અને ધૈરતના મધ્યમ અને પચમ છે. દેશી અને અંગરેજ સંગીતમાં જે ફર પડે છે, દેશી સંગીત નાણુનારને અંગરેજ સંગીત છેક કરોડ લાગે છે, તે કારણ એજ છે કે અંગરેજ સંગીતના કાંઈ એક રાગમાં વિવાદી સ્વર પણ આવી શકે ને તે ઉપર ધણી વાર આપ્યા રાગની અસરનો આધાર હોય છે; ત્યારે દેશી સંગીતમાં કોઈ રથાને વિવાદી સ્વર આપતાંજ નથી, એકદર એકતાન નલધારા જેવો અર્થ એક રથાથી રાગ ન આવવો એજ આપણા સંગીતનો હુદ્દશ હોય છે.

* સ્વરની પોતપોતાની જે શ્રુતિ તે આ હીસાખમાં ગણવી નહિ.

સ્વરની આજ્ઞાથી ક્ષત્રિયાદિકા દેવ અમુસાદિકા જાતિ માનવાગાં આવે છે. પદ્મ, ગાંધાર, મધ્યમ, એ દેવ છે, પચમ પિતૃ છે, કપમ ને ધૈવત કાપિ છે, નિપાદ અસુર છે. સ-મ-પ, આજ્ઞાથી છે, રિ-ધ, ક્ષત્રિય છે, નિ-ગ, વૈશ્ય છે. સ્વરોનાં રમ દેવતા છે, આદિ પણ માનેલાં છે:—

સ્વર.	રમ.	દેવતા	છદ
પદ્મ	પદ્મ	અગ્નિ	અત્યુકુપ્ત
કપમ	બૃહસ્પતિ	બ્રહ્મા	ગાયત્રી
ગાંધાર	સુપણ્ડ	સરસ્વતી	ત્રિષ્ટુપ્
મધ્યમ	કુન્દ	શંકર	બૃહતી
પચમ	શ્યામ	વિષ્ણુ	ચક્રિ
ધૈવત	પીથા	મણિપતિ	હૃષિકુ
નિપાદ	કપુર	સૂર્ય	જગતી

અગ્નિ, બ્રહ્મા, ચંદ્ર, વિષ્ણુ, નારદ, એ પ્રથમ પાંચ સ્વરના પાંચ કાપિ એટલે, જો નારા છે, ને 'ધ'ની ના કાપિ હજુ છે.

સ-રી વીર રસમાં, આદ્યુત રસમાં, ને શૈવ રસમાં પ્રયોજવા, ધા ખીમતમાં ને ભાષાનકમાં પ્રયોજવો; ગ-ની કૃષ્ણમાં પ્રયોજવા, અને મ-પ દારવ તથા સુંગારમાં પ્રયોજવા. (આગળ ચાલુ)

કવિતા એટલે 'છદ' શાસ્ત્રના નિયમાનુસાર રચેલાં અને અનુપ્રાસવાળાં પદ (દશપદરામ); અર્થ 'ચમત્કૃતિવાળું' રસિક ચિત્ર (નભઘાશંકર); એવાં અનેક લક્ષણો આપણાં મૂળરાતમાં જોવાં છે. પ્રાચીન સાહિત્યકારોએ જે લક્ષણ કહ્યાં છે તેની અત્યંત ચર્ચા કરવી અપ્રાસંગિક લાગે છે. પરંતુ કાવ્ય શાસ્ત્રે કહ્યું છે વિપ્લવવારંવાર અભ્યસનો છતાં ફરી ફરી ચર્ચવા એવો હિવાળો તેના વિષે કાંઈક કહેવાનો અવકાશ રહે છે. કાવ્યમાં શું આવવું જોઈએ; કાવ્ય શાસ્ત્રે કહેવાય, એ અને એવાં પ્રશ્નો રહેવાં રહેવાં પછી કાવ્ય શાસ્ત્રી થાય છે. એ પ્રશ્નોને વિલોકવા કરતાં ફરીએ તો તેમાંથી કાવ્યના સ્વરૂપનાં આપણને કાંઈક ખાસ થવા વિના રહે નહિ. અને કાર્ય ઉપરથી કારણનું અનુમાન કરતાં જઈએ તો જે હિતમ કાવ્યો છે તેમાં વાપરવાની ભાષાને હૃદયસ્પર્શ પ્રકારની જણાય છે. જે શબ્દો હૃદયારેવા છે તેમના વાચ્યાર્થ સ્પષ્ટ છતાં તે;

માંથી દોષ ધીમેજ અર્થ એવો દર્શિત થાય છે કે જેને લખી કે કહી બતાવાય નહિ, માત્ર હૃદયજ તેનો આનંદ અનુભવી શકે. કાવ્યના એક એક શબ્દમાં આવી શક્તિ હોય છે એટલુંજ નહિ, પણ એ કાવ્ય જે સમગ્ર કલ્પનાનું અંગ હોય. તે કલ્પના પણ આપણને જાણીતા એવા વિષયોની છતાં તે વિષયો પારની છે એમ લાગતાં તેનો દોષ અવાચ્યઆનંદ અનુભવાય છે; અને એ શબ્દો અને એ કલ્પના, એ કાવ્યખંડ અને એ સમગ્ર કાવ્ય, એ હૃદયના અંગાંગિભાવમાંથી પરસ્પરને જે પોપણ મળે છે તેની રમણીયતા હૃદયમાત્રજ અનુભવી શકે છે.

ત્યારે એમ કહી શકાય કે કાવ્ય થવાનું નિમિત્ત અમુક પ્રકારની પ્રકૃતિમાંજ હોય છે, ગમે તેટલા અભ્યાસથી, ગમે તેટલા સાહિત્યસંગ્રહથી, કશાથી એ પ્રકૃતિ આવતી નથી. અને નૈસર્ગિક પ્રતિભા કહે છે. જે એવી પ્રતિભાવાળાં હોય તે કવિ થઈ શકે. કવિ શબ્દોને વાપરે છે. પણ શબ્દોની પાર દેખે છે, વ્યવહારના સંબંધોમાં ફરે છે પણ તે સંબંધોની પારના વિશ્વને સર્વદા પોતાનું મણે છે, ગદ્યનો હચ્ચાર કરે છે પણ વ્યાકરણની પારના પંચનેજ સાકાર કરતો હોય છે. નગતમાં અપસોકન કરવાની જેને ટેવ હતી તે જોઈ શકશે કે માણસોમાં પ્રકૃતિના અનેક અને અનંત પ્રકાર છે. કેટલીક પ્રકૃતિ એવી હોય છે કે રચૂસ પદાર્થ અને તેનો રચૂસ શબ્દ તે વિના બીજું સમજી શકતી નથી, કેટલીક પ્રકૃતિ એવી હોય છે કે રચૂસની પારના અર્થ અને રચૂસની પારના વિષયોજ સમજી શકે છે. તે રચૂસ વ્યવહારમાં જુલો કરે છે; કેટલાકને ગદ્યની ભાષાજ સમજાય છે, કાવ્ય પણ તેવા લોક જગતમાં પ્રમાણે ગોઠવેલા અને અનુપ્રાસવાળા ગદ્યનેજ કહે છે; કેટલાકને પદ્યજ એટલુંજ અનુકૂલ થઈ જાય છે કે તેમને ગદ્ય સમજી શકી નથી. સૃષ્ટિના એના એજ પદાર્થોમાં પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ અનુસાર નવાં નવાં વિશ્વ જુદાં જુદાં મનુષ્યોને સમજાય છે; તેમાં જે અનુષ્ઠાને રચૂસની પારનું ફરોન થતું હોય, રચૂસની પારની રચના કલ્પનામાં પ્રતીત થઈ જતી હોય, રચૂસની પારના સંબંધો હૃદયની નવાં વિશ્વ ફરવાની શક્તિ સહજ રીતેજ આવેલી હોય, તે વર્ગમાં કવિઓની ગણના થઈ શકે છે.

એમ હોવાથીજ ધણાક કવિઓ ભવિષ્યને પણ જાણી શક્યા છે; ચંદ જેવા વીર કવિઓ, વ્યાસ જેવા મહાત્માઓ આગળ આગળથી ચવાની વાતોના ઇશારા કરી શક્યા છે. નહિ કે તેમને દોષ દિવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હતી; માત્ર એટલુંજ કે રચૂસવિશ્વના વ્યવહાર અને સંબંધોની પાર તેમની દૃષ્ટિ પહોંચતી હોવાથી તેમને તે તે વ્યવહાર અને સંબંધોના નિત્ય પરિણામ પણ દૃષ્ટિમાં આવી શકતા, ને તેથીજ તેમના કાવ્યને ભવિષ્ય સમજાવતો રંગ ચડી જતો. યોગાભ્યાસીઓ અને તત્ત્વજ્ઞો જે રીતે સિદ્ધિપ્રલયી ભવિષ્ય કહી શકે છે તે અને આ રીતે એકની એકજ છે; હૃદયની તીવ્ર લાગણી, તીવ્રદૃષ્ટિ, અને શુદ્ધ બુદ્ધિમાં સહજ રીતે પ્રત્યેક વાતોનાં પ્રતિબિંબ મડી જાય છે. એવાં પ્રતિબિંબ સર્વના અંતઃકરણમાં પડે છે, પણ તેને સમજવાં, તેનો અર્થ કરવો, અને તેની સૃષ્ટિ રચી તેનો ઉપયોગ કરવો, એ આવડવાને માટે સાદાજિજ્ઞ પ્રકૃતિનું બહુ અથવા યોગાભ્યાસની સાધનમંડળ

આવશ્યક છે. એથીજ કવિનું સામર્થ્ય જેમ સ્વભાવોક્તિવાળા કાવ્યમાં સ્પષ્ટ જણાય છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનીનું પણ સદગ્નેષજિધની વિશ્વજ્ઞતામાં પ્રતીત થઇ શકે છે. આ પ્રકારે કાવ્ય અને તત્ત્વને નિમૂઢ સંબંધ હોવાથીજ ધર્મમાત્રે મૂલ્યથી કાવ્યનો આશ્રય કરેલો છે. તર્કપ્રધાન પ્રકૃતિ, જેનું શુદ્ધિસ્થાન ભ્રમ અને વિશ્વાસ છે, તેમને આ શક્તિ સ્વાભાવિક રીતે કવચિત્તજ હોય છે, કૃત્રિમ રીતે પ્રાપ્ત કરવાથી પણ સ્વાભાવિક જેવી વિશુદ્ધિને તે પહોંચી શકતી નથી. તાર્કિક પ્રકૃતિઓ આજ કારણથી ઘણી વાર નાસ્તિક કે ધર્મહીન હોય છે. હૃદય અને હૃદયનો રસ એજ આનંદનું નિદાન છે; કાવ્યમાં કે ધર્મમાં પણ જેને આનંદ અથવા પરમ પુરુષાર્થ કહેવાય છે તેનું મૂલ્ય હૃદય છે. કાવ્યથી આનંદ હૃદયને તે ક્ષણિક રહે છે, વીજળીના ઝળકારાની પેઠે પ્રાપ્ત થઇને વિલીન થઇ જાય છે; ધર્મવિવેકથી પરંપરા પુરુષાર્થ હૃદયને તે નિત્ય રહે છે; પણ ઉભયનું નિદાન એકનું એકજ છે.

હૃદય અને રસની શક્તિ શુદ્ધિથી નિયંત્રિત ન હોય તો વ્યવહારમાં ઘણીક દાનિ અને ઘણાક અનાયારનું નિદાન થઇ પડે છે એ અનુભવસિદ્ધ છે. પરંતુ જે હૃદય અને રસશક્તિ, શુદ્ધિથી સ્વતંત્ર હૃદય અને રસશક્તિની અજ પાત આલે છે તે અનાયાર ઉપગમનારી હોઇ શકતી નથી. તે તો નિરંતર પોતાના રમેશા વિશ્વમાંજ વિદાર કરે છે, રચૂલમાં પોતાની આનંદ શોધતી નથી, રચૂલનો સ્પર્શ ધર્માંજ પોતાની સ્થિતિ બંગ ધયો સમજી ક્ષેશ પામે છે, રસશક્તિ ત્યારે કેવલ ખીજરૂપે એટલે તીવ્ર લાગણી રૂપેજ હોય છે ત્યારે, શુદ્ધ ધર્માથી, તે રચૂલમાં તર્કિત શોધે છે, તીવ્ર લાગણીથી થતા રક્તપ્રલોભની શાન્તિ રચૂલ વ્યવહારમાંથી કરી લે છે, લાગણીની તીવ્રતા મંદ પડવાથી આનંદ ન આવે ત્યારે દારૂ, ગાંજો, આદિ કૃત્રિમ સાધનોથી માત્રી તીવ્રતા પ્રાપ્ત કરવા મથે છે. આવો અનાયાર ઉપગમનારી જે રસશક્તિ તે તો લાગણીમાત્રજ છે, લાગણી તીવ્ર થાય, અને તીવ્ર થઇને રચૂલની પાર જોઇ શકે, ત્યારે તે રસરૂપે પરિપક્વ થાય છે, એવો જે રસ તે દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવનારી, બિવિધ્યપદ્ધિની, જનરૂપભાવ સમજનારી, હૃદયને હલાવનારી, અને સત્યાનુયાયી, વાણીમાત્રનો પોષક છે. તેનો આનંદ બ્રહ્મતામાં, કાન્તિમાં, સ્થિતિમાં, અને તેવા તેવા ભાવના ચિંતનમાંજ રહે છે. નીતિ, ચારિત્ર, સ્વાર્થજ, એ વ્યાવહારિક ભાવનાઓ તેમ કાન્તિ, સૌંદર્ય, બ્રહ્મતા, આદિ માનસિક ભાવનાઓ તેનાં ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપના વિશ્વમાંજ એ ઉત્તમ રસનું રમણ છે, ત્યાંથીજ તે જીવન ગૂઢે છે. કવિ અને તત્ત્વજ્ઞ ઉભયનો મેળાપ એ શૂઁઙ્ગા ઉપરજ જાની શકે છે.

કવિતામાં રસ હોવો જોઇએ એમ વારંવાર કહેવાય છે; રસાત્મકવાક્ય તે કાવ્ય એવું લક્ષણ મળું સિદ્ધરૂપે મનાય છે. રસનું સ્વરૂપ એવું કહેવાય છે કે રાજ્યાધિપનું ગદ્ય થતાં આખો સદર્શ આલે ત્યાં સુધી જે આનંદની સ્થિરતા મનમાં યાય તે રસ છે. પરંતુ પ્રકૃતિ પ્રકૃતિ અનુસાર સર્વને જુદે જુદે ઠેકાણે, જુદી જુદી ભાષામાં, જુદી જુદી રચૂલતા કે સદ્ગતિમાં આનંદ આવે છે. એ બધા આનંદ રસ નથી, એમ હોય તો ગદ્ય જેવાં અનુપ્રાસવાળાં અથવા પણ કવિતા ગદ્યજ, ખીમત્સ વર્ણનો પણ કિત્તમ સુંગાર ગણાય; નીતિથી ભદ્ર કરનાર ઉપદેશક વાંચી પણ કાવ્યપ્રતિભાનો ખાતક થઇ જાય. જે રસનું

આપણે આગળ વળેલ કરી આપ્યા અને જે રસને આવૃત્તીથી કવિ અને તત્ત્વજ્ઞેકી જોઈને ભૂમિકામાં જોવા યદ્યપિ શકે છે તે રસ કાવ્યમાનતા, ઈવ છે એમાં સંશય નથી. એમાં અનીતિ, અસત્ય, અનાચાર તેનો સંભવજ નથી; કેમકે અનીત્યાદિનો પ્રાદુર્ભાવ જાવનાને સ્થૂળ કરવા માંડવામાં યદ્યપિ આવે છે. જેને જાવનાના સામ્રાજ્યમાં વિદરવાનો સ્વભાવ છે તેને સ્થૂળ એટલે સ્વાર્થા, અયોગ્ય, અપ્રામાણિક જાવનામાં આનંદ આવી શકતોજ નથી. બાણી જોઈને જાવનાને કુમારે ઉતારનારા વામપ્રયેગના હોમાયતીઓની જુદી વાત છે, પણ જે શુદ્ધ જાવનાના વિષયમાં વિદાર કરનાર કવિ અને તત્ત્વજ્ઞ છે તેમનામાં અયથાર્થતા કે અયોગ્યતાનો સંભવજ નથી.

આ પ્રકારે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કવિતા કાણ કરી શકે છે, કાનાથી સ્વાભાવિક રીતેજ કવિતા જોવામાં આવે છે; કવિતાનું જે વિષય છે તે સ્થૂળવાણીમાં ઉતરવું જ અશક્ય છે; તોપણ જેટલે અંશે જે પ્રકૃતિની તાદૃશ કરવાની શક્તિ તેટલે અંશે સ્થૂળ વાંછી વેંછી સુદૃઢ વિચિત્રને સામી પ્રકૃતિમાં ઉતારવા સમર્થ થાય છે. પોતાનો જાવ સ્પષ્ટ કરવા માટેજ આ ઠેકાણે કવિતા સંગીતની મદદ લે છે અને પદ્ધતિલિપ્યમ્ સંગીતથી સુદૃઢ જાવનાને સ્થૂળ રીતે દર્શાવવાં મથે છે. અને કવિતા પોને શું છે, જાવનામાં આનંદતા આત્માનો જોઈ ઉદ્ગાર તેજ કવિતા છે; એટલું જણાવવાની શક્તિ કવિતાને છે જાવનાને જાવનાની અપેક્ષા રહેતી નથી.

અથાપલોકન.

સુદર્શન અને વિદ્યાનંદ (ભાગ. ૧ લો) :— પદ્ય એવું છે કે સદમીપ્રસાદ શેઠ ત્રીજ વાર સુદર્શને પરણ્યા છે, તે તેને એક છોકરો થયો છે. વીસ કરવા માટે શેઠ મુજબ ગયા તે ત્યાં રહ્યા છે. ત્યાં એક વિનયચંદ્ર નામે માણસ આગળોટામાંથીજ સાથે મળ્યો છે તેને શેઠ રાખ્યો છે. એ માણસ તેજ વિદ્યાનંદ છે એમ માનવાને કારણ છે. પોતાના ગામની પાસેના એક ગામમાં દયાકુંવર નામની બાલિકા તેની માતા પ્રેમકુંવર કાંઈ મૂર્ખ પણ પેસાવાળા સાથે પરણાવવા આગ્રહ કરે છે, તે પ્રેમ થયેલો છે વિદ્યાનંદ સાથે, તેથી દયાકુંવરને દુઃખી ન થવા દેવાના નિશ્ચયથી વિદ્યાનંદ મુજબ સુધી કોઈને કલા વિના જતા રહ્યો છે. તેનો મિત્ર અતુલદાસ તેને શોધવા નીકળી મુજબ આવ્યો છે અને તેણે વિનયચંદ્રને જાણ્યો છે. દયાકુંવરનાં લગ્ન અટકેલાં છે, અને તેની માને સાન આવી છે, તેથી અતુલદાસે આ શોધ આપ્યો છે. સદમીપ્રસાદ અને તેમની સ્ત્રી સુદર્શન તેમની વચ્ચે પ્રેમ સારો હતો, શેઠ મુજબ હતા તેવામાં હમેશ્વંદ નામે શુભાસ્તા સાથે આ શુભાસ્તા જાણવાને અનીતિમાં ઉતારી છે, ને છેવટ મુજબમાં પણ જાણને સાથેજ શેઠ પાસે રહેવાં ગયાં છે. ત્યાં એ હમેશ્વંદની શીખવણીથી સુદર્શન શેઠને એવું દેવા પ્રયાસ કર્યો છે. શેઠ

જે દત્તા એક કાઠીઆવાડો. રાંછકોટ, રાંછકોટ સ્થર પ્રેસ. મુદ્રિત. ૧૧/૪૪ ૧૮૪

મધુ' સંગૃહ ગયા છે તેથી તેમણે સુદરના લાગમાં કરેલું વીલ ફેરવી નાખ્યું છે. આ પ્રથમ ભાગમાં જે કથા છે તે આટલીજ છે; સર્વથી પ્રથમ પ્રકરણમાં એક રાજાજી અને કોઇ મુવક મુબઈમાં આવી એક ગર્ભવતી સ્ત્રીને લાવે છે અને તેને પ્રસવ થતાં મુબઈથી નીકળી જાય છે. એ કાણ છે અને વાર્તા સાથે શો સંબંધ ધરાવે છે તે ઉવટ રપટ કરવા માટે રાખેલું છે.

સુદર એ શેઠીયાની પત્ની, વિનીત, પ્રેમચતી, વિદ્યામુ, શેઠને અધીન, શેઠની ગેર-દાજરીમાં જોણું આણી રાતી,—છતાં ઉમેદવંદ જેવા નીચ ગુનાસ્તાની યુશામદથી હેતરાઇ એકાએક અંતિદુષ્ટ પાપમાં પ્રવર્તતી સ્ત્રી છે. વિદ્યાનંદ નિર્ધન માળાપનો મધુ વિદ્યાન, ચંદ્ર, પ્રેમજીવ આશાક છતાં પોતાના પ્રેમમાત્ર દયાકુવરને તેની માતા વર્ણુસંહર નામે ધનાઢ્ય સાથે પરણાવે છે તેથી દેશ છોડી નાસી ગયેલો મુવક છે. મુબઈમાં લક્ષ્મીપ્રસાદના ઘરમાં આ પ્રથમ ભાગ પૂર્ણ થાય છે તે સમયે, સુદર અને વિદ્યાનંદ બેગાં છે ખરા; સુદર મતિનો ધાત કરવા અને ઉમેદવંદને લાડ કરવા પ્રવર્તી રહી છે, વિદ્યાનંદ શેઠના છોકરાને બચાવે છે ને ઘર સંભાળે છે. આ બેના નામથી આખી કથાના નામનો નિર્દેશ કરવામાં શો હેતુ છે તે પણ આટલે સુધીમાં રપટ નથી.

આત્માર સુધીની વાર્તાના મુખ્ય ઉદ્દેશ બે છે: પ્રેમ સમજતી અને પ્રેમજીવ દયાકુવર વિદ્યાનંદને પરણવાને ઇચ્છતી છતાં પ્રયાસ કરી શકતી નથી, અને પોતાની માતાની આજ્ઞા પાળીને પરણાવગતી છે. તેને લેખી શકતી નથી. એમ પ્રેમ અને ભક્તિનો વિરોધ છે. બીજી પાસા સુદર જેવી પ્રેમાલ અને પતિસ્નેહમાં રાયતી સ્ત્રી એકાએક બધ યધ પડે છે. એ પ્રેમ અને પાપનો વિરોધ છે. માતા પ્રતિ દુરજ અને પ્રિય પ્રતિ પ્રેમ એનો વિરોધ આત્માર. સુધી ને રીતે સ્ત્રીતરાર છે તે રીતિ ઉત્કૃષ્ટ ચિત્રશક્તિની સાક્ષી પૂરે તેથી છે; પરંતુ સુદરને એકાએક પતિત કરવાનું તેના પૂર્વજીવમાં કોઇ ભૂમિકા કે બીજા દર્શાવેલું ન હોવાથી વાચનુરને જરાક આશ્ચર્ય લાગે છે, એ ઠેકાણે વાર્તા રચનારમાં કાંઈક અનુભવની ખામી લાગે છે. અનુભવની ખામીને લીધે કે પ્રેમની કંઠાઈના અભાવે સુદર પતિત થતી હશે મરંદ તેવું અનુમાન બાંધવાનો બીજાનિર્દેશ કરતાં સુદરના પૂર્વજીવમાં કંઈ નથી, એટલે આવી નિર્દોષ બાલાનું પતન સાર્થક ન જણાતાં અસંભવિત જેવું લાગી આશ્ચર્ય પ્રેદા કરે છે. આ વાર્તાને આ તરફથી લેખક આગળ કેવી રીતે પૂર્ણ કરે છે તે જોયા પછી આ કરતાં અધિક વિવેચના યધ રાકે; તો પણ એમનામાં કથાકારના ઉત્તમ ગુણો રપટ છે અને એ મણે એમના કાર્યમાં ઉત્સાહથી પાર ઉતર્યાં ચલ કરવો એવી અમારી ભલામણ છે.

બાપો લખવાની છટા સારી છે, તો પણ નવા અલંકારો અને નવી ઉપમાઓ. શો ધવાનો બહુ લોભ સારો નથી. એમ કરવાથી ઘણે ઠેકાણે ઓચિત્યનો ભંગ ગયેલો દીઠળાં આવે છે. વિદ્યાનંદ, દયાકુવરના વિરહ વખતે કલ્પનામાં તેને દેખે છે ત્યાં "દયાકુવરનાં બૂત તે દેખકુ લાગ્યો" એમ કલ્પવામાં "બૂત" શબ્દથી સચિત્ દયાકુવરનું મરણ ઓચિત્યનો ભંગ કરાવે છે. એક કાવ્યમાં "એકર ઉપર એક અને ધરીને, ચીરની કીધી ત્વ

પયારી" એવું દ્રોણદીનાં વચ્ચે શ્રીકૃષ્ણે પૂર્ણ તે વિષે કહ્યું છે. 'પયારી' શબ્દ અતૈ-
 ચિત્પ્રસૂચક છે. "દયાકુંવર બોલતાં બોલતાં જાણરાઈ ગઈ." બાંધેલા સરોવરની જામેલી
 શેવાળમાં નાનાં માછલાંઓ સુચવાઈ જાય તેમ શબ્દો તેના ગળામાંથી નીકળતાં નીકળતાં
 ચઢવા લાગ્યા, અને હમેશા કરતાં સહેજ જડો રેવા જેવો આવજા નીકળ્યો. "સરોવર"
 તે ગળું છે, પણ 'બાંધેલું' 'શેવાળ' 'જામેલી' એ ઉપમાનેનાં ઉપમેયનું બાન યતુઃનયા
 તેથી તે શબ્દો વ્યય જેવા પડે છે. નીકળવાંના શબ્દોનું અને માછલાંનું ઉપમાનોપયોગ
 નવું છતાં વિચિત્ર લાગે છે, અને જાણી જાણના ગળામાંથી નીકળતા શબ્દને માછલા
 જેવા સાંભળતાં ઠીંકે અનુચિતતાનો ભાસ થાય છે. વળી માછલાં તો શેવાળમાં 'ગુચ્ચ'
 ગયાં છે અને શબ્દો તો 'ચઢવા' પણ 'નીકળ્યા' છે; એટલે પુનઃ સાધર્મ્યનો લાગ
 થતાં અતૈચિત્ય આવી જાય છે. વિદ્યાનંદ દયાકુંવરને પરણવાની આશામાં નિષ્ફલ થઈ
 ગયાં જેવો થઈ ગયો છે, તે સમય તેના મનની સ્થિતિ દુઃખદ છે; તે નિરપતાં "વાચ-
 તો વાચતો માંદ પ્રેમવાળો માખાપ સાંભળી, પ્રેમી મિત્ર ચતુરદાસ વાદ આપ્યો, જેને માટે
 આટલું યતું હતું તે દયાકુંવર નગરમાં થન થન નાચવા લાગ્યો" એમ લખ્યું છે. આ સ્થાને
 દયાકુંવર શાથી "નાચતો" જણાઈ પોતાના પ્રિયતમના દુઃખથી હર્ષ પામી નાચતો હતો
 આવો આભાસ થતાં અતૈચિત્યનો ભંગ થાય છે; દયાકુંવરને કાંઈ રીતે આશ્વાસન આપતી
 કે આશા આપતી સ્થિતિમાં તેના પ્રિયતમે પોતાના દુઃખસમયે જોઈ હોત તો ઠીક થાત.
 દયાકુંવર મૂંઝાં બોઈ પડે છે તેનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે "તેનો અબોડો જમીન ઉપર
 પછાંપાંચી છટી ગયો, અને નાચુક ઠટિ સુધી પહોંચતો તેનો કાળો ચોટલો વલ્લ્ય કરતા
 મોરના કાપાંની માફક તેની નીચે, જાણે મરણ પયારીએ પડેલીની રાખા હોય તેમ પ-
 યરાઈ ગયો." મૂંઝાં આવી ને પડી ત્યારે અબોડો છૂટ્યો, તો પછી મૂંઝાં અંબેલી
 બેઠી થાય કે ખસે નહિ ત્યાં સુધી તે ચોટલો "રાખા"ની પેટે પયારાપ શી રીતે રવળા
 તે પયારાપલો ચોટલો "વલ્લ્ય કરતા મોરની કળા" જેવો શાથી કહેવાય? મૂંઝાંવટા
 બીની મીચે પયારાપલો ચોટલો ફરી ગતિજ કરતો કે પામતો નથી ત્યાં "વલ્લ્ય" કરતા
 મોર સાંચેની સામ્યતાજ નથી, અને મોરની કળા હબી રહે છે, ચોટલો તો પયારાપલો છે,
 એ બીજી સામ્યતાનો પણ અભાવ છે. વળી મોરની કળાની ઉપમા આખ્યા છતાં તુરતજ
 પાછી "મરણ પયારીએ પડેલીની રાખા" એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરવાથી એક વાગવમાં બે વિ-
 રાધી ઉપમાનોત્તું બાન થઈ વર્ણનના અતૈચિત્યનો ભંગ થાય છે. દયાકુંવરને મૂંઝાંની સ્થિ-
 તિમાં લેઈ જોણામાં મધુ મૂંઝાંની એક સખી બેઠી હતી ને તે રોતી હતી, ત્યાં કહે છે;
 "મદાદેવ ઉપર મળતી મદાદેસા પગમાંથી ટપકતા પાણીની માફક, તેની આંખમાંથી
 ઝંઘનાં મોટાં બિંદુ એક પછી એક ટપકતાં હતાં," આ ઠેકાણે જ ઉપમા છે તેને બદલે
 ટપકવા" માત્રના અર્થવાદીએ તે ઉપમાથી નિરોધ થાય એમ છે, ત્યાં મદાદેવ, મ-
 ણતી, મડો, આદિ ઉપમાનો જોડ્યે તે કરતાં વધારા પડતાં હોઈ અતૈચિત્ય પ્રવર્તેલું છે.
 લક્ષ્મીપ્રસાદ રોહતા વદપણુ વિષે અને રાસે આવતા મરણુ વિષે લખે છે "તે સ્પષ્ટ જાણતો
 હતો કે રોહતો એક પગ તો આવ્યારે રમસાનમાં હતો" આ ઠેકાણે હિંદુએને "પગ"
 રમસાનમાં નથી રહેતો પણ રમસાનમાં રહેતો

દાટવાના દરો કે શું? એવો બાસ, થતાં આચિત્તભંગ થાય છે. પરંતુ: With one foot in the grave (એક પગ મોરગાંબે) એવી અંગરેજ ઉપમાનું અનુકરણ કરવાથી આ દોષ થયો છે. આવી રીતે નવી ઉપમાઓ કલ્પવાના તોભથી ધણી વાર આચિત્તભંગ થાય છે, તેને સંભાળીને આ લેખક લખવાની પ્રવૃત્તિ રાખશે તો બહુ સારા લખનાર થઈ શકશે એમાં સંશય નથી. જ્યાં જ્યાં હજો રચવા આવાસ કર્યો છે ત્યાં ત્યાં પણ હજોદોષ પડ્યા છે. અગીઆરમા પ્રકરણને મધ્યભેનો શાફલવિકીરિત તેવા દોષવાળો છે. હકારાત નાન્યતર જાતિનાં વિશેષણોનાં બહુવચન સંબંધે મુંબઈના પારસી મૂળરાતી લખનારા જે દોષ કરે છે તેવા પણ કેટલાક દીકામાં આવે છે. તરુણ લખનારને તેનામાં જે ઉત્તમ પ્રતિભાનાં ખીજ છે તે ઉછેરવાની સલામજી કરતાં આટલી સાવચેતી આપવી એ અમારું કર્તવ્ય છે, તેથી તેણે નિરુત્સાદ ન થતાં ઉત્સાદ વધારવો એજ અમારી તેને બચાવજી છે.

—XX—

થીઓસોરી.

૨

૫૩

૧

(અનુસંધાન પાને ૨૮૫ થી)

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતજોના ને જીવિવિલાસથી આપણને આપણા આર્થિક વિષે દલકો અને તુચ્છ આલંપેદા થયો હતો તેને દૂર કરવાનું માન સર્વ પ્રકારે થીઓસોરીને જ પરે છે. આપણી ઉપર રાજ્ય કરનારાંઓને પણ એમાં ઘણો મહોરો ભાગ છે કેમકે તેમણે સંસ્કૃતવિદાનો યુનરુદ્ધાર કરી કેળવણી ખાતામાં સંસ્કૃત ભાષા લખાવ કરવાંથી આપણને આજ મૂઠા થયો બોધ થીઓસોરી અને પ્રાચીન સંસ્કૃતરો વચ્ચે ન્યાય કરવાનું થીઓસોરી છે. સંસ્કૃત શાસ્ત્રોમાં જે તત્ત્વ રહેલું છે તેને સંમજ્યા વિના અને પોતાના દેશકાલની ભાવનાઓના રંગે ચંદીને પ્રાચીન સંસ્કૃતજોએ આપણાં શાસ્ત્રોમાં જે અર્થ ગોઠવ્યા છે તે વાસ્તવિકતાથી એક દિનપ્રતિદિન સિદ્ધ થયું નથી છે. એકલા શાસ્ત્રોચ્ચયથીજ આ સિદ્ધતા થાય છે એમ નથી પણ પાશ્ચાત્ય પદાર્થવિજ્ઞાનથી એ, આપણાં શાસ્ત્રોમાં જે તત્ત્વ દર્શણ દર્શણ થીઓસોરી દ્વારા સ્પષ્ટ થઈ નથી છે, તેને રોકી મળતો ચાલે છે. મેક્સમ્યુલર જેવા પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતજોએ વેદાંતોદિ વ્યવસ્થાનું રહસ્ય દર્શણ સમજવા માંડ્યું છે, અને નેણે " સાધકોમોનિકલ રિલીજિયન " એ નામના પોતાના ગ્રંથમાં થીઓસોરીની નિંદા કરી હતી તેજ વિદ્યાનુવેદાન્ત વિષેના વ્યાખ્યાનમાં થીઓસોરી એજ યુરપ અમેરિકામાં ફલાન્સેલા જેમ અને યુનિવર્સિટી ટિફ્થર્મના સિદ્ધાન્તોની સત્યતાની માન આપ છે. એ દર્શણના નોખાનીચેસેન્સરી નામના મોસિકમાં તેણે જુદાં થીઓસોરીનાં પ્રમાણની પણ કદર પીજની છે. આજ કાલે યુરપ અને અમેરિકામાં બોમ્બર્ડિંગ દેવાવાની ધારતી રખાય છે, અને અ-

મેરિકા તથા યુરપમાં સ્વામી વિવેકાનંદ કે જે અદ્વૈતાનુયાયી હોઈ ભક્તિયોગનો બોધ કરનાર છે તેના દરોડા શિષ્ય થાય છે ને તેને એક “ મહાત્મા ”નું પદ મેક્ષમ્બલર જેવા આપે છે. ઈ. પશ્ચીમીઓસોશીએ તૈયાર કરેલા લોકમતનું પરિણામ છે. કર્મ અને પુનર્જન્મનો નિયમોનો આખી સુધરેલી દુનિયામાં એટલો મહોટો ફેલાવો થયો છે કે ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં યજ્ઞનેજ પચાસ કરતાં વધારે ગોવેલો આ બે ત્રણ વર્ષમાં એ બે ભાવનાને અનુસારે લખાઈ છે. આર્યધર્મની મહત્તા સમજાયાથી વેદ, ઉપનિષદ, સ્મૃતિ, આદિ ઉપર નવી પદ્ધતિએ અનેક અંચ લખાયા છે, અને છુદ્ધ ધર્મને માટે પશુદા. રીસરોવિસ, ઇ. કે. રસ જેવા પ્રજ્ઞા સારા પંડિતોએ કલમ હાથમાં લીધી છે. યુરપમાં વ્યાપી રહેલી વ્યાવહારિક અવ્યવસ્થા, અને ધાર્મિક નાસ્તિકતા તેને આર્ય ગ્રંથોએ બતાવેલી સાંસારિક અને ધાર્મિક નીતિને માન આપતાં થીઓસોશીએ રીખવ્યું તેનું આ પરિણામ છે. આપણા “ સુધારા ” વાળા સમજાવવા છત્તે છે તેમ આ બધે ઉદ્દ્યોગ કેવલ હિંદુસ્તાન વિષે કાંઈક જાણવા માટેની તપાસતો પરિણામ નથી, પણ સંસારના અંતરંગ પ્રશ્નોનો નીકાલ શોધતી પ્રતિનિધિ તૃપ્તિમાંથી ઉપજેલો છે.

પ્રથમે જ્યારે સંસ્કૃત બાપાનું જ્ઞાન યુરપમાં ગયું ત્યારે ગ્રીક લેટિન જર્મન ફ્રેંચ અંગરેજ વગેરે બાપાના શબ્દો અને તે શબ્દોના ધાતુનું જે સાદૃશ્ય જણાતું હતું તેથી આશ્ચર્ય પામતા પંડિતોને એ સાદૃશ્યનો ખુલાસો કરવાનો માર્ગ મળ્યો હતો. સંસ્કૃત બાપા જાણવાથી તેમને એવા મૂલ ધાતુઓ હાથ આવી શક્યા કે જે ઉપરથી ગ્રીક લેટિન જર્મન અંગરેજ ફ્રેંચ આદિ બાપાઓ એકજ કુટુંબની છે અને તે બાપા બોલનારા મૂલ સંસ્કૃત બોલનારની જાતતાજ છે એવું અનુમાન કરતું હીક પડ્યું. પણ એવા અનુમાનથી કરીને સંસ્કૃત બાપાની પ્રજા અને યુરપમાં વસતી તે બાપાની દોકરીઓની પ્રજા તે વચ્ચે કોઈ જાતનાં રનેહ કે સગાઈ વધમાં નહિ; કાતુભાવને રથાને સેવ્યસેવકભાવ વધતો ગયો અને હિંદુઓ તો જંગલી છે, તેમને તુચ્છકારવા, દબાવવા, અને તેમના ઉપર રાજ્ય અસાવવું એટલેજ આવાં અનુમાનોનો પણ પરિણામ થયો. સંસ્કૃત બાપાના ગ્રંથો વંચાતા, શીખાતા; બાપાન્તરો થતાં; પણ બાપા, શબ્દો, ધાતુઓ તેની શોધ કરવા કરતાં વધારે તેમનો ઉલ્લેખ ન ગણાતો. કદાચિત્ કાલિદાસ કે રાઠર જેવાની કલ્પનાને કોઈ પાર કોઈ વખાણવું, પણ જંગલી શોકોમાં એ કોઈ આવા થયા છે એટલા આશ્ચર્યની ખાતરજ. એટલે સુધી આ શબ્દ-પોઝિત વધી પડ્યું હતું કે સંસ્કૃત સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનના જન્મસ્થાન આ આર્ય-વર્તમાં પણ અંગરેજ ફળવણી લીધેલો સંસ્કૃતય પેડિત તેનેજ મનાતો કે જે શબ્દોનાં સાદૃશ્ય મેળવે, શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો લીધીને અચૂક રાજા કપારે થયો અને અમુક આરે થયો એવી કલ્પના અને અનુમાનથી કાલક્ષેપ કરે. આવા પ્રચાર પડવાથીજ “ સુધારા ”-એ એમ માતી લીધું કે સંસ્કૃતમાં તો જીવનની હવલિતું કાંઈ હશેજ નહિ, તે હું તો પશ્ચિમમાંથી લાવવાનું છે.

આને રથાને થીઓસોશીએ સંસ્કૃત શબ્દોને દૂર કરી તે શબ્દોના અર્થ ઉપર આપણને અને બાપાઓને સજ્ઞ આપવાની દરજ્જા ઘડી છે. શબ્દોના સાદૃશ્યથી પૂર્વ જૂને પશ્ચિમની પતી સગાઈને પ્રત્યક્ષ કસવવા મહેનત કરી છે. કિલ્લાવેલો નજીક બાપાઓને સંસ્કૃત

દેશતાં મનુષ્યના ઐદિક અને પારમાર્થિક ચારિત્ર તથા સૂખના લેખ ઉદ્દેશતાં રીખવ્યા છે. અમુકનાં વર્ષાદિક કલ્પવાની રમત કરવા કરતાં આપણી અને જગતમાત્રની પરમ-ઉન્નતિના માગેની કલ્પના યોગ્યવાનું શાસ્ત્ર સમજતાં રીખવ્યું છે. સુરપમાં અને અમેરિકામાં આર્થ વર્તના પ્રથમ એક દેશરૂં પણ આજ માન પામવા લાગ્યું છે ને તે શાસ્ત્રો અને તાત્પર્યોની સામે જલજવા માટે નહિ પણ આર્થસંચાર અને આર્થ પરમાર્થની પદ્ધતિ સગજ તેને અનુસરવા માટે । આર્થ નામધારી દિંદુ ઉપર પાશ્ચાત્ય દેશના વિચારવાનું જોવાને પ્રેમ થવા લાગ્યો છે, અને આવી ઉન્નત ભાવનાને પૂજનારી પ્રજા આજે આવી દુઃખી છે એમ જોઈ ધણીને ખરા અંતઃકરણથી દયા પેદા થઈ છે. આ બધું પરિણામ આર્થદેશનાં શાસ્ત્રો અને તે શાસ્ત્રોમાં રહેલી ભાષનાઓને સત્ય દરાવવાને થોઓસોફીએ કરેલા ભગીરથ પ્રયત્નજ કલ છે.

આપણા દેશમાંજ જોશો તો આપણાં શાસ્ત્રોમાંનું તત્ત્વ પાશ્ચાત્યો કહે છે તેવું નથી પણ વધારે ઉત્તમ અને માનનીય છે એ વાત પ્રસિદ્ધ થતાં કેવો કેવો પરિણામ ઉપજી આવ્યો છે. એકલા વેદાનુયાયી દિંદુઓજ નહિ, પણ બોદો, જેનો, પારસીઓ, મુસલમાનો, સર્વે પોતપોતાના ધર્મની પુનરાલોચના કરવા બેઠા છે, સર્વે પાશ્ચાત્ય ભાષા-તરકારો અને દીકાકારોના કરેલા અર્થ અને અનુમાનનું ખંડન કરવા બેઠા છે, અને સર્વે પોત પોતાનાં શાસ્ત્રોમાં કહેલી પ્રથમે જ્ઞેમ કે બોદી માનેલી વાતોના પણ હવે સુક્ષિત પુરસ્કાર અને વાસ્તવિત ખુલાસા સમજવા લાગ્યા છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મનેનામે સમાજો, સમાજો, માસિકો પ્રવૃત્ત થયાં છે. તે તે દેશની ભાષાઓમાં તેમ અંગ્રેજીમાં એનેક પુસ્તકોને સામયિક પત્રો આપણાં દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નજરે પડે છે, ધર્મના ઉપદેશકોનો પણ ગામે ગામ પાર રહેલ નથી. જો જો આમાર વિચાર આપણે પ્રથમે કેવલ લોક રૂઢિને માટે કે ધરડાં માળાધને સંતોષવા માટે કરતા તે હવે ખરા અંતઃકરણથી કરવા લાગ્યા છીએ, તે તે આચારનું તત્ત્વ જલજુતા થયા છીએ, અને તે તત્ત્વ જલજુતિને સાચોપાંગ વિધિ કરાવે તેવા પુરોષોને દાણે તે તે આચાર કરવાને આવર રહીએ છીએ. પ્રથમે જેટલાં જ્ઞાન સધ્યા જપ્ત થયાં હશે તે કરતાં કાલ અનંતગણાં વર્ષોરેયાપ છે ને તે બધાં તે તે વાતનો વધાર્ય મર્મ સમજીને ચાપ છે. પાશ્ચાત્ય લોકોનું અનુકરણ થવું ભાગે નાચ પડી ગયું છે, અને ક્રીસ્તી માનાડીનો વિસ્તાર એટલો બધો અટકી પડ્યો છે કે અમેરિકા અને સુરપમાં ક્રીશ્ચીઆનીડીના પાદરી આ દેશમાં બોક્સવાનું ખર્ચ આપનાર લોકો એ ખર્ચ શામાટે રાખ્યો? એવા પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા છે. પ્રત્યેક ધર્મ પોતપોતાની તેજી ઉપર આવી ગયો છે. જેનો, બોદો, મુસલમાનો, તેમજ દિંદુઓ સર્વેના ઉપદેશકો અમેરિકા અને સુરપમાં ફરે છે; સીધેનના બોદો મદા દુઃખકર અંગાન અને શુભામગીરી જેવી સ્થિતિમાંથી છૂટ્યા છે; અને જપાન સ્વધર્મનિરૂપ થઈ આજે એક ભવ્ય પ્રજા રૂપે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

ચીઓસોફીએ અનાદિ શાસ્ત્રોની સત્યતા પ્રસિદ્ધ કર્યાનાંજ એ પરિણામ છે, અને આરે એવીજ જનસંજ્ઞાજની નીતિ, રીતિ, ઉન્નતિ, સારી રીતે સંભવે છે ત્યારે, તેમજ સત્યની ખાતર, પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિઓની આ રીતે જો અર્થજ્ઞ થઈ છે તે ચોક્કસ અને વાસ્તવિકજ સૂચ છે, એમ કોણ નહિ કહે ?

(આમજ માણ)

કેમ પણ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા પાવતિ થયા છતાં તે કરવામાં કોઈ વિધિ આવવાથી અથવા તેને માટે પોતે શક્તિમાન છતાં તક નહિ મળવાથી અથવા તેણે કાર્ય સાધવાને અનુકૂલ સંયોગો નહિ હોવાથી તે પાર પડે નહિ તો પણ તેની માનસિક મૂર્તિઓ યથા રહેશે અને એ કાર્ય કરવામાં એ ઉચ્ચ અને પરિત્ર બાદના હશે તો દેવસ્થાન માને સ્વર્ગ લોકમાં તેની ઉપર, આગળ કહી ગયા તેની ક્રિયા થશે; અને ફરી ન્યારે આ લોકમાં એ જીવ અવતરશે ત્યારે તે કાર્યરૂપે પરિણામ પામશે. દર્શાવે કે કોઈ પરોપકાર કરવાની ઇચ્છા પાવતિ યથા અને તેની માનસિક મૂર્તિ પેદા થયે, કામ કરવાનું બની શકે નથી એટલે એ મૂર્તિ સ્વર્ગ લોકમાં જીવ સંગાતે ગયે, ત્યાં એ કાર્ય માનસિક કરવામાં આવે. ઘણાં કાલ સુધી એ ક્રિયા થવાથી તેનું પ્રતિબિંબ પડે તેમ જીવ ઉપર તેની ઠંડી છાપ પડી ગયે, ત્યાર પછી જીવ આ લોકમાં અવતરે. પૈલી છાપ તો સાથે લાવેલ છે, પણ તેનું આગમ્ય બેધુ છે એટલે તેને અનુકૂલ સંયોગ આવે મળે છે અને તત્કાળ મનમાં વિચાર રૂપે જ હૃદયે હોય છે તે કાર્યરૂપે પ્રદર્શિત થાય છે; કારણકે સ્વર્ગલોકમાં માનસિક કાર્યરૂપે તે વિચાર અનુસાર ક્રિયા થયાં કરતી હતી. એના એ નિયમ મંસિન ઇચ્છા અથવા હૃદયના વિચારને પણ એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે. તેમાં માત્ર તફાવત એટલો છે કે તે મૂર્તિ મલિન હોવાથી સ્વર્ગલોકમાં જીવ સંગાતે જઈ શકતી નથી એટલે, ત્યાં તેના સંબંધે માનસિક ક્રિયા થતી નથી; પણ ન્યારે જીવ આ લોકમાં અવતરે પાછો ફરે છે ત્યારે તે મૂર્તિ ને અદાપિ પરત પોતાના અનુકૂલ પ્રદેશમાં રહેલી હોય છે તે પાછી જીવને આવી મળે છે અને તે લોકમાં એ હૃદય અનુસાર જીવ ક્રિયા કરે છે. દર્શાવે કે અતિ લોભશક્તિ હોવાથી અહરૂનિશ નવા વિચાર યયાં કરે છે તદ્વત્સાર માનસિક મૂર્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. લોભ મલિન પ્રકારનો છે. જીવ એ મૂર્તિઓને સ્વર્ગમાં સાથે લેઈ જતો નથી પરંતુ તેની નીચેના પ્રદેશમાં હોયનો જાય છે. પણ ન્યારે પુનર્જન્મને માટે અવતરવા આવે છે ત્યારે એ લોકમાં આવતાં ત્યાં જોડેલી મૂર્તિઓ તેને વળગે છે અને તે પ્રસાદિ માનસિક ક્રિયા શરૂ થાય છે. તેની છાપ પણ એમ કરતાં ઠંડી પડે છે એટલે ન્યારે આ લોકમાં આવે છે ત્યારે તેને એવી સંયોગો પ્રાપ્ત થાય છે કે તે ચોરી કરવા માટે છે. એ પ્રમાણે અને છે તે પૂર્વ કર્મનેજ આધીન છે કેમકે કર્મનું કારણ પૂર્વધીન સંપૂર્ણ થઈ ચૂક્યું છે. બીજા ઉગ્રી જોડે યથા સુખો છે. ફલ પણ બેહુ છે. માત્ર પકવ થયા માટે જરૂર રહી છે. એટલે આ દુનિયામાં તેવોજ વિચાર એક વખત ફરીને આવ્યો કે તત્કાલ એ ફલ પાડી જાય છે; અર્થાત્ તેણે કૃષ્ય કરવામાં આવે છે. હવે જો એકને એક પ્રકારનું કૃત્ય વારંવાર કરવામાં આવે તો તેની ગતિ એવી થાય છે કે તે કાર્ય સ્વયેદિત અથવા એક ચીજ નેણુ મઈ રહે છે. અનાયસે કાર્ય થયાં જાય છે. અને તેમ થવાના નિયમ માટે બેધુ તો તે કાર્ય ઉપરની સૂક્ષ્મ ભૂમિકામાં થતી

અનુસાર બધાય છે એમ જણાશે. મુદ્દમભૂમિકામાં કોઈ પણ કાર્ય વારંવાર કરવામાં આવે તો તે એક શીલ રૂપ કાર્ય થાય છે અને જ્યારે તે જીવ આ દુનિયાંમાં અવતરે છે ત્યારે પ્રસન્ન બાળ્યે તેવું જ કાર્ય આનાયસે કરે છે. કોઈ કોઈ વખતે યુનાદ અને છે ત્યારે યુનેદગારને એમ કહેતાં સાંભળવામાં આવે છે કે “મારા મનમાં પુરું આબુ” નહિ ત્યાં તો યદ્યપિ.” વળી વખતે એમ પણ કહે છે કે “ને મેં” એક ક્ષણ પણ એ વિષે વિચાર કર્યો હોત તો હું આવું કૃત્ય કરત નહિ.” આંખું ખોલવા વાળા પોતે જોયે છે તેમાં જરા પણ ખોટા નથી. કારણકે જે ક્ષણે તેને હાથે કૃત્ય બન્યું તે ક્ષણે સારી પેઠે વિચાર કરી મનમાં નિશ્ચય કરી કૃત્ય કર્યું હોતું નથી. પૂર્વકાલમાં જે વિચારો કરેલા અને જેવું આ પરિણામ આવ્યું તે વિષે તો પોતે કેવલ અચાન છે. જ્યાં સુધી સ્મરણરૂપે કાર્ય પ્રદર્શિત થતું નથી ત્યાં સુધી પાણીમાં આગાંબેનાં કોઈ પદાર્થ સમાત એ કૃત્ય છે. જેમ એવા મિશ્રણને સ્મરણરૂપ થવામાં કોઈ ખીજ પદાર્થના એક કણની જરૂર છે તેમ આ કૃત્યને સ્મરણરૂપે પ્રદર્શિત થવામાં માત્ર એક વખત તેવો વિચાર કરવાની જરૂર છે. આટલે દરજ્જે પોહોત્યા પછી મનુષ્યને એવાં કૃત્ય કરવાનું પોતાને સ્વાધીન નથી પણ એ કૃત્ય અનિવાર્ય થાય છે. કેમકે એવું કૃત્ય કરવાના વિચારમાં ને વિચારમાં એટલી બધી દૃઢ માનસિકમૂર્તિ યદ્યપિ છે કે તે કરવું યા નહિ એમ પસંદગીની તક તો આવી ગઈ હોય છે. એ તકતો જ્યારે પ્રથમ એવો વિચાર થવા માંડેલો હોય ત્યારે માન્ય હોય છે. સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, માનસિકરૂપે આધીન વર્તે છે. એક જન્મની ઇચ્છા તૃષ્ણા એ ખીજ જન્મમાં કાર્યરૂપે બની આવે છે. ઇચ્છા, કરી જલણ ઇશ્વર પાસે માગી લીધું હોય તેમ તેને ઇચ્છા અનુસાર કાર્ય કરવાની તક મળે છે.

એક જન્મમાં જીવ જે જે અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેનો સંગ્રહ સ્મરણ શક્તિથી કરી રાખે છે તેની માનસિક મૂર્તિઓ, તેજ જન્મનાં કર્મો જરૂરે જોવા છે. તેના ઉપર પણ જીવે શ્રમ લેવો પડે છે. તેને લક્ષમાં લઈ તેનું મનન કરી તેનો અન્યોઅન્ય કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તેનું યાન મેળવે છે અને આ જગતમાં જે મહત્ત્વ અથવા સર્વવ્યાપક મન છે તેના કાર્યમાં સહાયબૂત થવા એ મૂર્તિઓ કેટલે જાણે ઉપયોગી થશે તે જુલે છે. ધીરજથી તેનું મનન કરી તેમાંથી જે કોઈ શિક્ષણ અથવા સાર પ્રાપ્ત કરવાનો હોય છે તે કરે છે. સુખ તથા દુઃખ, સુખદાયક દુઃખ અને દુઃખદાયક સુખનો બોધ ત્યારે થાય છે અને કર્મના અભાગ નિયમને આધીન થવા વિના આવે તેવું નથી એવી તેમાંથી તેને શિખાંબળ મળે છે. તેવે સમયે વળી એ પણ તેના જાણવામાં આવે છે કે હારજીત કેમ થઈ; કાર્યસિદ્ધિ અને આશાભંગ કેમ થયો; નિષ્પ્રયોજન લાભ કેમ થયો; આશા છતાં પોર કેમ નહિ પડાય; ખરે વખતે કેમ ટકાવ થયો નહિ; કલ્પિતશાન એ વાસ્તવિક જોતાં કેવું અચાન છે; જેને હાર માનવામાં આવે છે તેમાંથી સહનશીલતાથી કેમ ન્યય મેળવ્યો; અને જેને ન્યય માનવામાં આવેલો તે પ્રમાદને લીધે કેમ હારમાં મણાઇ ગયો. આવી બાબતો ઉપર જીવ વિચાર કરે છે અને પોતે કીમીયા જેવી ક્રિયાથી તે સર્વ અનુભવમાંથી સત્યજ્ઞાન રૂપે સ્વર્ણ બનાવે છે તેથી કરી જ્યારે એ જીવને પુનર્જન્મ થાય છે ત્યારે તે વધારે હઠાપંજ વાળો થાય છે અને મવા જન્મમાં બનતા મનાવે ઉપર તેના પૂર્વના અનુભવના પરિણામની

અસર કરી શકે છે. આ સ્થિતિમાં મૂળ, માનસિક મૂર્તિઓ બદલાઈ ગયેલી હોય છે એટલે તેની અસલ સ્થિતિમાં રહેતી નથી અને જો તેવી સ્થિતિમાં જોવાની ઇચ્છા થાય તો કંઈ ના હોય જ્યાં નોંધાય રહે છે ત્યાંથી તે મળી આવશે.

અનુભવની માનસિક મૂર્તિઓ ઉપરથી, - અને તેમાં પણ વિશેષ કરી કર્મના નિયમના અજ્ઞાનથી થયેલાં કર્મને લીધે જે દુઃખ ભોગવવાં પડે છે એવું સુચવનારી હોય છે તે ઉપરથી, - મનુષ્યમાં સારાસારનો વિવેક લંબાવવા વાળું અતર્જાન યેદાં થાય છે, અને વૃદ્ધિ પામે છે. ઉત્તરોત્તર જન્મ ચાલે છે ત્યારે કામનાઓ સંતોષવાની ઇચ્છાથી જે વિષય તરફ આકર્ષણ થાય તે તરફ જીવ જોસખંધ ધસે છે અને તેમ કરતાં સહિતા અચક્ષુ નિયમ આડા આવતાં તેની સાથે મટકાય છે. ત્યાં તે પડે છે, છોડાય છે અને લોહી લુહાણ થાય છે. આમ અનેક સંભવે થાય છે ત્યારે તેનો અનુભવ પરિપક્વ થાય છે અને તેને શુદ્ધિ આવે છે કે એ નિયમો વિરુદ્ધ વર્તન કરી જોઈથી તૃપ્ત થઈ શકે તે દુઃખ ભોગવવાનાં ખીજ વાવવાનાં છે. એવા અનુભવોથી જે અતર્જાન યેદાં થયું હોય છે તે કોઈ વખતે જીવ આ પૃથ્વી ઉપર જન્મ પામી જ્યારે કામનાવશ થઈ એવા ભોગની ઇચ્છામાં ધસે છે ત્યારે તેને એતાવે છે કે એ કાર્ય કરવાનું નથી, અને હરિયોના દોડતા ધોડાઓની લગામ ખેંચી રાખવાની છે, જો એવી રીતે, આટલાંય થાય નહિ તો તે ભોગના વિષયમાં આંખ બુધ કરી કોઈ પણ વિચાર વિના પડે છે. જગત્તરી આજની સ્થિતિમાં જોઈતા જીવ જન્મ મરણના ક્રમમાં આવે છે તે સપળા (માત્ર જાદુ પછાત પડી ગયા હોય તે વિના) આવા અનુભવ લઈ ચુક્યા છે અને સારાસારના સામાન્ય નિયમ સમજવા સક્તિવાન થયેલા છે. તેઓ જોઈએ છે કે સહિતા અચક્ષુ નિયમને કીધું કાર્ય અનુકૂલ છે અને કીધું પ્રતિકૂલ છે. આ નિયમ, સામાન્ય રીતે નીતિના નિયમ કહેવાય છે અને તેનાં બોહોળા અને લાંબા અનુભવથી તે ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે. પરંતુ એ નિયમોના સંબંધમાં ઠેકાણે હિંચ અને સૂક્ષ્મ પ્રકારના વિચારો છે તેનો જીવની વર્તમાન સ્થિતિમાં હજી અનુભવ મેળવવાનો જાણી છે કેમકે તેનો અનુભવ જૂતકાળમાં જરા પણ મળ્યો નથી એટલે તે વિષે ઘણું અપૂર્ણ અને ચોક્કસ મર્યાદા લુપ્તીનું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. અતર્જાન રૂપ તે થયું નથી. આથી જાણતમાં ગમે તેવા સદ્વિચારથી જીવ વારતિક અને નિર્મલ નિશ્ચયથી તોષણ વખતે જુલ્મ કરવા પાત્ર છે. આવા પ્રસંગમાં નીતિના નિયમને અનુસરવાની તેની ઇચ્છાને લીધે તેનું કાર્ય હિંચ શોકમાં તે જરૂર ત્યારે થશે અને આ લોકમાં તે નિયમને અનુસરવાની સીતિના અજ્ઞાનને લીધે તે વિષય વિરુદ્ધ તેનું કાર્ય હોવાથી તેને દુઃખ ભોગવવું પડશે; પણ ભવિષ્યમાં તે જુલ્મ થતી આટલો દુઃખ પ્રાપ્ત થવાથી અગાત વાતનું જ્ઞાન થશે. અને તે શોકપ્રદ અનુભવોમાંથી અતર્જાન થતું જશે એટલે ભવિષ્યમાં એવા દુઃખમાંથી સંરક્ષણ થવાનું સાધન પ્રાપ્ત થશે; જગત્તે નિષ્વંતા છે એ જાણી જ્ઞાનદ પ્રાપ્ત થશે; સંસારમાં વર્તન કરવાનાં નિયમ અને પોતે પ્રાપ્ત કરેલ જ્ઞાનની સમાનતા જોઈ હર્ષ થશે; અને વિશેષ જ્ઞાનદ એ પણ થશે કે જગત્તરી આ ગળ પધતી રહિતા કાર્યમાં પોતે સદાયમૂલ છે.

આટલે સુધી આગળ ત્યારે એટલું આપણા જાણવામાં આવ્યું કે કર્મના નિયમનાં

એકમ ધારણુ થું છે, તે સાથે તેનું કારણરૂપ માનસિક મૂર્તિઓ વડે તે ધારણુ પ્રમાણે કામ સાથે છે એ પણ સમજવામાં આવ્યું. એ નિયમ પ્રમાણે તૃષ્ણા, અભિજ્ઞાના, ધારણુશક્તિ યાચ છે; એકના એક વિચારનાં પુનરાવર્તને થતાં શીલ અથવા સ્વભાવ બધાય છે; કામ કરવાની ઇચ્છા તે કૃત્ય યાચ છે; અનુભવ પોતે જ્ઞાન યાચ છે; અને કુઃખજન્ય અનુભવ અન્તઃજ્ઞાન યાચ છે.

—૪:—

(આગળ ચાલુ)

૩

અભ્યાસ.

(અનુસંધાન ગતવર્ણ પૃષ્ઠ ૨૮૬ થી)

વિચારને ઝગે વાચનનો પણ વિચાર કરવો પ્રાપ્ત યાચ છે. મૂજરાતી, અંગરેજી, સંસ્કૃત, આદિ ભાષાના પ્રચારથી વિવિધ પ્રકારનું વાચન આજ કાલ સુવ્યવસ્થિત છે. વાચવાનો પ્રચાર એટલો બધો વધતો જાય છે કે કાંઈક વાચવાનું પાસે ન હોય તો દેટલાકને કામ બનીત કરવો કઠિન પડે છે; રેલવે જેવી મુસાફરી પણ કાંઈક વાચવાનું સાથે રાખ્યા વિના થઈ શકતી નથી. વાચનનો આવી પ્રચાર બહુ ઇષ્ટ અને લાભપ્રદ છે, પણ એમાં જે પ્રગરે વિવેક રાખવાની આવશ્યકતા છે. શું વાચવું અને કેવી રીતે વાચવું એ જે વાત ઉપર પૂર્ણ લક્ષ રાખવાની અભ્યાસીને બહુ અપેક્ષા છે. આત્મભાવનાનું પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગે ઉપર જેનું લક્ષ છે તેણે ચિત્તને વિશેષ પેદા કરી વિવેકમૂર્તિમાં બંધાવે છે ઉપજાવે છે વિવેકને કાંઈક દેહ અવિવેકમાં ઉતારે તેવા વિચારોનું પરિશીલન કરવું નહિ, ને તેથી તેવા વિચારોચાલુ લખાણ પણ વાચવું નહિ. ગમે તે વાચનમાં પણ એટલો તો નિયમજન રાખવો કે તે તે વિષયના જે સિદ્ધિ અને પ્રમાણ મેળ મનાતા હોય તેજ વાચવો; અને પોતાના લક્ષ્યનું જેથી સમર્થન થાય, તે લક્ષમાં જે કાંઈક શકા સમાધાનના અવકાશ પોતાની બુદ્ધિની ન્યૂનતાને લેઈ રહી જતા હોય તે દૂર યાય, એવા પ્રકારના અર્થોનું સવિશેષ સેવન કરવું. તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધે પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અથવા વાચવું, કલા સાહિત્ય આદિના નવામાં નવા વાચવો એમ પણ કહેવાય છે, તથાપિ એકંદરે જે લેખનું આયુષ્ય એકાદ વીંશી કરતાં ઓછું હોય તે કરતાં વધારે આયુષ્યવાળા લેખ વધારે વિશ્વસનીય ન જણવા. સિદ્ધાન્તના અર્થો, તદુપકારક કાવ્યો, તેવા આધાર ઉપર રચાયેલી કથાઓ, તેવાં સ્તોત્રો, એ સર્વે સારી રીતે પરિશીલન રાખવાથી લાભ છે; સ્વપ્રસન્ના ખંડન, મંડનના અર્થોનું વાગ્દેશ પણ અતિ ઉપયોગી હતાં સર્વને ઇષ્ટ નથી, —જેમની બુદ્ધિ બહુ તાર્કિક હોય અને જેમનું મન કંઈક તર્ક બલતી ગુચ્છણુ વિના સ્થિર પકડાયું જ ન હોય તેમને તેવા લેખ ઉપયોગી છે, ખીજાને તો ભ્રમ પેદા કરી વિશેષમાં નાખે તેવા છે. અને આવા વાચનમાં પણ અમુક ભાષાનું વાચવી એવા આશય ન રાખવો, બ્યાંથી મળે ત્યાંથી સભને શોધવા ચેતન રાખવો. પોતાના વ્યવહારિક કાર્યને લેઈ અન્ય પ્રકારનું વાચન વિશેષજન આવશ્યક થઈ પડે તો, જે પ્રકારે સિદ્ધાન્તભાવના ઉપર લંઘન રાખી વ્યવહારનો નિર્વાહ ક્ષો છે, તે પ્રકારે વ્યવહારિક વાચનનો પણ નિર્વાહ કરી લેવો. સર્વ વાતનું કાંઈ કાંઈક, પણ કાંઈક એકંદરે ઇષ્ટ હોય તે વાતનું સર્વસ્વ મનપુનાંગી ઇચ્છા રાખવી.

જે કાંઈ વાગવું ને કેવી રીતે વાગવું એ જાણીને પ્રેમ છે. વાગનમાં પ્રથમ નિયમ એ-

છે કે પોતાનાથી જે વિષય સંપૂર્ણ સંમળનો હોય તે હરતે. એક યોગના પ્રકારનું વાચન રાખવું. જે અર્થ નિઃસંકે રીતે સમજાવે તે હોવાને અર્થનો વિષય ખીજા જે અર્થમાં કાંઈક બદલાવે કદિના રીતે લખ્યો હોય તેને વાચવો. ખીજી રીતે કદીએ તો લેખના ચારે અનુબંધ વિચારીને વાચવાનો આરંભ કરવો. સિપર્સ શોઝે કદનો ખાંટે લખ્યો છે? એવો વિચાર કરીને વાચવાનો આરંભ કરવો. વિષય અને ભાષાની કઠિનતાનો કંમ પોતાની શક્તિ અનુસાર સંજોગને વાચતા બંધવું. વાચનામાં ધણું વાંચ્યું હોય તો યોગ ન કરતાં સૂચક વાચના ઉપર લેખ રાખવો; ધણું પાનાં કે ધણું અર્થ વાચવા તે કરતાં ધોડાં પાનાં કે યોગ અર્થ બરાબર સમજીને વાચવા એજ ઉત્તમ માને છે. પૂર્ણ રીતે ન સમજાય તેમાં લેખને એકવાર ઉપર ઉપરથી દૃષ્ટિ તલે કાઢી જવો અને એ અર્થમાં ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર કેવા પ્રકારનો છે, એમાં વારંવાર શી વાત પ્રોત્સાહન થાય છે (અભ્યાસ), એમાંથી સુખ્ય નથી વાત માં મિદ્ધ થવાની કે (અપૂર્વતા), પ્રતિપાદનથી ક્ષય શું કાઢવું છે, અને એ ગદ્યો વિષય ચર્ચનાં કદી યુક્તિ અને કેવી પ્રોત્સાહક રચના કરવામાં આવી છે, તે સર્વ સમજી લેવું. ત્યાર પછી શ્રેષ્ઠ દૃષ્ટિએ એના એજ અર્થને યોડે યોડે પુનઃ વાચવા માંડવો અને તેનો સમગ્ર પિંડિ તાર્થ મનમાં ઉતારી લેવો. વાચતી વખતે લખનાર શું કહેવા કહે છે તેજ સમજવા ઉપર દૃષ્ટિ રાખવી, તુરત તુરત તેનાં વચન ઉપર અગ્રહા કરી ખાંડના વિચારોમાં પ્રવૃત્ત થવું નહિ. વાચેલા વિષયને મનમાં ઉતારી દેખ અવકાશને સમેટી મનન કરવું. યુક્તિથી જોને નિશ્ચય થયો છે તેવા વિચારોની પોષક યુક્તિઓ તેમાં જોડવી અને ધાતક યુક્તિઓ તેમાંથી દૂર કરવી, જે પ્રકારે ને આદૃતિ તેને મનન કહે છે. વાચનથી નિશ્ચય થતા તે વિષયનો અમુક લેખ પ્રમાણ છે કે નથી એ સંશય મટી જાય છે. અને મનનથી સાધક બાધક યુક્તિનો નિશ્ચય થતાં તે વિષય પોતે થયે છે કે નથી એ સંશય મટી જાય છે અને આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરેલા નિઃસંકે વિષયનું રૂપ બ્યારે આપણી શુદ્ધિ ધારણ કરે, તદાકાર થઈ જાય, ત્યારે એ વિષય સંબંધી કાંઈ પણ વિષયીત બાવના રહેતી નથી, અને તે વિષયનો પૂર્ણ આનંદ અનુભવાય છે. આને નિર્દિધ્યાસન કહે છે. ત્યારે વાચનમત્રનું ક્ષય, જે વિષયનું તે વાચન હોય, તે વિષયનાં સંશય અને વિષયીત બાવનાને દૂર કરવા એટલું જ છે. અને એમ છે ત્યારે એવે પ્રકારેજ વાચન ચલાવવું કે જેથી વાચવાના વિષય ઉપર સંશય કે વિષયીત શાવનાઓ અવકાશ આવે નહિ.

વાચન ધણી વાર સ્વતઃજ થઈ શકતું નથી, કાર્યવ્યધારે નિપુણ અને ને વિષયના અધિક જ્ઞાતાની અપેક્ષા પડે છે. તેવે પ્રસંગે તેવા પુરવડો આશ્રય કરવો એનેજ અવશ્ય કહે છે. સત્સમાગમની સર્વજ્ઞ અભિરુચિ રાખવી; યોગ્ય મહાત્માના સુખમાંથી નીકળતા, અન્ય રથને દ્વાર જલવત લાગતાં વચનો પણ, મેઘદ્વાર આપતાં સુદૃઢ જડની પેડે મિટ્ટ અને પોષક થઈ રહે છે. જ્ઞાન અને અનુભવ ઉભયનો જોનામાં પ્રત્યક્ષભાવ પ્રતીત થતો હોય તેવા મહાત્માઓ સંગમાત્રથી પણ બહુ બહુ લાભ કરે છે. કથા વાર્તા શ્રવણ કરવાનો નિયમ ધણા સોડો રહે છે, પણ તે રથાનેથી જે શ્રવણ કરી લાવે તેનું મનન કે નિર્દિધ્યાસન કરતા નથી એ અનિષ્ટ છે. તેમાં પણ સ્ત્રીઓએ કથા વાર્તા સામગ્રી જ શરૂ કરવાને ફરવું એ વાત અત્યંત અનુચિત અને અસામ્ય છે. સ્ત્રીને તો પોતાના પતિ વિના

અન્ય ગુરુજી નથી; એટલે અવલોકીને જે કોઈ સામ તે સૈને પોતાના પતિની સેવાથી પ્રાપ્ત કરવાનો છે. ગુરુ સતે, સાધુ, મહાત્મા આદિની પાસેથી સુદૃઢોષ લેતાં પણ એમ આરવું એ ચૂક છે. જે કેવલ ગુરુપાયાંજી સર્વ સિદ્ધિ આપી જશે. પોતાની સાધનસંપત્તિ અને પોતાના ગુરુપાયાં વિના બતાવેલો પંથ આજે જે બોધ કે શો ઉપયોગનો નથી એ પોત કદાપિ વીધરવી નહિ અને સત્સંગનો ઉત્તમ લાભ લેવો. અનેક અંચ જે નથી આપી શકતાં તે એક સત્સંગ આપી શકે છે. ચિરંજીવસ મુદ્ધાંચરિત્ર વધતાં શિષ્યની રીતિ કૃતિ પ્રકૃતિ સાધનસંપત્તિ આદિ સમગ્ર લેઈ યોગ્ય ગુરુ જે મળે તેવા જનની વૃત્તિ અલભાવનામાં મુદ્ધ યાચ સેવો આગ કરી દે છે. ગુરુસંમીપ જે કાર્ય માટે જવું તેજ સાધવું; અન્યવાતીની ચિકિત્સા કરવી કે ગુરુના અન્યવ્યવહાર ઉપર આલેષ કરી શંકા અને વ્યગ્રતા કરવી. એ શિષ્યને પોતાને જ હનિકારક છે.

સંસારની નિલ્લ અવહારમાં સર્વ સાધુજનોનોજ સમાગમ થતો નથી; અનેક પ્રકારની પ્રકૃતિઓના સંસારમાં આવવું પડે છે, પોતાને અવરૂપ કર્તવ્ય એવા જે જે વ્યવહાર હોય તેમાં જે જે પ્રકૃતિનો યોગ યાય તેના પોતાના વ્યવહારિક કાર્ય જેટલોજ સંજય રાખી, સુખ્ય નિઃસંજયમાં વિલેપ થવા દેવો નહિ. જ્યાં હોષએ ત્યાં પારકા, એટલે આપણા શુભ નિઃસંજયને વિરોધી, એવા વિચારથી તણાઈ જવા કરતાં આપણા શુભ વિચારમાં અન્ય જનો દોરાય તેમ કરવાનો યત્ન રાખવો. મૈત્રી, પ્રેમ આદિ બાવનાઓથી દોરાઈ તમે મિત્રો કરતા હશો, પત્નીપ્રેમમાં કે માતા પિતા પ્રતિના વાતસલ્ય પ્રેમમાં અનુરક્ત હશો, પછુ ત્યાં એ કાર્યમાત્રને કૃત્યમ્પુદિથી કરતા જશો, 'હુ'—'મારું' એ અંશને છુલવાના કેળવણી લેતા જશોતો મૈત્રી અને પ્રેમ સર્વ રીતે સાર્થક થઈ ઉભયને લાભકારી થશે. હું અને મારું છુલવી જવું એટલે એમ નહિ કે જરા જેવા બની જઈ મિત્ર કે પત્નીના વચન અને વિચારને જાવશ થઈ જવું; એ બુદ્ધી જવાનો અર્થ એટલોજ કે તેમના ઉપર હું અને મારું જોવા બેઠું વિનાનો તમારો પ્રેમ દર્શાવી તેમને તમારા નિમયમાં અનુકૂળ, અને એમ તેમના જીવનને પશુ ઉત્તત, કરતા જઓ.

આ પ્રકારે આહાર, વિહાર, વિચાર, વાચન, સંગત, વ્યવહાર, આદિ સર્વ વાતોમાં વિરાગની વૃત્તિ પ્રવેશ કરશે તો પછી કાંઈ રચાને અતિ આચર કે અનાદરની ખુદિ તમારામાં રહેશે નહિ; કાંઈ મનુષ્ય પદાર્થ આદિના અભાવે તમને ક્રોધ થશે નહિ; પરંતુ જીવનમાં પછુ તમને સ્વજીવન એટલે મુખી જાણી ગયેલું સાગશે કે પારકાં હર્ષ શોકથી તમને હર્ષ શોક થયા વિના રહેશે નહિ અને શક્તિશત્રુસાર પૈસો પણ ખર્ચવાની ઇચ્છા થશે; 'હશું મારું નથી' એવો અનુભવ આવતાની સાથે જે અન્યતા થઈ, જાય તેને બદલે પ્રાપ્ત મારું છે એવી પૂણ્ણતા આવશે અને વિવેકોદયથી જે પ્રકાશ તમને આંખો આંખો જોણાતો હતો તે આ પ્રકારે શુદ્ધ થયેલા તમારા અંતઃકરણથી હર્ષભાવે પધારે રીતે પ્રતિજિજ્ઞાસા થશે, અકરમાતંત તમને તમની આશાઓ અને ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થતી જોણશે, નહિ પધારેલા પુત્રાસા તમને સ્વપ્નમાંથી, સુસ્તકોમાંથી, કે કાંઈની સામાન્ય વાતોમાંથી પછુ લાભ થઈ આવશે, યોગ્ય કાર્યોમાં જાન કરવાને હોય આપ્યા વિના રહેશે નહિ; તમારી દષ્ટિ કાઈ દિવ્ય પ્રકારે સુધી જશે, વૈદ્યાધિ, જંગલ, સંસાર, પ્રમાદ,

આલસ્ય, વિષયવાગ્દેશ, વિપરીત જ્ઞાન, અચ્ચલતા, અસ્થિરતા, એ નવેશિતવિક્ષેપ જે
 યોગસૂત્રમાં ગણાવ્યા છે તે રૂઢિ નહિ અને અમળની જે રાગાદિપ્રત્યક્ષા તે પ્રાપ્ત
 કરવાને તમે સર્વ રીતે યોગ્ય થઈ શકશો. (આગળ આપુ)

મૃદુ

મારું છવત ચરિત.

(અતુસધાન ગતવર્ષ પૃષ્ઠ ૨૭૩ થી)

પ્રકરણ ૪.

હરસુખરાયમીચિંતા.

સત્તાવનનો બળવો હવણુજ રમી ગયો હતો. એ સમયની ઢોડાઢોડ ચિંતા, બયલી-
 તતા, બધા તાજા ને તાજાં હતા. દેશમાં શાન્તિ થવા લાગી અને 'સરકારનો પગ પાછો
 ધીમે ધીમે જમતો ગયો તેમ તેમ બળવામાં કોણે કોણે બાગ લીધો હતો. કોણે કોને કેવી
 મદદ કરી હતી, તેની તપાસ લેવાતી હતી. સરકારનો પક્ષ કરનારને જંગીરો, ઈનામો, ઇન્-
 કાબો બક્ષાતા હતા, વિરુદ્ધ રહેનારને કેદ, દડ, પંચાયતા, ફાંસી, તોપ એ અને એવાંજ ભય-
 પ્રેરક સાધનોને સ્વાધીન કરવામાં આવતા હતા. દેશણે ઠેંગણીથી હથીઆરો છોડાવી લેઈ
 રૈયતને હથીઆર વિનાની કરી નાખવાની યોજનાઓ પ્રચલિત હતી આખા આર્યવર્તની
 એ.એ.કે. શહનશાહતનો છેલ્લો ફરજદ પણ બળવાના આરોપમાં આવી જઈ તેણે મોઢે
 ચૂરા મધ મયો હતો; મુઝલાઈનું નિકંદન મધ મધુ, ત્યા નાનગ રાગ, રજવાડા, નિઝામ,
 નવામ, સુલતાન આદિ ધરધર કપે એમાં તો આશ્ચર્ય જ શું ! દેશમાં બધારે આવી અબ-
 વસ્થા ટપાજ થાય છે ત્યારે રૈયતને જે પાસાથી દુઃખ થાય છે એક નવા અમલ બેસાર-
 નાર તંત્રથી, તેમ જીજી અદગ અદરના કડવા કકામ અને ભૂખમરાનાંને ગરીબાઈતા
 જોગ નહ પડેવા નિર્દય લૂટાગ તેમના તંત્રથી, જેમ જેવડુ દુઃખ પેદા થાય છે આડીઆ,
 મુગલખોગ, દોષી, લુચ્ચા, ખટપટીયા, સ્વાર્ધા, તેમનુ પ્રજપ થયે છે. અને અમલદારોને મોઢે
 ચઢી તેવા સોક પોતાની અનેક ખાનગી કામનાઓ, અમલને મદદ કરવાને નિમિત્તો, પાર પા-
 ડતા ચાલે છે. પરદેશી રાજાને આ અડચણ ધડામ ધણી નડે છે, ને લુચ્ચા લોક તેમની
 પાને બહુ દારી શકે છે. તેમાં વળી અબવસ્થાને સમયે અમલદારો પણ છેક તથીયા મુઠ્ઠી
 તપામ કરી ન્યાય આપવાને ખોટી ગતા નથી, દાખલો ખેસાડીને પોતાનો શક વર્તાવવાને
 તેઓ આગુર હોય છે, તેથી મોખરાના માણસને વધારે સજડ પકડે છે અને હલકો પાડવા
 કે દેશન કરના તત્પર રહે છે; દેશના અગ્રેમર અને પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા લોકોનો દોર અને
 લાગવગ તોડી પાડી પોતાની સામેના એક જગરા ધુરજને તોડવા જેવી નીતિ તેમાં સ-
 આપવી મળે છે.

પ્રમોદપુત્રો નવાજ અત્યારે મહોદય વમરાગો, પ્રતિષ્ઠિત, અને વિશાલ રાજ્યનો ધણી
 હતો. હરસુખરાય જેવા પ્રામાણિક કારખારીની દૃષ્ટિ તે સર્વદા સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચતા હતો, અ-
 ને પોને જાને કસુર કરી ન હોય તો, સરકારને કે કોઈને પણ કસુર લાગી જશે તો શું થ-
 નો એવા ડરથી ખુશમદ કરવાને પોતાના સિંહસન ઉપરથી દોઢો ઉતરતો નહિ. આવા સ્વ-

તંત્ર ખનાસને હરસુખરાયની શક્તિ પણ સ્વયં ગ્રહારે અનુકૂળ હતી. રાત્ર અને ગાંધી ઉભારે માનપૂર્વકે સ્વાતંત્ર્ય સાચવવા છતાં ક્રોધવાર નમના, લાલચી, કે તામેલારીના પોષ્ય મિયમોની બદલે બાણાયા ન હતા. આનંદપુરની અંતરેણ છાવણીના મુલક નવાબે સરકારને વગર, મૂંઝવે બદલી સ ક્યો હતો, બળવાની વખતે ધણુક અંતરેણના હવ પોતાના ગામમાં આશ્રય આપી બચાવ્યા હતા, પણ આગળ પડીને સરકારને મદદ કરવાની ખુશામદ કરવાનું તેણે દુરસ્ત ધાર્યું ન હતું. તે કહેતો કે સરકારને બાધ્યે ત્યારે બધું આપણું રાજ્ય એમનું છે, પણ પોતે ખાસ કરીને તેમાં કહેવા ગયો ન હતો. આવી રીતભાતને લીધે, તથા નાના મ. હોટા સરકારી અમલદારોની મરણ પ્રમાણે વર્તવાનું ન બની સકવાને લીધે, નવાબ ધણુ વ. અંતરેણ સરકારની આજ્ઞામાં આવી ગયો હતો. ખરી વાત નો આશયે બળુતા નથી, પણ એમ સાંમળવામાં આવતું હતું કે નવાબે બળવાખોરોને પાંચસો માણસનો ખર્ચ પૂરો પાડવાનું માયે લીધું હતું અને ને બાજતનો ખુદ નવાજના હાથનો કાગળ પકડાયો હતો. આ સમાચાર બળુવાથી હરસુખરાયને બહુ ચિંતા થઈ હતી, અને પોતાની હયાતીમાં નવાજ બને કાંઈ એજ લાગે તો આપઘાત કરીને ચરવા સૂધીના તેના મનમાં નિવિચારો આવી ગયા હતા. હરસુખરાય પોતાના ધરમાં એક ખાનગી ઓરડામાં આનંદપુરની છાવણીના એક સિરસ્તેદાર સાથે બેઠો હતો.

“મુસારજી ! તમે કહો છો તે શું ખરી વાત છે ?” હરસુખરાયે અધીરા મધ પૂછ્યું.

“હરસુખરાય !” મુસારજીએ બહુ ગંભીરતા ધારણ કરી અમલદારીનું કાળ બતાવવાનો ચત્ર કરતાં કહ્યું “કચેરીમાં વાત આસે છે તે ખોટી ન હોય, તમારે તો ધરમાં બેઠે બધી વાતો કરવી તે કાંઈ યાચ ?” પણ પાછું “કાકા” ના અગળ વધારે બેલાઈ જ. વાચું એમ સમજી બરાડ રિમતપૂર્વક ઉમેર્યું “પણ હું તમારે માટે જે કહો તે કરવા તૈયાર છું.”

“તમને પૂછવાથી બધી ખુશર મળશે એમ અંદાજીતે મેં તમને બોલાવ્યા છે.” હરસુખરાયે વાત કદાવવાના દરેદાથી, જુદતાનો પેચ એકઠી વાણીવાને ચડાવ્યો.

“ત્યારે ખરી વાત શી છે તે તો મને કહો” વાણીએ સુક્તિ કરી.

“ખરી વાત નો પરમેશ્વર આવીને કહી બાય ત્યારે; બાકી અમે ના કહીએ ને તમે હા કહો તેમાં બળાયાના બે ભાગ એટલે ખરી ખોટી કરતાં કેમ પાસવે ?” હરસુખરાયે આ સિરસ્તેદારને ખરી ખાતંખી ન આપવાના દરેદાથી મુલકદો જવાબ વાળ્યો.

“તોપણ કાગળની વાત ખરી કે ખોટી ?”

“નવાજ સાહેબ તો સાચા ના પાડે છે.”

“પણ તમે બળુતા નહિ હો; અહીં તો તમારા વિના ખીજ કોઇને નવાજ કોઇ બળુતા નથી.”

“મારા ધણી એમ છેક નિર્ગાલ્ય નથી, હું તેમનો દાસ છું; ને તેમના હુકમને તા. બે છું; પણ મૂંઝવે માયે લેવાથી એમનો બચાવ ચતો હોય તો, તો એ કાગળ મેં લખ્યો છે ને નવાજ સાહેબ એમાં કાંઈ બળુતા નથી એમ કહેવા હું તૈયાર છું.”

વાણીએ તો આ નાગરના સપાટાથી સહેજ ખાધ ગયે; પણ નરાક વિચાર કરી.

ને ખોલ્યો “ એથી શો ફાયદો ? ઉલટાં છોકરા રૂઝગરો ને જગતમાં અપકીર્તિ થશે. ”

“ કીર્તિ અપકીર્તિ તો મારો અંતરાત્મા કરે તે ખરી, પણ જેનું લૂણુ ખાધું છે તેનું હવાણ થશે એજ મહોટો સતોષ છે. ”

હરસુખગયતી ઠેઠ મરકાર સુધી જહુ આજર અને પ્રતિજ્ઞા હતી; ત્રણ પેઢીથી ચાપતી આવેલી દિવાનગીરીએ હરસુખરાયના માનદાનને જહુ લાગવગ વધારી આપી હતી. નવા-જને અરપણું કરવું મન કરે. પણ કોઠાએ અમલદાર હરસુખરાયને છેડવાની હાંમત કરે. નહિ હરસુખરાયે ધાત માયે લેવાનું આદ્યું ત્યારે હવે સાહેબ જે તજવીજ ચલાવે છે તેનો રંગ બદલાવાનો અને વાત વિપરીત થઈ જતાં કા તો શાન્ત પડી જવાની અથવા એમાંથી બહુ બચકર પરિણામ નીપજવાનાં એમ મુશરજના મનમાં સમજાઈ ચુકું. પુરતમ મુ-સારજીએ કહ્યું: “ હજી તો સાહેબ ચોકશી ચલવે છે, કાંઈ નક્કી થયું નથી. ”

“ પૂરાવો કોના નરંદથી રસ્તું થાય છે ? ” હ-સુખરાયે અધીરા ધર્ષ પૂછ્યું.

“ આનંદપુરના કરમચંદ પારેખની પેઢીએ માણસો વધારે આવ જ કરે છે. ”

“ હાં ! કરમચંદ પારેખ ! ” હરસુખરાયે બક્ષીની જગોએથી લાંચ લેવા મારે બર-તગ્ધ કરેલા કરમચંદનો વિચાર કરતાં ઉદ્ભાદ કાઢ્યો; અને જાણે એવા માણસથી કાંઈ થનાર નથી એમ મનમાં નિશ્ચય થઈ ગયો હોય તેમ એકાએક કહ્યું “ કાંઈ શીકર નાંદ; પણ મુશરજી ! તમે સારી રીતે સમાજ રાખજો, નવામસાહેબ કોઠાને નાહક તરફી આપતા નથી. ”

“ તેનો તો મને સારી પેઠે અનુભવ છે ” મુશરજીએ નાહક તરફી નથી આપતા એ સાંભળી ખુશી થઈને કહ્યું અને વિશેષમાં વચન આપ્યું “ કાકા ! કશી શીકર ન કરેજો, મારાથી જે બનશે તે કરવાને ચૂકીશ નહિ. ”

આટલું કહી હ-સુખરાયને સવામ કરી મુશરજી અંદરો ગયો. હરસુખરાય જહુ ચિંતાગ્રસ્ત થઈ ગયો અને વિચાર કરવા લાગ્યો કે નવાબે કે મે કોઠાને કાંઈ લખ્યું નથી છતાં આ કામગીરી વાત ક્યાંયો પેદા થઈ, અને નવામસાહેબ ઉપર આ રીતે વેર વા-જવાનું કોણે પેદા કર્યું. આવો વિચાર કરવા છતાં પણ નાગર બચ્યો પાછો હઠે એમ ન હતું એટલે ધીરજ રાખી, શી રીતે મનુષ્યોની સામે દાવ ખેલવો તેનો તર્ક કરવા બેઠો. એટલામાં મુશરજીને ગયો જાણી કમલાગૌરી પુરતમ અંદર આવી. (આગળ ચાલુ)

૪

રાજ્ય.

સ્વરાજ્ય.

આવાર્તના લોકોને રાજકીય વ્યવહારમાં ઠેજાવણી આપવાના ઉદ્દેશથી મહાન પ્રતાપી લોકોની પને સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો હમ દેગીઓને આપ્યો છે. મ્યુનીસીપાલિટી અને લોકલ કાઉન્સિલ એ બેની વ્યવસ્થા લોકોને પોતાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા કરવાની યોજના થઈ છે. ત્યાર પછી રાષ્ટ્રીય સભાના બગીચા. પ્રવાનને શ્રેષ્ઠ ધારાસભામાં એકાદ પ્રતિનિધિ મોકલવાનો અને તે પ્રતિનિધિ યોગ્ય પ્રશ્ન કરી શકે એવો હક્ક પણ મળ્યો છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યના ધોરણને મિનિસ્ટરી ફેરલોક મુખ્ય શહેરોમાં આનરરી માઈસ્ટ્રીની જેમ પલુ સ્થાપવામાં આવી છે.

આ બ્યારયા કેટલુંક થયાં, ચાલે છે, અને સર્વ કોશણે કોણે કોઈ રીતે તેનો અનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન વિચારવાનું સુઝતો જાય છે. એનાથી કેવા લાભ થયા છે તે જોવાનો સમય હવે આવ્યો ગણાય તો તેમાં કાંઈ બાધ નથી. સર્વથી પ્રથમે મ્યુનિસિપાલીટી તેમ ધારાસભા તેમજ લોકપંચાયત એ સર્વમાં સુટણીનું ધોરણ દાખત થયું છે તેની જ કેવી અસર થાય છે તે જોવા જેવું છે. સુટણીના ધોરણની સર્વથી પ્રથમ અને વિચાર કરતાં દેખાઈ આવે તેવી અસર એ છે કે પ્રજાના સર્વ વર્ગના લોકોની સમાનતા થવાનો પ્રયત્ન બારંબાર આણવો. ભૂતની સ્થિતિ એવી હતી કે અંગરેજ સરકારનું રાજ્ય થતા પહેલાં પેશવાઈ કે મુગલાધના સમયમાં જામે અથવા પરગણાના ઇમારાત રખાતા હતા, અને તેવા ઇમારતદારોના વર્ગના માણસો દેસાઈ, વતનદાર, અમીન, ઇલાદિ નામથી ઓળખાતા. એ સમય પીતી મયો અને અંગરેજ હકુમત ચાલુ થઈ ત્યારે પણ આવા દેસાઈ, વતનદાર વગેરેને તેમની સ્થિતિ પ્રમાણે સરકાર માન આપતા હતા. તેમની જમીન બન-ગીર કાયમ રાખતા હતા, અને સરકારમાંથી તેમને જે કાંઈ મળતું તે આપતા હતા. અસલના વખતથી આ લોકો વેક, વહીતર કરાવનારા, સુત્રકના હાકેમ તફીફ વર્તનારા, અને રામના પ્રતિનિધિ જેવા હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જાદો વધુ ઉપર ધણો લાગ વગ ધરાવી શકતા હતા. આ લાગવગ સરકારને પોતાને પણ અમલની શુરુઆતમાં ધણો ઉપયોગી થયો છે, કારણ કે પ્રત્યેક પ્રાંત, દેશ કે ગામના એવા મુખ્યને માત કરવાથી જ સરકાર એકઠેર પોતાનો દાખ સર્વ પ્રજા ઉપર જે પારી શકેલા છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય થયું તે પહેલાંના વખત સુધી સરકારે આ વર્ગને ઘણાં સાર્વજનિક કામોમાં મોખરાનું માન આપેલું છે; ઇસકાળો બોલેલા છે, અને સ્ટેટયુરરી સીવીલ સર્વિસમાં પણ એવા જાનવાનના ફરજીને દાખલ કરેલા છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્યથી જે પ્રથમ અસર થઈ છે તે આ વર્ગની સ્થિતિ ઉપર થઈ છે. આવા વર્ગના લોકોને ગાંઠે જે કે સરકારે પોતાના હાથમાં કેટલીક નીમણોડા રાખેલી છે તે પણ એકઠેર આવા લોકોની પ્રતિષ્ઠા જેવી પૂર્વે જળવાનો હતી, છતાં કે ઇલાકાના મુખ્ય અમલદારો જેવો સત્કાર આ વર્ગને પ્રથમે આપતા હતા તેની સ્થિતિ હાલ, અને તે કારણોને લેખે પણ, સ્તરી નથી; અને આ વર્ગને પણ સુટણીની વખતે, જે તેમનાથી અનેક દરજ્જે દૂર હતા એવા વહીતરા, વેક, ચમાર, કોળી, કાઠીઆ આદિની, પણ ખુશામદ કરવી પડે છે. સુટણીના ધોરણથી કરીને આખા દેશમાંથી આ જૂનો, વગવાલો, અને આગળ પડતો વર્ગ તે દબાઈ ચંપાઈ પાછળ રહેતો જાય છે, પોતાનો મરતજો ઓછો થયો માની આગળ પડવા ખુશી જતાવતો નથી. સુટણીના ધોરણથી મનુષ્ય માન વર્ષમાં કે ત્રણ વર્ષમાં એક વાર પણ સર્વ સર્વેની સમાન છે એવો અનુભવ પામે તે વાત હાલ છે કે અનિષ્ટ છે એ વિષે એકાએક મત આપવું જાડું લેખમધારક છે; પરંતુ એટલું તો લેખ શકાય છે કે જ્યાં સુધી આખા દેશ ઉપર હેવટ સના તો પીળેલી છે અને સુટણીએ નક્કી કરેલા કોષ્ટ પ્રકારના રાજ્યધોરણની કે કોષ્ટ હાકેમની નથી ત્યાં સુધી આ વર્ગને નાજો પાડવામાં એકઠેર રાજ્યને પોતાને કે પ્રજાને પણ લાભ નથી.

લોકોને પણ આ વર્ગનો દાખ ઓછો થવાથી કોઈ મહોરો લાભ થયો હોય એમ લાગતું નથી. જ્યારે મ્યુનિસિપાલીટીઓનો કાયોબાર કલેક્ટરના પ્રમુખપણાથી અને આ-

ગંજ પડતાં જૂનાં કુટુંબોનાં પ્રતિનિધિઓથી ચાલતો ત્યારે જેટલી કાંગ્રેસ અને આપણું રહેલી જેટલી હાલના ચુટણીના ધોરણથી રહે છે કે કેમ એ મહોટો સવાલ છે. હાલ તુરત આપણી પાસે સરખાવટ કરવાને આકાંક્ષા નથી; પણ એક સાત્તા ખાતાની વ્યવસ્થાનું આપણે બેઠકએ તો સરકારના દનપેક્ટરો અને વખવાળા સ્થાનિક મુદરથોની કમીટી જે કરતો તે કરતાં મ્યુનીસીપાલ બોર્ડો વધારે કે સરું કરી શકતી જણાતી નથી; કેટલેક દેકાએ તો હતુ તે પણ સગવાણું છે કે નહિ એ પ્રશ્ન છે. સુરત, અમદાવાદ, મુંબઈ જેવાં મહાનગરો શહેરોમાં કૌશલ્ય અર્થી વ્યવસ્થા થયેલ અને પ્રથમ કરનાં લાભકારક હશે, પણ નાનાં ગામોમાં સ્વરાજ્યના ધોરણે બહુ લાભ દેવો જણાતો નથી. લોકલક્ષ્મીની વ્યવસ્થામાં જે ચુટણીનું ધોરણ છે તે નહિ જેવું છે, અને તે બોર્ડોનો કારોબાર પ્રાપ્તિ કલેક્ટર અને તેના માદનીશોની મરજી પ્રમાણે રહેવાથી ચુટણીએ તેના વહીવટમાં અસમ કરતાં શો ફેરફાર કર્યો છે તે સમજી શકાયું નથી. અસલના વખવાળા મુદરથોને સ્થાને ચુટણીમાં આવે તેવા મુદરથોને હાથે લોક અને સરકાર વચ્ચે દેહલુ સમાધાન સચવાય છે એ પણ એક પ્રશ્ન છે.

વળી ચુટણીના ધોરણને લીધે જે વેર જમાવ્ય છે, જે દેવમાવ ઉભા થાય છે, તે છેક મ્યુનીસીપાલ બોર્ડોમાં, લોકલક્ષ્મીમાં, ધારાસભામાં, તેમજ નાની કચેરીઓમાં, ખાતરમાં, ધરના ખુણામાં અને સર્વત્ર બહુ બહુ પ્રકારના આડકતરા વેર દનકાદ અને કચેરીને નીચળાવે છે.

રાજ્યના વહીવટમાં લોકમતનું ધોરણ દાખલ કરવાથી દેવા ફેરફારો પડી જાય તે તો સુપ્રસિદ્ધ છે; રાજ્ય લોકમતને ધોરણે કેવું ઉત્તમ થાય તેના નમુના ઇંગ્લંડ અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ એ જણીતા છે. પરંતુ આ દેશમાં તો રાજ્યમાં લોકમતનું ધોરણ દાખલ ન કરતાં માત્ર મ્યુનીસીપાલિટીઓ જેવા ધંધાચત્ર ખાતામાં તે ધોરણ દાખલ કરવાથી જૂની અને ઉપયોગી સત્તાને ધ્વંસ, કામને અવરોધ કે બગાડો, અને સંભાગતાં સેહનો વિશેષ એવાં ફેલ પેદા થાય છે. આની સામે સ્વરાજ્યના લાભ પણ ગણવા જેવા છે, અને લોક પોતે પોતાનું સંભાળતા થાય એ માટેની અતિ ઉપયોગી ઉપવર્ણોએ એજ રીતે ચારણ થાય છે એ બહુ અગત્યની વાત છે. હજી સ્પષ્ટ નિશય બની શકવાનો વખત દૂર છે, તો પણ આટલી વાત વચમાંજ કહેવાથી ચુટણીના ધોરણને અનુસાર સુજનોને અનેક વિચાર કરતાં હીક પડશે.

ધારાસભાની ચુટણીનો સગવડ પાસે આવતો જાય છે જૂનાં દેવોં પીસારે પાડી, જૂની લાગવગવાળાની છૂંકા દૂર કરી, જે મહાં વારે જવાબદારી ધારાસભામાં જનારને માથે છે તે ઉપર વિગત રાખી, તે જવાબદારી પાર પાડવાને કેવા કેવા ઉત્તમ શુભો બેઠકએ તેનો ખયાલ આણી, આવતી ચુટણી વખતે આ દેશના સુજનોં મન આપે તો સ્વરાજ્યના જે લાભ છે તે સેવાને આપણે ખરા નસીબવાન ગણ્યે. સ્વરાજ્યને લાભકારક કે હાનિકારક દેશવતું એ આપણા પોતાના હાથમાં છે; આપણે બે આપણી જવાબદારી સમજીએ અને યોગ્ય સ્થાનેજ આપણું મત આપીએ, તો સ્વરાજ્યનો હક અવજા કરીને અતુલ લાભ આપનારો નીવડે; એથી દેશનું કરીએ તો હાનિકારક માથા પ્રશ્ન એજ છે કે એ કાગ માટે આપણી તૈયારી છે?

Girishankar Kanishanker Bhatt
of Sangrampur Bha. Mulla St.
સુદર્શન. Surat.

(ત્રી મહિલા નમુનાદિવેદી.)

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધો વિચાર.)

—*§*—

“ સત્યં પરં પીમાહિ ” — માગવત્સુ.

પુસ્તક ૧૨. અંક ૨]

(માસિક)

[ત્રિવેંબર, ૧૮૯૬]

૧
સાહિત્ય.

૧
સીમા
(મહેલ)

મહાકાંતા.

જેડી જેડી, ત્રિપુટી કહી. ને મુંડળી ચારની દે.
ને કપાંઈ તો રસિક દિલના કાદવા સાથે ચાલે.
જેનાથે કે જસુર નહિ કે કંપતો તાર માસે-
એ વીણાના સ્વરથી સખજો મારે મીઠો બને છે.
દેવાંગને દિલહદિની ઉર્મિઓ ઉછળે છે,
હૈમિ હૈમિ જરૂર આકાંક્ષા એક દેવું ધરે છે.
જુદા રંગો જળો ગળો જરૂર એક રંગી બને છે.
ને તેમાં ના નમર કરતાં દાટ સાંધો દિસે છે.
મેળે મીઠો અરર પણ આ એક એ ચાર દીનો.
સીમા આવી. બસ આટલું. કાઢનો તાર વૂટ્યો.
વૂટ્યો વા તે ઉતરી જ ગયો. મેળ પાડો મળે ના.
તાણો ખેંચો પણ નવ ચડે. ધૂન એવી મચે ના.
હું જોણું તે કશું કરવા નહિ તે 'ના' કહે છે.
હું એક જ ન્યાયિરિ અગત્ય જાડ તે ત્યાં જુને છે.

કાંઠા ખૂંચે સુંજ છંદની ગોદમા આવેતા ને,
હું ખોણ ત્યાં અરર દળતી કેમ મેંછન તેને ?
સીમા આવી મુજ દિન તથા સોગતી દેહની ત્યા,
એ દેખુ તો મુજ દુઃખની સાથ ર' વિસ્તરે ના,
એ બેડાયું જગત સહ; ને જાંધ આ તોડા ઉડે,
સીમા તેની, મુજ દેહના દરના અતરે છે.
મદારી દાદૃ સમય વલતાં કાંઈ જૂની યજ છે,
તે દાદૃમા નિઠૂતિ સમયે કાંઈ જૂની કરી છે;
કાંટા કૂટ્યા આમ દેહના માર્ગમા ઉત્પા છે,
'તે કયા ! હું કયા' અરર રડવું એજ ભાગ્યે લખ્યું છે.
એ. સીમાની ઉપર પગલું દેખ ઓળંગશે એ !
ત્યા તો સીમા મુજ ઉવિતની આવશે વા જશે એ,
તેની સીમા ઉપર લટકુ આમ જધાઈ દોર,
દોરી તૂટે ઉવિતનો છના જધ તો કેમ તૂ ?
રેરે ! સીમા પ્રતિદેહની આગ જૂની હશે તુ !
રે ! સીમાની ઉપર ચઢવું કોઈને રહેન ના શુ !
વીણા તારે જસુર જનતા એજ કંપાવ ના શુ !
રે ! સીમાએ કટુ વિષ બર્ણુ આમ મીઠાસામા શુ !

અનુક્રુપ.

કિંતુ મીઠી કારતા છે સીમાએ પગ મૂકતા;
સહુના ઉર્મિ ઉર્મિએ નામે છે ઉર-નામડાં.

૨

શુજરાતી ભાષાનાં ઉત્તમ પુસ્તકોત્તર શતક.

(ગમેતું)

એક અંગ્રેજ વિદ્વાનના એ ઉત્તમ પુસ્તકોના આપેના ટિપ્પણ ઉપરથી આપણી શુ-
જરાતી ભાષામા તેવા પુસ્તકોત્તર એક ગતક જનાવી પ્રજા સન્મુખ મૂકવાની હાય આલેલી
ચર્ચા ધણીજ ઉપયોગી છે. પરંતુ માણસે આખી છદ્મીમા રડા સારાં સો પુસ્તકોજ
બોચારા અથવા દરેક ભાષામા તેટલાજ ઉત્તમ પુસ્તકો હોય અને તેટલાજ પ્રજા સન્મુખ
મૂકવાથી કાંઈ નિશેષ લાભ થાય એવો સંભવ નથી. તેથી કરીને પુસ્તકોની મર્યાદા સો-
નીજ જનાવવી એ ઠીક નથી. ધારેલી સખ્યા ન ચલાયાં ગમે તેવા ઉમેરી-સો કરવા પડે
જાયવા વધારે થઈ જવાથી ગમે તેવા સારા ખાતવ કરવા પડે, એથા આતુ જધન તુ-

ક્રમાનં કરતાં છે. મનુષ્યના દુઃખ, શુચનમાં, પોતાની રૂચિને અનુકૂલ તેમજ પોતાને અનુકૂલ ન હોય તો પણ વિદ્વાન વર્ગની પસંદગી મેળવેલાં અને તેથી જીવનને સારક કરનારાં ક્યાં પુસ્તકો વાંચવા જેવાં છે તેનું ટિપ્પણ ધણજ નરરનું છે. તેથી સોની સંખ્યાને બંધને ન રહેતાં વાંચવાં યોગ્ય પુસ્તકોની લીષ મારી જુદિને અનુસાર મેં પણ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ધણાંએ પુસ્તકો જેવામાં કે સાંભળ્યામાં અને વાંચવામાં ન આવ્યાથી તેને ગેર ઇનસાફ થવાનો સંભવ છે. એમ છતાં પણ મુજરાતી ભાષાનાં બધાંજ પુસ્તકો કોઇ પણ વિદ્વાન વાચીને આયું ટિપ્પણ બનાવે તેનો સંભવ નથી માટે જુદા જુદા લેખકો તરફથી થએલી સચનાઓ પણ સર્વદા ઉપયોગી છે એમ ધારીને અત્રે મેં પણ નોવુ એક ટિપ્પણ આપ્યું છે.

જીજી બીનાં પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. સર્વે મનુષ્યો કાંઈ સરખી જુદિનાં હોતાં નથી તેમજ પસંદ કરેલાં પુસ્તકો પણ ત્રણ વયને લામકનાં હોતાં નથી. તેથી નાટકો વાંતાઓ કે ધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવાથી જે આનંદ અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે જુદી જુદી વયના પ્રજાજીમાંજ હોય છે. ઉદાહરણ કે શાકુન્તલ નાટક યુવાવસ્થામાં વાંચવાથી જટલો આનંદ કે લાભ થવાનો સંભવ છે તેટલો વાનપ્રથ અવસ્થામાં નથી. તેમજ હિતમરુમ્ સરિત આદિ વયનાં માગપો જેઓને સંતતિનું સુખ છે તેમના વાચવામાં આવ્યાથી તેમને જે આનંદ કે જ્ઞાન થાય તે વિવાર્થિઓને થવાનો નથી. તેવીજ રીતે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને મટે પણ પુસ્તકોની પસંદગી જુદી જુદી જોઈએ. વાંચનારને ક્યાં પુસ્તકો ઉપયોગી છે તે દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરવો હોય તોજ આ બધો ઠગકુટ કામની છે. નહિ તો, ક્યાં અંચકારનાં ક્યાં પુસ્તકો વાંચનને યોગ્ય છે એટલુંજ દેખાડવાનો હેતુ એવાં શૂતકમાં હોય તો તે જે રીતે ટિપ્પણ આવે છે તેજ રીતી પુરતી છે.

આટલા વારતે જે જે પુસ્તકો ગ્રાસ-વાંચવામાં કે સાંભળ્યામાં કે જોવામાં આવ્યાં છે તેમાંથીજ નીચેનું ટિપ્પણ આપ્યું છે. તેમાં કેઇ ઉપગ પુસ્તક કે અંચકાર રદી નય તો તેને માટે ગાર સકાયિત વાંચનજ દોષપાત્ર છે. આ હેતુથી ગ્રાસ પુસ્તકોનાં નામ અને કથી વયનાં સ્ત્રીપુરુષોને તે ઉપયોગી છે તે દેખાડવાની યથાશક્તિ કોશેષ કરી છે.

પુસ્તકનું નામ.	કંતા	કથી વયનાં સ્ત્રી કે પુરુષને વાંચવા યોગ્ય.
ખગોપાખ્યાન.	વિષ્ણુશર્માનું સમ્યાચાર ગ્રેસનું	ત્રણ અવસ્થામાં સ્ત્રી અને પુરુષને
હસપ નીતિ	અંગેજનું ભાષાન્તર	" "
સુદામા આખ્યાન	ગ્રેમાનંદકૃત	" "
નળાખ્યાન	"	" "
નરસિંહ મેહેતાની હુડી	"	" "
" મોસાણુ	"	" "
મુવાખ્યાન	કાળિદાસકૃત	" "
ગોપા-હરચુ	ગ્રેમાનંદકૃત	બાલવયમાં સ્ત્રી પુરુષોને

અરેશીઅન નાઈટસ	ગુજરાતી પ્રેસવાળુ	નવો અવસ્થામાં	"
કથા સરિતસાગર	સંસ્કૃતનું બાપાન્તર	"	"
દયારામકૃત ગરબી-	કવિ દયારામ	મુવા વસ્થામાં	"
સંમિદ			
" બકિતમાર્ગનાં પદ	"	પૃઢાવસ્થામાં	"
કનુવર્ણન	સંસ્કૃત કવિ કાલિદાસનું.	મુવાવસ્થામાં	"
"	નર્મદાશંકર.	"	"
"	દક્ષપતરામકૃત	નવો અવસ્થામાં	"
સંકુન્તલા	રા. જોરીલાલનું બાપાન્તર	મુવાવસ્થામાં	"
વિક્રમેર્વશી	રા. રણછોડભાઈકૃત બા.	"	"
ઉત્તરરામચરિત	રા. મણિલાલનું બાપાન્તર	પૃઢવસ્થામાં	"
બેજ પ્રબંધ	સંસ્કૃતનું બાપાન્તર	નવો અવસ્થામાં	"
કારણસ વિરહ	કવિ દક્ષપતરામ	નવો અવસ્થામાં	પુરુષોને
રામાયણનો સાર	નર્મદાશંકર	"	શ્રી પુરુષોને
મહાભારતનો "	"	"	"
ધર્મિયડો "	"	"	કૃત પુરુષોને
રાખ્ય રંગ	"	"	"
રાસ માલા	રા. રણછોડભાઈનું બાપા.	"	"
રાગ રથાન	ટ્રેડનું બાપાન્તર	"	"
કોઠીઆવાડ રાગ.	o	"	"
રથાન			
હિંદુસ્તાનનો ઇતિ-	હંટરકેત બા.	"	શ્રી પુરુષોને
હાસ			
દેવાનંદનાં કાવ્ય	દેવાનંદ	"	"
ભગવદ્ગીતા	બાપાન્તર	"	"
શ્રીમદ્ ભાગવત	"	"	"
અરનોદય	રા. મનસુખરામે	"	"
લેલિતાદુઃખદર્શક	રા. રણછોડભાઈ	"	"
ઉત્તર જ્યકુમારી	"	"	"
ગનુસ્મૃતિ	રા. જોરીલાલનું બાપા.	નવો અવસ્થામાં	"
અવવશ્ચ સ્મૃતિ	રા. ગણભાઈનું બા.	"	"
વેદાર્થયત્ન	હિતેચ્છુ પ્રેસ વાળુ	મુવાન અને પૃઢ	કૃત પુરુષોનેજ
સિદ્ધાપત્રી સ્વામી. સંદેહનંદ કૃત		નવો અવસ્થામાં	શ્રી પુરુષોને
બાઈચમનું બા.		"	કૃત પુરુષોનેજ
મંદમનું હવનચરિત	શ્રી નારાયણવાળુ	"	"

બનગન વૉશીંગટન	અગત્ય	"	"
બનકપ/પ્રકાશ	વ્યાસ, ઇન્દ્રારાગ	"	સ્ત્રી પુરુષોને
ઇગ્નાન્ડની મુઆફરી	મહીપતરામ રૂપરામ	"	ફક્ત પુરુષો
પૂર્વીપ્રદક્ષિણા	દી૦ લક્ષ્મીદાસની કુ૦	"	"
ઇગ્નાન્ડનો પ્રવાસ	હરસનદામ મળજી	"	"
વેન અગિન કરિ,	દનપતરામ	"	"
આણખ્યાન	"	"	સ્ત્રી પુરુષો

૩

અથાવલોકન

અરાધમી સદીનું હિંદુસ્તાન:—હું “આઠગણી” એ નામ જેને ઠાને પાણુ’ હશે અને તેની સાથે કૃત્યન થતા વિચારોને વેગે જેના હૃદયને કામ વાર પશુ આકર્ષાવ-
 દલ કરી’ ઘડીબર ગ્રેમ અને સ્વાર્ધણના એ અશુ પડાવ્યા હશે તેના મનને વિચારવાનું, સ-
 મનવાનું, ભૂત અને ભવિષ્યનો મુકાબલો કરી વર્તમાનમાથી માર્ગ કાઢવાનું આ નાનું પુ-
 રતક વાચનાથી ઘણું મળી શકે તેમ છે. આ લેખને ઇતિહાસ કહેવો કે કથા કહેવી એ
 સ શય બરેનું છે તથાપિ અમે તો એને ઇતિહાસજ કહીશું જે કે ઇતિહાસ સત્યવાર્તાનો બ-
 નેલો હોય છે, કથાઓ કલ્પિત કે સત્ય અને કલ્પિતના મિશ્રણની બનેલી હોય છે; તથાપિ
 પ્રણી વખત સત્ય પોતેજ કલ્પિતના કરતા વધારે વિશ્લેષણ, વધારે આકર્ષક, વધારે બોધદાયક,
 અને વધારે મનોરંજન કરનાર હોય છે. આ વાર્તાનો વૃત્તાન્ત એવો હૃદયહારક છે કે જેમ
 રામના પ્રસન્નમનું વર્ણન માછની પશુ શારતીને બચ્ચતા અને રસમયતા અર્પી શક્યું છે
 તેમ પશ્ચિપતના રણરંગના ઇસવીસન ૧૭૮૧ ના પ્રારંભે આર્ધદેશની જે લૂટલૂટ થઈ,
 મરદા અને મોગલોના કુસપગા તેમની વચ્ચે પાખાળ્ય અંગરેજોનું ફાવી ગયું; રસાત-
 લ્ય ઉપર ગુલામગીરી ચઢી બેઠી, દેશદિતૈયી ધર્મગ્રહક શૂન્યોએ સ્વભૂમિના અને સ્વધર્મના
 રક્ષણમાં સર્વસ્વ હોમ્યું, તે ચિત્ર હરદાઇની કલમને જેમ આપવાને મર્યાદા સપૂર્ણ, સ-
 તેજ, અને અવિચ્છિન્ન સુરેખ છે. મહાભારતના ઠાવની જૂગિ એવી બચ્ચત છે.

મગની વસ્તુમકવતા, બાધા, વર્ણનસક્તિ, પાત્રાલેખના, ઇત્યાદિનો વિચારજ આ
 લેખને સમગ્રે અપ્રસ્તુત છે એ અંચની વાર્તા કેવળ ઇતિહાસરૂપ છે, ને તેમા સત્ય કે
 કલ્પિત એવો યમુના નામની એક સતીનો અતિસ્વરૂપ વૃત્તાન્ત બેળની સંદર્શિતબાહને તેની
 પાસે શાપ દેવરાવી ભારતભૂમિમા બ્યભિચારાદિ અનર્થ પેસવાથી તે ભૂમિ પાપમાત્ર થઈ
 ગઈ એવો ધ્વનિ સાધ્યો છે, તે ખાદ કરીએ તો આખા વર્ણનમાં વસ્તુત બનેલા ઇતિહાસ
 કરતાં ખીજી વાતજ નથી, એટલે સાહિત્યની દૃષ્ટિથી આ અંચને વિશેષવાનો અનુકારજ નથી.

ઈતિહાસમાં પ્રાધાન્ય હકીકતનું છે અને તે હકીકતને વર્ણન કરવાની અનુસારથી વા-
ચનારને જે અસર પ્રાપ્ત થાય તે ઉપર મુખ્ય લક્ષ્ય રહે છે. આ લેખમાં જે હકીકત સમજવામાં
આવેલી તે તે અવશ્ય બહુજ ઉત્તમ અને બેધકારક હોઈ બારતલૂમિના અનાદિ ઇતિહાસ-
માંનુંજ એક પાત્ર હોય તેવી છે. જે પ્રકારે એ હકીકત હાલ લખાઈ છે તેજ પ્રકાર ઉત્ત-
મોત્તમ છે કે તેથી સારી રીતે તે ન લખાઈ હોત એમ કહેવા જેવાં તો આ લેખમાં કોઈ
ચિ હો નથી, પણ જે દેશસેવા ખગતવોની દૃષ્ટિથી આ પ્રયત્ન કરનારમાં આવ્યો છે તે
દૃષ્ટિ આ લેખના યોગ્યનારને સંપૂર્ણ માન અપાવવાને પરિપૂર્ણ છે. અમારી ખાસ ધ્યાન-
માણ છે કે આ લેખ સર્વ કોઈએ બહુ લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવો અને આપણા દેશના આ વિલક્ષણ
ઈતિહાસથી વાકેફ થવું. પ્રત્યેક માણસ પોતપોતાના સંસ્કાર અનુસાર કલ્પના, વિચાર,
અનુમાન, આધવાને સમર્થ છે; આગને નિશ્ચય છે કે આ લેખની આયોજના પછી એ બધી
શકડીઓને દીર્ઘ સમય ખોરાક મળ્યા વિના રહેશે નહિ; કદાચિત્ અનુકૂળ બુધ્ધિશાળી નિ-
ત્ય દ્વંદ્વનો પણ સંભવ છે.

૨

શુદ્ધ

૧

સ્વાર્થ અને પરમાર્થ

સ્વાભાવિક રીતે અમુક મનુષ્ય કે કાર્ય સ્વાર્થ છે અથવા પરમાર્થ છે એમ કહેવાનો
પ્રચાર પડ્યો છે. 'સ્વ' અને 'પર' એવા અવયવ આ બે શબ્દોમાં દેખી સામાન્ય પ્રા-
કૃત એક એમજ અર્થ જ્ઞાને છે કે જેમાં 'સ્વ' એટલે પોતાને ઉદ્દેશીને કાંઈ પણ મનુષ્ય હોય
તે 'સ્વાર્થ' અને 'પર' એટલે પારકાને ઉદ્દેશીને જે કાંઈ મનુષ્ય હોય તે 'પરમાર્થ', અને
આવા પ્રકૃત અર્થમાં પણ અનેક પરપરા અને અંશ ગાત્રી સ્વાર્થના સ્વલ્પ, સક્ષમ, સુદૃઢ,
અધિક, આદિ વિભાગ પાડે છે, અને અદ્ય ઉદરભરી જીવનથી માંડીને તે કેવલ પરાયેજ
પ્રવૃત્તિમાત્રનો વ્યવહારનાર જીવન ધર્મત એકના એક સ્વાર્થનાં પગથિયાની યોગ્યતા કરી
ઉપક્રમના પરથીવાને પરમાર્થ એવું નામ આપે છે. યદ્યપિ 'પરમાર્થ' એ શબ્દનો અર્થ
'પર' એટલે પારકાનો 'અર્થ' એવો થતો નથી, પણ 'પરમ' એટલે ઉંચકો, ઉત્તમો-
ત્તમ, મહાન, 'અર્થ' એટલે 'હેતુ', ઉદ્દેશ, 'સિદ્ધ કરવા યોગ્ય વાત' એવો થાય છે,
તથાપિ જેટલું જેટલું 'સ્વ' કહેવાય છે તે સર્વેનો 'પર' ને અર્થેજ વ્યય કરવો એ
દરેતાં અધિક ઉત્તમ 'પરમાર્થ' પણ હોઈ શકે નથી, એમ, 'પરમાર્થ' શબ્દના પ્રાકૃત
અર્થમાંથી પણ ગર્ભિત આશય ક્ષલિત થાય છે. સમકૃષ્ણાદિ મહાત્માઓએ સ્વમાત્રનેજ પો-
તાના હૃદય દેવોનું દમન કરી પરજીવનમાં સ્વજીવન અનુભવાવનાર ધર્મની સ્થાપના સાધી સા-
ધુઓના ઉદ્ધારાર્થે સંસારવિદંબનાના બાસમાં ઉતરવા જેવો સ્વાર્થમાગ અને પ્રાર્થસ્વીકાર
સ્વમ પરમાર્થ દર્શાવ્યો; શુદ્ધ મહાત્માએ નિર્માણનો પણ સ્વીકાર ન કરતાં પોતાના સ્વ-સ્વ

જનતામાત્રના નિર્વાણ માથેજ પોતાનું નિર્વાણ થાય એમ, ધર્મથી પરમેશ્વરનું દર્શન કરાવ્યું; કાષ્ઠરોજી જનમાત્રની સ્વાર્થે જુદિરૂપ પાપવિગ્નતાનો જ્ઞાન પોતાને માથે ઉઠાવી વિશુદ્ધ જીવનની સ્થાપના કરવા સ્વપ્રાણપંચ કરી પરાયેજ સ્વપ્રવૃત્તિનો બધા મિદ્ધ કર્યો;—એ સર્વથી એ-ર્મજ માનવાને મરણ છે કે 'પરમાર્થ' તે 'પરાર્થ'—માંજ સમાય, સ્વાર્થે ત્યાગમાંજ સિદ્ધ 'મનાય,' સ્વ-પર એ બેદના અજ્ઞાપમાજ પ્રત્યક્ષ થાય, તો તે યુક્તિયુક્ત અને સાતુભવ છે. અદ્વૈત વિચારને સરકૃત યુક્તિ પશુ આમ અનુભોદન આપે છે.

'સ્વ' એવો માત્ર આત્મારે અતિ સક્રિયિત પ્રદેશને દર્શાવે છે, મનુષ્યે મનુષ્યે એ 'સ્વ' નો અર્થ થોડો ધણો પણ ભિન્ન ભિન્ન રહે છે; એ પ્રદેશ અને એ અર્થ જ્યારે એટલો વિસ્તાર પામે કે 'સ્વ' થી ભિન્ન એવું ને કાંઈ મનાય છે તે પણ એ 'સ્વ' માર્ગ છે, એમ લાગે ત્યારે 'પરમાર્થ' સાતુભવસિદ્ધ થયો કહેવાય. એવો પરમાર્થ સિદ્ધ થવાને અર્થેજ આખા વિશ્વની પ્રવૃત્તિ છે. ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ મનાય છે, એટલે કે પુરુષ ને જીવ તેને સંસારમા આપીને સિદ્ધ કરવાનું છે તે એ ચારમાથી એક છે. ચારમાંથી એક કહે-વા કરતાં એમજ કહેવું ઉચિત છે કે એ અર્થોને સિદ્ધ કરતે કરતે મોક્ષ પર્વત વિસ્તાર પા-ગવો એ, એકજ પરમ પુરુષાર્થ છે ને પરમ પુરુષાર્થ તેજ પરમાર્થ છે. મોક્ષ એટલે ને કાંઈ આત્મારે 'સ્વ' એવા બધનરૂપ હોઈ સંકેત, બધ, શંકા, કૃપણતા, રાગ, દ્વેષ આ-દિનું નિમિત્ત છે, તેનો વિચાર કરીને અત્યંત વિષય યદ્દ જતાં, ભેદરહિત, નિઃશંક, નિર્ભય, જીવનનો પ્રેમમય અનુભવ આવે તે, એમ સર્વ કાંઈ પ્રમાણ ગણે છે 'સ્વ' એવું ને સક્રિયિત જીવન ને વિસ્તાર પામતે પામતે 'પર' થઈ રહે એજ ત્યારે મોક્ષનું તાદ્દર્ભ છે. સ્વપ્રવૃત્તિની કે સુદ્ધ વિચારાદિની પણ 'સ્વ' ને સ્થાને 'પર' ની સ્થાપના થઈ જાય, સંકેત્ય માત્રથી ક્રિયારૂપ પરિવૃત્ત પણ સિદ્ધવત્ થઈ શુદ્ધ વિસ્તારનાર નીવડે એવું સામર્થ્ય આવી જાય, તેજ પરમાર્થ પહોંચ્યાની સ્પર્શકતા છે.

સ્વાર્થ અને પરમાર્થનો વિવેક કરતાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઉપર લક્ષ કરી ઘણાક જનો પ્રવૃત્તિમાત્રને સ્વાર્થરૂપ અને ક્ષેપાદિ દોષનું નિદાન માને છે; નિવૃત્તિને પરમાર્થરૂપ અને પ-રમાર્થરૂપ સ્થાન સમજે છે. આવો વિવેક મથાર્ય છે, પણ તેમાં કાંઈક સમજીને વિપર્ય-ય, પ્રાકૃત જનોને, થયો હોય એવો જામ જડી આવે છે. 'કાષ્ઠ પશુ કરવું' એ પ્રવૃત્તિ અને 'કાંઈ ન કરવું' તે નિવૃત્તિ એ સ્વત્ત અર્થ થોડા છે; અને જાણકારે કાંઈજ ન કરતા હોય એમ જાસતા મહાત્માઓ પ્રવૃત્તિને અત્યંત અટકાવી નિવૃત્તિમાંજ મહાત્મ્ય પા-મી રહ્યા છે એવી સામાન્ય જનોને કદપના થાય એ પણ વાસ્તવિક છે. પરંતુ કાપિક પ્રવૃત્તિ કે માનસિક કામનાઓ અટકાવવામાંજ તે નિવૃત્તિનું પર્વવસાન નથી એમ સુદ્ધ વિવેક સ-મજનારા કહી શકશે. નિવૃત્તિમય જાસતા મહાત્માઓ પણ સિદ્ધ સંકેત્ય હોઈ, ને કાર્યને અર્થે પ્રાકૃત જીવેને જગીરથ કાપિક વ્યાપાર વ્યાધરવો પડે છે, તેવાં કાર્યો ક્રિયામાન-માંજ સાધી લે છે. અને તે ક્રિયા, સર્વદા શુભકરી, શ્રેષ્ઠકરી, કલ્યાણવાદિની હોય છે; તેનો પ્રવાહ ધર્મસ્થાપના, હૃદયમન, આદિ એકાગ્ર પરમાર્થજીય માર્ગમર્મજ વહે છે. તેવા મહાત્માઓ કલ્યાણપુર્વક રૂપ, કલ્યાણપ્રદીપ રૂપ છે. આમ હોવાથી નિવૃત્તિમય

વાસ્તવ જીવન પશુ પ્રથમ બાહ્યકારે નિરૂપિત છે. તથાપિ આંતર દૃષ્ટિથી પ્રવૃત્તિ મનન છે. બ્યવહારનું બ્યવહારત્વ એટલામાંજ છે કે પ્રત્યેક શુભ વાતનું અનુકરણ કરતાં તે વાતના દાદગો ત્યાગ કરી આકારમાનનું મંડળ કરવામાં ફત્તાર્યતા માની પોતાને અને જગતને પ્રતિરજામાં દેરતા રહેવું. એ બ્યવહારદૃષ્ટિએ નિરૂપિત એનારા પોતાની કાવ્યિક આર્તસિક પ્રવૃત્તિમાનને ઝેડી દેઈ નિસ્પેષ પડ્યા રહેવામાં કે પરપિંડોપજીવી થવામાંજ માન્યતાની પ્રાપ્તિ સગલ છે, અને તેના ચોરણથી સ્વાર્થ પરમાર્થનો વિવેક કરવા જાય છે. પરંતુ જેને શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ ગીતામાં “શિષ્યાચરી” કહ્યા છે તે વર્ણવી તેના જનો બાંધ નથી, અને જેને તેઓ પરમાર્થરૂપ નિરૂપિત સમજે છે તે તો વાસ્તવિક રીતે સ્વાર્થપ્રપ પ્રવૃત્તિજ છે.

સર્વદા શુભ અને કલ્યાણનીજ જાવના મનમાં હૃદય પામેલી રહે, તેમાં વિશેષ હપ જાવનાર કાર્મિક પશુ વાસના પ્રાદુર્ભાવ પામે નહિ, અને તે શુભ જાવના સર્વદા સિદ્ધ થયાં જાય એવું તે જાવનાના સંકલ્પમાં જલ્પ આવે તેને અર્થે પ્રવૃત્તિ એટલે કાવ્યિક પ્રવૃત્તિ અટકાવી—પરબાર પુત્ર દારાદિનો ત્યાગ કરી, શિષ્યા સ્નાત્તિ દોડી દેઈ—પરપિંડોપજીવિત્વ રૂપ નિરૂપિતને ધારણ કરવી એ પ્રવૃત્તિ કરતાં પણ અધમ રિયતિ છે. પ્રવૃત્તિપરાયણ સ્વાર્થે અનુષ્ઠાંતો સ્વાર્થની સાથે કાંઈકે પરાયે સિદ્ધ કરતો જશે, પરંતુ જે આવી નિરૂપિતો આદર કરવામાં પરમાર્થ સગજ છે, તે તો માત્ર પોતાના હૃદયને નિર્વાહ કરવા તથા પોતાને જે કર્તવ્ય પ્રારબ્ધે સાંધ્યું છે તેને ટાળવાનો પ્રયત્ન કરવાજ મથે છે અને એમ સામાન્ય સ્વાર્થે અનુષ્ઠ કરતાં પણ અર્થમાર્થમ સ્વાર્થમાં ઉત્તરે છે. પારતત્વિત તત્ત્વ એ છે કે શુભ અને કલ્યાણ તે પોતાનુંજ નહિ પણ સગમ વિશ્વનું શુભ અને કલ્યાણ જેથી થાય એવી જાવનાને અવગળી તે જાવના સિદ્ધ થાય તેવું જલ્પ પણ તે જાવનાનાં સંકલ્પમાં ઉમેરી શેલું એ પદમ પુરુષાર્થ જામવા પરમાર્થ છે. આ પ્રકારની શુભ જાવના પ્રાપ્ત કરવામાં અને આ પ્રકારનું જલ્પ ઉત્પન્ન કરવામાંજ માણસને પરમાર્થની અને પરમાર્થની પ્રાપ્તિ છે. આવી જાવના અને આત્મ જલ્પ માણસ સ્ત્રી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે કે એમ ધારે કે માણસ એક સાધારણ ગૃહસ્થ હોઈ કુટુંબવાળો પધારી પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ છે; એને પરમાર્થરૂપિત સારા સંસ્કારને જાણે પેદા થતાં તે એકાએક બ્યવહાર જલ્પ પ્રાપ્તિ શ્રીપુનાદિનો ત્યાગ કરી પધો જલ્પ પ્રાપ્તિ એકાન્તનો આગમ કરે, જેને પરપિંડોપજીવી કહ્યું છે, અમજા કરે એમ કરી દેઈ પરમાર્થની વાતો કરવામાં ઉપદેશકનો ડોળ ધારણ કરી પરપિંડોપજીવી થઈ પડે છે. જે માણસ પોતાના પારબ્ધે આપેલ સામાન્ય કર્તવ્ય સિદ્ધ કરવા નેટલી પણ શુભ જાવના રાખી શકે, કતો નથી કે તે કર્તવ્યને પાર પાડ્યા નેટલું જલ્પ ઉપજીવી શકેતો નથી; સંસારમાં સુખમાં એવાં સંકટ વિપત્તિ રોગ કલહાદિથી પત્તદત્ત થઈ શુભ જાવના કે આત્મજયને રૂઢીવી શકેતો નથી; તે માણસ એકાન્તનો આગમ કરી પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા એસે કે મહોટો ઉપદેશક થઈ પરમાર્થની ને વેદાન્તની વંતો કરે તો તેના તેના એસતોથી કે તેવી જાવનાથી પરમાર્થ શા પ્રકારે સિદ્ધ થવાને છે? ત્યાગ કરીને એકાન્તમાં એસનાર તો કેવલ પોતાનાં હિંમત વિપત્તિ આદિ ઉપર તિરસ્કાર રાખી કાલએ ખંતાવેલાં કલ્પન, પ્રાણાયામદિ કરવા એસતાં ઉત્પટા વધારે જડ, વધારે સ્વાર્થ, અને વધારે કુપણ થઈ જશે; અને પારબ્ધે જે વિટળવાના

જો તેને મારે નિર્મી હશે તેમાંથી તો કોઈ પ્રકારે મુક્ત થઈ નેહિ. ઉપદેશાનું કોઈ રાખી પરમ પુરુષાર્થ સાધવાની ઇચ્છા કરનાર તો માત્ર પોતાનામાં જે કંઈ હોય તે બલને લીધું કરે છે અને પરોપજીવી યદ્યપારકા પિંડથી ઉદર ભરતા પારકા પારખ્ખનો પણ સભાગી થાય છે. શુભ ભાવના અને આત્મબલ એજ પરમાર્થ હોય અને એનેજ મોક્ષ કહેવાતો હોય તો તે અર્થે તો માણસે પોતાનું જે કર્તવ્ય હોય, પ્રારબ્ધવશાત્ પ્રાપ્ત થયેલી સ્થિતિમાં જે કર્તવ્ય હોય, તેને પાર પાડવામાંજ તે શુભ ભાવના અને તે આત્મબલ ઉપગમવાં, કેળવવાં, વાપરવાં, વપારવાં, અને પરમાર્થ પર્યંત લેધ જવાં સ્વયમે નિષ્પન્ન શ્રેયઃ એમ શીકૃણુ પરમાત્માએ એજ હેતુથી કહેલું છે. પોતાની સ્થિતિથી છૂટી જવાનો વ્યર્થ પ્રયોગ કરવામાં તો વાણીવિલાસ, કૃપણતા, સ્વાર્થ, એ વિના બીજું કંઈ શિદ્ધ થતું નથી. ત્યાગ સંન્યાસાદિ પણ એમ કમિક વિકાસ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. જે બલ સ્વાર્થને પણ પાર પાડી શકવા અસમર્થ છે તે બલ દદાપિ પણ મોક્ષની ભાવનાને સિદ્ધ કરવા સમર્થ થવાનું નથી. સ્વાર્થમાં સ્વાર્થી માણુમ પણ સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવામાં જે આત્મબલનો વ્યય કરે છે, તેજ બલ છેવટના પરમ પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષપર્યંત પહોંચાડનાર છે, માત્ર તે બલને કીચે માર્ગે વાપરવું એટલેજ વિચાર છે. એક સ્થિતિ મૂડી બીજી લેવી, બીજી મૂડી ત્રીજી લેવી, એવી અચિરતા અને અચસતાથી તે આત્મબલનો વ્યય મર્યાદા રીતે કે મોગ્ય માર્ગે થવાનો નથી, માત્ર ક્ષેપ દુઃખ અને સ્વાર્થ-અધમ નીચ સ્વાર્થ-વિના બીજું મળવાનું નથી.

સ્વાર્થ પરમાર્થનો આરા પ્રકારે વિવેક કરી બતાવવામાં હેતુ એ છે કે આધુનિક સમયમાં જનસંખ્યાની વૃદ્ધિ ધર્મવિચાર ઉપર જે શુભ પ્રકારે વળી છે તેનાથી અયોગ્ય સમજણને લીધે જે અનેક અનર્થો અગાશ જોવા સાંભળવામાં આવ્યા છે તેનો મર્યાદા વિવેક સમજવામાં આવે. કેટલાક યુવકોને કેવલ જડ જેવા, સ્તન્ય, અને તે સ્તન્યતામાં આત્મપ્રકાશના તેજને સ્થાને અત્યંત અર્થાનનો અધાર મળી ગયેલો એવા જોષ અમને સ્વાર્થ પરમાર્થનો વિવેક સમજાવનાર તેમના ગુરુ ઉપર અત્યંત ખેદ પેદા થયો છે. કેટલાક આવી જડતાએ પહોંચી તેની પાર જઈ માત્ર ગાંડજન યદ્યપ મયા છે, કેટલાક મરી પણ મયા છે, એ તેવા ઉપદેશકોની પાપપ્રવૃત્તિનાં પ્રલસપ્રમાણુ અનેક કુટુંબીઓને પોતાનાં કામજા બાલકો પરત્વે સંચિત કરવાને પૂરું થયાં છે. કોઈ કોઈ સુવિનીત સુદિમાન તરુણો પણ એવી કૃપણતા અને સંકુચિત વૃત્તિનાં જોમ યદ્યપ પડ્યા છે કે આત્મભાવના અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ રાખવા છતાં, તે ઉદ્દેશની વાતો ઉચ્ચારતાં છતાં, તે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાના સાધનરૂપે દ્રેષ, નિંદા, કૃપણતા, સંકોચ અને બેદ વિના બીજું કશું વાપરી શકતાજ નથી. કોઈ કોઈ જનો એમજ ભ્રાંતિમાં પડ્યા છે કે મોક્ષનો દરવાજો તો આમન મારીને પ્રાણુપ્રામ તાણતે તાણતેજ ઉપડી જવાનો છે; કોઈ કોઈ વેદાન્તની વાત માત્રથીજ કૃતાર્થતાનો રસનો દાઘ ચવાનો ધારી લે છે. આવી અર્થ અને વ્યર્થ કરતાં પણ વધારે હાનિકારક પરમાર્થની પ્રવૃત્તિમાં પડી અનેક યુવકો ઉમતા વય, સુદિ, અને પરાક્રમનો અસંખ્યય કરે છે; મહાકાર્યસાધક શક્તિનાં અંકુરેને મૂલમાથીજ બાળી નાખી જા નમ લીધાનો આજો દેશજ ફાકટ કરી નાખે છે; તેમને સ્વાર્થ અને પરમાર્થનો સ્પષ્ટ વિવેક સમ-

જવવાને તેમનાં ચુરુજોનોએ પાપ તેડવો આપાસ કરવો. જોઈએ. પ્રત્યેક ગૃહસ્થનું કલેબ છે. કે તેણે વચારે વિવેક કરવો કરાવવો અને તેમ કરવામાં અન્ય હશે તેવી વિચારધોળના ઉપયોગમાં આવવી.

૩

સાધ્ય

૧. આવતી દેાન્ધ્રેસમાં ચર્ચાવાના વિષયો:— (૧) મહારાષ્ટ્રી ફેસર-પ્રદિત તેમને રાજ્ય કસ્ટાં સાઠ વર્ષ પૂરું થવાને માટે અગિયન આપત્ત. (૨) દેાન્ધ્રેસના બંધારણ વિષે નિયમો પડવા. (૩) આખા દેશમાં જે દુકાળ જારી થયો છે તેને માટે સરકાર પાસે, દુકાળનું વિમા હુંડ જે આગળ ચલેલું છે, તે તાજુ કરાવી તેનો ઉપયોગ કરાવવો. (૪) ધ્વાકેદાર સરકારને વાર્ષિક ખરચનો ઉચક આંકડો દિંદી સરકાર કરાવી આપે છે તેથી સારી વ્યવસ્થા કરાવવી. (૫) દેશની વધતી જતી ગરીબાઈ વિષે વિચાર ચલાવવો. (૬) મહેસુલ અને ફાજદારી ન્યાય કરવાનું કામ એકતા એક મામલતદારો કરે છે તે બંને કામ જુદાં થાવવા તજવીજ કરવી. (૭) સીવીલસર્વિસની પરીક્ષા આ દેશમાં પંચુ ભેવાય તેવી આગણી કરવી. (૮) યુનિવર્સિટીઓનો સુધારો કરાવવા આગણી કરવી. (૯) દેશ-વણી ખાતાની ઉપલા વર્ગની નોકરીમાં દેશીઓ દાખલ થઈ શકતા નથી એવું તે નોકરીનું જે બંધારણ છે તેને સુધારવું. (૧૦) પાસસભાના બંધારણ અને નિયમો વિષે વિચાર કરી સવાલ પૂછવાનો જે હક છે તેનો વધારે ઉપયોગ થી રીતે થાય તે સ્પષ્ટવું. (૧૧) ફાજદારી કનસાફ વખતે પંચ સમવામાં આવે છે તે વિષે વિચાર કરવો. (૧૨) વેદક ખાતાની નોકરીની પદ્ધતિમાં સુધારો. (૧૩) આફ્રિકામાં વસતા દેશીઓની હરકતો વિષે વિચાર કરવો. (૧૪) બાહ્યા કરાવેલે પુનઃ મંજૂર કરવા વગેરેનો એક સર્વગ્રામી કરાવ કરવો. (૧૫) પરિપક્વતા વિસર્જન સમયના રીતસર કરાવ કરવા.

૨. સંસારસુધારાસમાજ:— રાષ્ટ્રીય પરિપક્વતા સાથે સાથેજ જે સંસારસુધારાસમાજ મળે છે તેમાં થવાનાં કામેાની ટીપ આ પ્રમાણે જણાવવામાં આવી છે. (૧) શ્રી કેળવણીના વધારા માટે ચલ કરવો. (૨) એક કરતાં વધારે શ્રી કરવાના વધીવટ સામે તેમ કુલવાન હોવાને નિગિતે જે અગવડો પેદા થાય છે તે સામે વિચાર કરવો. (૩) જનસમાજે સુસાફરી કરવાનો તથા દિંદુસ્તાન બહાર જવાના સવાવનો વિચાર કરવો. (૪) પુનઃ વિવાદ. (૫) ધર્માદાયની વ્યવસ્થાની સુધારણા. (૬) ચારિત્રવિશુદ્ધિના અંગરૂપે મધનિષેધનો વિચાર. (૭) મહોદી નોતોનાં નાનાં તડોં જે કન્યા આપતાં લેતાં ન હોય તે એક ચાલ તેવી યોજનાનો વિચાર. (૮) વરાનાં ખર્ચે જોઈતાં માય અને પુત્ર તેમ પુત્રી ઉભયની ભગ કરવાની હમર હેજ પછુ વધારી સકાય તે વિષે વિચાર. (૯) દિંદુ ધર્મે હોડી ખીન્ન ધર્મમાં બાઈ થયેલાને પુનઃ દિંદુ ધર્મમાં દાખલ કરવા વિષે વિચાર. (૧૦) ટેડ બગી મંજેરે અંસ્પર્ય મળેાનો દિંદુ સાથે સંબંધ.

૨૦. દુકાળનું ખય અને આપણું કર્તવ્ય:— આ વર્ષ ચોમાસાની મોસમમાં વાંદ ઓટસો બધો પડ્યો કે એકીવારે ઘણું પાણી પડવાથી વાવેતર ફોલી ગયાં; અને વાવેતરે બગી ગયાં અથવા વધારે વર્ષાથી પોપણુ ખાતે તેવા પ્રકારનાં હોષ કામમ રહ્યાં છે બધાં પાંછળથી વરસાદ ન થવાને લીધે સૂકાઈ ગયાં. જાનર, બાનરી, ડાંગર, કોદરા, આપરો, એનો પાક ઓછો આવ્યો એટલુંજ નહિ પણ તમાકુ વગેરેનું સોપાણુ યથા રાખ્યું નહિ અને જમીન સુકી પડી જવાથી ઘઉં ચણા વગેરેનો ખજ સારો પાક થવાનો સંભવ નથી. જમીન બહુ ટોચી પડી જવાથી દુધાસું વગેરેને પણ ઉધમ્મ લાગવા માંડી છે. ચોમાસાની શરૂઆત બહુ આશા ભરેલી હોવાથી વેમારીઓએ નવા પાક ઉપર દિલ રાખી ગુણ વેચી આપ્યાં અને પાક ઓછો નહિ, તેથી અનાજ માર્ગનાં ભાવ આખા દિવસ સ્તાનમાં પ્રથમ કરનાં બમણા કે તેથી પણ વધારે ચડી ગયાં છે. દહી શીયાણુ પાક વગેરેની આશામાં અને થોડું ઘણું પણ મહેનત મચુરીનું. ગુજરાત મળવાથી ગરીબ લોકો સમુદ્રી કરી રહ્યાં છે, પણ ઉનાળો આવતાં દેશની સ્થિતિ યક્ષીજ વિષમ મંદ પડવાનું સંપૂર્ણ બય છે. અત્યારે પણ ઉત્તર દિવસતાનના કેટલાક ભાગોમાં તથા કહીં કહીં દક્ષિણમાં પણ અનાજની ભૂટ બર બમ્બરમાં ગરીબ લોકો ચલાવે છે એવા સમાચાર આપણને વારંવાર મળતા રહે છે. સરકારે આવા દુકાળોની ધારતી મટાડવા માટે આજથી વીસ વર્ષ ઉપર ઇન્કમ ટેક્સ નાખી દુકાળના વિમાનું કંડ ઉજીકવું હતું, પણ તે કંડ તેમણે વાપરી પાડ્યું છે, અને હવે આ દુકાળને પ્રસંગે તેઓ માન આશ્વાસનાં ન વચને સિવાય બીજું શું કહી શકે છે. છતાં ટેકાણે ટેકાણે તમાથી આપવાની રકમોમાં સરકારે મંદારો કર્યાં છે, પાણી પાવાની ભૂટ આપી છે, અને ખાનગી સાહકથી પણ કેઈ ખેતીને ઉપયોગનાં જોણણુ બંધકામ વગેરે હાથે તો તેને અનુકૂલતા કરી આપવાની કાણુકત આપી છે, એ થોડી વાત નથી. માગેમામ મહાજનોએ, અનાજ જારી રાખવા તથા બહાર ન મોકલવા અને અમુક ઠરાવેથી બાવે વેચવા છૂટા છવાયા ઠરાવો કરવા માંડ્યાં છે. એકંદરે મામલો બહુ ભૂખરેસો જણાય છે અને ગરીબ લોકોની સ્થિતિ યક્ષી દુઃખ કારક યથા પડનાનો સંભવ છે. આવા દુકાળો ઘણું કરી વીસ વીસ વર્ષ આપણા દેશ ઉપર આવી પડે છે, ને તે વખતે પાંછલાં દુકાળની સ્થિતિ સંજોરી આપણે ચાલતા દુકાળ વિશે સંવધ ચલાવી રહ્યું છે.

જે મુદ્દરોની પાસે ઇશ્વરકૃપાએ ગુજરાતનાં સંપત્તો છે અને પોતાના ગુજરાત કંડ રતાં પણ ઘણું બચાવી રાકવાની શક્તિ છે તેમની આસ કરજ છે કે તેમણે આ વખતે પોતાની માં મેંક લાગણીના અને દયાના સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવો. આપણા લોકો ગાયનેક જીવ બચાવવા, અને ફીડીઓ તથા ચાંકણને ભેગા કરીને સાચવવા પાંછળ લાભો રૂપીઆ વાપરી નાખે છે, એક એક વરસોડામાં કે નાતવરામાં હજારો ઉપર પાણી મૂકે છે, તો મનુષ્ય જેવા ઉપયોગીતમ આત્માની ઉપર દયા લાવવામાં પોતાના પ્રેમનો ભાવ ખર્ચવા માંડે અને અસહ્ય અટકાવી મનુષ્યોને પોપણુ આપવામાં પોતાના વિષ્ણો અક્ષે સમયે ઉપયોગ કરે તો તેમને અનંત પુણ્ય થયા વિના રહે નહિ. આજે જીવ કરવાના અનેક માર્ગ

છે, અને એક મહા સમૃદ્ધ ધનવાનથી માંડીને તે પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન કરવા જેટલું જ પેદા કરતો હોય, તેવા ગરીબ માણસ પર્યંત સર્વ કોઈ આ પ્રસંગે પોતાના ભત્રાંજીઓને મદદ કરવા કાંઈ ને કાંઈ કરી શકે એમ છે.

વગવાળા અને પૈસાદારે ગૃહસ્થોએ ઉધરાણું કરી ગરીબનું ગુજરાન થાય તેવી દુઃકાનો ઉધડાવવી જોઈએ અને તે દુઃકાનેથી સસ્તે ભાવે અનાજ આપતાં જે ખોટું ભણે તે ઉધરાણામાંથી પૂરી કરવી જોઈએ.

એવી દુઃકાનેથી અને અનાજ મેળવી શકવાની ચીઠી જેવી પાસેથી મળી શકે તેવા કેટલાંક પ્રતિષ્ઠિત અને દયાલુ ગૃહસ્થોની મંડલી દરેકની પ્રત્યેકને ચીઠી કાઢવાની સંતો આપવી જોઈએ. એકી જ ખેતે પાંચ શેર કરતાં વધારે અનાજ વેચવું નહિ અને ચીઠી એકવાંડીથી કરતાં વધારે મુદતની કરવી નહિ એવી વ્યવસ્થા હોય તો કામ સારી રીતે ચાલી શકે.

સસ્તે ભાવે લેવા ખુશી ન હોય પણ ઉધાર લેઈ જવા ખુશી હોય તેમની ધીરની એકશી કરી ઉધારે પણ આપવું જોઈએ.

એથી પણ આરાકાને મદદ આપવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

એવા પણ ધણા લોકો હશે કે જે લાંબને માથે સસ્તે ભાવે કે ઉધાર કે ગદિત લેવા જઈ શકશે નહિ; ધરમાં ને ધરમાં જીવે મરી જશે; તેવાં કુટુંબોની તમવીજ કરી તેઓની જાણમાં ન આવે તેવી રીતે તેમને ઘેર દાણા પ્રહોમતા કરવા જોઈએ. આ દેશભ્રમ દરેક માણસ એક જીભને મદદ કરી શકે તેવી જગ્યા છે. પોતાનાં સંબંધી, પડોશી, ગામવાસી, તેમનાં વિષે સર્વ કોઈને ખબર હોય છે; એટલે પોતે વધારે ન કરી શકે તો પણ આખામાંથી કંઈકો કંઈકો આણું ગ્રામદાન કરીને અચૂક રીતે પોતાના બંધુને આપી શકે એમાં સંશય નથી.

પોતાને ઘેર શુભ અશુભ પ્રસંગ આવતાં હસતો અને લપેકાનો ખર્ચ બંદ પાડી, ને આંધ્રે તેટલું જ કરી, આંકીતામાંથી ઉપર જણાવેલે કોઈ પણ પ્રકારે પોતાના કે ગામનાં કે પ્રગમનાં મરીએને મદદ કરવા પ્રયત્ન કરવામાં પ્રત્યેક દયાવાનું મુજને તક આપવું જોઈએ.

જેની પાસે મુડી હોય તેણે નવાં દાણો ઉઠાવી-મકાનો ખંધાવવાનાં અથવા ખેતીને ઉપયોગની હોય તેવાં બાંધકામ કે ખાદ્યો કરાવી ગરીબોને રોજ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ.

ગામેગામે ગરીબોને જીવન કીમતનો હલકો માત્ર પણ રાખીને તેની ઉપર વાજબી કીમતે રૂપિયા ધીરવાની નાની નાની દુકાનો વ્યાવવાતું સાદસ. પણ દેટલાક સખી ગૃહસ્થોએ કરવું જોઈએ.

ધનથી આવી મદદ કરવાને અસમર્થ જનોએ; તન અને મનથી લોકોમાં સમજાવતું કરી ધર્મ અને દયાની લાગણી ઉસ્કેરી સમર્થ હોય તેમની પાસે મદદ કરાવવી જોઈએ અને તે મદદની વ્યવસ્થા કરવામાં સદાય થવું જોઈએ.

પોતાનાજ મામમાં આ અને એવા પ્રકારે મદદ કરતા જવી અને તે સ્થાને મદદની જરૂર ન હોય તો જ્યાં જ્યાં તેવી જરૂર હોય ત્યાં ત્યાં પોતાની શક્તિ અનુમાર ઉપયોગી થવાને યત્ન કરવો જોઈએ.

આવા આશ્રતના પ્રસંગોએજ ધનવાનનું ધન, ધાર્મિકનો ધર્મ, દયાવાનની દયા, વપરાશીનું વપરાશ, કામ આવે છે; આ મંત્રધે જેટલું કહીએ તેટલું આણું છે; આ પત્રના વાચકોને તો આ એક ખરી આદિમિક કર્તવ્યતાનેજ અવસર છે. અભેદનો વાતો વાચવાથી, તેનાં વ્યાખ્યાનો આપવાથી, જે આત્મભાવનાની પ્રતીતિ થતી નથી તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન આપા પ્રસંગોએ તમારું દૃઢ્ય જે અપાત અને શોભ પામી કર્તવ્યપરાયણ બનશે તેથી દુષ્ટ આવશે, આત્મા ભિન્ન એવા અન્યને સહાય થયાનો સંતોષાનંદ અવધૂરું છે.

૪

ધર્મ

૧

કર્મ

(ખલેલું)

(અનુસંધાન પાને ૧૭ થી)

મનુષ્યમાં જે બિલ બિલ શક્તિઓ રહેલી છે તેનો નિર્વાહ ચલાવવા માટે સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ શરીરની આવશ્યકતા છે. તેને પોતાનાં કર્મને અનુકૂળ પ્રસંગોની જરૂર છે એટલે તેવી સ્થિતિમાં તે જઈ પડે છે. જે કર્મ મૂળ કારણ રૂપે હતું તે બિલ બિલ શક્તિરૂપે, કાર્યરૂપે પ્રકાશે છે, તે વિનાનાં અન્ય કારણો જે હોય છે તેના પરિણામે નેને અનુકૂળ માટે ઉપર ગમન કરવાનું છે. જેવાં જેવાં કર્મ કર્યાં હોય તેવા તેવાં ફળ ભોગવવા માટે સુખ દુઃખ ઓડી મળે છે. આ પ્રમાણે બનવામાં પ્રત્યેક જીવના મોઢાના સ્વભાવ વિના અન્ય સાધનની પણ જરૂર છે. અમુક સ્થિતિમાં જોઈતી શક્તિ, તેના નિર્વાહ માટે અને તેમાંથી યતી કાર્યની પુનરપિ અસર થવા માટે જોઈતી સ્થિતિ, એ પણ હોવાની જરૂર છે અને તે યથારિચત બને જાય તેના નિયંતાની પણ જરૂર છે.

એ વિષય એવો ગૂઢ છે કે તેને વિષે યેઠું કહેવું એ વધારે સારું છે, કારણકે તેના સંબંધમાં બોલતાં આપણે મહાન્ આત્મશાની બુદ્ધિવાન્ દેવતાઓના ગુણનું કથન કરવું જોઈએ જે કે આપણી દુઃકી સમજમાં આવી શકે તેવું નથી. તેઓના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન આપણને થઈ શકે અને તેઓનાં કાર્યની પદ્ધતિ પણ આપણે જાણી શકીએ પરંતુ આપણી અને તેઓની વચ્ચેનો અંતર એક કનિષ્ઠ સમજવાળા પ્રાણી અને મનુષ્ય વચ્ચે છે તેટલો છે, તેઓ આપણું અસ્તિત્વ જોઈ શકે છે પણ આપણું અસ્તિત્વ જાણ કેવાં કાર્ય કરી શકે છે તેની શક્તિનું માપ તેઓના ધ્યાનમાં આવતું નથી. આ મહાન્ દેવતાઓને સિદ્ધિકાર તથા મહારાજા કહે છે તેઓના સંબંધી આપણને બહુ યેઠું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું છે. મંડમ બંધવાર દરમિયાન " રીફ્રેટ ડોઝીન " નામના પુસ્તકમાં એ દેવતાઓ વિષે જે વેલ્લે જણાવ્યું છે તે જોઈ

ખાંચી એ જાણાય છે. તેમાં લખે છે કે, યોગ્ય મોક્ષ કર્મ છંદી દીક્ષામાં ને સિધિકાર વિષે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રહારના અર્થ છે. ખંડાંડની ઉત્પત્તિના અર્થ તથા વિભાગને લગતા તેઓ છે. એટલે તે સંબંધો આ રચણે વિરોધ કરી શકાય નહિ. મોહોદામાં મોહોદા મહાત્મા અંત-યોગીઓ આ દેવતાઇ વર્ગના જીવોને તેઓના ત્રણે વિભાગસહિત જણાતા દશે કે નહિ, એ શંકા બરેણ છે. તેમજ તેઓ માત્ર તેના એક હેલા વિભાગને જ જાણે છે એમ પણ મંથકર્ત્તા કરી શકતી નથી. પરંતુ 'પણ' કરી એમ જાનવા કારણ છે કેમકે તે વિભાગનો દેવતાઓ આ દુનિયાંના બનાવના સેષે સાથે વંધાર સંબંધ ધરાવનાર છે. શૈયા ઉપા ગિભાગ માટે એકદુ જણાવવામાં આવે છે કે સિધિકાર કર્મ સાથે સંબંધ રાખે છે અને તેનો નોંધ રાખનાર તેઓ છે.

એ દેવતાઓ ખીનું સમક છે તેઓ આકાશમાં સેષે નોંધી રાખે છે. એ સેષે આગળ જણાવવામાં આવ્યું તેમ સદૃશ પ્રકૃતિની મૂર્તિરૂપે રહે છે. તેઓ પ્રત્યેક બાળકના જન્મ અને પ્રત્યેક મનુષ્યનાં પ્રારંભ સારે સંબંધ રાખે છે. તેઓ સિંગશરીરની આકૃતિ ધરે છે જેને અનુસરી રચ્ય શરીર બધાય છે; અને તેમાંથી, જે જીવ નિવાસ કરવાને હોય છે તેના મન તથા હૃદય જન્મ વિહારે વ્યારિયત રુદ્રે તેવો ધાટ ધડાય છે. એ શરીરની સંભાળ ચાર મહારાજાઓ રાખે છે કારણકે તેઓ આ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય જાતના રક્ષક અને કર્મના પ્રતિનિધિઓ છે.

સિધિકારો પ્રકૃતિરહિત આકૃતિ ધરી મહારાજાઓ-જેઓ દિરૂપાસ પણ હૃદયાય છે તેઓને આપે છે. તેઓ એ સિંગશરીરદ્વારા જેવા શુષ્ક પ્રદર્શિત કરવાના હોય છે તે પ્રમાણે તરવો પુષ્ટ કરી સિંગશરીર ધરે છે, અને તે સિંગશરીર જીવને પોતાનાં કર્મ ભોગવાવનાર, યોગ્ય સાધન યાચ છે. વળી તે દ્વારા તેણે જે જે શક્તિઓ કેળવી હોય છે તે પ્રદર્શિત કરવામાં પણ એ સાધનમૂલ યાચ છે. તેમજ પૂર્વમાયમાં જે તકનો લાભ સીધો હોય નહીં અથવા જે પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયાં હોય તેને સીધે જે મહાદેવમાં તે શક્તિ કાર્ય કરી શકે છે એ પણ એ સિંગશરીરથી યાચ છે. જીવને પોતાનાં કર્મભોગવવાને અનુકૂળ દેશ-કાલ-સંયોગો પ્રાપ્ત યાચ તેવી રીતે જન્મ પામવા અથવા દેશ-લોક-કુટુંબઆદિ આવકારક સંયોગોમાં એ મહારાજાઓ દોરી જાય છે એ કર્મભોગને આપણા લોકો-પ્રારંભ, કહે છે, એટલે કર્મના ભોગની શરૂઆત-અંત-ને કર્મ તે વખતે જન્મ પારણ કરી ભોગવવાનાં છે તે પૂર્વનાં સંજોગો કર્મ કાંઈ એક જન્મમાં ભોગવાઈ જતાં નથી. કારણ કે જીવ કાલોતરથી જુદી જુદી શક્તિઓ કેળવતો અને વૃદ્ધિ પામતો આવે છે તે સર્વ-શક્તિ પ્રદર્શિત કરી શકાય અને તે પોતાનાં કાર્ય કરી શકે તેવાં અનુકૂળ પ્રસંગ અને સ્થિતિ એકી-વખતે પ્રાપ્ત યાચ એ કહિને છે. વળી પશ્ચાત્તાળમાં ગિન ગિન જન્મોતરમાં ગિન ગિન જીવના સંબંધમાં આવી જે કર્મ બાંધ્યાં હોય તે ભોગવવા પાછાં એ જીવોના સંબંધમાં આવવું અવશ્યનું છે એટલે એ સર્વનો સંયોગ એક વખતે યાચ અને સર્વ કર્મનાં દૃઢ ભોગવી લેવાય એ જનવું જાણુ મુશ્કેલ છે. તેથી કરી એક જન્મમાં જેટલાં કર્મ ભોગવી શકાય તે પ્રમાણે સિંગશરીર પ્રાપ્ત યાચ છે, અને તે અનુ-

કૃત્તિ સ્થિતિમાં જન્મ પામવા દોષ છે. એવી સ્થિતિમાં તે આવે છે ત્યારે પૂર્વ કૃત્તિમાં
 જન્મ સંબંધમાં તે આવેલા દોષ છે તેને કૃત્તિ આવી મળે છે. એ જન્મ પછી તેની
 સાથે જન્મ પામવા તત્પર થયેલા દોષ છે અથવા જન્મ પામેલા પછી દોષ છે અથવા
 જન્મ પામવાના દોષ છે. જે દેશની ધર્મ સંબંધી રાજકીય અને સંસારિક સ્થિતિ તેની
 શક્તિશક્તિને અનુકૂળ હોય તે તેના જન્મ માટે પસંદ કરવામાં આવે છે... એથી કરી
 તેને કહેલાં કર્મનાં કૃત્તિ પરિપૂર્ણ પ્રાપ્ત કરવા તેને સારી તક મળે છે. જેવી જાતના લો-
 કામાં તેને જન્મ પ્રાપ્તવાનો દોષ છે તે પછી પસંદ કરવામાં આવે છે. જાતની અનુકૂળતા
 કરતાં કર્મઅનુચિત ગણાય છે એ નિયમો જાણી વિસ્તારવાળા છે એટલે તે વિષે આંકી વ-
 ળેગ કરેલું નથી. પણ એટલું કહેવું બસ થયે કે જે જે શક્તિઓ પરિપક્વ થઈ હોય
 છે તે પ્રદર્શિત થવા ઉચ્ચ સ્થિતિ જે જાતમાં મળી શકે તેમાં એ જન્મ પામે છે.
 ક્ષિત્તિશક્તિમાં જે સ્વયં પરમાણુઓ ધરાયેલાં હોય છે તેથી સ્વયં પ્રકૃતિ જે કુટુંબમાં
 કુળાચાર્ય હોય છે તેવું કુટુંબ પસંદ કરવામાં આવે છે; વળી તે સાથે એ પછી જન્મમાં
 આવે છે એ જન્મના માનસિક તથા દૈનિક વિકાસે યથાર્થિત પ્રતીત થાય તેવાં સ્વયં જ-
 ધારણ અને ક્ષિત્તિશક્તિ વાળા શરીર પરિપૂર્ણ એ કુટુંબમાં જન્મે છે જન્મના અનંત
 શુભ અને મનુષ્યનાં અનંત શરીરો જન્મમાં છે એમાંથી પોત પોતાને અનુકૂળ હોય
 તે પ્રમાણે સંયોગ થાય છે તે પ્રમાણે સ્વયં શરીર જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે અને તે વડે પ્રસંગ
 પ્રમાણે કર્મનાં ફળ ભોગવે છે. આપણા જેવા પામર પ્રાણીઓને આવી રીતે યોગ્ય સ્થિતિ
 દેશકાલ-પ્રસંગ શોધવાની યોજના કરવાનું જ ન તથા શક્તિ અગ્રાધ લગે એમાં કાંઈ આ-
 શ્ચ્ય જેવું નથી. પરંતુ જાણી ઉડા વિચાર કરતાં એમ બનવું સંભવિત લાગે છે અને
 તેથી સંપૂર્ણ ન્યાય મળી શકે છે એમ માની શકાય છે. મનુષ્યના પ્રારબ્ધમાં ધણાં કર્મના
 તાણાવાણા વળાણા હોય છે તેથી તે અત્યવશ આપણને સ્પષ્ટ સમજાતી નથી. દાંધ
 વખત તેમાંનો એક તાર અદૃશ્ય ધર્મ જાય. પણ તે નાશ પામતો નથી માત્ર નીચેની
 બાજુએ ગમેગો હોય છે તે પાછો નરત ઉપરની બાજુએ ચાલે છે. કર્મ વખતે તરત દૃષ્ટિએ
 પડે છે. તે કાંઈ નવીન પેદા થતો નથી પણ પૂર્વ નીચેની બાજુએ હતો તે ઉપર આંચો
 હોય છે. આપણી નજરે એ જોતોયન થયેલ તાણાવાણાનું વસ્ત્ર આપણે આવડું નથી.
 એટલે સ્પષ્ટ રૂપ દેખાતું નથી. મહાત્મા ગાંધીજીએ લખે છે કે આપણી દૃષ્ટિએ જે વા-
 સેનિક ન્યાયનું ધોરણ જણાય છે તેવું દેવતાઓની દૃષ્ટિએ 'દેખાતું' નથી; આપણી દૃષ્ટિ
 જાણી હોવાથી આપણે તત્કાલ જે વર્તમાન હોય છે તે તરફ ધ્યાન દેરવીએ છીએ. વ-
 ળી આપણી દૃષ્ટિ સમીપ આ દાખાગણર દેહ અને તેનો નિર્વાહ કેમ થાય છે એટલું જ-
 આવે છે; પણ આપણાથી ઓછું જે શક્તિઓ છે તે જન્મનું સર્વ જ્ઞાન જાણે છે અને
 તેના પૂર્વ થયેલ સર્વ જન્મનું તેઓને યાદ હોય છે.

હુનિયમાં સંપૂર્ણ ન્યાય પ્રવર્તે છે એ વાતની ખાતરી જુદા પામતા જન્મના જુદા પા-
 મતા જાનવી થતી જાય છે. કારણ કે જેમ જેમ તે જુદા પામતા જાય છે જેમ તેમ તેને
 હિમ્ય ભૂમિકા દિગ્ગેશ્વર થવા માટે છે ત્યારે તેને જ હિમ્ય થાય છે; તેનું આ શરીરની જા-

મત્ અવસ્થામાં જ્ઞાન થઈ શકે છે. તેથી એમ નિઃશંક જણાય છે કે એ ઉત્તમ નિયમ લેશ-
માત્ર પોતાના માર્ગથી ચિયરને જ નથી; તેના કાર્ય કરવાના જરા પણ ભુલ સુધ્ધ કયા વિના
તેનાથી કામ ચલાવે છે; તેઓ તેમાં તરત પશુ નરમ પડતા નથી; અને તેથી દરી આ
દુનિયાં તેમજ પ્રયાસ કરતા છવે સર્વનું દિત સમવાપ છે. આ સઘળું જોઇ અંતિ આત્મ
યાય છે, આ સારીરૂપી પુરના અધિકાર રસ્તાઓમાં જોડીદાર છવે આગમનનો દીવો
લઇ ઉભા છે તેઓની આંધારામાંથી જુમ સંભળા છે કે “સર્વ કીક છે.”

એ નિયમ કેવી રીતે કાર્ય કરે છે તેનાં કેટલાંક ધોરણ આપણી સંમતમાં ઉતરે એવાં
છે. તે સંગતવાંચાં કારણ-કર્મનો સંજ્ઞ મેળવી શકાય છે. ઉપર આપણે કહી ગયા કે વિ-
ચાર પ્રમાણે વર્તન થાય છે. હવે એમ સમજવાનું છે કે કરસી પ્રમાણે સંયોગ પ્રાપ્ત થાય
છે. આ એક પદ્યું સામાન્ય ધોરણ છે એ ખરું પણ તેની અસર બહુ દૂર પહોંચે છે એટલે
તેનું વિગતથી વર્ણન કરવાની જરૂર છે. એક મનુષ્ય કાંઈ કાર્ય કરે છે તેની અસર રચ્ય જ-
મિકામાં તેની આસપાસના લોકોને થાય છે. તેના કાર્યથી સુખ થાય વા દુઃખ થાય; અથવા
મનુષ્ય જાતના સામાન્ય કલ્યાણમાં ન્યૂનાધિકતા થાય. એ ન્યૂનાધિકતાનું કારણ કાર્ય કર-
નારનો સારો નરસો અથવા વખતે ગિજિત હેતુ હોય છે તેનું કોઈ કાર્ય દેવક પરાંપકારક
હોય ત્યારે લોકોને સર્વે જ્ઞાન ઉપજે છે, કરણ કે તેમાં તેની ઇચ્છા પોતાના જનમધુ-
ઓને સુખ આપવાની છે, એક દુષ્ટ તરીકે લઈએ કે એક માણસ માત્ર લોકોના સુખ
ગાટે એક બગીચો અર્પણ કરે છે; એક માણસ એવી રીતે અર્પણ કરવાથી કીર્તિ પ્રાપ્ત
થાય છે તથા માન કીતાબે મળે છે એમ ધારી અર્પણ કરે છે; એક ગણસ એવી જાને
ધારણા મિશ્રિત હોય એવી રીતે અર્પણ કરે છે. આ પ્રત્યેક માણસને તેનું ફળ પુનર્જન્મમાં
મિત્ર મિત્ર મળે છે. પેહેલાનું વર્તન આગળ ક્રતાં સુપરે છે, બીજાને ઉલટી દાખિ ધાર્ય છે,
અને ત્રીજાને બહુ જુલમ ફળ મળે છે. આવી રીતે ત્રણ જણની મિત્ર વિત્ર વૃત્તિથી એકનું
એક કાર્ય થાય છે તેથી ઉપર જણાવ્યાં તેમ ફળ પાવ્ય સારાં, માંડાં અથવા કિંચિત્કાલ
પુનર્જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એટલું જતાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે જે કાર્યથી
જનસમૂહને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું જ ફળ છે તે એ સુખ આપનાર વસ્તુ અર્પણ કરતી
વેળા આપનારની જ વૃત્તિ હોય છે તેના ઉપર આધાર રાખતું નથી. કારણ કે આપનારની
વૃત્તિ ગમે તેવા હેતુમાં થયેલી હોય પરંતુ તે સુખ લોકો તો સરખું જ ભોગવવાના છે.
આવી રીતે સુખપ્રદ દાન અપાણ એટલું કહે દાન દેનારને તેનું ફળ ભોગવવાનો હક
આપે છે અને તેનું ફળ પણ તેને જતાં પણ કમપેશ થયા વિના કુદરતથી મળે છે. આ
માણસનો પુનર્જન્મ થશે ત્યારે તેણે પૂર્વજન્મમાં પોતાના રચ્ય દેહને સુખ આપનાર
વસ્તુનું દાન કરેલું. હવે અને તેની અર્પણ કરેલી વસ્તુથી લોકોને પણ એવું જ સુખ પ્રાપ્ત
થયું હવે એટલે તેનું ફળ તેનું જ પ્રાપ્ત થવાનું. તે માણસ એવા સંયોગમાં જન્મ પામશે
કે તેને સ્વસ્થતા અને સુખવિલાસ ભોગવવાનું બની શકે. આ ફળ સામાન્ય થયું. પરંતુ
વિશેષ ફળ પૂર્વ દાનના હેતુનું પણ થયું જોઈએ. એટલે એ પ્રસંગ અથવા સ્થિતિમાં કેવી
રીતે પોતે પેહેલે એ અને તેને અનુવ્ર પુનર્જન્મમાંથી કેવું સુખ આપે થશે તે તેનો રહેણી

આથવા વર્તન ઉપર આધાર રાખે છે. આ સમયે પૂર્વના હેતુનું ફળ જોગવાવાનું આરંભે. એટલે જ્યાં હેતુથી દાન કરેલું તેવું ફળ મળવાનું; કારણ કે પ્રત્યેક પૂજા પોતા પોતાની જાતિ અનુસાર ફળ પેદા કરે છે. એક જન્મમાં જોટલી તક મળી તેટલીનો લાભ લઈ જંગલમાં ભણું કરેલું હોય તો પુનર્જન્મ થાય ત્યારે તેવાં કાર્ય કરવાની વિશેષ તક આવી મળે છે. એક માણસ એવી સ્થિતિમાં હોય કે એવી રીતે ભણું કરવાની તક બહુ યુગ મળી શકી હોય, પણ તેટલી તકનો લાભ લેવામાં જો તે મુકેશે હોય તદ્દી તો જ્યારે પુનરુત્થિ તે આ દુનિયામાં અવતરશે ત્યારે તેને વિશેષ ભણું કરી શકે તેવી ધણી તક આવવાની. એથી બિરુદ જોટલું તો એક માણસને તક મળ્યા છતાં તેનો લાભ લેવા જો તે સુધેશે હશે તો ફરી જન્મ પામતાં બહુ યોડી તક આવવાની એટલુંજ નહીં પરંતુ જે સ્થિતિમાં જન્મ પામશે તેમાં પણ વિપત્તિઓ આવી પડશે. એવા મનુષ્ય ફરી અવતરે ત્યારે તેનું સ્થિતિ શરીર જોડવાનું બંધાય છે તેથી રચ્ય શરીરનું મગજ પણ જોડવાનું જાગે છે. દેહી નવી નવી યુક્તિઓ મનમાં રહે પણ તેનો અગલ કરવાના સાધનની ખમીથી તે પાર પાડી શકશે નહીં; એક વાત તેના ધ્યાન ઉપર આવશે પણ તે તેના મગજમાં સ્પષ્ટ ઉતરશે નહીં. જે તક પ્રાપ્ત થઈ તે સમયે તેનો લાભ લેવા મુકેશે તેના પરિણામે આજીવન ઇચ્છાઓ થાવાની. કામના ઉત્પન્ન થશે પણ તે પ્રકટ થઈ શકશે નહીં. પરંપ્રકાર કરવાનું મન થયા કરશે પણ તેને અમલમાં મુકવાનાં સાધન નહીં મળે. આમ જનતામાં જો કારણ હોય છે કાં તો શરીરસંપત્તિની ખામીને લીધે તેવા વિચાર પાર પડી શકતા નથી અથવા તો એા પ્રસંગ તેને આવતા નથી તેથી બની શકતું નથી.

(આગળ આપું)

૨

ધીઓસોશી

(અનુસંધાન પાને ૧૩ થી)

ધીઓસોશી એકંદર મનુષ્યજાતના અને સર્વિશેને દિવના હિતને અનુકૂળ છે, કોઈ પણ પ્રકારે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિઓના પ્રયત્નની અવગણના કરતી નથી, વહેમનો વધારો કરતી નથી, એ આદિ વાર્તા સિદ્ધ થયા પછી, ધીઓસોશી એકંદરે જંગલના આગળ વધવાને દાનિકારક છે એમ કહેવું વચનમાત્ર છે. તથાપિ ધીઓસોશી એ નામની જે જાતના આજકાલ જંગલમાં પ્રજાસત્તાને પામી સર્વેનાં મનને ક્રોધને ક્રોધ રીતે વશ કરતી આવે છે તેની ખામોનો એક પણ આરોપ વારતવિક નથી, અજ્ઞાનથી જ થયેશે છે, એમ ખતાવવાનો આદર થયા પછી, આ હેતુ આરોપની પણ ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય ગણાશે નહિ.

“ જંગલના આગળ વધાને દાનિકરવા ” નો જે આરોપ છે તેમાં તકરારનું કેન્દ્ર “ આગળ વધવું ” એ શબ્દનો અર્થ કરવા ઉપર જ રહેલું છે. ‘ આગળ વધવું ’ એટલે હોય ને સ્થિતિમાંથી આગળ વધવું, પણ જોટલું આગળ વધવું છે તેટલું ‘ ક્રોધ ’ મારજ છે એવો કાંઈ નિયમ નથી. આગળ વધવાનો સીધો જણાવતો રસ્તો પણ જોમાં પર્ગ ન અડકે

તેના ખાડામાં જ ઉતારતો હોય તો પણ તે આગળ વધવું તો કહેવાયજ. જગતના આગળ વધવાને હાનિ કરે છે એવા આરોપનું તત્ત્વ એટલું જ માનવું જોઈએ કે “સારી રીતે આગળ વધવા” ને હાનિ કરે છે; ખાડામાં પડ્યા એવી રીતના આગળ વધવાને નહિ. પરંતુ આપણે હવે જાણું જોઈએ કે જે “આગળ વધવા” ને ધીઓસોધી હાનિકારક છે તે આગળ વધવું નાસ્તવિક રીતે આગળ વધવું જ નથી, વધતે વધતે ખાડામાં ઉતરી પડ્યા તેવા પ્રકારનું છે. આથી આરોપ કરનાર એમ માને છે કે પ્રથમે મનુષ્યમાત્ર વ્યોપાર રાજગાર, ખેતી ઉદ્યોગ આદિ કરીને પોતાનો ગુપ્તરો કરતાં હતો, ગાડાં જોડીને મુસાફરી કરતાં હતાં, ખેતીમાં મોઢાંસીને સંદેશ સમાવતાં હતાં, હાથે સાજો ચકાવી લુગડાં વણતાં હતાં, તેને સંધાને બાજુ પરણ, વીજળી, અને સુખકર્તે પોતાનાં દૂત જનાવી ઉદ્યોગમાત્રમાં તેમને હાથે કામ લેવા વિવિધ પ્રકારના ધંધા, રાજગાર, જવર અવર, સંદેશ, ફોટોગ્રાફ, આદિની સંરક્ષણ સોજાવે છે, ખાવાપીવા અને રહેવાની રીતભાતમાં મોટાકા વ્યય કરતાં પણ અસમના એક નાના સરખા કાકોર જેવો વેળવ ગેળવી શકે છે, અને ધણે પૈસે તો માત્ર માણસમાં જીવન મૂકી શક્યા સિવાયની બીજી બધી વાનો પ્રાપ્ત કરી પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ નીપજાવી શકે છે. આંકાશના તારાઓનું પણ તરત આપણને જણાવવામાં આવ્યું છે, પૃથ્વીનું પેટ ચીરીને આંખણે તેની પાર નીકળી ગયા છીએ, દવામાં પણ આપણે ઉડવાને સમર્થ થયા છીએ, હા. મ. પ. મ. કે ધોડા બેઝનની ગરજ પણ આપણને હવે રહી નથી. દેરાકાલને પણ આપણે માંડતા નથી, કાંઈ અને શાસ્ત્રના શોધાની અવધિ વળી ગઈ છે. જાગ્યેજ એક અઠવાડીક એક જીવું જાય છે કે જેમાં કોઈ નવો ખેતરક, નવો ઉપચાર, નવો શસ્ત્રપ્રકાર, નવો પ્રયોગ, આપણને તે આખા જગતને આશ્ચર્યમાં ન નાખતો હોય. મનુષ્યે શોધી ઉપયોગમાં લીધેલાં વરાળ, વીજળી, અને સુખકર્તે જ નહીં જગતના અથ યજ્ઞ જગતના “આગળ વધવાને” કલાકના કરોડ માંડને ફીસાથે તાણી જતા હોય એવો સમય આવી રહ્યો છે, તે “જોગ-જોગ” સહીનાં અનવાળા” નાં ચોપાસ ઓવારણાં લેવાય છે.

પણ ગુલાબને કાંટાં હોય છે, દીવા તમેજે અંધારું રહેજે. ગુલાબની ખુબશુરતીને માટે કાંટાં પણ ખાઈ શકાય; દીવાના પ્રકાશને માટે અંધારું પણ વેઠી શકાય, પણ જીવજ. આપણે કરે ત્યારે તો ગેળવેલું ગુલાબ કે દોડેલો દીવો કાને જોગવવાનો રહે! વરાળ, વીજળી, અને સુખકર્તી અનંત ગયેલી આંખોને વધારે તીક્ષ્ણ કરી, કાનના ધાક ખોલાવી નાખી, ગોઠાં શહેરોની તુરંગો કારો અને ગરીબ લોકને વસવાની ગલીઓમાં ફરવા જવું જોઈએ; સમૃદ્ધ જણાતાં કુટુંબોનાં હૃદય વાંચી શકાય એવો કોઈ વિદ્યા હોય તો તે શીખવી જોઈએ. કાંપડાની બારીઓ, સિંછાચાર (એટીકેટ) ના કાપડાઓ, ઉંમર આજસ અને અશક્ત છુપાવવાનાં સાધનો, તેમનો વિચાર કરવો જોઈએ. બહારના અજાણાટ નીચે બૂખમરો, દેવ, ઇંધો, ફૂંટા, કપડ, બમિચાર, અનીતિ, અપ્રમાણિકતા, અને પ્રત્યેક નીચતાનાં રૂપાંતરો, જાણે આપણું નરકજં છૂટીને જગતના અતરંગ બરાણ બેઠું હોય તેમ, જોનારને માસ પેદા કર્યા વિના રહેશે નહિ. ખુન; આપઘાત, અને ગુનોહતા નાના ગોઠાટ પ્રકારાંતરો તેની સાક્ષી છે એટલું જ નહિ પણ વર્તમાન કથાઓ, પત્રો, નીતિ, ઇથો, વ્યાખ્યાનો, ગ્રંથો આવી રીતે સુધારવાના ઉદ્દેશથી લખાયેલાં જણાય છે. માણસને અસતોષી બનાવી

તેની આશા તમ કરવાનાં સાધનો શેષ લેવાથી જે પરિણામે થાય તેવાં પરિણામો આ “ઝોગણીસમી” સદીના અજ્ઞાતાઓ પોતાની નીચેના અધારમાં છુપાવી રાખ્યાં છે. જ્યાં દીર અને કુરતીથી યુદ્ધને નીવેડો થતો હતો ત્યાં દેવતાથી રૂળખાવતાં કૂટે એવી બંદૂકો થતે. યતે એક મિનીટમાં પચીસ પચાસ ગેળી છાંડી શકે, ને તે વગર દેવતાએ, એવી બંદૂકો થઈ ચક્ર, ને છેવટ ગંધ માત્રથી વિનાશ કરે તેવા “ડીનેમાઈટ”-ના પ્રયોગે સત્તાનાશ વાળવા માંડ્યું. વિવિધ પ્રકારનાં ઝેર, વિવિધ પ્રકારના મર્દા ઉગમવનાર પદાર્થો, ચેરી, ખુન, વ્યભિચાર, કપટ તેમનાં મદદગાર થયા; અને ગુનાદને છુપાવામાં નવા શોધો ઘણાજ ઉપયોગી ચમ્પ પડ્યા. ચોપાસા વિનાશ અને વિચ્છેદનીજ વૃદ્ધિ થાય છે, નેજો સુધારો કહેવાય હો વિદ્યા અને દલાનાં શિક્ષણો સંપૂર્ણ પણે આપુ છેજ, પણ વિદ્યા અને કેળવણીનો ઉપયોગ ખાલાકારની સફાઈ જણાવવા કરતાં ભાગ્યેજ આગળ જાય છે; અને દુનીયાંનું “વેદીઆ ટોર” એ કહેવન હજી પણ વિદ્યાના દુરુપયોગની સાક્ષી પૂરે છે; વિદ્યા ને ખાલ શિક્ષકારમાંજ રાખી-ઝંદરથી દુનીયાંના જેવી નીચ અને સ્વાર્થી ન ચતારની વિદ્યા ને જગત્તનિંદે છે.

આમ જગત્ત આગળ વધતું જાય છે, કોણ જાણે હજી કેટલુંક વધશે; પણ અત્યંત આશાનો જ્વલે જગતને જ્યાર આલ્યો હોય અને તેના સન્નિપાતમાંજ બધી એકા થતી હોય તેવું આ “આગળ વધવું” છે એક દાસીને જૂત બાંધ્ય જાણવાની શક્તિ આવી હતી; તે એકી હતી ને તેનો શેઠ જમર જગત કરવાને બેસી માસામાં હાથ ધાસી જપ કરતો હતો; દોષએ દાસીને પૂછ્યું તારો શેઠ ક્યાં છે? દાસીએ કહ્યું દેડવાડે ગળા છે. શેઠે આ કહેવું સાંભળી બહુ ક્રોધ કરી દાસીને પૂછ્યું કે હું તો આ રહ્યો ને તું એમ કેમ કહે છે? દાસીએ કહ્યું મહેરબાન! આપનું મન દેડવાડામાં રૂપીઆની ઉધરાણી કરવા ગયું હતું. પેલા શેઠ તિલક છાંયો ને જપ કરતાં તો મદોટા ભાવિક અને ધાર્મિક જણાતા હતા, પણ તેમનું મન દેડવાડામાં હતું. આજનું ને “આગળ વધવું” તે પણ શેઠના જપ જેવું જાન્ય છતાં, મન દેડવાડામાં હતું તેવુંજ છે. માણસો ધર્મ અને સ્વાર્થને તમ કરવાનાં સાધનો શોધવામાં ગદારને બદાર દોડ્યાં જાય છે, એનો છોડો ક્યાં આવી શકાતો છે? ને સ્વાર્થથી એ ધર્મ અને સ્વાર્થ ઉપજે છે તેને તો કોઈ જાણતુંજ નથી. “ઝોગણીસમી” સદીના પ્રકાશને અંગે ને અંધાર અવસ્થા હોવુંજ જોઈએ તે અધારમાંજ જાણે માણસમાં છવ છે એવાતની હવાતી સરખી એ ગુમ થઈ ગઈ છે. લાખો વાર ગુનાહ કરી કરીને બેડીઓમાં પડને પડતે બેડીનેજ આજુપણ ગાનવા સુધીની માનસિક રિપતિએ પહોંચેલા ગુનેગાર જેમ નીતિનો ઉપદેશ કરનારને દસે તેમ “ઝોગણીસમી” સદીના પ્રકાશમાં આજાઈ ગયેલા “આગળ વધનારા” છવ અને કર્મ, ધર્મ અને જ્ઞાન, તેની વાતોને હમે છે, ને જાણે તે તો આગળ વધવાની નહિ પણ પાછળ પડવાની વાતો હોય તેમ તેનાથી જીરુ છે. પણ “આગળ વધવા”-ને કોઈક વાર પાછું વળવું પડશે, એવી પણ “ગટક” આવશે, અને મનુષ્યવર્ગે આત્માના પવિત્ર પ્રદેશ ઉપર આજ સુધી ને ત્રાસ વર્તાવ્યો છે તેનો પસ્તાવો કરતાં પણ શાન્ત મનથી મુશ્કેલ થઈ પડશે.

૩

અભ્યાસ.

(અનુસંધાન પાને ૨૦ થી)

વિવેક પૂર્વક વિરાગ પ્રાપ્ત થઈ જવદારમાં શી રીતે વિરાગવાનું રહેલું અને વિરાગને કેવે પ્રકારે પુષ્ટ કરવો એ કહેવાઈ ગયું. વિવેક વિરાગ આદિ પ્રાપ્ત કરવાનો હેતુ એ છે કે અભેદભાવનાથી હૃદય અહોનિશ છલકાઈ જાય તેમ બરેલું રહે. એ પ્રકારની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે આવશ્યક છે કે કેઈ પણ સાધન કેવળ આભાવપર્યવસાથી થઈ ન જવું જોઈએ. વિવેક એટલે અનાત્મપદાર્થથી વૃત્તિને વિદૂર કરવી એટલે અનાત્મની આસક્તિને અંગાવ, એટલામાં જ વિવેકનું પર્યાસાન ન જોઈએ; વિરાગ એટલે દુષ્ટ અને શુભ એવા વિષયમાનને વિષે તૃષ્ણાનો અભાવ એટલું જ ન જોઈએ;—પણ વિવેકથી જોમ અનાત્મને એટલાથી દૂર કરાય તેમ આત્મપદાર્થ ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા થવું જોઈએ; વિરાગથી જોમ વૈદ્યુદ્ધય થતું જાય તેમ તે વિરાગની વૃત્તિમાં આત્માકાર થવાના વેગની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. જો આમ ન થાય તો અનેક અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. અનાત્મને ઝોળખવાથી અનાત્મમાનની પાછું ફરી, વિરાગે ફરી તૃષ્ણારહિત થયેલું, મન શુભતામાં પડતું જાય છે, અને મનનો સ્વભાવ એવો છે કે તે કદાપિ શુભ રહી શકતું નથી. માનસિક શુભતાનું મુખ્ય ચિન્હ એ છે કે દૃઢ વિશ્વાસ અને અસ્પૃશિત નિશ્ચયપૂર્વક કોઈ પણ ઇચ્છાજન્ય સંકલ્પ શુભતાને અવસરે મનમાં હોતો નથી. નિશ્ચિતસંકલ્પના બદલ વિનાનું નિર્ભય મન, દૃઢરીનતા, નિરાસાહ, આશ્વસ્ય, નિદ્રા, મોહ, સંકોચ, વિશેષ આદિ વિવિધ દશામાં પડી સાધ્ય ઉદેશથી અદ્ય થાય છે; એટલું જ નહિ પણ આકાશ તત્ત્વમાં વિદરતા અનેક શુભાશુભ સર્વો જગતું પોષયુજ માનસિક સ્થિતિ સુદૃઢ વાસનાઓ ઉપર છે તે, નિશ્ચિત સંકલ્પના બદલથી અસ્પૃશિત એવા મન ઉપર આકર્ષાઈ તે મનને સ્વવશ કરી શકે છે. માણસને સમગ્રજનુ નથી, કાચુ જડનું નથી, પ્રયુક્ત કરતાં અન્યથા થતું નથી,—પણ અસુક એક પ્રકારે જ મનનું વર્તન થયું કરે છે, ન ગમતું છતાં પણ તેમનું તેમ વલન થાય છે. ધણીક વાર એમ થતે થતે છેક નિર્બળ મન અનાગારમાં હતરી જાય છે, એક ચંત્રી પેઠે મોટે વિવેક વિરાગાદિ વાનો કરતે સતે અંદરથી કુમાર્ભંગી બની રહે છે. એથી પણ વધારે નિર્બળ મન રાંડાઈને માર્ગે હતરી વ્યવહારથી અદ્ય થાય છે.

આજ કાલ ધણીક લોકો જિજ્ઞાસુ થઈ આત્માભ્યાસ કરવા ઉત્સુક થાય છે, અને 'કાંઈક કરવું' એવો નિશ્ચય કરી, જાણે આત્મભાવના તે પણ વ્યાવહારિક 'કાંઈક કરવા'—ના જેવી કરવા, મેળવવા, કે પ્રાપ્ત કરવારૂપ હોય, તેમ કોઈ ને કોઈને 'કાંઈક બતાવો' એવું પૂછતા રહે છે. ત્રિચાંરંગમય આત્મભાવનાને કરવા રૂપે જતાવનારા પણ મળી આવે છે, અને સાધારણ વ્યવહાર કરતાં પ્રિયક્ષણુ એવા કોઈને કોઈ આચાર વિના સંતોષ ન માનનારા જિજ્ઞાસુ, પણ અનિર્ભય, જોતા તેવું કરવા પણ મટે છે. કોઈ હકયોગના પ્રાણ-મનમાં લાગણી જાય છે, કોઈ મંત્રયોગનો જપ કરવાનો આરંભ કરે છે, કોઈ લયયોગને માર્ગે જઈ પડ્યુખી સુદા સાધી નાંદાનુસંધાનમાં આત્મતત્ત્વને શોધે છે, કોઈ રાગયોગને

પણ તે પરમ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરવાનું એક પદ્ધતિ છે એમ સિદ્ધ કરે છે, તેનો ઉત્તરોત્તર છે.

જે વિચારોએ વિચિત્ર અનુસાર આદિ વિચાર કરવાનો છે તે પ્રમાણે મનુષ્ય તેમજ આપણે વિચારે એ પેઢીના અવનતો આધાર જુદી જુદી સ્તર-ભૂમિકાઓ પર છે, છતાં જે દિગ્દર્શન આદિ કરવાનું છે તે માટે આ સમૂહ ભૂમિકાઓનો માત્ર ત્રણ સુખ્ય ભૂમિકાઓ જ વિચાર કરીશું. પ્રથમ તો આમાંની સમૂહ ભૂમિકા લેઈશું અને બેઠકનું કે જે ભૂમિકા પર જનસેવા કેવી રીતે જાતની સહાય આદિ જનસેવાનો શું અર્થ થાય છે? પ્રથમ તો અવન શુદ્ધ હોવાનું જોઈએ, એટલે પોતાના નિર્વાદનો માટે જે સાધનો યોગ્યમાં પડે તેમાં કોઈ જાતનો અશુદ્ધ આચાર નહીં થયો જોઈએ. જે મનુષ્ય પોતાના અવનને અર્થે પારકા પાસે જોઈ જુલમથી પોતાની સેવા કરાવે છે, જેટલું પોતે સમજે તેટલું ખીજા પાસેથી લે છે પણ આપનાનો વખત આવે ત્યારે હાથ ખેંચી લે છે, જે 'સેનેક' સમજી શીર દે-નેક' સમજી છે તેના કરતાં વધારે અશુભ આચાર ખીજા કોઈ હોઈ શકે? શુદ્ધ આચારનું સુખ્ય સ્થાન પ્રાપ્તિ થાય છે. કંઈ પણ આવે લે કરવામાં પ્રામાણિકપણું ત્યારે જ વપરાય તે હોવાય કે જ્યારે જેટલું આપે તેટલું જ લે વળી જો સત્તા હોય તો પોતાને માટે લે તે કરતાં વધારે બંધે આપે. અને પોતાનાં કૃત્યની ગણના કરવામાં જે જોવાનું છે તે જો છે કે અન્યની સેવા બળવવાની પોતાની શક્તિ કેટલી છે; પોતાની અન્ય પાસે સેવા કરાવવાની સત્તાનો વિચાર નથી. જે પ્રમાણમાં મનુષ્યની શક્તિ વધારે હોય છે તેજ પ્રમાણમાં ખીજાને સહાય કરવાનો તેનો ધર્મ પણ વધારે છે. જે પ્રમાણમાં જનસેવા બળવવાની સત્તા અને પ્રસંગ અને રિચિતિ વધારે હોય છે તેજ પ્રમાણમાં સત્તા પ્રસંગ અને રિચિતિ, જનસમૂહની સહાય કરવામાં ઉપયોગ કરવાની વધારે આવશ્યકતા છે. શુદ્ધ અવનનો મૂળ પાલોજ ન્યાય છે. પ્રેમ સત્ય અવનને શોભાવે છે. આપ લેવું જે પૈરિયુ બાધુ પડે તો તે આપવાનું ત્રાજનું લેવાનાના કરતાં નીચું નમવું જોઈએ.

ત્યારે જે પ્રકારના આચારથી ભર્યો સુખ થાય અને કોઈને દુઃખ ન થાય એજ શુદ્ધ આચારનું સરખ કરે છે. પણ આદિ આચાર ભૂમિકા ઉપર એમાં પણ કોઈક નિયમની જરૂર છે. મનુષ્યનાં શરીર જૂનાં છે માટે હોવાય છે કે 'મદાર' શરીર' પણ જે શરીર પણ અમુક વ્યક્તિનું નથી. શરીર શરીરને દેખીતો સંબંધ નથી છતાં તેઓ પરસ્પર એકાં સંકલ્પમાં છે કે "આ શરીર મારું છે અને એનો ઉપયોગ હું ગમે તેવી રીતે કરું તેમાં કોઈને શું?" જે વિચાર દેવજ અંગતા કરેલો છે. આપણું શરીર આપણું નથી પણ મનુષ્યમાનનું છે. કેવી રીતે તે જોઈશું. આપણું શરીરના પરમાણુઓ એકના એક રહેતાં નથી. તેમાં નિરંતર ફેરફાર થયાં કરે છે. જે પરમાણુઓ આજ આપણા શરીરમાં બંધાયેલા છે તે ત્યાંથી છુટા પડી ખીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે એને ખીજા શરીરમાંના પરમાણુઓ આપણા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. વળી આટલું જ નહીં પણ જે શરીરના પરમાણુઓ હોય છે તે શરીરમાં થતી ક્રિયાઓના સંસ્કાર લે દરેક પરમાણુ પર હોય છે અને તેથી છુટા પડી જે ખીજા શરીરમાં તેઓ પ્રવેશ કરે છે ત્યાં તેવી ક્રિયા કરાવે છે અથવા તેવી ક્રિયા થતી જ હોય તો તેને દર કરે છે.

(આપતા અંકમાં સંભાષ.)

Yerashas manonman

Sain/au Day

सुदर्शन

25th Decem

1896

Gm

(तंत्री मधुसाधन नमोभक्तिवेदाः)

(धर्म-गृह-राज्य-साहित्य-ओभनां स्वरूप अने स'अ'धनो विचार)

—*S*—

“ सत्यं परं धीमहि ” — मागवतम् :

पुस्तक १२. अंक ३]

(आसिक)

[श्रीसे'अर. १८८६]

१
साहित्य

१
विद्या

(भण्डु)

अनुष्टुप

अरे नाना । अरे नाना । कुंभमे वधु नयी ।
गंभ्रे नाना । भले नाना । पाछणे पणतु नयी ।

शिखरिणी

सुणे नाना । न्होली । तुज दिस तने कथां लघु नतु,
मनु न्होले तोने उंगरे तुज नेमां हरो राधुं;
नहो. आहुं आडे, अदित तुज मयुं नय कही,
नडे आ हुंगरी प्रीति तुज प्रीति ने कहि नहो.
शापी भीही प्रीति नमत पर सोदयं ननमे,
यहापुं ने न्होले ननमयीन सोदयं सगळे;
शीपावे शु'तुने प्रलय, दिन नोगी हृदय आ ।
तुं भाटे निर्भायुं नन हृदय तंभो विहरया.
तने आहुं अंगां नविन कथां नय कशुं,
हरो कितुं तेनो प्रलय अधिक शुं ६५९ ३.

એરે ! મહારી પ્રીતિ અધિક, નવ હાવાં ધર્મ સદે,
 હજી તેની પ્રીતિ અધિક અધિકી તું પર સદા.
 તને આહે આપું નહીં નહીં વિશાળું જગત ત્યાં,
 દિવાના તારો એ અધિક મુજથી એકજ હશે;
 દિવાના તારાને—અરર ! નવ બેહાલ કરજો
 તહીં મહારા ધાનું રમરણ કરીને તું આટકજો.
 વિલાસો તે દેશે અધિક મુજ દેવાથી મળશે;
 ફકીરી ઝેળીશું મુજ જગર તો ખાકમય છે;
 નહીં દુર્ભાગી તે મુજ દિલવે ને ગાય બીડતું,
 બન્યું છે કે એવું હજી મુજી પ્રિયે ! આ હૃદયનું.
 હદારી હાડીની મમ હૃદયને સોખત—અરે !
 મને મદાનારાં સૌ—અરર ! પડતાં એજ વમળે;
 સુખોની આશાથી પ્રણય કરનારાં હજી ચતાં.
 અરે ! આ દેવાને વધુ હુંખ દહસૌ દૂર જતાં.
 તને તે દેવામાં મધુર રસનો મેળ ગળેશે,
 આમી જેવી ત્યાંથી તુજ તરફ મીઠાશ ગળશે;
 બહુ મ્હોટું તેનું તુજ હૃદય માટે તપ હશે,
 કઈ એ જન્મોના તપનું ફળ તેને મળ્યું હશે.
 નહીં આવું આડે, અહિત નવ ઈન્દ્રિય પ્રણયિતું,
 વળી ના જુટાણું ફલ ગળી ચુક્યું ને તપતણું;
 સુખાગી પ્રેમી ! હા ! તમ હૃદયને તમ કરજો,
 અને મહારા જેવાં ઉપર કરુણાથી નિરખજો;
 અહીં હું જન્મ્યો ને મુજ દિલની આતી તુજ થઈ,
 મને કિંતુ આવી તુજ હૃદયની તો નવ મળી;
 રડાવી તે જાણ્યું, હસવે વળી જાણ્યું જગર આ,
 ન જાણ્યું મેં કાદી તુજ હૃદય આવે પલટવા.
 હવે તારે આટે તરફીશ તપ હું જિંદગી બધી,
 હવે મૃત્યુ તો એ કીરીશ પડેહો એ જલવતી;
 સુખાગી તે જેવો બનોશ નહીં હું એક સગયે
 અને જન્મે જન્મે હજી હૃદય બેટી રહીશ હું.
 ઉમા સાક્ષી રાખી શશિ રવિ અને દેવ સંપન્ના,
 સખિ ! ન્હાની તારી શુદ્ધિશ કરથી હું કરજતા;
 નહું કે કાળ્યો તે સોખવોશ સુખે ત્યાં સહુ તને.
 અરે મહારી, પાંખો તુજ હૃદયને આર્પાશ-પ્રિયે !
 પ્રાણી મહારાં નેત્રે તુજ હૃદયની આવી મળશે,

પછી મ્હારાં અમુ તુજ નયનને કાંઈ દેશે;
પછી દુર્ભાગીના મુજ દિવસો જે બાંધ બેંડીડુ,
પછી ધારે બિંદુ મમ હૃદય તો અમૃતતણું.
ન આ ફેરે તો હું તુજ મુખ હો જોઈશ કદી,
બતાવી મ્હો મ્હારું હોમર દુષો તારું નહિ કર;
થઈ માલીકી છે તુજ વદનની અન્ય દિશની,
વળી મ્હારું હૃદય હવિત મુખ જોવા બસ નહીં,
અરે ! શું જોવું* તું હૃદય વિષ્ય હુઆ મુખ ગદી !
અને જોવું એ મ્હોં મુજ નયન પાસે સ્થિર નહીં !
વળી ના મ્હારું કે હવિત બર મ્હારું નવ ધરો,
હવે તો જોવું છે વદન તુજ મ્હારુંજ કરોને
ડરે છે શું કાંઈ હૃદય મુજ આપું - નિરખતાં ?
ન કાં નેત્રો તારાં મમ નયનથી મેળવ ! પ્રિયા !

૨

અંથાવલોકન.

પાંડવનું ઉત્તરચરિત્ર:— વામકેની જાણમાં હશે કે મને વર્ષ " દિ'દુસ્તાન " .
પુત્રના અધિપતિ રા. વનમાંલીલાસ વાધાબાધ એમણે " સાક્ષરસદાયક પ્રજાબોધક મ'ડ-
લી " સ્થાપી છે. પ્રજાને સરતુ વાચન પુર પાડવાના હેતુથી એટલે કે જે અંધકારની
ધમ્મજા હોય તેમના લેખને એક કમીટી પાસે તપાસાવી મંજૂરી મળતાં પડતરૂંભાવે છાપી
આપી અમુક કિંમતે મેચાવવાની- જોઈવળ્ય કરવાના હેતુથી, તથા જેમણે એ મ'ડલીમાં
નીણાં ભર્યા છે તેવાં જેનોને " વિવેચક " નામે ત્રિમાસિક તથા જે પુસ્તકો મ'ડળી પોતે
છાપે, તે પુસ્તકોમાંથી; મુર્ગ* પ્રમાણે, અમુક કિંમત સુધીનાં પુસ્તકો એટ આપતા
રહેવું એવા હેતુથી, આ મ'ડલી કલાડવામાં આવી છે; એવા સાર તેનાં પ્રસિદ્ધ કરેલાં લ-
ખાણોથી નીકળે છે. આવા સ્તુત્ય ઉદ્દેશને અનુસરી ધણાક સમૃદ્ધિમાન, વિદ્વાન, વ્યા-
પારી, રાજ્યકર્તા, આદિએ આ મ'ડલીના ત્રણ વર્ગમાંથી જે તે એક વર્ગમાં નાણાં ભરી
પોતાનાં નામ મોંઘાવ્યાં છે. મ'ડલીની સ્થાપના મુજબમાં કરી છે એટલે રા. વનમાંલીલાસ
પોતાનું દિ'દુસ્તાન અગદાવાદમાં ઠાઠતા હતા તે મુજબમાં લાંબા છે, તંયા એક છાપખાનું
પણ રાખવામાં આવ્યું છે, અને યોગ્ય રીતિસર પુસ્તક તપાસનાર, ત્રિમાસિક ચલાવનાર,
વ્યવસ્થા રાખનાર, આદિ કમીટીઓ નીમણ છે. રા. વનમાંલીલાસ પોતાને આ સ્તુત્ય દાયે
ચલાવવા માટે મ'ડલીએ અમુક પમારે કરાવી આપેલો છે.

આ અંથના અવલોકનને ઉપોદ્દેષાત " સાક્ષરસદાયક " મ'ડલીના વર્ણનથી શા માર્ટે

* રમ્યમ્મર રા. રા. દેવસંકર રામચંદ્ર રાવેજ; પ્રસિદ્ધ દંતા સાક્ષરમદાયક. પ્રજા-
બોધક મ'ડલી, મુજબ.

કરવામાં આવ્યો હતો એવી શંકાનું કાનૂલ નથી કેમકે સૂરત વાચન ફેલાવવાના ઉદ્દેશથી આ મંડલી પોતાની જાતના ખર્ચે જે સસ્તાં પુસ્તકો બહાર પાડી લોકમાં હિતમ પ્રકારના ચાનના સસ્તી રીતે ફેલાવ કરે તેવાં પુસ્તકોમાંનું જે પુસ્તક અમારા આગળ આવ્યું છે, તે આ પાંડવનું ઉત્તરચરિત છે. એ સિવાય બીજાં હોય તો તે અમારી જાણમાં નથી. મંડલીના ઉદ્દેશને અનુસરી વિવેચકપત્ર આવે છે, તેમજ કોઇ કોઇ ગ્રંથસ્થાને પુસ્તકો પણ છાપી આવ્યાં છે એમ જાણવામાં છે; પરંતુ મંડલી પોતાના સાહસથી સસ્તુ વાચન ફેલાવવા જે પુસ્તકો રચી રચાવી છાપીને વેચે તેમાંનું તો આ પાંડવનું ઉત્તરચરિત પ્રથમ હોય એમ લાગે છે. પુસ્તકનાં સુપરરોયમ બત્રીસપેંછ જેવાં ૧૩૪ પૃષ્ઠ છે, સાદુ-લુભગનું પૂરું છે, કીમત જણાવી નથી, પણ બધું જોતાં, પડત ભાવે પુસ્તક વેચવાનો ઉદ્દેશ હોવાથી, હોદ એ આના કરતાં વધારે હોઇ શકે નહિ. છપાઇ પણ બીજાં મધ્યમ પ્રકારનાં છાપખાનાઓના જેવીજ એકંદરે ઠીક છે.

આ પુસ્તક જો કે અમારી પાસે “અવલોકન” માટે આવ્યું નથી, માત્ર બીજા વર્ગના સમાસદને જે બેઠા આપી શકાતી હશે તેવી ભેટરૂપે આવ્યું છે, તો પણ એ પુસ્તક વિષે એકંદર અસંતોષ અને અયોગ્યતાનો અમારો જે અભિપ્રાય થાય તે દર્શાવવાની અમારો હક્ક જતો રહેતો નથી. ત્રણ ચાર ફરમાની આ નાની ચોપડી ને તે પણ અશુદ્ધ જાણથી લખાયેલી, તેના નામને અનુકૂલ એવા કોઇ પણ કલ્પનાવળા કે કવિત્વને ચોખ્ખ ચમત્કારથી રહિત, તેને પુસ્તક કહેવું કે નહિ એ શંકા બરેહુ છે; અને ભવ્ય ઉદ્દેશ ધારણ કરી પ્રજાના દ્રવ્યથી આસતી, તથા વિદ્વાનોની દેખરેખ નીચે કાચું કરતી, એક મંડલી સસ્તુ વાચન ફેલાવવાના પોતાના આશયનો એક ભાગ અદા કરી ખતાવતાં આવું ફૂતાકડું અમારા આગળ ધરે એ જોઇને જાગે ખરેખર શરમ આવે છે, પાંડવનું ઉત્તરચરિત એ નામ સાંભળીને એમજ લાગે કે પાંડવો ઉત્તરાવરચામાં હિમાલય ગયા તેની વાર્તા ત્યાં લેખમાં દેશે. તેવી વાર્તા તો અવશ્ય છે, પણ એ વાર્તા દેવી રીતે કહી છે? આ વાર્તા વાચ્યા પછી અને જો મહાભારતની કથાથી પાકેજ ન હોત તો કોઇક વાણીજાને કે કોઇ સાધારણ વ્યવસાયને પરખટલાની કાઠકૂટથી કંટાળતાં વનમાં જઈને રહેવાની મરજ ચઇ હોય તેવો મહાત્મા યુધિષ્ઠિર અને તેના ભાઈઓ વિષે વિચાર આવત. એ વાત અમો ભુલી જતા નથી કે કલિયુગ અને દ્વાપરની લગાઇ એક પ્રકરણમાં લખો છે; કૃષ્ણે ઋષિઓને કલિયુગના આવવાના સંદેશ મોકલ્યા એવું કહ્યું છે, અને કલિપ્રભાવનાં વર્ણનો કરવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ એક સાધારણ બુદ્ધિનો, સામાન્ય લખતાં વાચતાં આવડતું હોય તેવો, કે ન આવડતું હોય તેવો, માણસ એ જાણી વાતો પરત્વે ને કહી શકે તે કરતાં ગ્રંથનું નામ આપીને છાપી કહેલા આ કહેવામાં કશો ફેર નથી. ગ્રંથ રચાવાનું મુખ્ય કારણ એવું હોય છે કે ગ્રંથકર્તા પોતામાં કોઇ દૃઢચાહી ભાવ ઉછાળા મારી બહાર નીકળવા મથન કરી રહ્યો હોય તેને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ રૂપે જાનાંમાસે દર્શાવવો અને એમ પોતાનામાં, જે ઉછાળા મારતો જાગ હોય તે વાંચકને પણ શબ્દદ્વારા ટ્રેસી આપવો; આનો એક ફોટો પણ આ પુસ્તકમાં નથી. મહાભારતની કથા જોમને શ્રવણગોચર થઇ હશે તેવી ડાશીઓ પણ આ

પુસ્તક કરતાં વધારે અસરકારક અને તેથી વધારે વાર્તાત્મિક રીતે પાંડવોના ઉત્તરચરિત્રની કથા કહી શકતે એમ અમને લાગે છે. કૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે કલિયુગ આવે છે માટે તમેથી રાજ્ય યથા શક્ય નહિ, યુધિષ્ઠિરે કોઈક ગાંગડીઓ કરે તેમ હાથ હાથ મેં બહુ પાપ કર્યાં હવે શું કરું? બહુ જીવ, કષ્ટ, રમ્યાં કોને શરણ જઈ? એવી મતલબજી કહેવા માંડ્યું અને દ્રૌપદીએ ધણી વિના એકલાં રહેવાય કેમ? એવી દલીલથી તેમની સાથે જવા આગ્રહ કર્યો, તથા છએ જણાં માતાની રજા લેવા ગયાં ત્યાં પુત્ર વિના હવે સ્વશાન થઈ ગયું એમ સમજી માતા મૂર્છામાં પડ્યાં તેમને મૂકીને છએ જણુ દિગ્માલ્ય ભણી આદ્યાં ગયાં; આટલી અને આવી કથા સાંભળીને કૌણુ કહેશે કે એ પાંડવોના ઉત્તરવૃત્તની કથા છે? આ કથામાં પાંડવ, કૃષ્ણ, દ્રૌપદી, આદિ નામ કાઢી લઈ રતનમ્બદ્ધ કરમ્બદ્ધ, સ્થામાવહુ, કે એનાં ગમે તે નામ ગોઠવીએ તો તેના રસમાં કે વર્ણનમાં બાધ આવે એવું કોઈ પણ વિશિષ્ટત્વ આખા લખાણમાં જોઈ શકાતું નથી. વચમાં વચમાં યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદી આદિ નાટકના રાગનાં ગીત આપે છે તે સુદી જવું ન જોઈએ, પણ દિગ્ગીરી એટલીજ છે કે જેમ જોડણી કરી વાડો લખતાં આવડ્યાથી વાર્તા કે મધ્ય થતો નથી તેમ આવા જોડવાડાથી કાવ્ય યતું નથી એમ અમે માનીએ છીએ. અને પ્રકૃત પ્રસંગે તો એ કાવ્યરચના સુખ્ય વાર્તાને પોષણકર્તા છે કે શોષણકર્તા છે એજ પ્રથમ વિચાર છે.

વસ્તુસંકલ્પના અને અંશરચના વિષે આટલું દલા પછી અંશકારની સાધારણ માનસપત્તિને પણ ચેત્તોક વિચાર કરવો જોઈએ. કેટલીક વાગ્યરચના જોઈએ. “જતુનીને પિંડ ક્ષીણ પામતો નથી.” આટલા દુઃક કટકામાં જે ખોટા શબ્દ છે: જતુની, અને ક્ષીણ. બાલકના ધાવવાથી “જનનીના પિંડનો ક્ષય થતો નથી” એમ કહેવાતો હેતુ છે. “નિર્જન વનના નિતંબમાં નિવાસ કરવા ગયા” એ વાક્ય નિતંબ અને નિવાસના પ્રાસની લાક્ષણ્યથી લખાયું છે પણ વનને “નિતંબ” હોતા નથી, “નિતંબ” તો પર્વતને હોય છે તેનું લખનારને જ્ઞાન નથી. “આખર અવરયા સખંબ રાજ્ય યથા શકે તેમ નહોતું.” આ વાક્ય કારટોના ફેસલા વગેરેમાં સોખત પણ “સખંબ” શબ્દનો આવો પ્રયોગ અંશમાં નવોજ છે. “સજસળા સાનિધ્ય દરેત દેતા હમા રલા” આમાં “સાનિધ્ય” એ પ્રયોગ ખોટો છે; “સન્મુખ” એ શબ્દનીજ અપેક્ષા છે; “સાનિધ્ય” એ શબ્દજ ખોટો છે, શબ્દ તો “સાનિધ્ય” થાય, પણ “સાનિધ્ય” નો અન્ય કોઈ પ્રકારજ આવે નહિ, “સન્મુખ” કે તેવા અર્થનોજ શબ્દ જોઈએ. હવે કેટલીક જોડણી જોઈએ: દ્રુપદરાજ, કર્મનિષ્ઠ, તપોનિષ્ઠ, સ્મૃદ્ધિ, રૂપિ, પ્રતિષ્ઠિત, અપરમેય, લુપ્ધાઈ, જગદ્દ, પ્રતિગ્રહ, પ્રદ, જન, ગુર, દ્રેશ, દત્તાદિ. ઋષિઓને કૃષ્ણે સદેશા મોકલ્યા ત્યારે સાખરંગતી ઉપરના ઋષિઓને પણ સંભારવામાં આઠ્યા હતા, અને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કે અગને પાપનો પથાપાપ યતો અમારે શું કરવું? ત્યારે ગીતા જેવો રહસ્યોપદેશ કરનાર મહાત્માએ કલિયુગમાં હવણા છેક બસોએક વર્ષ ઉપર ચર્ચેલા કમલાકરભટ્ટના “ધર્મસિદ્ધ પ્રભાણે નિવારણાર્થે કોઈક કરાય તો સાર” એમ ઉત્તર આપ્યું, એ આદિ વચનરચનાના અલૌકિક આત્મ્ય ઉપર પણ વાગ્ય-

તેની જાગી તૂટી વાણીમાં, ગમે તેવા જડ આકારમાં, પણ દૃઢ હોય શકે છે, ખુદ્દિ હોય શકે તો નથી, ખુદ્દિ આણી આવે છે, દૃઢ આણુ આવતું નથી. માણસનો આખો આકાર જુઓ, એની દૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિ મેળવો, એને વચને વચન ભેડો, એનામાં દૃઢ છે એમ કહી શકશો; ખુદ્દિની ખાતરી એમ નહિ થાય, તમે જાતે તેની સાથે વિવાદે ચડશો, બીજા પાસે તેને કોઈ જડ ત્યાં વિવાદ કરાવશો, ને એમ કરતાં બ્યારે કોઈથી હકતો નથી એવું જણાવી ત્યારે પણ તમારી, ખુદ્દિ, છેક મરતે મરતે, બધું પોતાનું જ એમાં કાંઈક જવું રહેતું હોય તેમ ધીમે ધીમે, કહેશેકે હા, હીક છે. ખુદ્દિ જોડે તો માણસોને લગવાનું જ મન થાય છે, દૃઢને માણસ તુરત જ નમી પડે છે. “આ માણસમાં દૃઢ છે” એટલું કહ્યું એટલે એને ગાંઠે દસ્તાવેજ, પુરાવો, જમાની, બેઠકું નહિ; આ માણસ આમરદાર છે, એમ કહેવામાં પુરાવો અને સાબ બેઠકું. દારણકે દૃઢ તો માણસના ચહેરા અને દેખાવ ઉપર રમી રહે છે, બ્યારે ખુદ્દિ તેના માથાના અધારા ઓરડામાંથી જ ધમકારા ગળવી ગળવીને દેખાવને છતી થાય છે.

દૃઢને ‘હુ’ એવું બાનજ નથી, તે તો કાણ જણે કોઈ એવો પદાર્થ છે. કે જેને દેખે તેને જ બધે દેખે, જેને વળે તેને જ સર્વ વળગાડે, એ પોતે આખું ને આખું, જેનો સંબંધ હોય તે રૂપ યથ રહે. ખુદ્દિ તો હું-તું, મારું-તારું, એવા ભેદ પાડી અમુક હઠ અને મર્યાદા કરાવી પોતે અને પોતાનું એવા બે વિભાગ રચી કરી બતાવશે; કરામાં પણ પોતે નહિ એમ નહિ થવા દે. અભિમાનનું નિદાન ખુદ્દિ છે; સ્વાર્થજી, ત્યાગ, તેનું નિદાન દૃઢ છે. એક રસિક કાવ્યને વાચતાં દૃઢ તેના રસમાં પોતાને બુલી જશે, બ્યારે ખુદ્દિ તેની રચના તેના ગણ તેની માત્રા તેની બાયાં તેની દૃષ્ટના, કત્યાદિ બેવામાં પોતે પોતાને શોધતી રહેશે. ખુદ્દિ બ્યારે ગમે તેવા વિશાલ મુકાનમાં પણ પોતે સમોશે કે નહિ તેનાં માપ કાઢે છે ને હીસાબ ગણે છે ત્યારે દૃઢ તો એ મુકાનના દૃઢને શોધી કઢાડી પ્યારનું એ તેમાં મુમ યથ જાય છે. ખુદ્દિને પોતા વિના કશું ગમતું નથી, બ્યાં હોય ત્યાં પોતે ને પોતે જ. સુખ, દુઃખ, આનંદ, પ્રતિષ્ઠા, માન, અપમાન, ધર, બહાર, વ્યવહાર, ધરમાર્ય, અધાં ખુદ્દિ પોતે જેવાં માને તેવાં ખરાં;—ખીજાં નહિજ; કોઈ બે ખુદ્દિ આ બધી અને એવી અનંત વાતો વિશે એકમત થવાની નહિ. દૃઢને તો દૃઢ વિના ખીજું દેખાતું જ નથી, એટલે દૃષ્ટના દરવાને અવકાશ નથી, બ્યાં હોય ત્યાં દૃઢ એકનું એકજ છે, દૃઢને દૃઢને તકરાર, આવતી નથી. ગાદ મૈત્રી, અનન્ય પ્રેમ, શાન્ત મુખી સંસાર, અનેક ઠેકાણે વચસી જાય છે તે ખુદ્દિના દારબારનું જ પરિણામ છે. દૃઢ જો રાજ્ય અપાવે

દીર્ઘાચુબ્ધ:- મનુષ્યને જે અમૂલ્ય પ્રસંગ પોતાનું દેહાણુ સાધવાને આર્થે શરીર ધોરણ કરવામાં મળ્યો છે તેનો લેવાય તેટલો લાભ લેવો એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું ઈર્તવ્ય છે. એ ઈર્તવ્યને જે ચૂકે છે તે બીજાં જે જે પાપ કહેવાય છે તેના ભેગુંજ એક પાપ કહે છે કેમકે ધર્મનું પ્રથમ સાધન જે શરીર તેની બેદરકારી કરી ધર્મથી પણ હાનિ પામતો ચાલે છે. શરીરની સુખાકારીનો સામાન્ય રીતે જ્ઞાના ઉપર આધાર છે એટલી વાત તો પ્રત્યેક માણસે અવશ્ય જાણવી જોઈએ, અને તે જાણ્યા વિના મને તે જ્ઞાનજ્ઞાન વિચાર વચ્ચે આકે સખવાં કે ગમે તે ઔપચ ઉપચાર વસાણાં આદિનું સેવન કરવું ને હાનિકારક છે. જેમ યોગેન્દ્ર શરીર શાસ્ત્રનું, યોગેન્દ્ર નિદાન શાસ્ત્રનું, ને યોગેન્દ્ર ઉપચાર શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રત્યેક જનને આવશ્યક છે, તેમ સામાન્ય રીતે સુખાકારી સાચવવાનું જ્ઞાન પણ પ્રત્યેક જનને આવશ્યક છે. આપા અથોથી સુખાકારી સાચવવાનું આ પ્રકારનું જ્ઞાન સર્વને મળી શકે એમ છે; આ અંચ બહુ સરલ રીતે લખેલો છે; એટલે અમે એ અંચ વાચવાની સર્વને બક્ષામણુ કરીએ છીએ.

૨

૨૬

૧

શુદ્ધિ અને દૃઢ્ય

શરીરમાં 'દૃઢ્ય' એવું જે સ્થાન છે તે રક્તનો સંચય કરી રક્તને શુદ્ધ કરી આપીને શરીરનું યોગણુ કરે છે એ ઉપરાંત વધારે વિચાર એ શબ્દને અંગે મનુષ્યે કરતાં જણાતાં નથી. મનુષ્ય પોતે જેટલા જેટલા માનસિક વ્યાપાર કરે છે તે બધા જાણે મગજમાંથી જ થતા હોય, માથામાંના કોષ અલૈકિક તત્ત્વનાજ એ બધા પ્રકાર હોય, એવાં સમાધાનો શોધવામાં પરિતોષ માનતાં એકલા ઉત્તમાંગનેજ મનુષ્ય સર્વસ્ય ગણી લે છે. માથામાંથી ઉપજતી પ્રવૃત્તિ-શુદ્ધિ કહીએ છીએ, રક્તાશ્લેષમાંથી ઉપજતી પ્રવૃત્તિ-દૃઢ્ય કહીએ છીએ. કોષ પણ ભય, ક્રોધ, હર્ષ, વિવાદ, આશ્ચર્ય, વિદાસ, દયા, પ્રેમ, આદિ લાગણી-યતા દૃઢ્યનો ધમકારો વધવા ગડિ છે કે ગંદ પડી જાય છે, અને આખા અંગમાં કોષકે અવસર્ય સમક લાગી જાય છે એ વિલક્ષણ પ્રકાર દૃઢ્યનો છે; વિવાદ, યુક્તિ, રચના, વિસ્તાર, વિહતા, પાંડિત્ય, આદિ જોતાં મનમાં આપણને એવા યવાની જે વૃત્તિ યદ્ય આવે છે તે સમકાર શુદ્ધિનો છે. શુદ્ધિને વિસ્તાર છે, ઉગ્રાઈ નથી; દૃઢ્યને ઉગ્રાઈ છે, વિસ્તાર નથી. શુદ્ધિ જ્યાં ફરણો આવે છે તે વિવાદ કરી ઉચું મથું સખી સર્વોપરિ યદ્ય ચાલે છે ત્યાં દૃઢ્ય ફરણોને કહી શકવું નથી અને મૌન રવી નીચે માથે સર્વતા અંતરમાં સમાય છે. હોય કાઢવાનું કામ શુદ્ધિનું છે, ક્ષમા આપવા લેવાનું કામ દૃઢ્યનું છે; પણ શુદ્ધિ જ્યાં ક્ષમાનો દાવો કરે છે, ત્યાં તો દૃઢ્ય ક્ષમાને સમજવું જોઈ નથી. શુદ્ધિને માન અપમાન સમજનય છે, સાર જોતું સમજનય છે; દૃઢ્યને સર્વજ માનવું માનજ નજીય છે, બધું સારજ દેખાય છે. મને

= ધણાજાગરેજ અંગેને આધારે રચનાર રા. રા. વરજીવનદાસ દામોદરદાસ એલ, એમ, એડે એસ, મુંબઈ. મૂલ્ય રૂ ૦-૧૨-૦

તેની બાગી તૂટી વાણીમાં, ગમે તેવા જડ આકારમાં, પણ હૃદય હોઈ શકે છે, બુદ્ધિ દોષ શું
 હતી નૃપતી. બુદ્ધિ આણી આવે છે, હૃદય આણું આવતું નથી. માણસનો આખો આકાર
 બુદ્ધિ, એની દૃષ્ટિમાં દૃષ્ટિ મેળવે, એને વચને વચન જોડે, એનામાં હૃદય છે એમ કહી શ-
 કશો; બુદ્ધિની ખાતરી એમ નહિ થાય, તમે જાતે તેની સાથે વિવાદ ચક્રશે, બીજા પાસે તેને
 લેઈ જઈ ત્યાં વિવાદ કરાવશે, ને એમ કરતાં બ્યારે 'કોઈથી હલતો નથી' એવું જણાશે
 ત્યારે પણ તમારી બુદ્ધિ, છેક મરતે મરતે, જાણે પોતાનું જ એમાં કાંઈક જવું રહેવું હોય
 તેમ ધીમે ધીમે, કહેશે કે હા, કીક છે. બુદ્ધિ જોડે તો માણસોને લગવાનું જ મન થાય છે,
 હૃદયને માણસ સ્વરૂપ નથી પડે છે. "આ માણસમાં હૃદય છે" એટલું કહ્યું એટલે એને
 ઘાટે દસ્તાવેજ, પુરાવો, જમાની, જોઈશું નહિ; આ માણસ આગરદાર છે એમ કહેવામાં
 પુરાવો અને સાખ જોઈશું. કારણકે હૃદય તો માણસના ચહેરા અને દેખાવ ઉપર રમી
 રહે છે, બ્યારે બુદ્ધિ તેના માથાના આધાર આરકમાંથીજ ધમધારા મળવી મળવીને
 સ્થાપણને છતી થાય છે.

હૃદયને 'હુ' એવું જાનજ નથી, તે તો કોણ જાણે કોઈ એવો પદાર્થ છે. કે જેને
 દેખે તેનેજ બધે દેખે, જેને વળગે તેનેજ સર્વત્ર વળગાડે, એ પોતે આખું ને આખું,
 જેનો સંબંધ હોય તે રૂપ યદ્ય રહે. બુદ્ધિ તો હું-તું, મારું-તારું, એવા ભેદ પાડી અ-
 મુક હક અને મર્દાદા કરાવી પોતે અને પોતાનું એવા બે વિભાગ રચી જતાવશે;
 કશામાં પણ પોતે નહિ એમ નહિ થવા દે. અભિમાનનું નિદાન બુદ્ધિ છે; સ્વાર્થ, ત્યાગ,
 તેનું નિદાન હૃદય છે. એક રસિક કાવ્યને વાચતાં હૃદય તેના રસમાં પોતાને ભુલી જશે,
 બ્યારે બુદ્ધિ તેની રચના તેના ગણ તેની માત્રા તેની બાપાં તેની કલ્પના ઇત્યાદિ જોવામાં
 પોતે પોતાને શોધતી રહેશે. બુદ્ધિ બ્યારે ગમે તેવા વિશાલ મકાનમાં પણ પોતે સમોશે
 કે નહિ તેનાં માપ કાઢે છે ને હીસાખ મણે છે ત્યારે હૃદય તો એ મુકાનનાં હૃદયને શોધી
 કહાડી કપારનું એ તેમાં ગુમ થઈ જાય છે. બુદ્ધિને પોતા વિના કશું મળતું નથી, જ્યાં હોય
 ત્યાં પોતે ને પોતેજ. સુખ, દુઃખ, આનંદ, પ્રતિષ્ઠા, માન, અપમાન, ધર, ખદાર, વ્યવહાર,
 પરમાર્થ, બધાં બુદ્ધિ પોતે જેવાં જાને તેવાં ખરાં;—બીજાં નહિજ; કોઈ બે બુદ્ધિ આ જ-
 ધી અને એવી અનંત વાતો વિષે એકમત થવાની નહિ. હૃદયને તો હૃદય વિના બીજું
 દેખાતું જ નથી, એટલે કલ્પના કરવાનો અવકાશ નથી, જ્યાં હોય ત્યાં હૃદય એકનું એકજ
 છે, હૃદયે હૃદયને તકરાર આવતી નથી. ગાદ મૈત્રી, અનન્ય પ્રેમ, શાન્ત સુખી સંસાર,
 અનેક ઠેકાણે વણસી જાય છે તે બુદ્ધિના કારભારનુંજ પરિણામ છે. હૃદય જે રાજ્ય આપાવે
 છે તેને બુદ્ધિ છોનાવી સે છે; બુદ્ધિ પોતે એવી કુદ્દ છે કે આખી શક્તી નથી તેમ કોઈ
 આપે તે લેઈ પણ શક્તી નથી. મહોટાં રાજ્યો રથાખાં, સોહીની નીક વાળી બય પગાર
 કે પદવીની લાક્ષ્ય વિના રણમાં વીરોએ સ્વાર્થ કદ્યું ત્યાં હૃદયનું સામ્રાજ્ય હતું; પર-
 સપર વૈર દ્રેષ અને કલહ કરી કુસંપ વધાર્યો અને પોતાને કોઈ પ્રકારની તૃપ્તિ ન થતાં
 અનંત તૃપ્તિ શોધતે શોધતે એશઆરામમાં નિર્વાસ થવાયું ત્યાં બુદ્ધિનો વૈભવ હતો.
 હૃદય રથાપે છે, બુદ્ધિ હથાપે છે. સંછિની રચના હૃદય કરે છે, તેનો વિનાશ બુદ્ધિ સાથે

છે. દૃઢ્ય આગળ છે, ખુદિ હોય તે કરતાં પણ વધતા કટકા કરી આપે છે.

દૃઢ્ય સૃષ્ટિ કરે છે, દૃઢ્યને ધરતે છે. જ્યાં દૃઢ્યને અંશરૂપે દેખાય છે ત્યાં ખુદિને નિર્માલ્યતા નિઃસારતા બાસે છે. દૃઢ્યને શાન્તિ, એકતા, સ્થિરતા જોઈએ છીએ, ખુદિને વૈભવ, કલેષ, પ્રવૃત્તિ જોઈએ છીએ. ખુદિને પૂજા, પ્રતિમા, અને અર્ચનનો આડબંધ જોઈએ છીએ, દૃઢ્યને અપૂજ્ય અપ્રતિષ્ઠિત અને અનર્ચિત રહેવું જોઈએ. અખા-
ભકતે કહ્યું છે:—

જ્યાં જોઈએ ત્યાં ફૂટે ફૂટે, સામા સામી બેઠા ધૂન.

ખુદિના અધિકારને પ્રકાશ માનનારા ધડ સામા સામી બેઠીને પરસ્પરને ખોટાખરા કયોજ
જાય છે; દૃઢ્યના સૂચને તે દેખતા નથી. ખુદિનો તો ખરે ખરા “અધારો કૂવો” જ છે, એનો
છેડોજ નથી; દૃઢ્યમાં પરમાત્માની “અશુભાત્ર” પ્રતિમા પ્રત્યક્ષ છે; દૃઢ્યને પૂજવાનું મૂકી
ખુદિને પૂજનારા કેવલ નાસ્તિકજ છે. ખુદિ પોતેજ નાસ્તિક છે, તેને કશી વાતની સ્થા-
પના ગમતી નથી, બધામાં પોતાને ને પોતાને શોધવા જાય છે, રખેને પોતે કહીકે રહી
જશે એવી શંકા તેને નિરંતર રહ્યાં કરે છે; સ્થાપના, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ એ તો દૃઢ્યને છે,
તેજ નિઃશંક નિર્ભય રહી શાન્તિનો પરમ રસ અનુભવે છે. મોટે સદાચાર, સદૃશ્વતિ,
યોગ, વેદાન્ત, આદિ વાતો કરાવનારી, આચારથી વિમુખ રાખી વચનમાત્રમાં તુભિ-
માનનારી, અને એવી વચનરચનાઓમાં કૃતાચંતા સમજનારી ખુદિજ મનુષ્યને કૃપણ,
શક, ધૂત, બનાવી પરમકંડ્યાણુમય દૃઢ્યના પ્રકાશથી સર્વદા વિમુખ રાખે છે. ખુદિ તો
નિશ્ચય કરી શકે, તે પણ એક ક્ષણવારજ કરી શકે, દૃઢ્ય તે નિશ્ચયને પાર પાડી શકે, તે
નિશ્ચયમય થઈ જઈ સાક્ષાત્કાર પામી શકે. સાચો જોને માયા, પ્રપંચ, પ્રકૃતિ, આદિ ના-
મથી નિવે છે તે ખુદિ છે, જોને અમેદ, ભૂમા, આત્મા, આદિ નામથી કદ જતાવે છે
તે દૃઢ્ય છે; યોગ્યજ કહ્યું છે:—

જોથી વિશ્વની ગણી ભુવન,

પણીમાં છતે બન બાજ ઘં:

ખરી મસ્તીએ ખરું યજ્ઞ,

મહી શય કુલ્ય જડે નહિ.

ગૃહસ્થમાત્રને ઉચિત છે કે તેણે ખુદિના વિદ્યાસેની પહે મૂકી દૃઢ્યના આવેગને પ્રાપ્ત
કરવા ઉપર લક્ષ રાખવું. વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા, પ્રેમ, દયા, દીનતા, એમાંજ ધરતું દર્શન છે.
ખુદિ જે આપત્તિઓ સામે વ્યર્થ માથું ફાડી અકળામણ કરે છે તેજ દૃઢ્યને શિદ્ધાચરણ,
આત્મવિસ્તારના કમરપ જણાય છે. ખુદિ જોને મતમેદ કહે છે તેને દૃઢ્ય અધિકાર કહે છે,
પણ પોતાના પ્રેમની બહાર કોઈ વસ્તુ તે ગણવું નથી. એ દૃઢ્યની પ્રતિષ્ઠા તમને સં-
સાર, મીઠો-લાગી પરમાર્થ પદોત્થવાના કમરપ સમજશે, પ્રપંચની પ્રપંચતા જતી રહી
સત્યતા તમારા અનુભવમાં આવવા માંડશે. દૃઢ્યનો આશ્રય કરો, ખુદિની નલથી
અગામી દહેજ કરોગીયો પોતે રમેશી જાગમાં પોતાની બેઠેજ અંશવાદ મરણ પામે છે.

જો દૃષ્ટાન્તરે મનમાં રાણી પ્રેમનો નિશ્ચય લાવે અને સર્વે સમતાપ દૃષ્ટનો
પરિસ્થિતિ પામશે.

૨

સામાજિક સુખ.

(મળેલું)

(અનુમતિ મતવર્ગ પૃષ્ઠ ૨૭૫ થી)

પ્રકરણ ચોથું

મનુષ્યોના મૃત્યુના અટકાવથી જો શરીરની સુખાકારી અને આયુષ્ય વધતા ન હોય
તો, તેવા અટકાવ સામાજિક સુખને મોકમ લાભ કરે નહિ દાકતરનાથી જાણેલા દરેક
જીવને માટે એમ આશા રહે છે કે તેના મિત્રો અને ભાડુને બનાય અવસ્થામાં પડતા
બચાવીને દુ ખનો આપ આહા કરે છે. પરંતુ જીવ તરફ જોતા, કોઈ અમુક વખતે પૃથ્વીપર
ખાન પાનનો અમુક જથ્થો હોય છે, તેથી જે મરે છે તે, જેઓ નથી મરતા તેઓની
વચ્ચે વેદ્યની ભેદ, પોતાનો ભાગ વધારામાં મુકી જાય છે, અને તેથી જીવગી બચવાથી
ન જાણી જોત તે કરતા, જીવન-કાલ વધારે યજ પડે છે કોઈ કુટુંબના રજનારના મૃ-
ત્યુથી તેના જમીની હાકરા નિરાધાર થઈ જાય છે, પરંતુ તેની ખાલી પડેલી જગ્યાએ તેની
ખાજી આવનાર યાજ જીવે કુટુંબનો પિતા, પોતાનું કુટુંબ તે વગર જીવે મરી જતું
હોય, તેનું પોષણ કરવા સમર્થ થાય છે. આવા કારણોથી શરીરના સરાસરી સુખાકારી
અને આયુષ્ય વધે નહિ ત્યા સુધી તો, માત્ર જીવગીના બચવાથી જમતને લાભ અનિ-
શ્ચિત છે, અને દરેક દાકતરે એ વાત યાદ રાખવી કે મરતા માર્ગને જીવતો રાખવાથી
તે કદાચ હુનિયામાં કદીક જીવન કોઈ જીવતને મારે છે, અને આમ યાજ અજીવન
દયા માણસો ખરચે પોતાના શી આપનારને લાભ કરે છે. માટે પોતાની કાનાના આવા
સમગ્ર વિજયોને લખને પોતાને મનુષ્ય જાતના હિતેથી તરીકે માનવાનું તેઓ મોક્ષક રા-
ખવું. વૈદશાસ્ત્ર, પોતાના ધર્મામાં જીવગીઓ જાણે છે, તેથી કોઈક વખત સામાજિક
સુખમાં ધટારો થાય છે અને કોઈક વખત વધારો થાય છે. સામાજિક વિષય એવો છે કે
જ્યેલું માણસ સરાસરી કરતાં વધારે તદુરસ્તીમાં ટકે ત્યારે વધારો કરે છે, અને જ્યારે
જ્યેલું માણસ જે રોગમાંથી બચ્યું હોય, તે રોગથી એટલું નવજી પડી ગયું હોય કે
તેની તદુરસ્તી સરાસરી કરતા હલકી પ્રતિ પી હોય ત્યારે ધટારો કરે છે

પરંતુ કેટલાક, આ વિચારકમ અને આકાશની સામે, જીવન આકાશનો જે વિષય
પરિણામ જતાવે, તેવા વડે એમ બતાવશે કે વૈદશાસ્ત્રની મદદ વડે જ્યેની જીવગી
સરી શારીરિક હાલત સુધરી છે એમ જીવગી દીવોસુખી થયાથી સિદ્ધ મત છે એવું
માન્ય રીતે એમ મનાય છે કે મરણની સમ્યા આગળના કોઈ પણ સમયમાં હતી તે કરતાં
આ જોગખોસની સદીમાં થયું કમની યજ છે અને આકાશનો જોના આમ જમતને ટકો

મળે છે. ચેરમરના 'લોકોપયોગી ખમર' નામના પુસ્તકથી માલમ પડે છે કે '૧૬૬૦ થી ૧૮૨૦ સુધીના ગાંધામાં વસ્તીના પ્રમાણમાં મરણ ઇંગ્લેન્ડમાં જેથી જોઈ શકે નહીં. આજુ બેધકક પ્રતિપાદન કરેલું કોઈ પક્કે પાંચે હોઈ શકે નહિ. ઇ. સ. ૧૮૮૭ના વ્હન માસના સામાજિક સ્થિતિના હેવાલ વિષેના ચોપાનીયામાં મી. એન. જો. હુકેઝ લખે છે કે 'ઇ. સ. ૧૮૩૭માં રાજ્ય તરફથી વસ્તીની નોંધ સ્થાપન થયા પૂર્વે ઇંગ્લેન્ડની વાર્ષિક મરણ સંખ્યામાં યતી વધઘટ વિષે ભાગ્યેજ કંઈ નોંધવામાં આવ્યું છે. એ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. જન્મ મરણના મુખ્ય નોંધણી કામદારની મર્યાદા સંબંધની બીનીના પત્રકમાં ઇ. સ. ૧૮૩૮ થી ૧૮૮૨ સુધીનાં ૪૫ વર્ષ આવે છે, અને ઇંગ્લેન્ડમાં ઉમરની મુદતની ગણતરી કરવામાં વિશ્વાસ લાયક માત્ર આવે છે.' ચેરમરની 'લોકોપયોગી ખમર' માં આવેલા અનુમાનનો પાયો કંઈક અંશે લંડનનાં મરણનાં પત્રકો દર્શાવે અને કંઈક અંશે વીમા કંપનીઓના અનુભવ વિગેરે દર્શાવે. પ્રથમની ખમરના સાંધનને આખા ઇંગ્લેન્ડની સ્થિતિના સાક્ષીરૂપે વાપરતાં બંધાનક પરિણામ થયા સિવાય રહે નહિ. એ વાત પણ તદ્દન સંભવિત છે કે શારીરિક સુખાકારી ખાતાના સુધારાથી, ગામડાંમાં કંઈ પણ ફેરફાર થયા સિવાય મોટાં શહેરોની મરણસંખ્યામાં સ્થિતિ ફેરફારો થાય. ખરું જોતાં આકાશપત્રકોની મદદ સિવાય પણ આવા ફેરફાર આપણે સ્વાભાવિક રીતે ધારીજ લઈ શકીએ. ગામડાંઓમાં શારીરિક સુધારાને અવકાશ આપે છે મોટાં શહેરોમાં મર્યાદા સંખ્યાનો કંઈ આધાર—મોટાં શહેરોમાં છાંદગીને સુખમય કે દુઃખમય, રીતગાતાથી નહિ દેવાપણા ગામડીયાઓના આવી વસવાટ પર પણ હોય. મુધરાઈ ખાતાના સુધારાથી શહેરની આટલી મરણનોંધમાં ઘટાડો થશે; અને જ્યાં સુખાકારી વધેલી છે તેવાં શહેરોમાં, જાંબા વખતથી ખોતાનાં કુટુંબો જાંબેલાં હોવાથી, તેમજ સુધારા ખાતતની વધારે સખત સ્થિતિના અનુભવથી સારી રીતે ઝટકાઈ ગયેલા તેમના આપણાઓના તે વંશને હોવાથી, વળી સુધરેલી, અયોગ્યતાંની સ્થિતિમાં પ્રાકૃતિક છાંદગીના સહજ નરમ યથેચા નિયમ વડે તેમ સામે ટકી શકવાની તેમની શક્તિ નરમ થઈ જાય ત્યાં સુધીમાં શહેરની વસ્તી ઓછી સંખ્યામાં ગરવા પામશે.

(આગળ આશુ)

૩

ધર્મ

૧

પરધર્મ

(મંબેલું)

(ગયા અક્યો સમાસ)

જે કોઈ દારૂ પીતો હોય તે એમ નહિ કહી શકે કે " હેરાન થઈશ તો હું ચંદ્રશ તે-

માં બીજાને શું ? ” કારણકે તે પોતાના પરમપુત્ર પર અશુભ સંસ્કારો પાડે છે અને તે બધાં બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જો તેને દાર પીવાની, દેવ ન હોય તો તે પીવાનું મન કરાવે છે અને હોય તો તેને દદ કરે છે. આવી રીતે સારા માઠા દરેક સંસ્કારો પરમાણુ પર પડે છે અને તે જ્યાં જાય છે ત્યાં સારી માઠી અસર કરે છે. માટે જ કહ્યું છે કે આ શરીર પણ આપણું નથી એને પણ આપણી ઇચ્છા મુજબ વાપરવાનો આપણને હક નથી. કારણકે ઉપર બોલ્યું તેમ, આપણા પર, એના પરમાણુ પર ચતા સંસ્કારો માટે, એક મોટી જવાબદારી છે. અને જો કોઈ વિષયી માણસ હોય છે તો તે તેવો છે કે રણકે તેને દેવ લેવી છે; પણ તેની જવાબદારી જે સમૂહમાં તે રહેતો હોય તેને પણ છે આ પ્રમાણે મનુષ્ય જાતિને કેવો ધારો સંબંધ છે તે સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે પોતાના શરીરનું પરમાણુઓ પર અશુભ સંસ્કાર ન પડે એવો આચાર રાખવો એ પણ આ સ્થૂળ ભૂમિકા પરના શુદ્ધ આચારનું એક મુખ્ય અંગ છે.

આ ઉપરાંત એક બીજો મુખ્ય ધર્મ છે અને તે મુખ્યત્વે દરીને મનુષ્યના ઉત્તમ વર્ગને લાગુ પડે છે; એટલે જે વર્ગની પાસે ધન છે, સત્તા છે તેમને વિશેષ લાગુ પડે છે. મનુષ્યને સ્વભાવજ એવો છે કે સર્વ કોઈ મોટા મનના લોકો જે કરતા જાય તે કરે છે. એટલે મનુષ્ય જો મોટો મનાય તો તેથી પણ તેના પર એક મોટી જવાબદારી આવી પડે છે તે એજ કે તે જેવું કરે છે તેવું જ બીજા પણ કરે છે. માટે તે પોતાને મોટો માનના લોકોનો નિયમનાર છે એમ કહીએ તો ચાલે. હવે જે લોકોની પાસે ધન છે તે લોકો જ્યાં પાછળ મદદ મા મદદ રહી આ સામાજિક સુખની દાણમ સુરતા બલી જઈ તેના કાષ્ઠિક સુ દોય, તેનું મો રહે, અને એજ મુખ પરમ કર્તવ્ય છે અને તે વિના પરમ સુખનું સ્થાન અને આણુ વધે. એમ માને અને તે પ્રમાણે વર્તે ત્યારે જ બીજાઓને એ સાધને શ્રિત છે, અને દરેક દા.તો નિર્માદને ચોખ્ખું પણ મળતું ન હોય તેઓ અદેખાઈ અને તે કદારા દુનિયામાં કહીકીલું કાંઈ નથી એમ કહે તેમાં નવાઈ થી. ધર્મ ભાવનાથી દુઃખ્યા માણસને ખરેખે પોતાના રહે છે, પણ મોટામાં ધર્મપરાયણતા નથી તો નહાનામ સધળા વિજયોને લઈને પોતાનું તોય અને તેથી દુઃખ વિના બીજું કાંઈ જોવામાં આવતું જવું. વૈદ્યશાસ્ત્ર, પોતાના ધધાપાસે એકિક સુખના સાધનો છે, તેઓએ પરમાર્થ વિ સુખમાં ધારો થાય છે અને કોઈ ઉપયોગ કરી પરમાર્થને સુખ્ય મણી બીજા પાસે મુખ્ય બચેવું માણસ સરાસરી કરતાં જરૂર જેટલોજ ઉપયોગ કરી, વધારાને નિર્ધનને આ બચેવું માણસ જે રોગગ્રાથી જમ્યું હોય, આપણું જોઈએ. ધનને મટે જીવન નથી એ તેની તદુરસ્તી સરાસરી કરતાં લલકી પ્રતિનયને તે પણ પરમાર્થપરાયણ થઈ શકે. માટે

જો છોડી દઈ તેનો સરુપયોગ કરવો, આ

પરંતુ કેટલાક, આ વિચારકમ અને આકર્ષણને અનુકૂળ વર્તન રાખી બીજાને દાખરે પરિજામ જતાવે, તેવા વડે એમ બનાવશે કે સેવાનું એક મુખ્ય અંગ છે. સરાસરી શારીરિક હાનત મુધરી છે એમ છદ

માન્ય રીતે એમ મનાય છે કે મરણની સમ્યા એનાથી પર એવી જે સદ્ધર્મ ભૂમિકા ન આ જોગબીસમી સદીમાં ધણી કમની થઈ છે તવાય તે હવે જોઈએ. આ ભૂમિકા પર

કાર્ય થઇ શકે છે. તે વધારે. ૬૬ અને લાંબો કાળ પહેલે એવું છે. કારણકે જે સરકારો અદિ-
યાય છે તે સૂક્ષ્મ છે અને તેથી તે દીર્ઘકાલીન હોય છે. શું તમે એમ ધારો છો કે "એ
ખડું ખરું" છે પણ એ કામ મોટા તરવેતાઓનું છે મ્હારાથી એમ નહિ બને ? નાના એમ
નથી. જે શક્તિથી આ ક્રિયા થઇ શકે છે તે કોઇ અંધકૃતા કે બાપણ કૃતાનામાં જ છે અને
બીજાનામાં નથી એમ નથી. વિચારવત પુરુષ પછી તે અંધકૃતા હો કે વક્તા હો પણ
તેનામાં જેમ બહારથી દેખાય છે તેમ એ શક્તિ નથી એમ નથી. સત્ય છે કે તેનું કાર્ય પણ
ઠકિન છે પણ કોઇ દહાડો તમે વિચાર કરી જોયો છે કે વક્તા પોતાના શ્રોતાઓને પર જે
સત્તા ચલાવે છે તેનું કારણ શું છે? એ સત્તા તેનામાં નથી. પણ વક્તાનું અર્થ માત્ર એટ-
લું જ છે કે જે સત્તા શ્રોતા જનોના હૃદયમાં તિરેહૂત રહી છે તેને આવિર્ભૂત કરે છે. જે
વિચારો તે બોલી બતાવે છે તે તેના જ નથી પણ તેના શ્રોતાના પણ છે. દર માત્ર એટલો જ
છે કે જે વિચારોને શ્રોતા જન બોલી બતાવી શક્તા નથી તેને તે બોલી બતાવે છે. એક રીતે
વક્તા શ્રોતા જનોની છબ છે. જે સત્તાથી તેઓના પર અસર થાય છે તે તેમના પોતાના જ
જ હૃદયમાં રહેલી છે, અને એજ સત્તાને વક્તા બહાર કરે છે અને તેથી તે સર્વ પ્રસારે છે.

• પણ અહીંનું કાર્ય આટલું જ નથી. મનુષ્યમાત્ર જ્યારે જ્યારે વિચાર કરે છે ત્યારે ત્યારે
તે પોતાની આસપાસ પોતાના વિચારના સંસ્કાર કરે છે. એજ વિચારોથી ભવિષ્યનું રૂપ
બધાય છે અને તેથી જ ભવિષ્યના સુખ દુઃખનાં બીજ રોપાય છે. વિચાર થતાં જ તે એક
શક્તિ રૂપે રચે છે અને તે વિચારની દૃઢતા અને વેગના પ્રમાણમાં તે થોડી કે વધારે
અસર કરે છે. તેની મર્યાદા બાંધી શકાતી નથી કારણ કે તે પોતાના મૂલ વેગના પ્રમાણમાં
થોડા કે ઘણા કાલ તેમજ થોડે કે વધારે દૂર સુધી પોતાની અસર કરે છે. બીજા મનુષ્યના
સંબંધમાં આવી તેમાં તે વિચાર પ્રેરે છે વા હોય તેને દૃઢ કરે છે. આવી રીતે જૂદા જૂદા
મનુષ્યના વિચાર સંસ્કારોના સમૂહ તેજ લોકમત, અને એજ લોકમતની અસર એવી સ-
ક્ષ્મ રીતે થાય છે કે તે સર્વિસ્તર જાણવી મુશ્કેલ છે. આ પ્રમાણે જે અસર થાય છે તેની
જવાબદારી સર્વને છે, એટલે મનુષ્ય જાતિની દરેક વ્યક્તિ પરસ્પર જવાબદાર છે એમાં
સંશય શો? આપણા તપને બધે આપણે વિચકમાંના જેવું જ કાર્ય કરીએ છીએ. ભવિષ્ય
બાંધીએ છીએ; અને એમજ મનુષ્ય જાતિની ઉત્થતિ થાય છે. આવી રીતે પોતાના વિ-
ચારને નિયમમાં રાખી શુભ સંસ્કાર કરવા એ જનસેવાનું બીજું ઉત્તમ સ્વરૂપ છે.

પણ રચ્ય અને સૂક્ષ્મ ભૂમિકાઓમાં જનસેવાનો અંત આવી રહે છે એમ નથી.
જે જનસેવા આધ્યાત્મિક પ્રદેશમાં કરવાની છે તે એવી ભવ્ય અને પવિત્ર છે કે સખ્ત તેનું
સ્વરૂપ સમજવી શક્તા નથી, તેમ કયાથી તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. અદિ જે કાર્ય ક-
રવાનું છે તે શાન્તિમાં જ રહી કરવાનું છે. જોન રહીને જ જે કાર્ય કરવાનું છે તે કરી શ-
કાય છે. એ કાર્ય પણ ઉત્તમ છે અને ભવ્ય છે એટલે તે કરવાની ઇચ્છા થતા પહેલાં ની-
ચથી બે ભૂમિકામાં જે કાર્ય કરવાનું છે તે સંપૂર્ણ કરી તે ઉચ્ચ ક્ષેત્રને માટે અધિકારી
થવું જોઈએ. હવે ત્યારે આપણે જોવું જોઈએ કે અદિ દલા છે તેવા ધર્મની મનુષ્યના
બંધાર પર શી અસર થાય છે, એજ કે આપણા વિચાર શુદ્ધ રાખવા જોઈએ. આપણી

ભાવનાઓ શ્રેષ્ઠ હોવી જોઈએ. વ્યવહારમાં આપણી રહેણી એવી હોવી જોઈએ કે તેમાં યથાશક્તિ આ ભાવનાના સ્વરૂપમાન ગચ્છી રહી કાર્ય થાય. ભાવનાને અનુસારજ મનુષ્યની કામના અને ઇચ્છાઓ હોય છે. કહેવત છે કે, જેની શ્રદ્ધા તેવો પુરુષ. જે જેને પૂજે તે તે-તો યાય છે. ત્યારે આપણે મુખ્ય સંભાળ એટલી રાખવી જોઈએ કે, આપણી ભાવના ધણીજ હ્રસ્વ હોવી જોઈએ; એટલે જે ભાવનાને આપણે પૂજનીય ગણીએ તે એવી હોવી જોઈએ કે જેની ઉપાસનાથી તે ઉપાસક સંપૂર્ણતા મેળવી શકે અને મનુષ્ય જાનિને જે ભાવી પદ છે ત્યાં તે પહોંચાડી શકે. આ માહામયમાં જે તમારે ભાગ લેવો હોય તો સત્યવ્રત પાલો, સત્ય એજ ભાવના રાખો. એમાં વ્યવહારના સર્વ અંશમાં સત્ય, સત્ય, અને સત્ય વિતા. ખીજું કશું જોઈએજ નહિ. વિચાર પણ સત્યજ જોઈએ કારણકે અસત્ય વિચારથી અસત્ય કૃત્ય થયા વિના રહેતાં નથી. પ્રપચ, કપટ, ઢોગ, અસત્ય એમાંથી કશાથી, પણ આપણા હૃદયસ્વ વેદીને કલુષિત થવા દેવી ન જોઈએ. કારણકે એ હૃદય જો શુદ્ધ હશે તો કાર્યમાન શુદ્ધજ રહેશે અને સત્યનો પ્રકાશ જીવનને વીર્યવાન અને સતેજ કરશે. સત્ય પાળવું એટલુંજ નહિ પણ તેની સાથે જાણાનંતર શાય પણ સાચવવું જોઈએ. કારણકે શાયથીજ ઈશ્વર પ્રત્યક્ષ થાય છે અને શુદ્ધ અંતઃકરણ દ્વારાજ સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. એજ સત્યતાનું સ્વરૂપ છે. એજ સત્ય જુદે જુદે રૂપે જુદા જુદા ધર્મોમાં કહ્યું છે.

સત્ય અને શૈયની આ હ્રસ્વ ભાવનાઓ ઉપરાંત ખીજી એક ભાવના જે આપણામાં હાલ જરા પણ જણાતી નથી તેની પણ ધણી જરૂર છે. તે ભાવના ભક્તિભાવ પૂજ્યજુદિ છે. એટલે જે કાંઈ આપણા કરતાં હંચા પ્રકારનું હોય તે પ્રતિ પૂજ્યજુદિ હોવી જોઈએ અને જે ભવ્ય છે તે પ્રતિ માન હોવું જોઈએ. આપણું હાલનું જીવન નિસ્તેજ થતું જાય છે કારણકે આ પૂજ્યભાવ, આ માન આપવાની જુદિ, શિથિલ થતી જાય છે. આપણું હાલનું જીવન નીચ, કનિષ્ઠ, અને નુચ્છ થતું જાય છે કારણકે પોતાના કરતાં હ્રસ્વ હોય તેનું પૂજ્ય નમન પોતાને નીચ પડે રહેવાડે છે એમ માણસ માને છે. પણ ખરું જોતાં શ્રેષ્ઠને નમવાથી, શ્રેષ્ઠને પૂજવાથી, શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય છે; અધર્મતા પ્રાપ્ત ન થતાં, ઉચ્ચ હોય છે તેનો નાશ થાય છે. પૂજ્યજુદિ ઉન્નતિદાતા છે. જે કાંઈ એક હોય તે સમજ તેની એવી ભક્તિ કરવી જોઈએ કે આપણું આજુ જીવનજ તદ્દપ યથ જાય જે-ઓ દૃઢ નથી તેઓજ ભક્તિ કરતાં બીધે છે; જેઓ કૃપણ છે તેઓજ જન સેવા કરતા અયકાય છે. પ્રજાસત્તાક રાજ્યમાં રહી આપણું જીવન પણ તે પ્રમાણે ચાલે છે. પ્રજાસત્તાકનો વા વાંચો છે અને તેથી ન્હાતાં મ્હેટાંનો ભેદ પીસરાવા મંડાયો છે. પણ પુરાતન કાલમાં ત્યારે દેવતાઓ આ પૃથ્વી પર રહી મનુષ્યને સત્ય વિધાનો ઉપદેશ કરતા હતા, તેમની સાથેજ રહી સય નિયમાનુસાર આચાર પ્રેરના હતા, તેમ જો હાલમાં પણ તેઓ કૃપા કરી પૃથ્વી પર આવી રહે તો શું આપણે તેમની સાથે એક સ્થાન સ્થાપવા અને તેમના સમાન પદવી ધારણ કરવા હિંમત કરીશું? જા તેમના પાદારવિંદમાં રહેતાં આપણે લજવાઈશું? કદી નહિ. અને જો જે કાંઈ શુદ્ધ છે, જે કાંઈ ભવ્ય છે, જે કાંઈ શ્રેષ્ઠ છે તે પ્રતિ જે ચોગ્ય પૂજ્યભાવ હોવાની જરૂર છે તે પૂજ્યજુદિને ખીજવના પ્રપાલે કરીશું તો તેથી કદી અ તે તે,

બધા ગુણો આપણામાં આવશે અને તેથી આપણું ભવિષ્ય કેવું સુખમય થશે. એ ભવિષ્ય જાણવું આપણા જ હાથમાં છે. જ્યારે એક જાણના મળી શકે છે ત્યારે અધમ આવનારે શા માટે વળગવું જોઈએ? જો દેવી સંપત્તિ મળી શકે એમ છે તો આસુરી સંપત્તિમાં શા માટે સ્પર્ધાવું જોઈએ? જો ઈમારતનો ખાંચ મજબૂત નથી તે વધારે કાલ નિભી શકતી નથી. જો પ્રજાની ભાવના આધ્યાત્મિક નથી તે પ્રજાનું ભવિષ્ય ખોટું છે. ભવિષ્ય જાણવું આપણા જ હાથમાં છે અને આવી મોટી મતા જ્યારે આપણા હાથમાં છે ત્યારે તેનો સંદુર્યોગ શા માટે ન કરવો જોઈએ? આપણી જોખમતાની આપણે મજબૂતી જોઈએ અને તે સમગ્ર યોગ્ય આચાર રાખવો જોઈએ. ત્રણે ભૂમિકામાં જનસેવા જના માં જીવનની સાર્યકતા છે. જનસેવાથી પરંપરાની પ્રાપ્તિ છે અને એજ એક ધર્મ છે.

૨
કેમ.

(મજેડુ)

(અનુગધાન પત્ર ૪૨ થી)

દાર્ઢ પ્રીતિશાળુ આજક અથવા પ્રેમમય પુત્રાન જેના ઉપર તત્ત મન ધન અર્પણ કરેલું છે એવાને ત્યાગ કરાવવાથી અથવા કરવાથી પણ માદા ફળ પ્રાપ્તિ થાય છે. જેના દેવ જ એક ખીમનું સંરક્ષણ કરવાની છે, અથવા પ્રીતિભાવ રાખવાની છે, અથવા સેવા-ભાવ દર્શાવવાની છે, તે એ દેવ જ આદા નહી કળતા ખીમ પ્રતિ વિદ્યાર જતાવે છે અથવા બેદરકાર રહે છે તો ધણુ કરી જેણે એવું વર્તન ચલાવ્યું હોય છે તે અને જેના પ્રતિ એ યજુ' હોય તે બન્ને પુનર્જન્મમાં બહુ નિકટ સમઘમાં અવતરે છે, તેથી એક ખીમની ઉપર આત્યંત પ્રીતિ થાય છે અને તે જીવ તેવી સ્થિતિમાં આત્યાવશ્યમાં મરણ પામી એ પ્રીતિપૂર્ક આધિગન કરતી માતા અથવા પિતાનો ત્યાગ કરે છે. પૂર્વજન્મમાં જે સંબંધીનો તિરસ્કાર કરવામાં આવતે તે બહુ માનવતો વારસ યજ જન્મ ધરે છે. પખતે તે એકનો એકજ પુત્ર હોય છે અને તેના અકાવ મત્યુથી માતૃપિતાનું ધર સુત્ર યજ જાય છે. ત્યારે તેઓ પોતાના એકના એક બાળકને આમ લઈ સેવા માટે દેવતા અન્યાયને હોય દે છે, કાચુ કે તેઓની સર્વ આશા તેના ઉપર તેઓએ જાણેલી હોય છે. વિશેષ એમ લાગણી યજ છે કે ત્યાસ પામના લોકોનાં ધણુ છોકરાનો વાળ વોકો યતો નથી અને તેમને માથે આ વિપત્તિ આવી પડે છે. પરંતુ કર્મના નિયમમાં અ્યાયજ છે. જેઓની જ્ઞાનયજ્ઞ ઉત્તરી નથી તેઓની દૃષ્ટિએ માત્ર એ ન્યાય દેખાતો નથી.

મનુષ્યને જે જન્મખોડ હોય છે તે વિગતશરીરમાં મૂળ ખોડ હોવાથી થાય છે. એ શિક્ષા પૂર્વજન્મમાં નિયમ વિરુદ્ધ હાનિકારક વર્તન કરેજ તેની અથવા અન્ય જનને દુઃખ દીવેત તેની છે. તે કર્મ ગંભીર હોવાથી પુનર્જન્મમાં આખી જીવગી સુધી તેનું ફળ ભોગવવું પડે છે. કર્મનો નિયમ સંભાળનાર દેવતાઓ-જેઓ કે વિગતશરીર ધરે છે તેઓ-જે પૂર્વજન્મમાં જે જે ભુલો કરેલી તેના ફળ તરીકે આ રમુખ શરીરમાં એ ખોડો અથવા વિશેષતા પ્રદર્શિત કરે છે. એજ દેવતાઓ અમુક જીવને અમુક વંશપરંપરા ઉતરતો

રોગ થાય તેવું લિંગસરીર પડે છે અને જે કુટુંબમાં એ રોગ ચાલ્યો આવતો હોય તેમાં જન્મ ધરવા તેને પ્રેરે છે. એથી કરી એ રોગનાં બીજ મળાવવા તથા ઉગવા માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ ભૂમિ મળે છે.

હવે બીજી રીતના ગુણ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. મનુષ્યમાં જુદી જુદી કલાશક્તિ ઉદ્ભવે છે એ પણ એજ દેવતાઓની યોગનાથી થાય છે. એવાં મનુષ્યનાં લિંગસરીરમાં એવી રચના થાય છે કે તેના રચયસરીરમાં અનુકૂળ માનવગુણ બધાય છે અને જે કુટુંબમાં પરપરાથી અમુક કલા કેળવાતી આવતી હોય છે તેવા કુટુંબમાં જન્મ પામવા એ જીવને પ્રેરે છે તેથી તે શક્તિ પ્રદર્શિત કરવાનું સુગમ પડે છે. દર્શાત માટે આપને કલા લેયે. એ કલામાં નિપુણ ગણાવવા માટે અમુક પ્રકારના રઘૂવ બધારણની આવશ્યકતા છે. તેમાં શ્રવણ અને સ્પર્શ એ સુણાં અતિ કોમલ બેધએ છે; એકલે તેવા ગુણ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણા ક્ષણની પરપરાથી જોઓમાં એ ગુણ રહેલા હોય તેવા કુટુંબથી રચ્ય શરીર રાખ તો બહુ અનુકૂળ પડે છે. તેવીજ રીતે કોઈ શ્રેષ્ઠ પુસ્તક અથવા બાપણ કરી, લખી અથવા બોલીને ઉચ્ચ વિચારોનો જનસમૂહમાં પ્રસાર કરવાથી જે સામાન્ય મનુષ્ય જાતની સેવા કરવામાં આવે છે તેનું પણ ક્ષણ આપવા એ દેવતા બધાયે છે અને તે ફરજ તેઓ જરા પણ ન્યૂનાધિક કર્યા વિના જાળવે છે. એવી રીતે મનુષ્યને ફરલી સદાચર્તાનું ક્ષણ એ યાચ છે કે તેને પોતાને એવીજ સદાય મળે છે અને તેથી કરી તેનું શુદ્ધિમાન તથા આત્મમાન વૃદ્ધિ પામે એવો લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે તે લાભ લેવાનો હક તેણે પૂર્વે સ્થાપિત કરેલો છે.

કર્મનાં ભોગનાં સામાન્ય ધોરણ ઉપર જણાવેલ મર્વ હકીકતથી ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં હશે તેમજ કર્મના નિયમ જાળવનાર દેવતા અને જીવ, પ્રત્યેક વ્યક્તિનાં પ્રારબ્ધ ધડવામાં તથા ભોગવવામાં કેમ વર્તે છે અને કાર્ય કરે છે તે પણ સમજવામાં આવ્યું હશે. બેધતી સામગ્રી જીવ પોતે એકી કરે છે અને તેનો ઉપયોગ જીવ તથા દેવતાઓ પોતાને બેધએ તે પ્રમાણે તેમાંથી પસંદ કરી કરે છે. મનુષ્યનું પદન જીવ પોતે નિશ્ચય કરે છે જે કે ધીમે ધીમે વૃદ્ધિ અને વિસ્તાર પામે. જીવ માટે શરીર સાધન તૈયાર કર્યા હોય છે તે પ્રમાણે એ દેવતાઓ તૈયાર કરે છે. તેની કાર્ય પરિમિત થાય છે, અનુકૂળ સ્થિતિ પસંદ કરી શકે છે, અને સામાન્ય રીતે કર્મને જેટલું નિયમાનુસાર મનુષ્યો પોતે ગમે તેમ મિત્ર મિત્ર ધ્વજાઓ રાખતાં છતાં લેશમાન ફેરવિના નિર્માણ થયેલ કાર્યો થયે જાય તેવી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

કર્મનાં કળ સમિત્યારે કેમ યવાય એ એક સાધારણ પ્રશ્ન વારંવાર ઉદ્ભવે છે. કર્મના અનિવાર્ય નિયમાનુસાર જે કાંઈ જાવિતબ્યતા છે તેની પાસે મનુષ્ય લાચાર છે એમ મનુષ્યને આ નિયમ જોતાં લાગી આવે છે. પરંતુ એમ નથી. જાવિતબ્યતા કેવી કરવી અને તેને આપણે આધીન રાખવા માટે એજ કર્મના નિયમનો આપણે કેમ ઉપયોગ કરવો એ આપણી સત્તામાં છે. પણ તે વિશે કહેતા પહેલાં દર્શાવે લખે ચર્ચા કરીએ જેથી જન જુગી કે પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ અન્યો અન્ય કેવાં બોધતાથી કાર્ય કરે છે.

ધારો કે એક મનુષ્ય સામાન્ય મનશક્તિ, સહિત જન્મેલું છે. તેનામાં ચોક્કસ પ્રકારના મનોવિકાર છે તેથી તેનું વર્તન અસુક્રમીતનું છે. મનોવિકાર કાંઈક સારા અને કાંઈક નરકના છે. લિંગગરીર અને સ્વદૂતશરીર સુંદર અને આરોગ્ય છે. તેમાં કોઈ શુભ વિશેષ બહાર પડતો નથી એવી તેના શરીરથી એ હવેને મર્યાદા બાંધી આપેલી છે. બ્યારે તે પુખ્ત અવસ્થાએ પોહ્યે છે ત્યારે તેની મનશક્તિ, મનોવિકાર, સૂક્ષ્મ અને સ્વદૂત છત્વાઈની ઉપરે ગણાવી તેટલી પુછ તેની પાંચે છે. તે પુછતો તેનાથી બને તેટલો સંદુષ્યોગ કરી તેમાંથી લાભ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. પાંચા વિષય એવાં હૃદય એ કે બાં બાં એ સ્થિતિનાં તેની સંગેજ પોહ્યેથી શક્તી નથી; પાંચા વિચારો એવાં છે કે જે યથાર્થિયત અદ્યુત્તરવાની તેનામાં શક્તિ નથી. ધણી લોકો એવી છે કે જેમાં નહીં કસાવા પ્રયત્ન કરવા છતાં તેના મનોવિકારને આંધીન ચઇ તેમાં કસાય છે. અગળળ અને સું ક્રિયા દુનિયામાં જ્ય મેળવી શકાય એમ છે છતાં તેનાથી તે પાની શક્તિ નથી. મતલબ આધારણ મનશક્તિવાળા મનુષ્ય જેવી એની શક્તિ નથી તેમ તે કામદેવ જેવો સુંદર નથી. તેને માટે મર્યાદા બધાઈ મઇ છે અને તેની બંદાર તેનાથી નિકળાણતેમ નથી. અગર જો કે પોતે છુટા સવા મોટે અત્યંત આકાંક્ષી છે. યજી તેને ધણાં ક્રકારનાં સંકટ આવવાનાં અને તેથી પોતે દુઃખી યવાનો પરતુ તે દુઃખ ભોગવવા વિના તેનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. તેની સ્થિતિ તો આવી છે. પૂર્વજન્મમાં જેવા વિચારો કરેલા, આલેલા પ્રસંગો આલ્યા જવા દીધેલા, સારાસરનો વિવેક કરવામાં ભુલ કરેલી, મૂર્ખાઇમાં વિકારોને વસ મથેલો, હત્યાદિને લીધે તેની સ્થિતિતી આ મર્યાદા બધાપેલી છે. એ કામના અને ભુલતું આ સમયે તેને સ્મરણ નથી પરંતુ તેને લીધે બધનમાં તે આવી પડેલો છે. પુણુ કેણું બધનમાં પડેલો છે? તે ખરું જેવા સત્ય પુરય નથી, તેને બધન નથી. જેણે પૂર્વે આ બધન બધનમાં અને તેને પરિણામે વર્તમાન કાલમાં બધનમાં પડેલ છે, તેને શું તેમાં રંદી કાર્ય કરવામાં છુટા નથી? છુટ છે એટલું નહીં પણ બધિધ્યમાં તેમાંથી પોતે સુક્ત થવા સમર્થ છે. પોતે નિર્બંધ છે એટલું તેને જ્ઞાન યવાનીન આવસ્થકતા છે. એટલું જ્ઞાન ધણુ કે બધનો પોતાની મેજે સુંદી જવાનાં. એ બધન સત્ય નથી જ્ઞાન અજ્ઞાનને લીધે એમ ભાસે છે. જેમ જેમ સમજાન થતું જાય છે તેમ તેમ એ મિથ્યાભાસ ટળતો જાય છે પરંતુ પત્યેક મનુષ્યને એ જ્ઞાનતુંતેજ જાસતું નથી. સામાન્ય રીતે તો ક્વચિત્ ક્વચિત્ તેના ઝંઝોરો ભાસે છે એટલે આ બધન તેને ખરાં લાગે છે. એમ લાગવાની જરૂર પડે છે. એ બધન ચોમાનાં લડેલાં છે એ પણ સમજવાની જરૂર છે અને એમ સમજ એ બધન ત્રોડવા પ્રયત્ન કરવા મંડતું બેઠ્યું. વર્તમાનકાલમાં એ મનુષ્ય મહાન બુદ્ધિશાળી પુરુષ જેવા વિચાર ચવાવી શકતો નથી એ ખરું છે, તોપણ તે પોતાની યથાશક્તિ વિચાર ચલાવે છે. એ ઉપર જો લક્ષ આપ્યા કરે તો કાળે મહાન બુદ્ધિશાળી થશે અને યશેજ કેમકે બધિધ્યને માટે તે શક્તિ હત્યન કરે છે. એ મનુષ્ય પોતાના મનોવિકારની સચામાંથી એકદમ નિકળી શકતો નથી એ ખરું છે; પણ તેની સામે થવા તે પ્રયત્ન કરી શકે છે. કદાપિ એક વાર ન ક્ષણું તો બીજવાર, ત્રીજવાર; પરંતુ તેવો પ્રયત્ન બારી, ત્રણ વારી તેમજ શક્તિ છે તો એમ નિઃસંક રહેવું કે આતે જ્ય તેનો છે. તેના લિંગ

જાને સ્મૃત્તિમાં આમુક આમુક નિર્જયતા તથા કદરૂપ છે એ ખરું; પણ જેમ જેમ તેના વિચાર બસવાન, પવિત્ર, ઉચ્ચ થતા જાય છે અને તેના કાર્ય પરહિતકારક થાય છે તેમ તેમ તેણે નિઃશંક થવું જોઈએ. બવિધ્યમાં તેને બલ અને સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થવાનું. તેના બધિખાના-માં તે પોતે તો તેનો તેજ છે-પોતે સ્વતંત્ર છે-એટલે એ બધિખાનાની દિવાલો પોતે બા-ધેલી છે અને પોતે ગીરાવી દેવા સમર્થ છે. તેનો મોઢીદાર કાષ્ટ બીજો નથી. તેને પોતાને છુટા થવાની ઇચ્છા કરવાની છે. તે કરી તેને અમલમાં લાવે કે તેનું કાર્ય સધાયું એમ નિશ્ચય માનવું.

ધારો કે એ મનુષ્ય ઉપર એક સંકટ આવી પડ્યું; તેનો એક પ્રિય મિત્ર મરણ પામ્યો; વા તોણે કાષ્ટ ગંભીર સુક કરી અથવા તો પૂર્વે દુષ્ટ વિચાર કરેલા તેનું દુળ વર્તમાન કાલમાં સ્થૂસ રૂપે મળ્યું. પણ એ મિત્ર કાંઈ સદાકાલ માટે જતો રહેતો નથી. તેના પ્રતિની પ્રીતિથી તે મિત્ર તેનોજ રહેવાનો છે અને બવિધ્યમાં તેઓનો સમાગમ થશે. પરંતુ પ્રીતિ દર્શાવવા માટે તેને જીજ્ઞાં ધણ છે, અને જેવો પ્રેમ એ મિત્ર પ્રતિ તે રાખત તેવો અન્ય જે તેની આસપાસ છે તેઓના પ્રતિ દર્શાવેા જોઈએ. એમ કરવાથી તેના પ્રેમનો વૃદ્ધિ પામવાનો પ્રસંગ આવેવો નિરર્થક આશ્યો જશે નહિ અને બવિધ્યને માટે એ બીજરૂપ થશે. વળી તેને બવિધ્યમાં આતું દુઃખ પણ આવી પડશે નહી. એ મનુષ્યે એક દેખીતું 'આહુ' કૃત્ય કર્યું અને તેની શિક્ષા થઈ પણ તે કર્મ સ્થૂસરૂપે આ જન્મમાં થયું તે પૂર્વના દુષ્ટ વિચારનું દુળ છે; જે એમ હોય નહી તો એ દુઃખ હોય કયાંથી? પોતે પૂર્વે કરેલા દુષ્ટ વિચારની શિક્ષા પેર્યતાથી સહન કરી સેવાની છે. એટલે બવિધ્યમાં લેશ માત્ર ગ્જાન પ્રાપ્ત થાય તેવું દુળ મળે નહિ. પ્રથમ જ્યાં સુધી આધિકાર હોય છે ત્યાં એની રીતના વર્તનથી પ્રકાશનું ફિરણ પડે છે. એ પ્રકાશમાં તેઓને બાસ થાય છે કે જે જે વિપત્તિ ભોગવવી પડે છે તે પોતાના કર્મને લીધે છે એમ નિશ્ચય માનવું. અન્ય કાષ્ટ એ દુઃખ નાખતું નથી. એ જ્ઞાન યત્ન કે તત્કાળ જે નિયમ બધનરૂપ લાગતો હતો તે તો પાંખ રૂપ છે એમ જણાશે. વળી જે જ્ઞાન વિના તેને અન્ય ભૂમિકાનું સ્પષ્ટ પણ ભાગ્યેજ થવું તે ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવા તે સમર્થ થશે.

જીવ પોતાનું ભાવિ કેવા પ્રકારે બનાવે છે તે પણ સમજવા જેવું છે. કાલના વહન-માં ગંદ ગંદ ગતિથી અનેક જીવના સમૂહ તણાયા જાય છે. પૃથ્વી ભ્રમણ કરે છે તેમ તેને લેતો જાય છે. એક પછી એક તેનો ગોળો આવે છે તેમ તેઓ પણ આવતા જાય છે. સ્વાભાવિક ગતિ તો આવી છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્ગ જગતમા પ્રમિદ્ધ કરવાનો હેતુ એટલોજ છે કે જેની ઈચ્છા એની રીતે તણાયા કરવાની હોય નહી તેઓ તેમાંથી દૂર ખસી આ દુનિયાની સ્વાભાવિક વૃદ્ધિ થાય તે અગાઉ આવી પોતાની વ્યક્તિની વૃદ્ધિ કરી શકે.

અવ્યાસકો જ્યારે આ નિયમનો કાંઈક અર્થ સમજવા લાગે છે; જ્યારે તેની અસ-લતાનું અદ્યક્ષ કરે છે, તેનું કાર્ય સુક વિનાનું અને યથાસ્થિત છે એમ સમજે છે, ત્યારે તે પોતાની વૃદ્ધિ કેમ કરવી તેને માટે પોતાની સત્તા અલાવવા માટે છે. તે પોતાના વર્તનનું સ્પષ્ટ નિરીક્ષણ કરે છે. તેમાં ફેરફાર કરવા માટે છે. મન, વચન, નીતિપાઠ આદરે છે. મનચકિતઓને વિદાસ પમાડવા પ્રયત્ન કરે છે, જ્યાં જ્યાં નિર્જયતા

બાસે ત્યાં, ત્યાં દૈન્યાથી વર્તન કરવા માટે છે. આમીઓ પુરી પાડવા પ્રયાસ કરે છે અને જે કંઈ નિર્માણ હોય તે કાઢી નાખે છે. હવે તેને જ્ઞાન થયું છે કે જેવી જેવી ભાવના રાખશે તેવું અવિધ્યમાં પામવાનું છે, એટલે સક્ષપૂર્વક અને વિવિધ અનુસાર ઉચ્ચ ભાવનાનું ધ્યાન કરવા માટે છે. ખ્રિસ્તિ ધર્મના મહાન જ્ઞાની પૉલે પણ બોધ કરેલો છે કે, સત્ય, પ્રામાણીક, ન્યાયી, પવિત્ર, આનંદકારી અને સદ્ગુણી વસ્તુઓ સંબંધી સર્વદા ધ્યાન કરવું. ત્યારે જેને એ જ્ઞાન થયું છે તે તો અહોનિશ પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાજ સક્ષમાં રાખશે અને તદનુસાર વર્તન કરવા પ્રયત્ન કર્યો કરશે. આ કરવામાં તે શાન્તિ અને આશ્રય રાખશે કેમકે તેમાં ઉતાવળનું કામ નથી તેમ ટુટક ટુટક કરવાનું નથી. તેની સમજમાં તો ઠરી ગયું છે કે પોતે મજબુત પાથો નાખવાના છે અને તે પાથો જે સનાતન નિયમના ખડક ઉપર નાખેલો છે એ નિયમને તેની વિચિત્રિ છે અને તે નોજ તેને આશ્રય છે. અધી રીતે વર્તન કરનાર મનુષ્યને કોઈ પણ સમયે પરાજય તો છેજ નહી. તથા લોકમાં કોઈ એવું નથી કે તેની ઝતિને રૂંધી શકવા સમર્થ થાય. પ્રત્યેક વાર ન્યારે જીવ આ દુનિયામાં આવે છે ત્યારે અનુભવનો સંગ્રહ કરે છે, અને જે જે તેને પ્રાપ્ત થાય છે તેનો ઉપયોગ કરે છે. દેવસ્થાનમાં જાય છે ત્યારે તેને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે પોતામાં ભેગવી લઈ અવિધ્યનાં શરીરને માટે પોતે તૈયાર થાય છે.

મનુષ્યના જીવનનો સત્ય સિદ્ધાંત તો આવી રીતનો છે. એ સિદ્ધાંતનાં પ્રમાણ પ્રત્યેક મનુષ્યના જ્ઞાનમાં સહજ આવે તેવાં નથી એટલે તે માટે આપણે અન્ય જનોના ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. તો પણ તે સિદ્ધાંત કિમતી છે. મનુષ્ય એ સિદ્ધાંત માન્ય રાખી નેનું મનન કરી જેટલે અંશે સગળે છે તેટલે અંશે કર્મના નિયમાનુસાર વર્તન કરવા અને તેની સાથે પોતાના અવિધ્યના વર્તનનો પાથો નાખવાનું તત્કાલ તેને મન થાય છે. એ ઇ-મારતનો પ્રત્યેક પથર માંડવામાં તે અત્યંત ધ્યાન આપવા લાગે છે. કારણકે તેને હવે જ્ઞાન થયું છે કે પોતે જે ઇમારત બાંધે છે તે ચિરકાલ પવિત્ર રહેવાની છે. હવે તે પોતાના કાર્યમાં ઉતાવળ કરતો નથી. તે ઘડી ઘડીમાં બાંધ શ્રેઠ કરતો નથી. હવે તે ચોક્કસ ધારણાથી કાર્ય કરે છે. આગળની પેઢે એક રીતે આજ અને એક રીતે કાલે અને ધણી એક દિવસ કાઈ પણ ધારણા વિના કામ ચલાવે જાય એમ તે કરતો નથી. હવે તો યથમયી સંપૂર્ણ વિચાર કરી ચોક્કસ નિયમને અનુમરી તેનો આશ્રેષ્ઠ કરી તે પ્રમાણે કામ કરે છે. જીવ પોતે શિષ્ય શાસ્ત્રી અને બાંધવા વાળો છે એમ તે સમજીયો છે. એટલે નિરર્થક કાર્ય કરવામાં કામનો વ્યય કરતો નથી. એ પ્રમાણે કરવાથી જીવ અત્યંત ત્વરાથી શુદ્ધિ પામી આગળ ચાલવા સમર્થ થાય છે. આવી રીતે કાર્ય કરતાં તેની ઉન્નતિ ખ્યાલમાં પણ આવે નહિ એટલી ઝડપથી થાય છે. કારણકે જીવ શ્રેઠ અને જળવાન ચલાવી કાર્ય પણ તેવાંજ કરી શકે છે.

૩

(સમાપ્ત)

ધીઓસોરી.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૪ થી)

માણુષ્યેક ત્યારે પાસા બહારને બહાર દોડતા જાય છે, જાણે અંતરમાંથી ઉઠેલી આને શાએનો અપરિતોષ બહારના કોઈ પદાર્થમાં યનાર હોય તેમ મનુષ્યની વૃત્તિઓ આ જો-

મણીસમી સદીમાં છેક બાહ્યત્વને પામી ગઇ છે. અને માણની અગત્ય સ્થિતિના અકલિત સામર્થ્યનો અવધિ નથી, એટલે કેમ એક અંત સિદ્ધ થતો નથી; એક પ્રાપ્તિ, પછી બીજી પ્રાપ્તિ, પછી ત્રીજી, એમ નિરવધિ તૃષ્ણા અને એવણના કલ્પોદયની પરપરા ચાલવાનું કરે છે. આગળ વધવું—આગળ—આગળ—એવું આ સમયની ભૂમિ છે, પણ દોષ એ પાણું વાળીને જોવું નથી. માણસના જે સ્થાનમાંથી આ બધી પ્રવૃત્તિ ઉપડે છે તે સ્થાન ઉપર દોષ દૃષ્ટિ કરવું નથી, તેને તો કોઇ માનવું પણ નથી, અને તેના ઉપર પગ દબાવે સર્વે પાડવું કરે છે. આ પ્રકારે આત્માની અવગણના કરીને બાહ્ય પદાર્થો બહારી દોડનારા દેહક વારે પણ પાછા ફર્યા વિના રહેવાના નથી. બાહ્ય શક્તિ, બાહ્ય ભક્તિ, અને બાહ્ય સ્વાર્થ તેને આધીન થઇ મુરોપમાંજ પ્રત્યેક રાજ્યે પોતાનું સૈન્ય કેટલું વધારી દીધું છે! ને હજી પણ કેટલું વધારતા જાય છે! નવા નવા વિનાશ પ્રકાર દિનપ્રતિદિન કેવા યોગ્યતા ઝળે છે! જે આત્મા આવી તૃષ્ણાએ ચઢી આવાં સાધનો શોધે છે તે આત્મા, અને જેની પાસેથી પ્રમતી વેવાની ઇચ્છા થાય છે તે આત્મા, હમણે એકના એક જ એવું માન થઇ આત્માભાવની પ્રીતિનો વિસ્તાર થતાં સૌ અને શાન્તિથી પોતપોતાનું વહેંચી અને ભોગવી લે એવો સમય આવતા પહેલાં અગ્નિજ્વલ મનુષ્યોનો વિનાશ થઇ જશે, અમૂલ્ય અને અતુલ અધિર પ્રવાહથી વિશુદ્ધ થયા વિના આત્માભાવના ઉદય પણ નહિ પામે!

બાહ્ય પામવાની વૃત્તિ એટલે સુધી વધી ગઇ છે કે જ્યાં જોઇએ ત્યાં બાહ્યત્વ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. વિદ્યા, કલા, સમૃદ્ધિ, તેમાં પણ બાહ્યત્વનો મહિમા મહોટો થઇ ગયો છે. આ સમયમાં કેમ આપણે કાનિદાસ કે શંકર, મહમદ કે ખુદ, શેક્સપીયર કે કેન્ટ, શિવાજી કે નેપોલીયન, આણંદ્ય કે મેદીઆપેલ, અકબર કે ફ્રેડ્રીક, દ્રીપદી કે રીતા, એલિઝાબેથ કે લક્ઝમીબાઇ, કયું દેખતા નથી! બાહ્યત્વનો પ્રભાવજ એવા મહાત્માનો અસંભવ કરી દે છે. પ્રાસ ગેળવવાનું નામ કવિતા કહેવાય છે, વેદાન્તની વાતો ગાત કરવાનું નામ પાંડિત્ય કહેવાય છે, દેશ ભક્તિનાં ગાયંજી આપવાનું નામ દેશદિતૈષીપણું કહેવાય છે, ભૂંડું પ્રપૂજ્ય અને દંશાપત્રી સ્થાન સામયવાનું નામ કારખાર કહેવાય છે, બહારનો કાકાઠા સખવાનું નામ સારું રાજ્ય કહેવાય છે, વગવડીલાથી પવિત્ર ન્યાયાસનને સ્વાર્થનું સાધન બનાવનારને ઇન-સાધાર કહેવાય છે, અને ઉપર ઉપરથી ત્રીનિની વાતો કરી અનીતિ ઉપર મો ગચ-કોડવાનું નામ પવિત્રતા કહેવાય છે; એમ જ્યાં હોય ત્યાં બાહ્યત્વ પ્રાધાન્ય પામી ગયું છે. જે કહેવું તે કરવું અને જે માનવું તે કહેવું—મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યેકં—એ સિદ્ધાન્ત જેનાથીજ મહાત્માઓનો ઉદ્ભવ થાય છે:—કવિ, પદિત, પેગંબર, સિદ્ધ, જ્ઞાની, ગંત્રી, વૃષ્ટિ, સતી, શર,—એવા પણ દોષ ખરા મહાઆત્માનો ખરા દુઃસ્વપૂર્વક સ્વનિશ્ચયને આચારમાં મૂકવાના જે મૂલ કારણથી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, તેનેજ આ સમયમાં અમાવ છે. એટલે સુધી અમાવ છે કે મન કર્મ વાણી એક સખવાનું નામ ગાંડાઇ, અનુભવ ન હોવાપણું, વ્યવહારની અકલ્પની ખોટ, એ આદિ ઉપનામોને પાત્ર ચર્ષદુનીયાંના ડહાપણ આગળ વ્યર્થ જેવું થઇ ગયું છે. પોતાનો જે સમયે જોવો નિશ્ચય હોય તેને આચારમાં મૂકનાર મહાત્માને સોફી પિશ્વરો, અને બહારથી ટાપટીપ દેખાડી લાખોગણુ અનાચારને તે ટાપટીપ નીચે છુપાવનારના આગળ મસ્તક નમાવશે! એનું કારણ એટલુંજ છે કે મસ્તક નમાવનારા મધુ

ખરા દુઃખના અવસ્થા નગવતા નથી એટલે એવા તે પોતે છે તેની મૂર્તિઓની મૂળ તેમને પ્રિય થઈ રહે છે । ખરાપણું-ખરાણીપણું-નન દર્શવાટીની એકતા-તેનો તો પાલતવના પ્રભાવ આગળ આજે આગળીયની રાત્રીમાં અત્યંત વિનાશજનક થઈ ગયો છે. દારૂ અને ગાંધુની દુર્દશને લઈને રહી છુપાવવાની પેઠે આવડે છે એવામાં રહેલાં દુઃખો, અત્યંતિ અત્યાચાર અને અટા । તેને પણ દર્શ અને આડખરના દર્દે-રહી છુપાવી દેવાનું શીખ્યાં છે । સર્વે વાતમાં સાદો રહેલો અને અગાન છુપાવવાનો હુકમ રહ્યો એજ દાખ થયો છે કે “અને તો” પુદિમાને-જ માનીએ છીએ, અને તો શકના પક્ષમાં છીએ, અને રોકિય છીએ ” એજ કદી કશાનો સ્વીકાર ન કરવો અને નહત્તા ઘણવળી. એકલા પુદિમા પ્રદેશમાં આમ દોલ તો આવત, કેમકે જે તે વાળો સ્વીકાર કરી દુઃખની શ્રદ્ધા પુદિમા નિશ્ચયથી જુદા પાડવી એ વાત ઘાલપદ નથી; પરંતુ આવી શંકાની બહિર્ગતિ વ્યારે નીતિ, ન્યાય, આચાર, વ્યવહાર, દંભ, દર્શ, સવન વ્યાપવા લાગી છે ત્યારે તો જે શકાદારા શાનની પ્રાપ્તિ થઈ નિશ્ચય થતાં શ્રદ્ધા આવે છે તે શંકા કરતા મૂલના નગણી ભેદો જેવો અગાવો જડ વિશ્વાસજન અમને પાછો આપો એજ ખરા સફટને સમને કીધા પુદિમાને વિદ્યારે પોદાર નહિ કહ્યો હોય । દુનીયકાં માં એવા સોનાનું કાષ દેડાણે ચલણુજ રહ્યું નથી, તાપુ ભેળવ્યા વિનુ એવો રંગજ આ- જોતો નથી । ત્યાં જોઈયું ત્યાં ખરી શુદ્ધ વસ્તુ-ન્યાયમાં, નીતિમાં, વ્યવહારમાં, વિદ્યામાં, શત્રુમાં, દારૂમાં-તલીએ-જ ખેસતી જાય છે, ઉપર તરી શકતીજ નથી. આ સમયના જલને એના અતિ વિશુદ્ધ, સીધા, સારા, દુનવાળા પદાર્થો બહુ બારે પડે છે, તલીએજ ખેસવા યોગ્ય જણાય છે, અને ત ખવાં, પોદડાં, પનરા, મીધરાં,—પણ સારા રંગેલાં, રદી- થાળાં, એપેલાં, ચળકતાં, તથાપિ હવકાં, હેક હવકા રોય તેજ ઉપરતરી રાકે છે ।

દંભ, દાંગ, અન્યાય, હુમ્મ્યાઈ, અનીતિ, જૂઠું, ચોરી, કપટ, વ્યભિચાર, ભુખમરો અને વિનાશ એ બધાનો બદલો દેલવે, તાર, દારૂખાનાં, ટપાલ ખાતાં, મ્યુનીસીપાલિટીઓ, નીશાળો, એને આગમિટોથી વળી રાકનો દોષ તો બાલતમાંજ સુખ માનનારી આગણી- સમી સદીની પુદિની બલીદારી કહેવાની જોઈએ-રિકત જેવો મહાત્મા આ બધા સુધારાને નગણીપણું ગાને છે. “જે કે” તેતો વિશ્વની સ્વાભાવિક લીલામાં તે બધાં વિદ્યન કરે છે માટે નગણીપણું માને છે; તથાપિ સ્વાભાવિક શુદ્ધતાનાં એ બધાં વિરોધી છે એ બાવને અવલણી આપણે રસીનની સાથે એકમત થઈએ તો તેમાં ખોટું નથી. બાલતને સ્થાને આંતરત્વ આપો, તાંબા ઉપરના ઢોળને બદલે સોનું આપો, દંભને બદલે વિશુદ્ધિ આપો, ખન કર્મ વચનની એકતા લાવો, એટલે પછી જીવું સિદ્ધ થઈ શકશે એ વિનાનું આગળ વધવું તે પાછળ પડવાથી પણ જુડું છે. યીઓસીરી એ નામની બાવના નગતના આગળ વધવાને વિરોધી છે એમ કહેનારા શાને આગળ વધવું કહે છે, અને એવા આગળ વધવાનો શો અર્થ થાય છે તે સમજ્યા પછી, યીઓસીરી નામની બાવનાને એ દોષ દેવામાં કેટલો અનર્થ છે તે કહેવું પુનરુક્તિમાનજ છે. યીઓસીરી કાષ રીતે આવા કે એથી થણ કાષ ખીજ પ્રકારના આગળ વધવાને આડે આવતી નથી, માત્ર એટલુંજ કહે છે કે આવા આગળ વધવામાં જે જે વાતો પાછળ રહી જાય છે તેને પણ સંજાળતા જાઓ, એકલા શરીરને આગ- જ વધરવા કરતાં શરીર પુદ્ધિ અને દુઃખ નહોતે આગળ લેતા જાઓ, નહિતો કાષ દેડાણે

એવો આચકો લાગશે કે બ્યારે ગાંધીજી બધા પ્રયાસે અને આટલી લાંબી મુદતે સિદ્ધ કરેલી વાત નવે નામે આરંભવી પડશે. આજુબાં શરીરકરતાં કંઈ અન્ય છે, અને તેમાં જ સર્વ સુખ અને સર્વ શાન્તિનો પરિપાક ગમે પરિણમી છે 'એવી ભાવના વર્તમાન જગત્ આગળ લાવવામાં થીઓસોફી કાંઈ રીતે જગતના આગળ વધવાને બાધકારક થઈ શકતી નથી. જે આત્મભાવ, સમાનભાવ કે ભ્રાતૃભાવ કરતાં પણ અધિક આત્મભાવ હાલના આગળ વધવામાં નથી તે તેમાં ઉમેરી આપવાનો જ થીઓસોફી આચક કરે છે. તેનો દોષ કાંઈવા કરતાં ઉપકાર માનવો વધારે ઉચિત છે.

થીઓસોફી ઉપર જે જે આક્ષેપ કરવામાં આવે છે તે સર્વનું આ પ્રકારે આલેખે અવલોકન કરી રહ્યાં. હવે થીઓસોફી પેતે શું છે તેનો કાંઈક સંક્ષેપ આવતા અંકમાં સમજાવી આ વિષય કે જે બહુ દીર્ઘ કાલથી ચાલ્યાં જાય છે તેની સમાપ્તિ કરીશું. (આર્વતામા સમાપ્ત)

૪

સંખ્ય

૧. મુખ્યમાં મરડી:—આજ સમયગ ત્રણ માસ થયાં મુખ્યમાં તરહવાર જાતની મરડીનો રોગ ફિલાયો છે મુખ્ય શહેરની વસતિ લગભગ આઠ નવ લાખ જેટલી છે અને એ શહેરના મ્યુનીસીપાલીટીએ આઠ વિભાગ માનેલા છે. એક એક વિભાગ લગભગ કાંઈ એક મોટા શહેર જેવો છે. આમાંનો પૂર્વના દરીઆ પાસેનો જે ભાગ બંદરના નામથી ઓળખાય છે, તે જ્યાં ધણો વેપાર ચાલવાના કારણથી બહુ જ ગદાં આખો સમય રહે છે, તે ડેકાણેની અનાજ વગેરેની વખારો આગળથી આ ઉપદ્રવનો આરંભ થયો. માથુસને તાવ આવી એકાદ દિવસમાં બેશુદ્ધ થઈ જાય અને મરણ નીપજે એવો એ મરડીનો પ્રકાર છે. કાંઈ કાંઈ દરદીને ગાંધના વલણમાં, ગળાની હાસડીમાં, બમલમાં, એવી જગાએ ગાંઠ પછી નીકળે છે. દેશી તેમજ અંગરેજી દાકતરો આ મરડીનું સ્વરૂપ પાંચ રીતે શક્તા નથી; અને અકટોબરથી તે તારીખ ૨૦ ડીસેમ્બર સુધી નીપજેલા મરડીના પ્રસંગ જોવા ૧૬૦૦ માથુસને મરડી લાગી પડેલી તેમાંથી ૧૨૦૦ મરણ થયેલાં જણાય છે. જેથી સેકડે એથી ઠીક લગભગ મરણ નીપજે છે એવી ભયંકર વાત સિદ્ધ થાય છે. હવેલાં તો દર આઠવાડીએ ૧૦૦૦ મરણ નોંધાય છે બ્યારે ગયે વર્ષે આજ આઠવાડીયામાં ૩૫૦ નોંધાયાં છે અર્થાત્ મરડીના કારણથી દરરોજ લગભગ બસો માથુસ હાલ મરે છે એમ કહી શકાય. દાકતરો અને સરકાર તથા મ્યુનીસીપાલીટીએ સાધારણ રીતે એમ અનુમાન કર્યું કે ગંદકી, ખરાબ દવા, તથા ગામમાં જતાવેલી ગટરોની અવ્યવસ્થાથી આ રોગ પેદા થયો છે. ગંધક અને ઝમર સળગાવવો, ગટરો અને ઘરોને દવા સાફ કરનાર દવાના પ્રાણીથી ધોવાં, મરનાંનાં કપડાં વગેરે બાળી નાખવું, એવા ઉપચારો શરૂ કરવા માંડ્યા, પણ તેથી મરડીમાં કાંઈ ફાયદો થયો નહિ. મરડી એવી છે કે નહિ તેના હજી નિશ્ચય થયો નથી તે પહેલાં જોને તો પણ તાવ જણાય તેને તપાસીને મ્યુનીસીપાલીટીએ જુદા રાખેલા એક દવાખાનામાં ઉંચકી જવાનો આરંભ થયો. એ સપ્તાહથી તેમજ મરડીથી કંટાળીને લાખો માથુસો મુખ્ય હોસ્પિતે પોતાને દેશ જતાં રહ્યાં છે, ગઢાધક્ષી, વાલકેશ્વર, દાદર, માલીમ, વાંદરા, થાણા, વગેરે ડેકાણે મુખ્યમાં જોમનો રહ્યા વિના છુટકો નથી તે લોકો બરાબ બેસા છે. વેપાર

રોજગાર દુકાળને લીધે તેમ આ મરકીને લીધે જન્મ પડી ગયો છે સુખાની દવા પણ વિ-
લક્ષ્ય થઈ ગઈ છે. એક દિવસ ગરમી એક દિવસ સરદી એમ ચાલ્યા કરે છે આટલું
આટલું જતાં, મ્યુનીસીપાલિટીની કાળજી છતાં, મરદી દહે મુજબના આડે વિભાગમાં ફેલાઈ
છે, અને કોઈ ઠેકાણે ગરમી નથી એમ કહી રાકાતુ નથી. વાંદરા મારીમ
વગેરેમાં પણ જન્મ પડેલો છે. દહે છે કે જેની મરકી મીનમાં ફેલાઈ હતી;
જૂના શોષ વાળા રા. રા. રતિરાગ કહે છે કે જસો વર્ષ ઉપર આપણા દેશમાં પણ
એ મરકી ફેલાઈ હતી, પણ કોઈ એનો ઉપાય બતાવી શકતું નથી એવી ધારતીતું કારણ
જણાવવામાં આવે છે કે સખ્ત તાપ પડવાની ગોમત આવ્યા વિના મરકી જવાની નથી,
અને વખતે આવજા દરતા લોકો ગારફન એ મરકી મુજબ બહારના ગામોમાં પણ ફેલાશે.
સુખમાં જ્યાંએ ગરમી લાગુ થનાર હોય છે ત્યાં સર્વથી પ્રથમે ઉદરને લાગુ થાય છે,
ને તે પછી માથુંસોને વળગે છે. સર્વ પ્રકારે સર્વને આકર્ષણ કરનાર મુજબ અત્યારે સર્વને
અપ્રિય થઈ પડી છે, અને ઝોગણીસમી સદીના આટલા મોટા સુધારામાં આવા એક સા-
ધારણ જેવા રોગનો ઉપાય કોણને સુજ્ઞતા નથી। બહાર ગામમાં તેમજ મુજબમાંથી અ-
ણ્યાં નવાં દાકતરો આ કામ માટે ખાસ રાખવામાં આવ્યા છે પણ તે ગરમી ક્યાં થઈ તે-
ટથું ઘોષી લાવવા કરતાં વધારે કશું કરી શકતા નથી। મુજબમાં દાકતરો તથા વૈદ્યો
બહુ તજવીજ કરતાં એમ તીકળે છે કે સાફ દવા, ઉચ્ચે પણ હલકો ખોરાક અને નિય-
મિત રહેતું તથા તાવ આવતાવેતજ વમન વિરેચન અનિવાર્ય.

૨. હિંદુસ્તાનમાં દુકાળ:—દુકાળ પડવાના સમાચારે જ્યારે આખા દેશમાં એ-
તરફ બધા અને હોડાદોડ ફેલાયી દીધી હતી ત્યારે આરખી સમુદ્રમાં સાઈકલોના નામનું તો-
ફાન ચવાને લીધે હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કાનારા ઉપર તેમજ મધ્યહિંદુસ્તાન અને પૂર્વ
બાણી ચટના કિતરતા કમે યોડો યોડો માવકાનો વર્ષાદ પડવાથી લોકોને કાંઈક શાન્તિ વળી
હતી. પરંતુ એ શાન્તિ ધણી ટુંકી નીરડી છે, અને એ વરસાદથી ધારવામાં આવતો હતો
તેટલો ફાયદો થયો નથી એ વાત નક્કી થઈ ચુકી છે. હિંદી સરકારના વડા લોર્ડ એલ્ગીન
સાહેબ દેશી રજવાડાઓની મહેમાનગીરીની મેળ કરવા ફરતા હતા તે દરમિયાન દુકાળની
વાત સ્વીકારવા ના પાડતા હતા, અને રચાનિક સરકારો પણ દુકાળ આવ્યો એ વાત સ્વી-
કારવા તત્પર નહતી. હવણું હવણુંમાં હવે દુકાળની વાત સ્વીકારવા તરફનું વલણ દીક્ષ-
માં આવે છે, અને મુજબમાં દુકાળથી પીડિત લોકોને મદદ કેવે પ્રકારે કરવી તેને
વિચાર કરવા એક મહોટી જાહેર સભા નામદાર સુખના મવર્નર સાહેબના
પ્રમુખપણા નીચે થઈ ગઈ છે. સરકારે પણ અનાજ અને ઘસ્ટો જથ્થો
દરેક ઠેકાણે ફેરવો છે અને રવીનો પાક હવે ફેરવો ચવાનો સંભવ છે તેની
તજવીજ ચલાવવામાં આંડી છે, અને તગાઈ આપવાની તથા પાકાં અંધકામ માટે રેલ
ધોરવાની છૂટ મૂકી છે, એ સત્તાપકારક છે. મુજબના શાલીયા વેપારીઓએ આ સમયે
તાની કંગાણી પ્રાર્થક કરવાને અતિ ઉત્તમ પ્રયાસ આરંભ્યો છે અને હિંદુસ્તાનના
ગામોમાં ખેતીઓને હલકે બાવે અનાજ વેચવાની દુકાનો તેમજે હુપાડી છે
યજુ જ એન્ટ્રેડીંગ કંપની નામની એક કંપની તેમજે ઉભી કરી છે. એ

ના હોર છે. તેનું કોણ છે કે અણુક દરમિયાન કોમલે એનાજ વેગવું અને જે ખોટા બગ તે કંપનીની ચાલણ કે જે બેચાર લાખની રાખી છે તેમાંથી પૂરી કરતી. એ રીતે ડરતાં જે પૈસા ખર્ચે તે રોરહોલકોને પાંખા આપવા એકલો કે દરેક સૌ રૂપીઆ જે હોર વળતે ખેલે. સૌ કે પૈસા કે એક વધતા પાંખા ગમે. એ કંપની માંમે ગામ પોતાના તરફથી મદદ કરેલાને બદલે કરવા ધારે છે કેઈ એક માખસ પોતાની પાસેના એ રૂપીઆ માંમે ધર્મના કામમા વાપરવા ખુશી હોય પણ એકલો કામ કરી ન શકે તેને માટે આ ઉત્તમ-મંત્રણ છે. એના મુરસોએ આ કંપનીના હોર રાખીને આ મર્મ કૃત્રિમાં આવરણ મદદ કરવી ભાઈએ

૩ મીં કેન અને મીં લાવનગરી:—આ માસની આખરે ભરાતરી નેતાનનાં કેનકેસમાં ભાગ લેવાને માટે, મધ્યાનનિષેધક સભાનો ભગીરથ પ્રવલ્ન હોવાનાર, દિ. ૮ માં હક સાચવનારી કમીટીના અગ્રણીને ભાગ લેનાર, મીં કેન મુખ્યમાં આવેલા છે. તેમની સાથે મધ્યપ્રાતના માછ કમીટીનાર મી. ગુડરીજ અને રેવરંડ મી. હાર્ગુડ પધ્ધ. કેનકેસમાં ભાગ લેવા માટે આવેલા છે. મી. કેન અને તેમના મિત્રોનો સહાર કરવા દા. ૭ મીંએ એક મેજાવડો થયો હતો તેમાં મી. કેન 'કેનકેસથી' યત્ન લાગ વિશે કહેતાં નવું વાત ઉપર મુખ્ય લક્ષ્ય જે મુ' હતું. ૪૦૦ ૩માં દિ. હુસ્તાને માટે ધીમે કરતી કમીટીને નાણાંની મદદ આપવામા આખા રાજવાડી દિ. હુસ્તાને પોતાને જ હાન છે એમ બતાવ્યું હતું. મી. જી વાત એ હતી કે જે પાદશાહી કમીટીના દિ. હુસ્તાનેના અર્થ વિશે તબીબી અવાજ છે તેના આગળ પડેલી જુગનીઓ બેતાં દિ. હુસ્તાનેના લક્ષરી વગેરે ખર્ચમાંથી મહોટો ધટાડો થવાને મંજૂર છે. મી. જી વાત એ કહી હતી કે દિ. હુસ્તાનેને કદાપિ પણ લાભ થશે તો તે લીબરલોપીજ થશે, માટે દિ. હી આગેવાનોએ લીબરલ પદ્ધતીના આગમ પકડી રાખવો જોઈએ. દિ. હી રાજકીય વાંતોને લીબરલ કે કેનકેસનીવ એક પહે સારે જોડની નહિ એવો, ઘણા વખતથી આગ્રહ આ દેશમાં ચાલે છે, પણ પાછો ઇતિહાસ વિચારતા હવે લીબરલ પદ્ધતી, આગમ કદી વિના દિ. હુસ્તાનેને છૂટકો નથી એમ સગળ સ્પષ્ટ છે. આપતી કેનકેસમાં મી. કેન માર્ગલતદાર અને મેલ્હેટનો હોલો એકનો એક માં મુસ જોગમે છે તે જુદા જુદા માણસોને આપવો એ વિષયને અગ્રણી છે, તથા જેહુતોની રિયલિટી સુધારવાની બાબત વિશે બોલનાર છે. મી. ગુડરીજ દબીઆરોના પરવાનાની છૂટ સર્વને દેવાની જોઈએ, તે વિશે કહેનાર છે.

મી. ભાવનગરી કે જેઓ ભાવનગર દરબારના એન્ટ છે અને નીલાયત ખાતે પાલોમેટની ઉમેદવારી કરતાં કેન્સર્વેટિવ પદ તરફથી પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયા છે તે પણ મુખ્યમાં હતા અને તેમને ઉપરની જ તારીખે પારસી ટ્રાંગના લોકો તરફથી પીટીટ હોલમાં બાંધત આપનામાં આવી હતી. તેમણે જાણ્યું કરતાં પોતાનાં કામો દિ. હુસ્તાનેના લાભ માટેનાં છે એમ સમજાવવાનો પ્રવલ્ન કરી, પોતાની વિરુદ્ધ બોલનારાને વધારે તપાસ કરવાની બલામણ કરી હતી. દા. બહારુજીને ગાન આપમે મુજેલી સભામા મીં ભાવનગરીની ઉપર મજો આલેપ થયો હતો. બધાં ગામમાં પણ તેમની વિરુદ્ધ હેડળીઓ પહેવાતાં હતાં.

૪ મીં મનમોહનધોશ:—મેલ્હેટ અને ગામલતદારની મત્તા જુદી પાડવાની લડત ચલાવી તેમાં વિજયી થનાર આ દેશમેથી નરનો સ્વર્ગનામ આર્થબુધિને જુદું જી ચનીય છે. એના નેતૃત્વે સર્વે કોઈએ અનુકરણ કરીને એમના પ્રતિ જે ગાન છે તે સાર્થક કરવું જોઈએ.

Govindashanker Kausishanker Bhavs
of Sagrammwar, Bhathula street
સુદર્શન, Surat.

(તંત્રી મથિલાવ નજીબાદિવેરી.)

(ધર્મ-મુદ્-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

—*§*—

૬૬ સત્ય પરં ધીમહિ ૬૭ —માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૨, આકૃષ્ટ, (માસિક,)

[જાનવારી, ૧૮૯૭]

સાહિત્ય.

ધર્મની સ્વામી;

(મનેદુ)

આવી ધર્મની સ્વામી, જ્યાં જ્યાં દારી, આ ડંઘા નિશાન.

મથુ-એમ વિદ્યારી, અસ્ત વિખારી, જ્યાં જ્યાં દારી આ ડંઘા નિશાન.

જો દો. એવું ઉગરી શકે તો, આત્મ કરે બલિદાન,

જળ યજ્ઞ ચરને વળી મેળન ચર, સરખાં મથુવા પ્રાણી પોતે.

એમ વધારી, લઈ હું ઉગારી, આ ડંઘા નિશાન.

કર્મ રૂઠાં સદર્મનાં, સળવાં ગોક્ષન માટ,

સત્ય કનક છે સંપત્તિ સંપત, ઘડવા દિદો, ઘાટ, હો દેશી,

આવો આ વારી, ધર્મ લાગારી, જ્યાં જ્યાં દારી, આ ડંઘા નિશાન.

વિદેશમાં મદિર ક્યાં નીતિ ધર્મ ધરિય,

* આજ પંપેત આ પંપેત આવેમાં કીઓના વર્તન કરતાં આ એ કાળ્યોતું વેલન ન
લીન પ્રકારનું છે, ને તે નિધીનતાની આંતરણ એ કાળ્યોને એને સ્વયં આપ્યું છે. ભાવપ્રધાન
સ્વાનુભવ રસિક વર્ણનની પદ્ધતિ કરતાં વસ્તુપ્રધાન સ્વાનુભવરસિક પદ્ધતિનો આમાં, જાણે
અંશે પ્રયત્ન છે, અને આવેદનનું એવું પદ્ધતિ એક સુવચના એમાં, ઉદ્ગાર છે, આગળ
જતાં એજ પદ્ધતિએ કાળ્યો રચતાં તેને હાથે આમાં પૂરે સ્વામી સંભવ કાળે છે. તંત્રી.

આચાર્યો રચાવન કરે છે, વિદ્યા સર્વે કળાણ, બધું,
 ટૂંતની બારી, દાણે ઉચાડી, જય જયકારી, આ ડંકા નિશાન.
 કલિનું જોર ઘટયું ઘણું, જ્યાં બહુ સત્ય પળાય,
 તન મન ધન વિજયી થયાં તે, ખાળ્યાં કેમ ખળાય, યજ્ઞને
 જગ ઉપકારી, કીધે આભારી, જય જયકારી, આ ડંકા નિશાન, ચાલી,
 ખડે ખડકરી વલ્લો, ભારતો વિજય મહાન,
 ધર્મ અર્થ ને કામ મોક્ષથી, ભ્રમ અપર કલ્યાણ, દેશી
 દુઃખ વિદારી, જય જયકારી, આ ડંકા નિશાન. ચાલી.

૨

વિજયાદશમી.

(મળેલું)

આવો રમીએ ભરત ખડી બાધઓ, દસરાની આ મહુળીઓ ઉમરાઇઓ
 આવો બાળુ છો પડિતછ પૂરા, આવો પંજળીઓછો બહુ શ્રરાં;
 આવો મોટા ગુરના મદ્રાસી, આવો વ્યાપારીઓ મુખધવાસી,
 આવો રજપૂતો નિજ રચાનેથી, ચડે રવારી ધરમ અભિમાનેથી.
 રણુશીમાં રંમાનો વાગે છે, શરણાઇઓ આવારજ આગે છે,
 વાગે પડયમને વાળાં વ્યાપારી, દેલ તાસાં નગરાં ઓ નરનારી.
 વાગે વાગે મદગો મનહારી, ડકે આગે ને ખંજરીઓ ખુમ સારી,
 પાગી ભૂંગળ ભરતનાં સરયાની, દીકી મૂર્તિ સરસ્વતી માતાની.
 કહે માતા સરવ સરયાનીને, આ દયો આપુણું વાછડી આણુને,
 મોટી શાશે વિદેશની અંદરમાં, એને પાલો પચિક જન મદિરમાં;
 આવે જ્યારે વિદેશે જન હિંદી, પૂજે વાછડીને સે વમુદા વદી,
 જય ત્યાંથી જનો શત રાખ્યામાં, મુજ રચાનકો જ્યાં જનુ મારામાં.
 ત્યાંથી આવે વિજય દરી વરધોડે, જય બધુ લે પાલેખી મુજ કોડે,
 ફરી વાગે રંમાનો રણુશીમાં, ફરી વાગે છે શરણાઈ દેલ ધીમાં;
 વાગે પડયમ ને વાળાં વ્યવહારી, દેલ તાસાં નગરાં ઓ નરનારી,
 વાગે વાગે મદગો મનહારી, ડકે આગે ને ખંજરીઓ ખુમ સારી.
 આપ ખાતે કંસાર જન ધર આવી, કહેચી સોનાં આનંદ અતિ ઉપભવી,
 પ્રેમુ વદન કરે તુને બાધ પ્રત્યાં, જલધમે ભવન નવરંગ રચ્યાં.

અંથાવલોકન

સુદામાચરિતઃ—* સુદામાચરિતની કથા એટલી લોકપ્રિય અને લોકપ્રિય છે

• મહેતા નરસિંહનું સુદામાચરિત, વિવેચક જટિલ. મુળાધ, નિર્ણયસાગર પ્રેમ.

છે કે પ્રત્યેક શિષ્ટ ગૃહની ગૃહિણીઓ અને બાકીઓ અનેક વખતે તેના આપ્તમાનને આલાપી વિવિધ આભાસન લેતી દેતી જણાય છે. પ્રેમીને તે તેને જે આલાપમાં મૂકી આપ્યું છે તેજ અતિશય લોકપ્રિય થઈ સર્વને મુખે રમી રહેશે એવામાં આવે છે. મૂળરાતના આદિકવિરચાને પૂળવણા પરમ ભક્ત મહેતાજીની સુરસ, સાદી, અને સરસ વાણીનાં પ્રભાતીયા ને સર્વત્ર અતિ પ્રસિદ્ધ અને પ્રિય છે તેમાં પણ સુદામાચરિત્રનો આ લેખ થયાનું અમોઝે પોતે-તો રા. જટિલના દુઃ અંચથીજ જાણ્યું છે. કાવ્ય મહેતાજીનું છે એમ તેને જ્ઞેતાજ દલી શકાય છે અને મહેતાજીના કાવ્યનો ભક્તિભાવ જે તેર પ્રભાતીયામાં સુદામાચરિત્ર કહેવામાં આવ્યું છે તેને પદે પદે સ્પષ્ટ દેખાય છે. રા. જટિલે આ તેર પ્રભાતીયાં, ઉપર પ્રણા વિસ્તારથી વિવેચન આપ્યું છે, અને આરંભે એક લાભો ઉપોદ્ધાત લખ્યો છે. કવિના ભાવની સ્પષ્ટતા કરવાનો આ તેમનો પ્રયાસ સુતિપાત્ર છે, અને જોકે અમને ચોતાને કાઈ કાઈ સ્થાને તેમના વિચારથી વ્યુદ્ધ પડવાનું કારણ રહે છે તોપણ તેમના પ્રયાસની સર્વ પ્રેક્ષાએ અમો સ્તુતિ કરીએ છીએ.

પ્રથમ પ્રશ્ન એ થાય છે કે નરસંજ મહેતાની સરસ અને લોકપ્રિય કવિતાને પાંડિત્યવાળા વિવેચનની અપેક્ષા હતી ? હોય તો પણ જે વિવેચન રા. જટિલ “કુંગવાની સર” રકૃત-શાળાના સાથે સર્વ શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને “લાભ આપવા માટે, કારણે જે તે તેમને ઉપયોગી થયું છે : તેર પ્રભાતીયામાં બાળ્યેજ તેર શબ્દો કહિન આવે છે, કે બાળ્યેજ પાંચ છે કેમકે વાઙ્મયસંભના સંભળવળી પડે એમ છે, એટલે તેટલું દરવા ઉપરાત જે જે કરવામાં આવ્યું છે તે સાર્યક છે કે કેમ એ જ્ઞેવાનું છે; અને એમાં પણ ભક્તિ અને કાવ્ય અને સૌંદર્ય આદિનાં તાત્વિક વિચારોને અંદર આણી કેમકે કેમકે પાંડિત્ય વિસ્તાર્યું છે તે “શાળાના વિદ્યાર્થીઓને,” કવિતાના વાચનારને, કે મહેતાજીની મૂલ કલ્પનાને અનુકૂલ છે કે નહિ, તે સંભળવું કહિન છે.

શેક્ષપીઅર જેમાં નાટકમાં દર્શકપ્રસંગથી જે જાવધ્વનિ બ્યંગિતો દર્શાવે છે તે સગળવવાને જવાબદાર નેવા ટીકાકારના પિરાલ અને તલરપર્શ લેખની અપેક્ષા છે; પ્રત્યેક પાત્રની પાત્રતાનાં બીજાંમાંથી બેગાં કર્યા છે, અને બિજા બિજા પાત્રોના મિશ્રણથી વસ્તુને શી રીતે ઉપજાવ્યું છે, તથા એક દર વસ્તુ અને કાર્યથી શો ધ્વનિ ઉદ્ભવ્યો છે તે જણાવવાને સુદૃઢદષ્ટિવાળા ટીકાકારની અપેક્ષા છે. પ્રત્યેક નાટક જોનાર કે વાચનાર તે સદંત્રે સમજી શકે નહિજ. પરંતુ શેક્ષપીઅરનાં નાટકો ઉપર કાવ્યમીત્રના લક્ષથી ટીકા થઈ હોત તો તે નીરસ અને નિરુપયોગીજ ગણાત. માલતીમાધવ નેવા ઉત્તમ અને રસપૂર્ણ નાટક ઉપર જગદ્ગરની અતિ સુદૃઢ ટીકા તેવા પ્રકારની હોઈ સારા પડિતોને ખડુ પ્રિય લાગવી નથી એ પ્રસિદ્ધ વાંત છે; જોકે તે ટીકામાં જ્ઞે અંગરેજમાં Hair-Splitting (અર્થાત્ દષિમાંથી ધ કાઢવી એમ માગડીઆઓ) દહે છે તેવું અર્થ અને રસપરસ્વે દરવાખા કાંઈ ન્યૂનતા, રાખીખયી. રધુ, કુમાર, માધ, કિરાત, આદિ નાટકો નથી, માત્ર કાવ્યોજ છે એટલે તેના ઉપર વધારે પાંડિત્યનો અવકાશ નથી, અને તેજ વાંત લક્ષમાં રાખી મહિના-યે જે જે સ્થાને અર્થ અને ધ્વનિને અનુસરી સુરત અને લઘુ ટીકા થોજ છે તે સર્વને

અતિપ્રિય થઈ પડે છે. દૃશ્યકાવ્ય અને શ્રવ્યકાવ્ય ઉપરની ટીકાઓ પરત્વે ત્યારે આવેા વિવેક છે તેમા પણ જે કેવલ ભાવપ્રધાન બાકાઓ છે, જેમકે શેલીના નિગ્નિમ, જમદેવનું ગીતગોવિંદ, તેના ઉપર મને તેવી ઊંઘ કરતા પણ મૂલનો ભાવ વાચનારને આપી શકાય કે નહિ એ વાત બહુ વિચારના જેવી છે એના કાવ્યનો મર્મ ગૂઢનો એ તેવા હૈયયાળા નુંઝ કાગ છે, અને તે હૃદયકોષ પણ ટીકા ઉપજાવી શકે કે નહિ એ પ્રશ્ન છે, મારણકે તે ટીકા પણ પાછી તેવું કાવ્યજ્ઞ યદ્ય જવાની નરસંઘ મહેતાનું સુત્રોચિત્ર તે એક નાનું સરખું આખ્યાન છે, અતિપ્રસિદ્ધ છે, તેની ક્રિતામા કંઠી કહિાતા નથી, કથાનો ભાવાર્થ અને પ્રધાન હૃદય સર્વત્ર સુવિદિત છે, તો તેના ઉપર અતિ વિસ્તીર્ણ વિવેચનની અને તાત્ત્વિક તર્કોના શુદ્ધનની આવશ્યકતા હતી કે નહિ, અને તેથી મૂલને સમજવામા સરલતા થઈ છે કે કઠિનતા યદ્ય છે એજ જોવાનું છે.

ધણી વખત એમ થાય છે કે પોતાના હૃદયનો ભાવ કાવ્યને આરોપાદાન થાય છે અને પાછી તે ભાવ તેમાથી ઉપજાવવાનો ચત્ત ચતા ટીકાકાર પોતેજ કવિ બિની જાય છે. કેટલાક લેખકો કે કવિઓ કાર્થિક નવીન કરી બતાવનારી લાલસામા ધણી બાર બહુ કિચક હૃદયના કરે છે રસનો જમાવ રીધે સીધું જોતા જે જણાય તેમાજ છે, શુતાદ આડને શીઘવા જવું પડે તેમાં નથી એમ એમો ગાનીએ છીએ રા. જટિને સુદામાચરિત્રને ભક્તિનો નમુનો માન્યો છે અને સુદામાની ભક્તિનું પ્રાધાન્ય માની તેને જે જે ફન થયું તે તેની ભક્તિનો પરિણામ છે એમ કહેપતા તે ભક્તિના પાછા મકામ નિષ્કામ એવા લોક માન્યા છે, અને સુદામાએ તેની ઓતી પ્રેરણાથી માચનાની પ્રવૃત્તિ કરી તે સકામ ભક્તિનો પ્રભાવ છે, તે તે વાતના પોતાના મનથી સમાધાન કરી લીધા એ નિષ્કામ ભક્તિનો પ્રકાર છે, એવો વિવેક કપો છે. તત્ત્વસાસ્ત્રની મર્યાદાથી જોતા આ બધી વાત ખરી છે, પણ અમને પોતાને તો એમ લાગે છે કે સુદામાચરિત્રમા ભક્તો બી ભક્તિ કરનાં ભગવાનનું મોહાત્મ્ય દર્શાવવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, અને તેથી ભક્તિના પ્રકારોનું પાકિત્ય કરીને સુદામાને દૃષ્ટિ આગળ રાખી એ આખ્યાનને વિદ્યોત્તુ એજ તેને અવળા દૃષ્ટિથી દુર્થા વિલોકવા જેવું છે. ભક્તિના નવ પ્રકારમાં જે સખ્યભક્તિ છે તેનું દૃષ્ટાન્ત સુદામાચરિત્ર છે, અને સખ્યથી કરીને સમાનતાનો વિચાર મનમા આવતા ભગવાનની મહત્તા ન સમજાવાયો જે કૃષ્ણજીતા ઉપજી કરેલ થાય છે તેનો નીતાર છે. અર્જુનને દિવન દૃષ્ટિથી વિરાટ દર્શન થયા ત્યારે તેણે પોતે પણ એજ કહ્યું છે —

સલેતિ મત્વા પ્રસમં ચતુક્ત વિહારશય્યાસનમોજનેષુ ।

મે તમને સખા જાધૂને વિહાર, શય્યા, આસન, મોજનન ઇત્યાદિમા જે કાંઈ અનિચાર બરેનું કહ્યું હોય તે ક્ષમા કરજો. મહેતાજી પોતે પણ સુદામાને અનેક વાર કૃષ્ણજીતા પામતો, પાચ્યા નરતા લજવાતો, પાછો ફરતા કાઢ ન આપ્યું માટે કરેલ પામતો દર્શાવે છે, અને ભગવાને ન માગ્યા છતા પણ સર્વસ્વ આપ્યું એવી તેમની ભક્તપરાયણતા અને મહત્તા ગાય છે નયા ધ્વનિત કરે છે મહેતાજી જેવો ભક્તપ્રિ એમજ કરે એ સ્વાભાવિક છે, તેને સુદામાની દરમજન નથી, તે તો જે ભગવાનનો પોતે ભક્ત છે તેના

સુધુના ગાનમાં વિધીન છે. ભક્ત, પોતે પોતાક વિષે કાંઈ એ વિચારે તે તેના મનથી પાપજ છે. પ્રેમાન દે પણ એજ, માર્ગ લીધે છે અને મહેતાજીએ જે વાત યોગમાં કહી છે, તે વાત તેણે, પોતાના શ્રોતાવર્ગની રુચિને અનુસરી (કારણ કે તે પ્રસિદ્ધ કથા કરનાર હતો) વધારે વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરી છે. ભક્તના અવિશ્વાસથી શેર પરિણામ થાય છે તેજ દર્શાવવાનો મુખ્ય આશય છે, અને મહેતાજીએ જે વાત,

“ એક રેણી રેલા વન વિશે આપણે, સરપણ ભાગતાં મેધ આવ્યો ” એટલા સ્પર્શથી સૂચિત કરી છે, તે વાત પ્રેમાન દે વધારે સ્પષ્ટતાથી સુદામાએ ‘કૃષ્ણથી છાની રીતે ચણુ ખાધેલા એમ કહીને પ્રકટ કરી આપી છે. અને એજ પાપથી સુદામા દરિદ્રી હતો; તે પાપ,

“ ગોમતી સ્નાન કરી કૃષ્ણજી નિરખીયા પુણ્ય પ્રકટ થયું પાપ નાહું ” એમ કહી મહેતાજીએ સૂચવ્યું છે, ને પ્રેમાન દે વિસ્તારેલું છે. ભક્તને અવિશ્વાસ હતો, સમ્પ્રભાવે કરીને સમાનતા માનવાથી ટૂંપણતા આપી હતી, તે જતી રહી એટલે સાક્ષાત્કાર થયો. એ ટૂંપણતા ઉપજવવામાં સુદામાની શ્રી વાસના રમે કારણ હોય એ સ્વાભાવિક છે અને તેટલે અશે અમો વિવેચકની કલ્પનાને મળતો છીએ. આ પ્રકારે આ આખ્યાનનું મુખ્ય તાત્પર્ય અમને સમજાય છે, એટલે રા. જટિલના વિવેચનનું દૃષ્ટિબિંદુ અમને વાસ્તવિક લાગતું નથી, અને સુદામાની કે તેની રૂઝીની રીતિકૃતિનાં પ્રણાલિયામાં સકામ નિષ્કામ શક્તિ બધે બેસાડવાનો વિવેચકનો આધાર પણ અસ્થાને લાગે છે. જેમ છે તેમનું તેમજ એ કાવ્ય વધારે રસવાળું છે, સકામનિષ્કામના વિવેચનથી તે રસમાં વૃદ્ધ થતી જણાતી નથી.

‘દૃષ્ટિબિંદુમાં આવો ફેર હોવાથીજ વિવેચકને પ્રેમાન દેની કૃતિ મહેતાજીની કૃતિ કરતાં ઉત્તરતી લાગી છે. અમે કહીએ છીએ તે દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં ઉભયેની કૃતિ સારી લાગત, અને જે તકાવન છે તે શ્રોતાના આધિકાશનુસાર યોગ્યથો સમજાત. વિવેચકે દૃષ્ટિબિંદુ બદલી નાખીને પ્રેમાન દેની કલ્પનાના બહુક ડિવલ્પ પસંજો સામાન્ય અર્થવાળી કહીઓની-ટીકામાં પણ થાલવાં પાત કંઈ છે.

“ જટુપતિ નાથ તે મિત્ર છે તમ તણા, જાઓ વેગે કરી કૃષ્ણ પાસે ”

આ ઉપર વિવેચક લખે છે “ કૃષ્ણ અને જટુપતિ નાથ એ કદાચ ઉડી અર્થ સં-કલ્પનાથી સંકળાયા હોય એમ લાગે છે. સુદામાજીના દેવ કૃષ્ણ અધિપતિના દ્વલદાતા છે. જાણે કિયદ રીતે પણ કવિથી યાત્રાભેદ જળનાથો હોય એમ જાણાય છે. સુદામાજીને સુક્રિદાતા દેવના ભક્ત બનાવ્યા લાગે છે, પત્નીને સુક્રિદાતા સાથે દ્વલદાતા એવા દેવનાં ભક્ત બનાવ્યાં લાગે છે ” ઇત્યાદિ. અર્થ કયો છે કે “ તમ તણા તે મિત્ર જટુપતિ નાથ છે. ” અમને તો એમ લાગે છે કે “ જે પ્રસિદ્ધ જટુપતિનાથ તે તમારા મિત્ર શ્રીકૃષ્ણ છે, સમર્થ છે, તેની પાસે જાઓ ” એટલોજ અર્થ છે. વળી “ પતિ ” અને “ નાથ ” એ શબ્દ એક અર્થનાં છતાં સાથે કેમ લખ્યા છે એવી શંકા કરીને વિવેચક તે ઉપર પાડિ-ત્વ કરે છે, પણ અમને તો એમજ લાગે છે કે અવર્તીતના અલ્પવીરચરિતમાં “ ભા-નીપત્રે ” એવો પ્રયોગ છે તેના જેવો જટુપતિનાથ એ પ્રયોગ છે. ‘ભવાની’ એટલે

બધ જે જિન તેની પત્ની અને પાછા તેના પતિ, કહેવા એ પુનરુત્થિત કે દોષ જેવું છે, પણ બધાની એટલે પાર્વતી એવો લોકમાં અર્થ થઇ ગયો છે તેથી બધાની પતિ એટલે પાર્વતીના પતિ, શિવ, એમ પ્રયોગ થઇ શકે છે. તેમજ જદુપતિ એટલે કૃષ્ણ એવો લોકમાં અર્થ પ્રસિદ્ધ છે તેથી જદુપતિ જે વિષ્ણુના અથવા આપણા નામ છે એમ જણાવવા જદુપતિ નામ એવો પ્રયોગ થઇ શકે છે.

“ કરશે કરુણા પ્રભુ દીન જાણી ”

એમાં ‘દીન’ શબ્દ વિવેચકને “ વિષમ ” જણાય છે. “ એ વિષમતા જે વિચારે તથા શકાય, પ્રથમ એ વિચારે કે પૂજનીય દેવ પાસે પૂજક પોતે ક્ષુદ્ર હોય; ધીન એવા વિચારે કે ભક્તિમાન દુધને ‘ દીનતા ’ શોચનીય ન હોય, ‘ અભક્તિભરત્વજ ’ શોચનીય હોય. આવો બેઠ તપાસતાં કદાચ ‘ કરુણા કરશે પ્રભુદીન જાણી ’ એમ બોલી નિષિષ્ણો એમ પણ કહેતાં હોય જે અભક્તિભરત્વને શોચનાર નામ કદાચ આપણી દીનતા નહિ સમજી શકે પણ ભક્તિને વશ થયેલ દેવની નજરે તે જણાશેજ. ” આવી કલ્પના આ ‘દીન’ શબ્દ ઉપર “ વિદ્યાર્થીએને ” આ કાવ્ય સમજાવવાની ટીકામાં ચાલેલી છે. આટલા બધા પાડિત્યને ન સમજનાર દોષ સામાન્ય માણસ પણ કહી શકશે કે ‘ પ્રભુની કરુણા ’, ‘ દીનતા ’ વિના આવતીજ નથી, ‘ અદીન ’ અદઃકારીને પ્રભુ મળતાજ નથી, આપણે દીન-પ્રભુપરાયણ-છીએ, માટે આપણા ઉપર કરુણા કરશે એટલેજ અર્થ છે. બાકનું સ્વાસ્થ્ય દીનતા છે, ત્યાં “ વિષમતા ” અને તેના પરિહારના વિસ્તારનો અવકાશ એમને સમજતો નથી.

મહેતાજીએ જે વાત સુદામાના અવિશ્વાસથી સુદામાના મુખમાં મૂકી છે કે :

“ નરપતિ નવ પ્રીતે પ્રીત જુનો ”

તે, કેવલ દુનીયાવાસીના દૃષ્ટાન્તને લક્ષમાં રાખી રાજાએ જુનો પ્રીતિને જોળખી શકતા નથી ને યાદ લાવતા નથી, માટે કૃષ્ણ મને જોળખે કે ન જોળખે તેથી નહિ જાઉં, એટલા તાત્પર્યથી મૂકી છે; પણ દલિર્જિદુજ દેવની નાખવાથી વિરોધક લખે છે કે “ આ વાક્યનો વિચાર કરતાં એવો વિચાર સામેલ રાખવાનો છે જે પ્રીતને જુનો કરનાર અપિષ્ઠ પોતેજ છે. પોતે પ્રીત જુનો કેમ થવા દીધી ? જવાબ ” કલ્પ દિ. ”

“ ઇદ્ર કુબેરથી અધિક વૈભવ કયો રૂઝિભણી કર મૂલો શીય નાગી,

એક રહ્યાં અમે, એક બીજા લોકે, ભક્તને અદાળક દાન કરતાં ”

તાંદુલ ભગવાને ખાવા માડ્યા ત્યારે રૂઝિભણીએ કાચું જલ્દો, બહારથી એવું ખતાવવા કે અમને પણ ખાવા આપો, પણ અંદરનો એવા હેતુથી કે અમારે માટે હવે કાંઈક તો રાખો ? સુદામાને બધું આપી દેતો કે શું ? આટલું સ્પષ્ટ તાત્પર્ય છે, અને પ્રેમાનંદે વિસ્તારથી તે કહી બતાવેલું છે. આ ઉપર વિવેચકે જે વિવેચન પૃષ્ઠ ૫૧ થી ૫૪ સુધી વિસ્તાર્યું છે તે અને ઉતારવા સ્થલ નથી, પણ તેમના દૃષ્ટિ બિંદુના એક ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત રૂપ છે.

ઉપોદ્દાતમાં ભક્તિનો અર્થ કરવાનો પ્રયાસ છે અને ભક્તિનો અર્થ “ અનુશીલન ” એટલેજ કયો છે. ‘ અનુશીલન ’ એ તો ક્રિયા છે એટલે શાનું અનુશીલન તે જાણવાની

અપેક્ષા રહે છે; તેમજ ભક્તિમાં જે પૂણ્યતા હોવી જોઈએ, સમર્પણની પૂણ્યતા હોવી જોઈએ તે અર્થ પણ 'અનુશીલન' માંથી નીકળતો નથી. ભક્ત પોતાની ભક્તિના વિષયને 'દેવ' નહિ પણ પરમેશ્વર—સર્વસ્વ—માને છે એ પણ કહેવા જોઈએ; કારણ કે 'ધર્મ' ને બદલે વિષેયકે સર્વત્ર 'દેવ' શબ્દજ વાપર્યો છે.

આમારા સમજવા પ્રમાણે સુતાચાર્યચિન્તા હાલ વિષે આવો ગત ભેદ છતાં વિવેચકની અર્થબદ્ધશક્તિ, સૂક્ષ્મ દષ્ટિ, અને કાવ્યનિરુચિ સર્વ રીતે સ્તુતિયાન છે.

૨

સંગીત,

(અનુસંધાન 'પૃષ્ઠ ૫ થી)

આમ—મૂર્છના—તાન

મૂર્છનાનો જેને વિષે આશય છે એવા સ્વરસમૂહને આમ કહે છે. જેમ ધણા લોકો નીં એક નિવાસને ગામ કહેવાય છે, તેમ ધણી મૂર્છનાના આશય રૂપ સ્વરસમૂહને આમ કહે છે એમ સંગીત રતનાકરમાં લખ્યું છે. આમનો આ કરતાં ખીજ પ્રકારનો અર્થ શ્રુતિ વિષેની અંધામાં અપાઘ ગયો છે. એ આમ પૃથ્વી ઉપર તો બેજ કહેવાય છે, પર્ણ, અને ગંધમ. ત્રીજો જે ગાંધારઆમ તે દેવલોકનો આમ છે એમ મનાય છે. પર્ણ આમમાં પંચમ સ્વર પોતાની અત્યંત શ્રુતિ ઉપર અવિદ્યુત રીતે રહે છે, ગંધમ આમમાં તે ત્રીજી શ્રુતિ ઉપર જમ્બ વિદ્યુત થાય છે. અથવા પર્ણ આમમાં ધૈવત નિશ્રુતિ હોય છે, ને મધ્યમ આમમાં અત્યંત શ્રુતિ* હોય છે. ત્રાપમ અને મધ્યમની, એકેક શ્રુતિને ગાંધાર પકડે, તથા પંચમની છેલી શ્રુતિ ઉપર ધૈવત રાગભવ અને દ્વિતતની છેલી ઉપર લેખ પર્ણની પહેલી ઉપર નિપાદ સમભવ, ત્યારે તે ગાંધાર આમ યથોક્ત હોય. આમ આટલા ત્રણ છે, એ ત્રણમાંના કોઈ એકનો આશય કરીનેજ પ્રત્યેક રાગની ચીજ ગાઈ શકાય છે. એ કરતાં વધારે આમ યથ શકતા નથી.

સાતે સ્વરના આરોહ કે અવરોહનો જે પ્રકાર તે મૂર્છના કહેવાય છે. જેનાથી સ્વરને મૂર્છા થાય છે તેનું નામ મૂર્છના એમ એ શબ્દનો અર્થ જણાવે. સ્વરનું સ્વરૂપ મૂર્છિત યથ ભવ, પણ સ્વર બદલાઈ ભવ નહિ તેવો જે પ્રકાર આરોહ અવરોહમાં સમગ્રાય છે તે મૂર્છના જણાવી. પ્રત્યેક આમમાં સાત સાત મૂર્છના યથ શકે છે, માટે ત્રણે આમની મૂર્છના મળીને એકવીસ મૂર્છના થાય છે. પર્ણ આમમાં ઉત્તરમન્દ્રા, રગની, ઉત્તરાયતા, શુદ્ધ પર્ણ, ૧, મત્સ્ય રીકૃતા, અધકાન્તા, અભિરુદ્ધગતા, એ સાત મૂર્છના થાય છે; મધ્યમ આમમાં સૌવીરી, હારિણાશ્વા, કસોપનતા, શુદ્ધ મધ્યા, ગાર્ગી, પૌરવી, દૃષ્યકા એ સાત મૂર્છના થાય છે. ગાંધારઆમમાં નેલા, વિશાલા, સુમુખી, ચિત્રા, ચિત્રવતી, સુખા, આલાપી, એ સાત મૂર્છના,

* એટલે પંચમની એક શ્રુતિને રથાને ધૈવત સમભવ છે, તેથી તેના ચાર શ્રુતિ હોય એમ લાગી છે. ત્રણ શ્રુતિ તો ધૈવતની પ્રસિદ્ધ છે. આગળ વિદ્યુત ભેદ સમભવ્યા છે ત્યાં જોવું.

થાય છે. પઠ્ઠા અને મધ્યમ ગ્રામની મૂર્છનાઓ વિસ્તારથી સંગીત યોગમાં જતાવેલી છે, પણ ગાંધારગ્રામ વિશે તેો વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો નથી. અર્થાત્ ગાંધારગ્રામ વિશે આ ઠરતાં વધારે માહિતી મળતી નથી.

શુદ્ધ મૂર્છનાને તાન કહે છે. પઠ્ઠા ગ્રામમાં પઠ્ઠા રહિત મૂર્છના થાય ત્યારે સાત તાન થાય છે, મધ્યમ રહિત મૂર્છના થાય ત્યારે સાત થાય છે, પચ્ચમહીન મૂર્છના થાય ત્યારે સાત થાય છે, અને નિષાદહીન મૂર્છના થાય ત્યારે પણ સાત તાન થાય છે; એમ પઠ્ઠા ગ્રામમાં એક સ્વરથી રહિત એવાં જોને પાડવ કહે છે તે અઠ્ઠાવીસ તાન થાય છે. મધ્યમ ગ્રામમાં પણ પઠ્ઠા રહિત મૂર્છનામાં સાત તાન થાય છે, મધ્યમ રહિતમાં સાત થાય છે, ગાંધાર રહિતમાં સાત થાય છે, એમ એકવીસ પાડવ તાન થાય છે. એમ જ આમૂનાં પાડવ તાન ઓગણપચાસ થાય છે.

જેમ છ સ્વરના તાનને પાડવ કહે છે તેમ પાંચ સ્વરના તાનને ઐડવ કહે છે. પઠ્ઠા ગ્રામમાં સ-પ-હીન મૂર્છનામાં સાત તાન થાય છે, દ્વિતી એવા ગાંધાર અને નિષાદહીનમાં પણ સાત થાય છે. રી-પ-હીનમાં પણ સાત થાય છે, એમ એકવીસ ઐડવ તાન થાય છે. મધ્યમ ગ્રામમાં રી-ધ હીન મૂર્છનામાં સાત સાત થાય છે, ગાંધાર નિષાદ હીનમાં સાત થાય છે, એમ ચૌદ ઐડવ તાન થાય છે. ઉચ્ચ ગ્રામમાં ઐડવ તાન પાંચોસ થાય છે. પાડવ, ઐડવ અને મળીને ૮૪ તાન થાય છે. જેમાં પાડવ અને ઐડવ તાન છે તેનાં સંપૂર્ણ એકસે સાતે સ્વરનાં પણ તાન થાય છે.

જે મપૂર્ણ મૂર્છના છે કે અસંપૂર્ણ મૂર્છના છે તેને ઉપરી રોત્તેલવાથી કૂટ તાન થાય છે. એકેક મૂર્છનામાં પૂર્ણકૂટ તાનની સંખ્યા ૫૦૪૦ ની થાય છે; એમ સર્વ મૂર્છનાનાં કૂટ તાન ૨૮૨૨૪૦ થાય છે. અપૂર્ણ મૂર્છનાનાં તાન પણ એમ જણી શકાય છે. સર્વ મળી તાન સંખ્યા ૩૧૭૯૩૦ આપી છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તાન અનંત છે. પ્રસ્તાર કે જોને કમ કહે છે તે કરી જોવાથી તાનના પ્રકાર માત્ર સમજાય છે, પણ એ વિગત ધણો બારીક હોવાથી અત્ર આપ્યો નથી. તાનનો ઉપયોગ ગાવામાં થાય છે; ને કાંઈ સારા ઉસ્તાદ પ્રાપ્તેથી તે સમજાય છે.

એક સ્વરથી બીજા સ્વર ઉપર જતાં સ્વરનો જે પ્રકાર થાય છે તે તે ગમક કહે છે. * નાદ, શ્રુતિ, સ્વર, ગ્રામ, મૂર્છના, તાન, પ્રસ્તાર, ગમક ઇત્યાદિ જન્યવા પછી સ્વરોની યોજના કરી તેમાંથી જુદા જુદા રાગ બાંધવાની ક્રિયા પણ જણી શકાય છે. સ્વરોની યોજના કેવી કેવી રીતે કરવી તે સંગીતે ધણા બારીક વિચાર છે; ક્રીયા સ્વર કેવે પ્રકારે ગોઠવવાથી સારો જમાવ થશે કે અલંકાર થશે તે પણ વિચારી શકાય છે; પરંતુ એ બધો વિષય બહુ મુશ્કેલ હોવાથી આપ્યો નથી. સ્વરની આવી રચના કરવામાંથી જુદા જુદા રાગ પેદા થાય

• બહુ ખેતની વાત છે કે સંગીત વિશે સારા સારા ઉસ્તાદોને પૂછતાં પણ ગ્રામ, મૂર્છના, ગમક, અદ, અંશ, ન્યાસ, ઇત્યાદિ વિષયોનો શાસ્ત્રીય રીતે લખાય તેવો પુસ્તકો મને મળી શક્યો નથી. અયોગ આધારે જે ને કાંઈ લખ્યું છે તેથી મને સંતોષ નથી. કાંઈ ખતાવતો તેો ઉપકાર માનીશ.

છે. એવો કોઈ પણ આવાજ નથી કે જેમાં કોઈને કોઈ સ્વર આવતા ન હોય, પણ ગીતના ઉપયોગમાં હેઈ શકાય અને મનને રંજન કરી શકે તેવી જે સ્વરયોજનાઓ તેમને રાગ કહેવાય છે. કોઈ રાગમાં સ્વરનાં, કોઈ છ સ્વરના ને કોઈ સાતે સ્વરનાં બને છે, ને તેમને ઔડવ, પાડવ, કે સંપૂર્ણ એવાં નામ આપે છે. એ સિવાય અસંપૂર્ણ અને સંકીર્ણ એવા પણ બે લેદ-યાંય છે. જેને આરોહ અવરોહમાં સાતે સ્વર લાગે એવાં રાગને સંપૂર્ણ કહે છે; છ લાગે તેને પાડવ કહે છે; પાંચ લાગે તેને ઔડવ કહે છે; આરોહ કે અવરોહ એકમાં જે ખડિત યાય તેને અસંપૂર્ણ કહે છે; અને કોઈ બે રાગની મળીને એક રાગ યાય તેને સંકીર્ણ કહે છે. એ ઉપરાંત હરેક રાગ અને રાગણીની માંજ એટલે તે રાગની છાયાવાળો, પણ કાંઈક જુદો રાગ, એવો પણ પ્રકાર યાય છે.

હરેક રાગના બધારણમાં જે સ્વર આવે છે તેમાંના કેટલાકને ગ્રહ સ્વર કહે છે, કેટલાકને અંશ કહે છે, કેટલાકને ન્યાસ કહે છે. ગીતને આરંભે જે સ્વરનો પ્રયોગ યાય તેને ગ્રહ કહે છે, જેને અંશ કહેવાય તેજ ગ્રહ છે, પણ એટલો બેદ છે કે અંશ છે તે વાદીજ હોયો જોઈએ, ગ્રહ વાદીજ જોઈએ એવો નિયમ નથી. જે ગીતમાં રંજન કરવાની શક્તિ લાવતો હોય અને વારંવાર આવતો હોય તે સ્વર અંશસ્વર કહેવાય છે. ગ્રહને અંશ વિશે ઉસ્તાદોની એવી સમજ છે કે જે અંશસ્વર છે તેની જે સ્વરની સાથે મધુરતા ઉપજાવે તેવી ગાંઠ પડી ગઈ હોય છે, અને તે માંઠ બરાબર આવે તોજ રાગ ઉપજે છે, તેને ગ્રહ કહે છે. આ સમજવું પણ ચર્ચાર્ય છે. જેનાથી ગીતની સમાપ્તિ યાય તે સ્વરને ન્યાસ સ્વર કહે છે. આ ત્રણના પણ ધણાક પ્રકાર છે, અને એ ત્રણ કરતાં સંન્યાસ, અંપન્યાસ, વિન્યાસ, એવાં ખીમ પણ બેદ છે જે અત્ર ગણાવ્યા નથી. સંગીતના અંથોમાં રાગસ્વરપ બતાવ્યાં છે. તે સારા ઉસ્તાદ પાસે સમજવાં જોઈએ. (આગળ ચાલુ)

૩

‘દુષ્યન્ત અને શકુંતલા

(અનુસંધાન મતવર્ષ પૃષ્ઠ ૧૫૬ થી)

(મળેલું)

“જયારા પરત્ર છે, અને વળી સુરજન હાજર નથી” રાજનું અન્તઃકરણ વિચારના ગતિમાં પુકારી ઉઠ્યું.

ગાઢવ્યના શબ્દે સૌંદર્યના વિચાર કરનારને દુભાગ વિચારના નવા વમણમાં ઉતારી પાડ્યો; એ વમણે પોતાની વિષમતાનો વિનિમય કરીને, રાજને વિધિની વિચિત્ર ઘટનાનું ઇન્દ્રજાલ બતાવી દીધું. જાણે સાગરનાં ચંદ્રચુબી તરંગોનો અધોપાત અન્તઃદ્રષ્ટોના વિલાસશીલ ફળનું હૃદયવિહારી નિર્માણ, પર્વતનાં બન્ધ-શિખરોનો હિમસંકર્ષ એવું એવું એની નજર આગળ તરતું હોય તેમ, એ ઘટનાની વ્યક્તિભૂત શકુન્તલાને શુ યોગ્ય નહિ હોય, એમ વિચારતાં રાજને હરિણોની સહવાસિનીમાં પરત્રતા પૂર્ણપણે ભારી આવી. અને એવું હૃદય એની સુકિતના માર્ગે જોણતું નિરાશા બ્રહ્મી વળ્યું, દૃષ્ટિઅન્યતાને બાંધી પડ્યું.

“ ત્યારે મહારાજના પ્રતિ એનો અનુરાગ કેવો છે ? ” કેમ જાણે રાજાની દયાપાત્ર સ્થિતિ હૃદયમાં ઉતારી હોય એમ વચ્ચેમાં હુગતત્તિ માઠવ્યે હાય વ્યાપી, નિરાશાની શેવા-લથી લપસતાને, હુંભાગ્ય ચિન્તનની અધારીથી અંજલેલાને, પ્રિયતામાંનાં સૌહાર્દનું નવું પ-ગૃથિયું બતાવ્યું; ત્યાં તરતાં પુનઃ સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય એમ રાજા બોલ્યો.

“ તપસ્વી કન્યાઓ કુદરતથીજ સુખી હોય છે, તથાપિ.

“ હું અભિમૂખ થતાં દૃગ સંવરી,

હૃદય અન્ય મિશે દિગ્મતને કાધું;

વિનય મંત્રિતવૃત્તિ દત્તી છતા

મદન તો ન વધ્યો; ન દહી શક્યો.

ન્યાયાસન સમક્ષ શપથ લીધા હોય તેમ અલ્પ પણ જુદું ન વદાય એની સાવધાની રાખતો, અનુભવમાં ઉતરેલનો યથાનુભવ ઉત્તર આપતો, રાજા એટલું બોલી માઠવ્ય બણી બેઠો રહ્યો. માઠવ્ય બિચારો કેવા મંભીર ન્યાયાસન આગળ એનો રાજા ઉભો છે તે સમજી ન શક્યો. તથાપિ એને બેઠનું હતું એટલું તે સમજ્યો. શકુન્તલાના વર્ણવેલ વિભાવમાં રાજાગત રોહના અંકુરને એ સમજી ગયો; પણ જાતે એટલું સ્વભાવ પ્રગણે વિષમ સદ્-મજ્યો ને રાજા મદન વધ્યે એને રડે છે. એવી સમજને અનુરૂપ બોલ્યો.

“ ત્યારે જોતાં વાંતનેજ ત્હારા બોલામાં તો ચઢી નજ બેસત ” તીવ્ર ન્યાયાસન આ-ગળ હજી કાંઈ બોલવું બાકી રહી ગયું છે એમ સામરતો, તથા રખેને એને પ્રકટ ન કરતાં પોતે મજેલ આદરને અપકાર કરી નાંખે એવી બીતિ રાખતો, રાજા એના મિત્રના બોલ-ની દડવાશનો લેશ પણ મંદણ કર્યો વિના જુખાનીમાં આગળ વધ્યો.

“ પરસ્પર છુટાં પડતાં વિનયથી પણ ભાવ સવિશેષ એ આર્યોએ જુતાવ્યો હતો ” કારણકે

“ દર્ભાંકુરે ચરચનું તલ બેધું, એવા

નિમિત્તથી સુતનું થંભી જતાં જતાં એ

‘ શાખાધું’ વચ્ચે મુ‘યાયુ’ કહ્યું સખીને,

ને ગૌર પૂણું સશી શુ’ સુખદું બતાવ્યું ”

પવિત્ર પરમ પવિત્ર રાજા ત્હારો મિત્ર તો ત્હારાં વચન સાંભળીને દસે છે. એનો મનોભાવ તો મને તેવો હોય પણ અમારાથીતો તને ધન્યવાદ આપ્યા વિના ચાલવાનું નથી. દર્શન આપતાંજ વિચારને કાઢી છતર જનમાં અસત્ય આરોપ કરવાનો બધ પ્રદર્શ સેત ધો, સેનાપતિના પ્રસંગમાં તેં સાધુચરિતાના હૃદય તને જે નમસ્કાર આપ્યો, અને ત્હારા મિત્રના પ્રસંગમાં શકુન્તાના એમને જે નિષ્પક્ષપાત ન્યાયથી તેં કણુલ કીધો, તે ત્હારા સંસ્કારની, પવિત્ર સ્નાનની નિર્મલતાનાં સૂચક છે. જે અનુપમ સૌદર્યનો આચારે તને રાગ થયો છે, તેના ઉપભોગને તુંજ સર્વ રીતે લાપક છું. ત્હારા સિદ્ધાંત એની સુકુમા-રતાને સૌહાર્દતાને, મનોમતતાને, એના પુણ્યના સમુચ્ચયરૂપ એના રૂપને કોણ સારક આપશે ? આ ત્હારો મિત્ર તને કહે છે.

“ત્યારે યદ્યજ્ઞો તૈયાર, મને લાગે છે કે મહારાજે તપોવનને ઉપવન બનાવી આપ્યું.”

એટલે તે ધર્મસ્થાનને ઉપભોગસ્થાન બનાવ્યું છે; તે સુગંધ તપસ્વીકન્યાને ગ્રેમ દે-
રાક્ષથી બેતાં શીખવ્યું છે; તે હવે એના પૂર્ણ ઉપભોગના ઉપાય લે. એ વયનો એ ત્હારા
મિત્રની આત્મર હસ્ત દર્શાવતાં હો, કે પછી ત્હારા હૃદયની દસોટી કરતાં હો એ એ પોતે
જાણે. અમે તો એટલું કહીશું. આ તપોવનની હમતામાં ઉપવનની મધુરતાને આવાહન
કરનાર ગુણ છે. તો જે તને આંકના યોગમાં પડેલું નવમલિકાકુસુમ યાગે છે તેનો સદ-
ગંધ લેવાને તનેજ દે છે; તેનો સદગંધ પૂર્ણ તનેજ સમજશે.

“સખે, કેટલાક તપસ્વીઓ મને જાણી ગયા છે, તો વિચાર, કેવા નિમિત્તથી એક
વાર પણ આપણે આશ્રમમાં વસી રાહીશું.”

ઉપાધિના સ્વીકારને નિરૂપિ સૈદ્ધંત કેમ જાણે ઉપાધિના દાહમાહમાં ઉપભોગ આપ-
વાની ના કંઠી હોય, તેમ રાજા દુષ્યન્ત, મિત્રને પડખે રહી, તરસ્યાં નયન દારવા ધારતાં
વિચારમાં પડ્યો. કાલે જેણે નિરૂપણ કરી તરસને આટલી બધી વધારી આપી હતી
તે નયનો અત્યારે આવી અનુભિમાં વિકસી રહ્યાં; અને એમ ધણું કે જે અમૃતના ઝરાના
ખાતર હૃદય પર ચઢી જઈ આ સર્વ છતરં દન્ત્રિયગ્રધુઓને હું એની જાંઘરા ડોને પેલી
ઉપાધિ ત્હારા જેટલી સ્વતંત્રતા નહી રહેવા દે.

“રાજાએને વળી નિમિત્ત શાં, અમારા વિચાર ધાન્યનો છુટો ભાગ આપો એ.”

ઉપાંચતો કીક બતાવ્યો માહવ્ય, હવે તો ફક્ત રાજાને દૃઢ હોય એનીજ ખામી. તે
ત્હારી કમ્પોઝિતો દાહાગેત પ્રથમ પૂછ્યો છે; ત્હારું દૃઢ્ય જે રાંકાને હીંદોળે ચઢ્યું છે તેનો
હવે સદસાગ્ર અધોપાત ધવો વેતેજ, એમ અમે માનીએ છીએ. દારણકે સૈદ્ધંતનાં સિંધુ
વિષે કીક કરતાં મતરેણે જેવાં હસતાં ત્હારા મિત્રનાં નયનો તિરસ્કારથી ધગી ઉઠતાં જણાય
છે જેમ આસપાસ સ્વચ્છંદ ખેલતાં બચ્ચાંઓને કોષ પારધિ જલમાં ફસાવવાની તૈયા-
રીમાં હોય અને તે જેમ કોષ સિંદને જણાતાં તે ગાંઘ ઉઠે તેમ રાજાનો આત્મા એકાએક
ગાંઘ ઉઠે છે.

“મૂરખ એના રક્ષણને બદલે તો બીજે ભાગ મળે છે, જે રત્નરાશિથી પણ વધા-
રે કીમતી છે.”

ઉપજે વર્ણુમાંથી જે ફળ, તે તો ક્ષયશીલ છે

અહીંથીજે મળે ભાગ, તપરાશંસ; અક્ષય્ય તે.

વાંચનારાં માહવ્ય તો ચૂપજ રહે છે પણ તું બોલ; હવે શું બોલી શકે તેમ છે? શક-
ન્તલાના સ્વરૂપનો એના મિત્રને શબ્દમિત્રવડે સાક્ષાત્કાર કરતાં રાજા દુષ્યન્તે જે દૃઢ્ય-
રોગ બતાવ્યો, તેને લક્ષી તુને કાંઈ કાંઈ વિચાર એ રાજાને વાસ્તે આવ્યા હશે. કે હવે
રાજાને મોહમાંથી તારનાર કશું નથી, હવે એનું દૃઢ્ય એના ધંધલતી પ્રાપ્તિ અર્થે મરે તે
કરશે. એ તારા કહેવાને હવે કેટલો અંવક્ષણ છે. બોલ અમને તો લાગે છે બે તારાથી
કે અમારાથી બેશં પણ રાજા દુષ્યન્તનું હૃદય આપવામાં ઉતાવળ મંઈ તો, જે રથાને અ-
ત્યારે મોહવને રાજા મુકે છે ત્યાં આપણે પણ જવું પડશે. આપણી નબળાઈનું અનુમાન

બાંધતાં બાંધતાં તું આ રાજાનું આત્મબલ માપી જો. જો એ બલ કેવા હૃદયમંદિરરત્ન હોયું જોઈએ, કે નો પલને આપણે અને લોકો પણ મનોવશતાની પલન લેએ છે તેજ પહે આનાથી સારાસારતાનું તીક્ષ્ણ માપ તમનું નથી, એના આત્માની વિકંગલતા પ્રતિ નસમાં પુલી ઢી છે. કેમ જાણે વિશ્વના અવલોકને હજીવા ખીજી નરસિંહરૂપ જગદગુ હોય.

“આપણી તો અયંસિદ્ધિ થઈ”

અરે આ પ્રહારરૂપ કાણે ધાર્યું? અવાજ પાછળથી સંભળાય છે, અને રાજાના કાંન પણ ત્યાંજ છે.

“સ્વરની શાન્તિ અને ધીરપણું જોતાં તો તપસ્વીઓ હોવા જોઈએ”

આ દ્વારપાળ આગ્યો એ શું કહે છે જોઈએ. શું રાજાની ધારણા સાચી છે?

“મહારાજનો જય હો. આ એ ઋષિકુમાર પ્રતીદારજૂમાં વાટ જૂએ છે.”

અરે રાજાની ધારણા સાચી ઠરી. ત્યારે હવે એના પ્રવેશને વિલંબ શો હોયજ? એના માનના ખાનર હૃદયનું શું જ જાણનાર મૂરખ કહેવાયો તેને સર્વ અનુકૂલ જ હોય. જો જો દેહની વિકરાલતા દેવી પ્રસન્ન ભગ્યતામાં બદલાઈ ગઈ.

“ત્યારે તો વિલંબ કર્યા સિવાયજ એમને અત્રે લાવ” દ્વારપાળને આજ્ઞા મળી.

“જેરી આજ્ઞા” દ્વારપાળ ચાલ્યો.

“આમ આમ બાંધ્યો” ઋષિકુમારને માર્ગદર્શક સૂચના કરતી દ્વારપાળની વાણી થતી હોય એમ લાગે છે.

એ તપસ્વીઓ દાખલ થાય છે. એમનાં અન્તઃકરણ રાજાની પ્રસન્ન આકૃતિ નિહાળતાંજ દ્રવી પડે છે. જુઓ એમનો એક કહે છે.

“અહો દ્યુતિમત્ત છતાં પણ આના પાસે હૃદયને જવાનો રિશ્વાસ રહે છે; અથવા ઋષિમાંથી અતિ ભિન્ન નહિ” એવા રાજાના વિષયે આ યોગ્યજ છે દ્વારણ કે.

સ્વીકારી છે વસતિ પણ જો આશ્રમે “સર્વજોગ્યે;

રક્ષાયોગે તપ પણ પ્રતિદિન એ સાધતો રે;

એનાં કીર્તિ કવન કવિને ગીત સ્વર્ગે ચઢાવે;

તાપે ત્રાજે તુલિ તુલિતતા; આ સદ્ગુણવલ્લે

“શું આજ છન્દનો સખા દુષ્કન્ત, ગેલમા

“ખીજી શું”

“ત્યારે તો”

આશ્રમે શું? હૃદયી-શમ અખિલ પૃથ્વી

આના જુગ્મગ્નજ એકથી જોગવાયે

ને દેવ વૈરથી જળન્તી સુરાંગનાઓ

આના ધનુશુ-હરિવન્દનુ વારી જાઓ.

પુશામતને ન સર્ગલેનાર અને વિશ્વના પૂજાર્પદ ઋષિઓ ન્યાયે આ પ્રમાણે

રાજદર્શનથી આત્મોદ્ધારને અવકાશ આપતા હતા ત્યારે તેઓ રાજાના છેક નજીક આવી

પહોંચ્યા. બન્ને જોતી હાયા.

‘મહારાજનો વિજય હો.’

રાગએ પણ આસનથી લડી માનવચન કર્યો.

“આપને અભિવંદન કરું છું”

(અપૂર્ણ),

૨
ધર્મ

૧

અભ્યાસ

(અનુસંધાન પલ ૪૭ થી)

આત્માનાત્મવિવેક અને ધર્માનુવર્તનભોગવિરાગથી જે ચિત્તની વૃત્તિ આત્માકાર થતી જાય છે તેને પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાને અભ્યાસનીજ અપેક્ષા રહે છે સાધનો સંપાદન કરવાનો હેતુ એ છે કે ચિત્તની પરમશુદ્ધિ થઈ તેને અહાકાર કરવામાં વિશેષ આવે નહિ મનુષ્યને જેટલું જેટલું જ્ઞાન થાય છે તેચિત્તની વૃત્તિરૂપ છે. શરીરના અનુભવથી કે મનના અનુભવથી પણ ‘જ્ઞાન થયું’ એમ જે કહેવાય છે તે ચિત્તવૃત્તિજ છે. ચિત્તવૃત્તિ એટલે ચિત્તનો પરિણામ. જ્ઞાનમાત્ર ચિત્તપરિણામ ગણવા વૃત્તિ છે. આ વૃત્તિઓના સ્વરૂપને ઓળખી તેમનો વિવેક કરતે કરતે વૃત્તિસહિત ચિત્તનો અધિષ્ઠાન જે પરમસત્ તેમાં વિલય થઈ જાય એ સિદ્ધ કરવાનું છે. એનેજ સમાધિ કહે છે

વૃત્તિસ્વરૂપને વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવાને અર્થે ચિત્તના સ્વરૂપનો કાષ્ઠક વિવેક આવશ્યક છે સત્ત્વ રજસ્ તમસ્ એ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાને કીધે ચિત્ત પણ ત્રિગુણાત્મક છે. જેટલો જ્ઞાન, પ્રકાશ, આનંદ, આદિ વ્યાપાર છે તે સત્ત્વનું કાર્ય છે, પ્રવૃત્તિ, રાગ, દ્વેષ, લોભ, ક્રોધ, ઇર્ષ્યા રજસ્નું કાર્ય છે, અને મોહ, આલસ્ય, જડતા, પ્રમાદ, નિદ્રા, ઇર્ષ્યા તમસ્નું કાર્ય છે. ત્રણે ગુણમાંથી એકેક કે બેબે ન્યૂનાધિક હોય કે સમાન હોય કે મુખ્યોપસર્જનભાવે હોય તેથી કરીને ત્રણ ગુણના અનેક પ્રકાર થઈ શકે છે, જેથી ચિત્તની વૃત્તિઓ પણ અસંખ્ય વિવિધ વલક્ષણ પ્રકારની સંભવે છે પણ તેમાં જ્યારે સત્ત્વનું પ્રાધાન્ય હોય અને રજોગુણ તમોગુણ સમાન હોય ત્યારે ચિત્તને ચોગસિદ્ધિ, શુદ્ધ વિષયોપભોગ, ઇર્ષ્યાદિ વૃત્તિઓ અનુભવાય છે, જ્યારે સત્ત્વ અને રજસ્ કરતા તમોગુણનું પ્રાધાન્ય થાય છે ત્યારે અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય, ઇર્ષ્યાદિ વૃત્તિઓ ચિત્તને અનુભવાય છે; જ્યારે સત્ત્વનું પ્રાધાન્ય રહી રજોગુણ તમોગુણ સમાન રહે એવી સ્થિતિમાં ચિત્ત હોય છે ત્યારે ધર્મ, ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય આદિ વૃત્તિઓ ચિત્તમાં હૃદય પામે છે, અને કેવલ સત્ત્વમાત્રમાજ વિરમતુ પ્રકાશમાન ચિત્ત અહાકાર થવાને ચોગ્ય થાય છે. ચિત્તની, ગુણયોગે કરીને, અને ત પ્રકારની વૃત્તિઓ કહી છે તથાપિ પ્રમાણ, વિષય, વિકલ્પ, નિદ્રા, અને સ્મૃતિ જેવાંય વિભાગમાં વૃત્તિમાલનો સમાવેશ કરેલો છે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શબ્દ, એ પ્રમાણ; જે વસ્તુ જે પ્રકારે ન હોય તેને તે રૂપે જાણવા રૂપ મિથ્યાજ્ઞાન તે વિષય; જે જે

પુ. નથી તેને વ્યવહારને અર્થે તેવું કહેવું પડે, જેમકે પ્રજાનો ધર્મ ચૈતન્ય છે, જેને વસ્તુ તે પ્રજાને ધર્મજ છે નહિ, અર્થાત્ અધ્યાશય ને વિકલ્પ; અર્થાત્ પ્રત્યયનો આશય કરનાર વૃત્તિ તે નિદ્રા; અનુભવમાં આવેલા વિષયનો અસપ્રમેય (જુસાધ ન જર્વાપણ) તે સ્મૃતિ. એ પામે પ્રકારની વૃત્તિઓ કિંવદ એટલે અવિદ્યા* આદિ કારણોને લેધને જેમની પ્રવૃત્તિ હોવાથી ક્ષેપકારી છે તેવી કિંવદ, તથા શુદ્ધિગત સત્ત્વમાંથી રજસ્ તમસનો વિનાશ સાધનાર હેતુએ કરીને જેમની પ્રવૃત્તિ છે તેવી અકિંવદ, એમ બે પ્રકારની છે. કિંવદવૃત્તિથી ચિત્તની શાન્તિમાં ભંગ થાય છે. અકિંવદથી કિંવદને સમાવવી અને અકિંવદને પુનઃ વૈરાગ્ય અને અભ્યાસથી સમાવવી, વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહેવાય ગયું છે, અભ્યાસનું હવણું કહેવાશે.

આવી વિવિધ પ્રકારની વૃત્તિનું સ્થાન જે ચિત્ત તેની પાંચ અવસ્થા રહે છે; ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર, નિરુદ્ધ રજ્જેશુબ્ધના પ્રાધાન્યે કરીને સર્વદા ભિન્ન ભિન્ન વિષયોમાં ખટકતું અસ્થિર ચિત્ત તે ક્ષિપ્ત કહેવાય. તમોશુએ કરીને બીજા એ શુભનો અભિભવ થવાથી અત્યંત પ્રમાદ આસર્ય, જડતા-નિદ્રા-માં પડી રહેલું ચિત્ત મૂઢ કહેવાય. બહુ બહુ પ્રકારે અવ્યવતા હોય, પછી તે સ્વાભાવિક હોય કે વ્યાધિ આદિ વિક્ષેપકારણોને લેધને હોય, તથાપિ ક્વચિત્ ક્વચિત્ જેમાં સ્થિરતા આવી એકાગ્રતા અનુભવાય તે ચિત્ત વિક્ષિપ્ત કહેવાય. એકજ પ્રત્યયપ્રવાહ ઉપર જેની વૃત્તિમાત્રની સ્થિરતા છે તે એકાગ્ર ચિત્ત કહેવાય. જેની વૃત્તિમાત્રનો નિરોધ થઈ ગયો છે તે ચિત્ત નિરુદ્ધ કહેવાય. વૃત્તિમાત્રનો નિરોધ થયો તેનેજ યોગશાસ્ત્રમાં સમાધિ કહે છે. એ સમાધિ ક્ષિપ્ત અને મૂઢ ચિત્તને તો સંભવતો નથી, વિક્ષિપ્તને કદાચિત્ સમન્વય પછી તે સમાધિ કહેવાય નહિ. સમાધિનો અર્થાત્ યોગનો આરંભ તો એકાગ્રતાની દશામાંથી થાય છે, ને તેનો પરિપાક નિરુદ્ધાવસ્થામાં નીપજે છે. પગલું ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થવાથી શુદ્ધતા અનુભવવી એમ કહેવાયું તાત્પર્ય નથી, બ્યારે

* અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, આભિનિવેશ, અવ્યક્ત, મહત્, અહંકાર, પંચરત્નાત્ર જે આઠ જે અનામ છે તે ઉપર આત્મશુદ્ધિ કરવી તે અવિદ્યા; યોગોએને સુલબ એવાં જે અશ્વિમાદિ આઠ ઐશ્વર્યેત્યાં સુધીના વિષય તે પ્રેયસ્કારી નથી છતાં તેમને વિશે એશ્વોશુદ્ધિ કરવારૂપ જે આઠ પ્રકારનો મોહ તે અસ્મિતા; યોગસાધન કરીને અદ્ધ સિદ્ધિ તથા શબ્દાદિ વિષયોને પ્રાપ્ત કરી ભોગ ભોગવીશ એવી જે ઇચ્છા તે રાગ; આવી ઇચ્છાથી પ્રવૃત્તિ કરતાં કોઈ હેતુથી વિદ્યન આવે તે વિદ્યન ઉપર જે ક્રોધ તે દ્વેષ; આ પ્રકારે પ્રાપ્ત થયેલું અશ્વિમાદિ ઐશ્વર્ય કદાન્તે વિનાશ પામશે એવો ત્રાસ તે આભિનિવેશ. ચેત્સંબધે આ પાંચનો જે અર્થ કયો છે તે સામાન્ય વિષયો પરત્વે પણ અધિકારીએ ઘટાવી લેવો. આ પાંચ વૃત્તિઓનેજ તમસ, મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર અને અવતાર્ભિન્ન એવાં નામ અનુક્રમે આપવામાં આવે છે. આવાં જે અવિદ્યા આદિ કારણોથી પ્રમાણાદિવૃત્તિની પ્રવૃત્તિ તે કિંવદ છે, ક્ષેપકારી છે, કેમકે તેનાથી શાન્તિ, આયુષ્ય, ભોગ એ બધાય છે. ક્ષેપકારી પ્રવૃત્તિથી કર્મ થતાં તેનો વિપાક (=ફલ) થાય છે, અને વિપાકથી આશય (=વાસના) બધાય છે, જે પુનઃ કર્મ કરાવે છે. કિંવદવૃત્તિનો વિપાક ભૂતિ એટલે ઉત્તમાધમ, સશક્ત અશક્ત જન્મ; દીર્ઘ, લઘુ, શુભિત; અને સુગદ્:ખ આદિ ભોગ, એવો થાય છે.

વૃત્તિનો પરમ નિરોધ થાય ત્યારે તે નિરોધ બાવપર્વવમાથીય યથા જોઇએ, સર્વના અધિ-
કારરૂપ બ્રહ્મને વિષે વૃત્તિમાત્રનો નિરોધ યદ્યપિ વૃત્તિમાત્રના સાક્ષીરૂપે બ્રહ્મનો સુક્ષ્માત્મ
અનુભવ આવે તો જોઇએ. એ પ્રક્રિયા આગળ કહેવાશે. અત્ર તો વૃત્તિનો નિરોધ સાધવા
જેટલું સામર્થ્ય શા પ્રકારે આવી શકે તે સમજાવવાને અર્થે ચિત્તના સ્વરૂપનો વિવેક
આપણે આરંભેલો છે.

જ્યારે ચિત્તની વૃત્તિમાત્રનો નિરોધ થાય છે ત્યારે તે સમાધિ કહેવાય છે. એ સમા-
ધિ વિતર્ક, વિચાર, આનંદ, અને અસ્મિતા તે ચાર પ્રકારનો થાય છે. ચિત્તની વૃત્તિઓનો
નિરોધ કોઇ સ્વરૂપ પદાર્થના—મૂર્તિ આદિના—સાક્ષાત્કારને વિષે થાય તે વિતર્કસમાધિ છે;
સ્વપ્નને મૂકી તન્માત્ર, મહત્, અબ્યક્ત પર્વત સદ્બળો જેમાં સાક્ષાત્કાર છે તે વિચારસ-
માધિ છે; સાક્ષાત્કારમાત્રના આનંદથી ચિત્તને રિંગે જે સુખ અનુભવાય તે આનંદસમા-
ધિ છે; અને ગૃહીતા જે આત્મા તેની સાથે શ્રાદ્ધ જે શુદ્ધિ તેને એક દરી નાખી આઠ ભાવ-
પૂર્વક સાક્ષાત્કારને અનુભવે તો અસ્મિતાસમાધિ છે. આ સમાધિને સંપ્રગાત કે સખીન્ન
સમાધિ કહે છે. જેમાં વૃત્તિમાત્રનો અસ્ત સાધવાનો પ્રયાસ છે ને જેનો અપરિપાક વૃત્તિમા-
ત્રનો નિરોધ છે તે સમાધિ અસંપ્રગાત અથવા નિર્બાજ કહેવાય છે.

સમાધિનો લાભ વૈરાગ્ય અને અભ્યાસથી થાય છે. વૈરાગ્ય આપણે કહી આવ્યા.
પુનઃ પુનઃ વૃત્તિની એકાગ્રતામાં દૃઢ સ્થિતિ કરવાનો યત્ન તે અભ્યાસ. એ અભ્યાસ જેમ
શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, પ્રજ્ઞા, એટલાએ સદવર્તમાન રહે છે તેમ બહુ ફલદાતા થાય છે; તથા વૈ-
રાગ્યનો સંવેગ જેમ જેને વધારે તીવ્ર તેમ તેને તેટલું સત્તરસમાધિરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.
સમાધિ પ્રાપ્ત કરવામાં મુખ્ય વિઘ્ન નવ આવી પડે છે; વ્યાધિ, સ્થાન, સંશય, પ્રમાદ, આ-
લસ્ય, અવિરતિ, પ્રાન્તદર્શન, અલબ્ધભૂમિક્તવ, અનવરિચત્તવ. સરીરગત વાર્તાપિત્તાદિ
ધાતુ અને ખાધા પીધાના રસ તેની વિષમતાથી યદ્યપિ આવે તો વિલેપ તે વ્યાધિ. મુદિયો
સ્વકર્તવ્ય કરી ન શકે તે સ્થાન. આમ હશે કે આમ હશે એવું જીભયકોટિને સંસ્પર્શ
જ્ઞાન તે સંશય. સમાધિનાં સાધનો ન આદરવાં તે પ્રમાદ. કદાચ એ કરીને કાયાનું ગૌરવ
અને તમોણું કરીને ચિત્તનું જાડય તે આવસ્ય. વિષયોની ભાવનાથી કે તેમના સંસ્પર્શથી
ચિત્તને વિષે તેમની તૃષ્ણા થયાં કરવી તે અવિરતિ. ભિષ્માગ્રાન તે પ્રાન્તદર્શન. સમા-
ધિનો નિરોધક્ષણ પ્રાપ્ત ન થાય તે અલબ્ધભૂમિક્તવ. સમાધિલાભ થયે સને ચિત્તનું
તેને વિષે સ્થિર રીતે ન ટકવું તે અનવરિચત્તવ. આ નવ વિલેપના સદાકારી ખીજ પાંચ
વિલેપ છે; અર્થાત્ વિલેપવાળા ચિત્તમાં એ પાંચ દેખાઈ આવે છે: દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય,
અંગમેનયત્વ, આસ, પ્રશ્વાસ. આધ્યાત્મિક (સરીરમાં ચનાર વ્યાધિ આદિ તથા મનમાં
ચનાર આધિ આદિ), વ્યાધિદૈવિક (શ્રદ્ધા ખીજા આદિ), વ્યાધિજૈતિક (વ્યાધિ આદિ)
એ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખ, અર્થાત્ જેને દૂર કરવા પ્રાણીઓ નિરંતર મથે છે તે દુઃખ.
ધ્મજનો વિધાત યતાં ચિત્તનો ક્ષેત્ર તે દૌર્ભનસ્ય. જેનાથી અંગે ક'પે ને ક'વાવનાર
કારણ તે અંગમેનયત્વ. ધ્મજા ન સને પણ જહારનો વાણ અંદર. આકર્ષાય કે અંદરનો
જહાર જર્થ તે આસ અને પ્રશ્વાસ.

આવી દોષભાજની વૃત્તિઓનો નિરોધ યાગ્ય અને સમાધિ સ્થિર થઈ શકે તે અર્થે શા શા પ્રયોગ દર્શાવેલા છે. તથા સમાધિલાભનું શું ફલ છે તે હવે કહીશું. એટલા પછી આ પ્રકારે ચિત્તનો અને ચિત્તવૃત્તિનો વિવેક જણાવ્યાથી અદ્વૈતઅભ્યાસમાં શો લાભ થવાનો સબત્ર છે તે વિચારીશું. જે પરમપ્રતિભા વિવેકનૈરાગ્ય પછી વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે, તેના ઉપોદ્ધાનરૂપે ચિત્ત અને ચિત્તવૃત્તિનો આ પ્રકારનો વિવેક બહુ ઉપયોગી છે. (આગળ ચાલુ)

થીઓસોશી.

(ગયા અંકથી સમાપ્ત)

થીઓસોશી એ નામની ભાવના ઉપર જે જે આક્ષેપો પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તથા તેને અનુસારે અત્યંત દેશોમાં કરવામાં આવે છે તેનું નિરાકરણ થઈ રહ્યું. એ નિરાકરણને પરિણામે એમ સ્પષ્ટ થયું છે કે જગતના પ્રવાહની આધુનિક જે સ્થિતિ છે તેને ઉત્તરોત્તર શુભ પ્રતિ પ્રેરવાને અર્થે થીઓસોશી એ નામધારી ભાવના અથવા તેવી કોઈ પણ ભાવના, જેથી પ્રાચીન ચૈતન્યવાદ ઉપર આપણી શ્રદ્ધા પુનઃ ચોટે, તેની સંપૂર્ણ આંવ-સ્પર્શતા હતી વિશ્વવ્યવસ્થાના નિગૂઢ નિયમોને અનુસરી સમયે સમયે વિવિધ કલ્પનાઓ અને ભાવનાઓ જગતની વૃત્તિઓ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવે છે અને વિશ્વના પરિવર્તોને અનુકૂળ સ્થિત્યતરો ઉપજાવી આપે છે. પીશ વર્ષના પરિણામોથી થીઓસોશી એ નામધારી ભાવનાને જે સાર્વત્રિક ગણવાનાં કારણો આપણને મળી આવતાં હોય, તે ભાવનાના ઉદ્દોષાથી થતા લાભ આપણે જોઈ આવ્યા તેમ ખરેખરા લાભજન હોય, તે થીઓસોશી પણ વિશ્વવ્યવસ્થાના નિગૂઢ નિયમોને અધીન ઉદ્ભવતા અનેક પરિણામમાંનો એક બળ્ય પ્રકાર છે એમ માનવું યોગ્ય કહેવાશે.

કોઈ પણ ભાવના આ પ્રકારે પ્રાદુર્ભાવ પામવાને પરિપક્વ થતાં તેને યોગ્ય, સમય અને સામગ્રી પણ ઉભી થાય છે. ધણીક મહોટી વાતો એક એક માણસના મનમાંજ રપુરેલી સારી કલ્પનાઓમાંથી ઉદ્ભવી છે. ઝડ ઉપરથી એક ફલના નીચે પડવામાંથી ન્યુટન જેવા મહાત્માના મનમાં ગુરુત્વાકર્ષણનો મહાનિવમ સ્પુરી આવ્યો હતો; અદા-દાનીના અવલોકનમાંથી વોટના મનમાં વરાળનો ઉપયોગ કરવાની વાત સુઝી આવી હતી. મુરત્વાકર્ષણ અને વરાળ જગતના વિચારોમાં તે વ્યવહારોમાં જે મહાત્ પરિવર્તો ઉપજાવ્યા છે તેની કલ્પના કરતી પણ અશક્યવત્ છે. કોણ માને કે સર્વને પોતા આગળ તાણી જવાને સમર્થ એવા મહાસત્તાને તેમના મૂલ આગળ જોઈએ તો ત્યાં પૂર પાળી પણ ભાગ્યે હોય છે. વિશ્વવ્યવસ્થા એવી છે. સાદામાં સાદાં, નીચમાં નીચ, અને અપ્રમિદમાં અપ્રમિદ એવાં રચનામાંથી ધણાં બંધ પરિણામોનો ઉદ્ભવ થાય છે. જેના જન્મ સમયે બહુ ધામધુમ થાય છે, વાદિત અને કામ્પાઉસના ઉત્સવ વચ્ચે જે જન્મે છે, તે ધણું કરીને હુંકું આપણું ભોગવે છે; જન્મ સમયે જેની કોઈ ગેજીનું એ કરવું નથી તેજ, ધણું કરીને, માફી વધે પડાયતાં સર્વની ગણનામાં આવી જાય છે.

શીઓસોશી એ નામધારી બાવનાએ આજ-પર્યંતમાં જે કાંઈ કર્યું છે તે તેને વિશ્વની આવી નહોતી વાતોના વર્ગમાં ગણવાને પૂરું છે કે નહિ એ વિષે હજુ મતભેદ હોવાનો સંભવ છે, તથાપિ સુદ્ધમદ્દિષ્ટી વિક્ષેપકારને એવાત સ્વીકાર્યા વિના છૂટકો નથી કે એ શાંતનાએ મનુષ્યદૃષ્ટના ગૂઢમાં ગૂઢ પ્રચાહાને કોઈ પ્રકારે, અવશિષ્ટ રીતે પણ, નવો રંગ ચઢાવ્યો છે, નવો માર્ગ બતાવ્યો છે, નવો વેગ આપ્યો છે. જગતના પ્રતિનિધિ અથવા જનસમાજના નાયક હોવાની યોગ્યતા ધરાવનાર વિચારકો, શોધકો, તત્ત્વજ્ઞો, લેખકો, નીતિ નિયમ ધડનારા, શિષ્ટજનો, અને ધર્મ ગુરુઓ તથા રાજપુરુષો, સર્વના મન કોઈ નવાજ, વક્ત્રનમાં ઉતરવા લાગ્યાં છે. શીઓસોશી એ બાવનાનેજ સાક્ષાત્ દારણ રૂપે સ્વીકારવાને ધણાક રાજા નહિ હોય, કેમકિત તેની સાક્ષાત્ દારણતા સિદ્ધ કરવી પણ કઠિન હશે, તથાપિ વીગ વર્મ પહેલાંનો સમય સુધરેલી દુનીયાંનો વિચારપ્રવાહ અને આજનો વિચારપ્રવાહ, તેની તુલના કરી જોઈશું તો જેતલ તેમાં ઉમેશવાથી ઉમય વચ્ચે અંતર પડેલો સમજાશે ને તલ શીઓસોશી અથવા તેના જેવી બાવના વિના ખીંગુ નીકળશે નહિ. ગુરુતાકર્મ્ય કે વરાળ એમણે જે મહાન પરિણામો ઉપજાવ્યા છે તેટલી પ્રસિદ્ધિ શીઓસોશીના બાવિમાં હોય એવું આપણને લાગે છે, તથાપિ બલિષ્ઠને રહેવા દેણ ભૂતભૂતના આધારથી ખેલતાં પણ ઝોગણીસમા શતકના છેલ્લા પાદમાં ઉદ્દગચેલી આ જાળ્ય બાવના વિશ્વને સંસ્કાર આપનારી મહા બાવનાઓમાંની એક છે એમ કહ્યા વિના તો સાધેજ નહિ.

ત્રણસો વર્ષ ઉપર જર્મનીનિવાસી મેસ્મર અને રીખનબેક જે પ્રયોગો કરતાં અને પ્રાણ-વિનિમયથી રોમાઢિ નિદ્રિત ચવાતું તથા ગુપ્તતા ઉપજાવવાતું બતાવતા તેને, નિદ્રિતામાં અને પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં અગ્રણી મનાવવી પારીસની પાઠશાલાના પડિનો તિરસ્કારપૂર્વક હસી કહાડતા. તેજ રચાને આજ મેસ્મેરિઝમથી ઉપચાર કરવાનાં ઔષધાત્રય સ્વપાયાં છે. આ-બડોટ અને કર્મ ધર્મની વાતો કરતાં હિંદુઓને વહેળી કહી હસી કહાડનારા પણ આજ ચંબી ગયા છે. એ ઉપદામ અને અગ્રદાતા સમયમાં પ્રેતાવાદનના ચમત્કારોનો પણ પ્રાદુર્ભાવ ચુરપમાં ચયો હતો. અમેરિકાના યુનાઇટેડસ્ટેટ્સમાં તેમ ઇંગ્લંડ આદિ મુરખના દેશોમાં તે પ્રવર્તેલો હતો. વર્તમાન પગેમાં એ વિષયો ઉપદાસપૂર્વક, અગ્રદાસહિન, પણ ચર્ચાના લાગ્યા હતા. ન્યુયોર્કના એક પત્રવાળાએ ત્યાંના રહિશ અને ત્યાંની સરકારી નો-કરીમાં પ્રતિષ્ઠિત અધિકાર બોગવતા પ્રામાણિક પુરુષ કર્નેય એલ્કાટને એક રચાને ચતા આવા ચમત્કારોનું અવલોકન કરી પત્રને માટે વર્ણન લખી મોકલવા સારું મોકલ્યા. તે રચાને અવલોકન કરતાં કર્નેયનો નિષ્ણેષ ધયોકે એ ચમત્કારો સત્ય છે. એવામાં રશીઆના ખાનદાન કુટુંબમાં જન્મેલી, રશીઆની લશ્કરી નોકરીના એક અમલદાર સાથે નામ-માનના લક્ષ્મી જોડાયેલી, વસ્તુતઃ કુમારિકા જેનીજ મોડમ બેલેવેસ્કી જેના અંગમાં ધણાક ચમત્કારિક બનાવો બનતા જણાયા હતા, જે સાતેક વર્ષ સુધી શુભ ચર્ધ જઈ કોકેમ-સમાં તેના ધણીનો નિવાસ હતો ત્યાંથી કાણુ જાણે હિમાચલમાં કે ક્યા રહી આવી હતી, તે ફરતી ફરતી અમેરિકામાં કર્નેય જ્યાં હતા ત્યાં એના એજ ચમત્કારો જોવા ગઇ. તેની દાનરીથી પ્રેતાવજનના ચમત્કારોમાં ધણાક ફેરફારો થયા હાજ્યા, અને એજ જણાતું આ-ત્મ કે બેલેવેસ્કી પોતાના સંકલ્પમાવથી એ ચમત્કારોને અમર કરી લે છે, અથવા

તેવા નવા ચમત્કારો ઉપજવી શકે છે. આ વિષયે વાદવિવાદ અને ચર્ચા કરતાં કુર્નલ અને બેલેવેટ્સ્કી વચ્ચે શિષ્ય શુર જેવો બાવ બંધાયો, અને ઉભયે ન્યુચોર્ક આવીને રહ્યાં. બેલેવેટ્સ્કી તો ચમત્કારિક વાર્તાઓ અને જ્ઞાનનો અધ્યાત્મીક પદાર્થવિજ્ઞાન અને તરતશાસ્ત્રના પણ જ્ઞાનનો—મંડાર જણાતી, તેની વાણી ભવિષ્યને પણ સ્પર્શતી હોય એમ લાગતું, અને તેની પાસે ચમત્કારોનો તો પારજ નહતો. તે એમ કહેતી કે હિંદુમાત્રમાં વસતા મહાત્માઓ કે જે જનસંગાજના શુભનેત્ર્યે યુગેયુગ લક્ષ રાખે છે, તેમણે મને અત્ર મુખી આવી કુર્નલને મળવાની આજ્ઞા કરી છે, ને આપણે ઉભયે ગળી એક મંડલી સ્થાપવી એ તેમનો હુકમ છે. આ અને એના પ્રકારની ચર્ચા-જેની સર્વાંશે સત્યતા વિષે કુર્નલ યોગદોષ્ટ અધિપિ પણ આપણને ખાતરી આપે છે—તેમાંથી ૧૮૭૫ની સાલમા ન્યુચોર્કમાં પાંચ સાત માણસોએ એક મંડલી સ્થાપી, ને તેનું નામ “ યીઓસોશીયલ સોસાયટી ” રાખ્યું.

અધ્યાત્મજ્ઞાનના શોધની જિજ્ઞાસાના આવેશમાં કુર્નલે નોકરી છોડી દીધી, ધરખાર પુત્ર પરિવારનો ત્યાગ કર્યો, અને બેલેવેટ્સ્કી સાથે હિંદુસ્તાન આવવાનો વિચાર કર્યો. મુંબઈના કેટલાક વેપારીઓ પાસેથી સ્વામી દયાનંદની વાત સાંભળી તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી, તેઓ મુંબઈ આવ્યાં. સ્વામી સાથેનો સંબંધ થોડક દિવસે સાચી બધ પડ્યો, મુંબઈના જે વેપારીઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખી આવેલાં હતાં તેમના તરફથી કેવો અશ્વતોષ મળ્યો, મુંબઈથી યીઓસોશીયલ મચક મદ્રાસ લઈ જઈ હિંદુસ્તાનને જ યીઓસોશીયલ મુખ્ય અને પ્રથમ સ્થાન સા પ્રકારે નક્કી કર્યું, યીઓસોશીનો પ્રસાર આખી દુનીયાના દેશે દેશમાં તે પછી ક્યારે ક્યારે ને કેવી રીતે થતો ચાલ્યો, વચમા વચમાં અંદર અંદરના તમોમુણ જન્ય વાસનાના વિકારોના ક્લેષ દરાસ કેમ પેદા થવા ને શખી ગયા, એ આદિ વાર્તાઓ યીઓસોશીના છતિહાસનો વિષય હોઈ, જેને જોવી વાચતી હોય તેને સહજે મળી શકે તેમ હોવાથી, અત્ર ચર્ચવાની આવશ્યકતા નથી. બેલેવેટ્સ્કીના લોકાંતરને પણ આજ પાંચ વર્ષ થઈ ગયાં છે, તે પછીના અનેક વિગ્રહોનો પણ અંત આપી ગયો છે, અને આજે યુરપ, અમેરિકા, આસ્ટ્રેલીયા, ન્યુઝીલેંડ, જાપાન, હિંદુસ્તાન, આફ્રિકા આદિ દેશોના સુધરેલા વિભાગમાત્રમાં યીઓસોશી એ ભાવના અનુભવી રહી નથી. ૧૮૭૮માં એ કન મંડલી હતી તેની આજ ૪૨૮ મંડલીઓ સર્વે મળીને થઈ છે, એ મંડલીએ પોતાના વિચારોને પ્રવર્તીવવા રચેલા અર્થો બેઢખર કરતાં વધારે છે. પ્રમુખ કુર્નલ આવકોટ આવા ભવ્ય ફલનો પરિપાક વિચોક્તવા અને ભોગવવા આર્થાપિ પર્વત પુણ્યશાલી જીવન ભોગવે છે. જડવાદનો પરિત્યાગ કરી ચેતનનો સ્વીકાર થવાનાં ભવ્ય પરિણામનાં આ સુચિન્દ છે.

એ મંડલી સ્થપાઈ ત્યારથી આજ પર્વત તેના હુકમમાં કશો ફેર પડ્યો નથી. દેશ, વાત, જાત, વર્ગ, ધર્મ, પંથ, સંપ્રદાય, રંગ, વર્ણ, આદિને લેઈ મનુષ્યો પરસ્પરનો દ્રેષ કરે છે તેથી વિચને મહા દાનિ થઈ છે, એ વાત લક્ષમાં રાખી સર્વ ધર્મ અને સર્વ વર્ણનો આશ્રય એકનું એકનું ચેતન્ય છે, એવો પરમ સ્વીકાર કરી, આ મંડલ એવા હુકમ રાખે છે કે:—

(૧) વિશ્વમાત્રમાં આત્મશાંતિ વિસ્તારવે; સર્વ સગતા અને સમાનતાની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરતા દરાવતા રહેવું.

(૨) ધર્મે આદિ નિમિત્તે કલ્પ કરવાનું કારણ નથી. ધર્મેમાત્ર એકતા એક સત્યને વિ-
લોકવા અને પામવાના, એધિકારીનુસાર, પ્રકાર છે. માટે સર્વ ધર્મોના વિચાર, અભ્યાસ
રાખી તેના મૂલ્ય સત્યને પામવા યત્નવાન રહેવું.

(૩) જૈતન્યનો સ્વીકાર કરવાથી મનુષ્યના આત્મામાં જે જે નિગૂઢ સામર્થ્યો અને શ-
ક્તિઓ સમગ્ર તેમનો અભ્યાસ કરી તેમનો પરિપાક સિદ્ધ કરવા યત્ન રાખવો.

આ ઉદ્દેશોનો પ્રથમ ઉદ્દેશજ વાસ્તવિકે મુખ્ય ઉદ્દેશ છે અને તેનો સ્વીકાર કરનાર
વ્યક્તિમાત્રને એ મ'હત્ત્વમાં પ્રવેશ મળી શકે છે. કોષ પણ ભાવના તેને સ્વીકારનારાં સ્ત્રી
પુરુષોના વિચારોના પરસ્પર વિનિમયથીજ પુષ્ટ અને બુદ્ધવાન થઈ જંગમને કલ્યાણકારી તી-
વરી શકે છે એ સુવિદિત છે, અને એવા સંઘાતનું બીજા આ ભાવનાને અર્થવાને અર્થે, જન-
સમાજનું આ માર્ગે કલ્યાણ હઝઝતાં સ્ત્રી પુરુષોએએ, આ મ'હત્ત્વમાં સામીક થઈ એ તેમનું
કર્તવ્ય છે. આમાં કોષએ પોતાનો ધર્મ કે વર્ણ આશ્રમ આચાર મૂકી દેવો કે કોષ નવો
ધર્મ કે મત સ્વીકારવો એવી વાતજ નથી; માત્ર આ ભાવનાની સાહાંધ્યથી અને તેના પ્ર-
કાશથી, જે કોષ પોતાનું હોય તેને વધારે કલ્યાણકારી, શુભાવહ, અને પૌતાના જીવનને ઉ-
ચ્ચતમ કરી શકે તેવું બનાવી લેવાનું છે. પરમ કલ્યાણમય, રાગરોષ રહિત, શુભ, ઉચ્ચ-
તમ જીવિત ગાળવાને આ ભાવના ઉપરાંત, પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોત પોતાની ચિત્તશુદ્ધિ માટે
જે કંઈ અપેક્ષિત હોય તે બનાવનારી પણ એક મ'હત્ત્વી આ મ'હત્ત્વના અંતર્ગત રહેલી છે,
ને તેનાથી પણ જેને હઝઝા હોય તેને, થીઓસોફીમાં પ્રવેશ થઈ પછી, અનેક રીતે લાભ
થઈ શકે છે. આ મ'હત્ત્વી આ પ્રકારે કેવલ આત્મોન્નતિ, આત્મભાષ, અને વિશ્વમાત્રના ક-
લ્યાણનો વિસ્તાર કરવાને અર્થે જૈતન્યભાવનાને સર્વના આગળ લાવવા યત્ન કરે છે; કોષને
ચુરુ કે પૂજ્ય માનતી નથી; સત્યના માર્ગમાં સર્વે સર્વને સહાય થાય છે. સત્ય કરતાં અન્ય
પરધર્મ નથી, એ તેનો સિદ્ધાન્ત છે. એ સિદ્ધાન્તને અનુસરતાં સર્વ ધર્મોમાં જે પરમ
સત્ય રહેલું જણાયું છે, સાહિત્ય, શાસ્ત્ર, કલા, વેદ, પુરાણ, કુરાન, આદિમાં એ રીતે વિ-
લોકતાં, જે સગાકું છે, તે આયોમર્તના અદૈતમાં સર્વથી વધારે જણાય છે એમ પણ
હવણાં હવણાં મનાતું જાય છે; પરંતુ તેથી થીઓસોફી તે વેદાન્ત છે જે ક્રીસ્તીઆનારી છે
કે બૌદ્ધ ધર્મ છે, એમ કાંઈ કહી શકાય નહિ. જે જૈતન્યભાવના અને આત્મવિસ્તાર તેના
સિદ્ધાન્તમાં મૂલ્યવૃત્ત છે તેજ થીઓસોફી છે; તે સર્વ ધર્મરૂપ છે ને કોષ ધર્મરૂપ નથી. જ-
નસમાજે એ અથવા એવી માધુનાનો આશ્રય કરવાનો આ ખંડી અપૂર્ણતા સમય છે.

૩

રાજ્ય.

૧

બારમી દિંદી નેરાનલ કોન્ગ્રેસ

(ગંધુ)

દિંદી પ્રજાના હકસાચીને પ્રજાની માગણીઓ અને જરૂરીઆતો સરકારના કાન-
ખર લેઈ જવાને જે દેશહિતકારી પુરુષોએ કોન્ગ્રેસની સ્થાપના કરી છે; તેમના મનમાં

તે 'મ'નુષ્યો બારમે વાર્ષિક હરણ કાકતા ગહેરમાં સંપૂર્ણ ફૂટેલ સાથે પાર પડ્યો જાણીને ફેટલો હળ થયો હશે, તેનું તોલન તો કોઈ સ્વદેશ હિતેચ્છુનેજ શક્ય ગઈ. કેટલાએક સરકારી અમલદારો અને કોંગ્રેસનો હેતુ નહિ સમજેલી સુસલમાન પ્રજા તેમની તરફથી 'મુકવામાં આવેલી હરકોને દૂર કરીને પૂર્ણ વિજય મેળવનારતા અંતઃકરણનો આનંદ ખીજી શું સમજી શકવાના છે! દેશમાં દુકાળ અને મરકીતી આવડતો, પ્રજાની નિર્વેન સ્થિતિ અને સરકારી અમલદારોની જેર મહેરમાની મેળવવાનો ભય, એ સંપન્ન વેદીને પણ કલકતા શહેરમાં લગભગ ૭૫૦ પ્રતિનિધિઓ દેશના દૂરના ભાગોમાંથી ભેગા થયા હતા. દેશબંધિતાનાં ખીજી અને અંકુર આ દેશમાં પણ દાદગોચર થયાં છે એના ભૂમિ ચિન્હ આથી ખીજાં કીયાં હોઈ શકે?

બારમી કોંગ્રેસનો મેલાવડો તા. ૨૮મી થી તા. ૩૧મી ડીસેમ્બર ૯૬ સુધી એમ આર દિવસ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રતિનિધિ ઉપરાંત આશરે ૫૦૦૦ તમાશગીરો ભેગા થયા હતા. તેમાં પાર્લામેન્ટના પ્રસિદ્ધ રેડિકલ મેમ્બર મી. કેનિંગ્ઝ પ્રાન્તોના ગાંઠ ચીફ કમીશનર મી. ગુડરીજ તથા ખીજી બે ત્રણ મુસ્લીમીયન ગૃહસ્થો અને સુસલમાન પ્રતિનિધિઓ પણ હાજર હતા. આયકાર દેનારી કમીટીનું પ્રમુખ સ્થાન કલકત્તાની હાઇ કોર્ટના ખાજી ચીફ જસ્ટીસ મી. રોમેશચંદ્ર મિત્રને આપવામાં આવ્યું હતું. પણ પોતાની નાકુરસ્ત તખીયતને લીધે તેમનાથી સભામાં હાજર થઈ શકાયું નહિ. તેથી તેમનું લેખિત ભાષણ બંગાળના પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થ ડૉ. રાશબિદારી ઘોસે વાંચી સંભળાવ્યું. તેમાં જસ્ટીસ મિત્રે જણાવ્યું કે આખા ભારતવર્ષના દેશહિતકારી પ્રતિનિધિઓને માન આપવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યાથી મને આતિ ધણે હળ થયો છે. તમને આયકાર દેવામાં કલકત્તા શહેર ખીજાં શહેરોથી ઉતરશે નહિ. પરંતુ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ સરકારનું નાવ સીધું ઉતારવામાં મદદ કરવાને બેગા થયા છે. કેટલાએક જેર સમજીતીથી ધારે છે તેમ સરકારના કામમાં હરકત કરવાને આ સભા સ્થાપવામાં આવી નથી. કિંહુ અને સુસલમાન પ્રજાના લાભ એક ખીજીથી વિરૂદ્ધ હોઈ શકે નહિ; અને એકજ રાજાના રક્ષણ તલે વસતી અને એકજ કાષ્ઠથી બંધાયેલી પ્રજાઓ જુદી જુદી કોમની બનેલી હોય તોપણ એકજ સામાન્ય પ્રજા છે. હિન્દુસ્તાનમાં આલતા દુકાળ વિષે વાકેફ થઈને પોતાની બાઈમંથ પ્રજાને મદદ કરવાને અને તે વિષે સરકારને વાકેફ કરવાને તેમણે કોંગ્રેસને આગ્રહ કર્યો હતો. નામદાર મહારાણી પૂરાં સાઠ વર્ષે રાજ્ય કરવાને બાગ્યચાણી તીવડમાં તે માટે તેમણે સંપૂર્ણ ખુશાલી જાહેર કરી હતી. અને પ્રતિનિધિઓને અંતઃકરણપૂર્વક આવકાર આપી પોતાનું ભાષણ સમાપ્ત કર્યું હતું.

પ્રમુખનું લાપણુ: આ વખતની કોંગ્રેસનું પ્રમુખસ્થાન પ્રસિદ્ધ સુમેલમાન ગૃહસ્થ એન. મી. સયાણીને આપવામાં આવ્યું. પોતાની કાળેલીઅતને દુરાસતાથી તે સ્થાન તેમણે સંપૂર્ણ રીતે બળવ્યું હતું. તેમનું ભાષણ ઘણી વિમતોથી ભરપુર અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. પરંતુ સ્થલ સંજ્ઞાને લીધે અને તેના માત્ર સાર નીચે આપીએ છીએ.

પોતાને આ મોટું માન આપનાર પ્રતિનિધિઓનો ઉપકાર માન્યા પછી આ મંડલની સ્થાપના કયા ગૃહસ્થોએ અને શા દેવોએ કરી હતી તેનો સુખ્ય સાર અને નિયમો

વાંચી જાણવા. આદ્ય મુસલમાન પ્રજા જે દલીલો સાબી કોંગ્રેસમાં જોડવાની ના પાડે છે તેની વિરુદ્ધ મુદ્દાઓ તેમણે જણાવ્યા. તેમણે કહ્યું કે = કેટલાએક મુસ્લમાન ધર્મને નામે અંગ્રેજી બહુવાની અને અંગ્રેજીમાં આવતી સભામાં જોડવાની વિરુદ્ધ છે. પણ તે તેમના જ્ઞાનની ખામી છે. અમલના વખતમાં મુસલમાનો ગ્રીક અને લેટીન ભાષાઓ શીખતા હતા. અને તેમાંથી પોતાની જગ્યાનમાં ઘણાં બાપાન્તરો કર્યા છે માટે, રાજ કરનાર પ્રજાની ભાષા શીખવામાં ધર્મનો બાધ નથી. કોઇ કોઇ એમ જણાવે છે કે કુરાન મુજબ રામને ઇશ્વર નેટલું જાન આપતું અને તેની વિરુદ્ધ ચલું નહિ. પણ આ દલીલ કેવલ ખોટી છે. આપણે રાજ્યની વિરુદ્ધ નથી. રામને રાજ સ્થાપવાને મદદ કરવાને અને પ્રજાની ફરીઆદો અને અસંતોષ રામને જણાવવાને કોરાનમાં કંઈ વાર્ધે નથી. આપણે રામને ઇશ્વર તુલ્ય ગણીએ છીએ, અને પ્રતિનિધિથી રાજ્ય ચલાવવાનો હક માગીએ છીએ. આ વાતો પણ ધર્મ વિરુદ્ધ નથી. પવિત્ર પેગંબરના પછીના ખલીફાઓને પણ પ્રજા ચૂંટી કાઢતી હતી અથવા પ્રજાની સમ્મતિ માગવામાં આવતી હતી. ધર્મની વિરુદ્ધ વર્તનાર ખલીફાને ખતરફ કરવાની સત્તા પણ ધર્મના આપેલી છે. કોઇ એમ વાંધો કાઢે છે કે હિંદુઓ મોટો સંખ્યામાં હોવાથી ધણે મતે કોઇ લાભ દાઢી જશે. પણ તેમ ધારણું વાજળી નથી. કારણ કે કોંગ્રેસનો એક મુખ્ય નિયમ એવો છે કે જે દ્વારા હિંદુ કે મુસલમાન પ્રજાના મોટા ભાગને વિરુદ્ધ હોય તે કોંગ્રેસમાં લાવવાનું નહિ. તો પછી તે દ્વારા મંજૂર થવાની તો આશા જ રહ્યા છે. વળી ધણા પ્રતિનિધિઓ મુસલમાન કોમના તેમાં હાજર થતા નથી. તેમાં હિંદુઓનો વાંક નથી પણ તેમનો પોતાનો છે. ખીજી મોટી બાબત તેમણે એ દાવ્ય ધરી હતી કે ગયાં ચાળીસ વરમના દરમિયાન બ્યારે વસતીમાં સેંકડે પંદર ટકાનો વધારો થયો છે ત્યારે કરના બોળનો વધારો સેંકડે ૩૫૦ ટકા જેટલો વધ્યો છે. ગ્રેટ બ્રિટનમાં માણસની સરાસરી આવક વાર્ષિક ૩૩ પૌન્ડ હતી છે, ત્યારે હિંદુસ્તાનની આવક માત્ર રૂ. ૨૭ ની છે. ગ્રેટબ્રિટનમાં માણસ દીઠ છ ટકા પડે છે, અને હિંદુસ્તાનમાં સાડામાર ટકા પડે છે. પણ તે ઉપજનાં સાધન ગણતાં ગ્રેટબ્રિટનના રહેવાસી કરતાં હિંદુસ્તાનનો રહેવાસી લગભગ ત્રણ ધણો કર આપે છે. ખરચ વધવાના દાખલા જતાંથી તે કેમ કમી કરી શકાય તેના માગો પછી જણાવવામાં આવ્યા હતા. કોંગ્રેસના એક સ્તંભ મી. મનમોહન મોસના મરણ માટે તેમજ રા. હરિલાલ હર્ષદરાય કુવના મરણ માટે તેમજ ભારે દીલગીરી જણાવી હતી અને કોંગ્રેસના કાર્યને તેમના મરણથી ધક્કેલી ખોટને માટે અફસોસ જણાવ્યો હતો. પુષ્કળ દલીલો અને આંકડાઓથી પોતાનું બાપણુ તેમજ સમાજ કહ્યું ત્યારે પ્રતિનિધિઓએ તેમને ખુશાલીના પોકારોથી વધાવી લીધા હતા.

પછી સખજેઝ કમીટી નીમીને કયા કયા દસવો સંગ્રામાં મૂકવાના છે તે નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં પસાર થયેલા દસવો આગળ અગો આપી ગયા છીએ તેજ છે, એટલે તે અત્ર ઉતાયો નથી.

કોંગ્રેસની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ, જણાવવાને સંતોષ ઉપજે છે કે દસકાની કોંગ્રેસ કમીટી ૫૦૦૦૦ કરતાં વધારે રૂપીઆ એકા કરી શકી છે અને કો-

અમનો ખર્ચ બાદ કરતાં ઇંગ્લેન્ડની કમીટીનું પ્રાઇસ દેવું વાળી દેશને શક્તિવાન થાય એટલી સીધક બાકી રહી છે.

૨

હિંદી દુકાલ

(મહેસુલ)

આ વર્ષે આમા ગરતખામાં સખત મોઘવારી ચાલે છે અને વાયવ્યપ્રાંતો ખંગાળા, પંજાબ અને મુન્નિષ્ટ પ્રવાકાના યોડાક ભોમમા તથા દક્ષિણમાં દુકાળની સ્થિતિ ચચ્ચેલી છે. રાખીજના બાવ બેવડા થઇ ગયા છે. આશા છે કે સરકાર એ ગંભીર સ્થિતિ સમજને ભૂખમરાથી લાખો માણસોના પ્રાણ બચાવશે. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં હિંદુસ્તાનના વાન-ધસરાય અને તેમના મેહસુલ ખાતાના પ્રધાન આ દુકાળને નાતુ ડપ આપવાને અને અન્યેય પરમાર્થીઓના ફંડની જરૂર નથી એમ કહેવાને હક કરી બેઠા હતા. પણ આખરે તેમણે દુકાળનું ગંભીર સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું છે અને ઇંગ્લાન્ડમાં ફંડ મેળું કરવાની રજા આપી છે. કેટલાએક એમ જણાવે છે કે સરકારની દાનત કાંઇ યુગી નથી પણ રાજ્યતંત્ર એવું સ્થાપ્યું છે કે કોઇને સીર જીવાળદારી નથી. અને ખર્ચ ધણો ભારે થવાથીજ મોઘવારી અને સંકટ ફેલાયા છે. દર વર્ષે ૪૦ કરોડ રૂપીઆનો ખાડો હિંદુસ્તાનમાં પડે છે તે પૂરવાને ગમે તેવી શાણી સરકાર શક્તિવાન નથી. રાજ્યતંત્રની રીતિ બદલીને, કરોડો રૂપીઆ પરદેશ જાય છે તે જ્યાંસુધી અટકાવવામાં આવશે નહિ ત્યાંસુધી હવે પછીના આવતાં ધણા વર્ષો સુધી સંકટ ચાલ્યા કરવાનું છે; એ રાજ્યનીતિ, જે સીવીલીયનોને ધણી સાનુકૂલ છે, તે ન જલ્દાય તેને માટેજ અને હિંદી સરકાર દુકાળને પોહોચી વળવાને અશક્ત છે તેમ ન જણાય તેને માટેજ આટલો વિવળ થયો છે એમ ધણા ધારે છે. પણ તે એક તકશરી બાબત છે. છતાં આપણે આશા રાખીશું કે લોર્ડ એલગીનની સરકાર ગમે તેટલા ખરચે અને જોખમે પણ અનાજ સિવાય એક પણ હિંદ વાસીને ભૂખે ખરવા દેશે નહિ નો તે પ્રજાનો ખ્યાર અને ઇશ્વરની મહેરબાની મેળવશે. વીવાયતમાં હવે હર્ધરાણુ આવતું થયું છે ને તેમાં તારીખ ૧૮મી સુધીમાં લગભગ દશ લાખ રૂપીયા બચાયા છે. હિંદી સરકારે ધણુ ૧૫ લાખ માણસને કામે લગાડ્યા છે.

૪

ચુલ્લ

૨

સારું જીવનચરિત્ર

(અનુમંધાન પૃષ્ઠ ૨૨ થી)

હરસુખરાયના મુખ ઉપર ચિંતાનો પ્રસાર જોઈ કમલા ઉમરામાંજ જાટકી મઠ. એજ સમયે હરસુખરાય કાંઈક મહોટથી બોલવા લાગ્યો એટલે કમલાએ તે સાંભળવામાં પોતે કાંઈ અવિવેક કરે છે એમ ધાર્યું નહિ, કેમકે પ્રતિના સર્વ પ્રકારના સુખ દુઃખમાં

પોને ખરી બાગિચાણ હતી, અને બીજા બેરના જેવી દંડા પેટની ન હોવાથી હરસુખ-
રાયના વિશ્વાસને પૂનઃ યદ્ય હતો “કરમચંદ પારેખ સાહુકાર કહેવાયને આવા ઘડા કરે
છે! અને મુરારજી જેવા લાચીયા શિરસ્તેદારો તે ધધાગા સામીવ યદ્ય અમલદારોનો
આખે પાટા બધાવે છે! શો મગચ આવ્યો છે! સત્ય વાત ચાલતીજ નથી—પણ મારા
બાપ દાદાએ અસત્યનો આશ્રય કયો નથી, હું કરતાર નથી, તેમ જો રાજ્યના લૂચુચો
મારા શરીરની રજેરગ બધાધ છે તે રાજ્યને મજ બેઠે ઇર્મ યવા દેનાર નથી. શકર,
શકર, કરીને ઝોકાવ્યામાજ સર્વે સિધ્ધિ છે. નામને કલક લાગે, કારનાર છુડે કહેવાય,
તો પછી જીવ્યુ શે કામ આવશે ” હરસુખરાય ધીમે ધીમે, વળી ઉતાવળથી, વળી
કોંધથી, વળી આવેશથી, વળી ઉદારતાથી, એમ અનેક અનેક ભાવથી આવા ટદ્ગોર
કાદતો હતો; કમલા કાઠક શબ્દો સામળીને, કાઠક કરપાદિકની ચેષ્ટા જોઈને, કાઠક
સુખમુદ્રના ઇગિત વિલોહીને, ચિતાનું કારણ સમજવા મનમાં મુઝાયા કરતી હતી પણ
“જીવ્યુ શે કામ આવશે ” એ જેવા શબ્દો સામળતા તો કમવાથી રહી શકાય નહિ,
ચિતાનું કારણ સમજવા કે તેનું અનુમાન કરવા ધીરજ રહી નહિ. એકદમ અદર જઈ
પૂતિની પાસે બેસતે બેસતે બોલી ઉઠી—

“જોરજી બધુ જીવ્યાને પણ શા માટે સમતું કરવું પડે છે ?”

“કાણુ—તું !—ક્યાથી ?” એમ વિચારપરપરામા ભ્રમ પડવાથી ચમકી ઉઠેલો
હરસુખરાય બોલ્યો “તું” ક્યાથી આવી ? આ વખતે તારે મારું” શું કામ પડ્યું” છ ?
હવણા અને ધરમમમાં લક્ષ આપવાનો અવકાશ નથી.”

“હવણા ચિત્ત ક્યાં રાકાયુ છે ? મને કહે તો ખરા ”

“તને કહું?—પણ જોયો તને એ ચિતામાં નાખવી એ વિના શું ફલ !”

“ચિંતા વહેચવાથી જોઈ કે દલકી થાય ”

“આજ મુખી આપણે નવાજ સાહેબનું લૂણ ખાઈએ છીએ તે હલાવ કરવાનો વ-
ખત આવ્યો છે.”

“ધણી હવેની વાત;—પણ કેવી રીતે તે તો કહે.”

“મારા દાદાએ તરવારથી રંગ રાખ્યો કે મારા પિતાએ ટોપીરાણાની કેદમાં પડતાં
નવાજ સાહેબને બચાવી આપ્યા તેવું તો હવે કાંઈ કરવાનું નથી તે વખત તો ગયા. હું
ઘણુ એ મમજીજી” કે છુપા કૂડ કાવતરા અને નીચ પ્રશામદોથી અધિકાર અને સ્થાન
સાચવવા કરતા ખુદી સમરેરથી ખુદા મેદાનમાં પોત પોતાનું પતવવાનો વ્યવહાર હજી
એ ચાલતો હોય; પણ તે દિવસ તો ગયા !”

“એવડું મહોડું” શું આવી પડ્યું છે”—સચિત નયને પતિના મુખ ઉપર એક-
દૃષ્ટિથી જોઈ રહેલી, શ્વાસ પણ રોકીને, પતિની છાતી ઉપર જમણો હાથ મૂકી, જોઈ
ઉપરથી ડાખા હાથને ટેકે જરાક ઉઘી મચેલી કમલા આમલથી પૂછવા લાગી.

“કહે, છે કે નવાજ સાહેબે બંધોરોને મદદ કરવા કામળ લખ્યો હતો તે સાહેબે
પકડ્યો છે.”

“એ વાત હોયજ નહિ.”

“ નહોય તથાપિ છે. નવાજસાહેબે નહિ, મેં લખ્યો છે, એમ કહું તો એ શું ? પેલા કુરચાંદના એ બધાં વાતાં છે, ને લાંચીયા ચિરસ્તેદારો આગળ મમે તેવી ખટપટા ફોરી શકે છે. ”

“ ત્યારે કોઈએ લખ્યો નથી ત્યારે તમે માથે શું કરવા વહોરો છો ? ”

“ એમાં ઘણી ગતલખ રહેલી છે. કોઈએ લખ્યો નથી એ વાત તો હું સાબીત કરી આપીશ, પણ કદાચિત્ આજના લુચ્ચા લોકો આગળ ન ફાવી ગદાય અને સત્ય માથું બચ તો નવાજ સાહેબને કુકે તેમના રાજ્યને ક્ષતિ ન થતાં મારી જતને જે ધનાર હોય તે બચે થાય. ”

“ સ્વામિનાથ ! આપણી આવી હલરતાની કદર કોણ કરનાર છે ? ”

“ કોઈ નહિ તો મારો બોલો શું કર તો કરશે ન. ”

“ આ વખતે મારો રામનાથ આપને મદદ કરે એવડો હોત તો મને કાંઈ લાગતું નહિ, પણ તમે એકલે હાથે કટકું કરી શકો ? ”

“ જેને સત્તાનો પક્ષ છે તેને કોઈના પક્ષની અપેક્ષા નથી. ”

“ મદદિયુ તમને વિજય આપે. ”

“ તે રામનાથનું નામ દીધું ત્યારે મને યાદ આવ્યું. આપણો મોટો કાંઈક આનંદપુર ગયો હશે તે રામનાથને મળવા ગયો હતો. રામનાથનાં બહુ વખાણુ કરતો હતો, પણ કહેતો હતો કે ત્યાં ચાકરે રસોઈઆને વશ રહેવાથી બાઈ બહુ લેવાઈ ગયા છે. ”

“ હું પણ આપને એજ પ્રિતિ કરવા આવી હતી કે શિવલક્ષ્મીને ત્યાં મોકલી દેવા તો બાઈ જાહેન એક એકના બેગાં રહેવાથી રામનાથની સંભાળ સારી રહેશે. શિવલક્ષ્મી શણેલી છે, ને બજવાની હાંસ રાખે છે તેથી એને રામનાથ પણ મદદ કરી શકશે. ”

“ એ વિચાર સારો છે, પણ શિવલક્ષ્મી હજી હસેતી છે, વળી ખીચારીને બાએ જીવતા લગી દુઃખ લખેવું છે, માટે હું તારે વિચાર કરીને જે કરે તે કરવું. ”

“ શિવલક્ષ્મી જેવી હાલી અને સમજી દીકરીને મારી છાતી આગળથી કાઢતાં માન પ્રાણુ ગયા વાંકે રહે છે, પણ મારા રામનાથને માટે મોકલું છું. એ દીકરી તો ખીચારી માણસનું ખોળીયું બોગવે છે એટલું જ છે, બાકી કોઈ જગદંબા કે સરસ્વતીનોજ અવતાર હોય તેવી છે. સસારની તો એને વાસનાએ નથી ”

“ ત્યારે બહુ સારું; રામનાથ રવિવારે આવે ત્યારે એની સાથે શિવલક્ષ્મીને મોકલવું. ”

રાજ્યની, ધરની, નાતની, વાતો કરવામાં પતિ પત્નીનો વૃદ્ધ પ્રેમ પ્રસરતો આલ્થે; બન્ને એક ખીજની વાનચીતથી ઘણીક શુશ્રુષાના નીવેગ કરતાં, કઠિન વાતોને આંડી અવળી ઉઘામીને ઉઘી મુકતા, સદગ વાતોમાં વિનંદ કરતાં, છેક બપોર સુધી બેસી રહ્યાં. દરસુખરાય વાતોના રસમાં દરજ્જારમાં જવાની તૈયારી કરવાનું પણ વીસરી ગયો, અને ત્યારે શિવલક્ષ્મીએ આવીને જમવાનો સમય થવાની વરદી આપી ત્યારે દરસુખરાયને, હજી રનાન કરી, સધ્યાતપ્પણુ ઓદિ પરવારી, શિવાચ્ચન કરી, મધ્યાન્હ સધ્યા સમેટી, ને જમવાનું હતું એ વાત યદ આવી.

(આગળ આણું)

Yr. Jashankar Manishankar Bk.
of Jangam Jura Bha. Uda. St.
સુદશન સુરત.
Gubha

(તાંત્રી ગણિતનાય નમુનાદિવેદી.)

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એવમતાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — પાગવતમ્.

[પુસ્તક ૧૨, અંક ૫]

(માસિક)

[ફેબ્રુઆરી, ૧૮૯૭]

૧

સાહિત્ય

૧

સમુદ્ર કાંઠે સુધારત.

(મહેસુ)

કેવળ સુધી તું મદન કરે, આધિ ઉપાધિઓને.
ચાંદી પાકી હૃદય આદિ આ ગંદપ વિગ્રાતિ લેને.
દુખે વીરિયુ નગત તદ્દિયે ઇશ કેરે પ્રતાપે.
સંહિના આ સુખમ વિમળા સત્ત્વ આનંદ આપે.
આપેને આ શિતન નલથી સીંચતો મદ વાધુ.
હમ્મે એવુ શ્રમ તાજ પછી કર્મમા સર્જી થાણ;
ને લે-પે-મે ગનિર સ્વરથી, ધ્રુવે અભિય જોરે.
કલ્પેને એ પ્રિય વદો વદો, સૌથી ઉત્તમાદ ગ્રેરે.
જેટ સંને દિનકર વળી હસ્ત પ્રીતે પમારી.
આવુ પાગે ઝટ આદિ વદી એમ વિશ્વાસ આપી.
બેગી બોગે ઉદ્દિયુ ગુરના નાયતો એમ નેધી.
બાલે હમં છનન જગના દરિયાર્થે જવાથી.
શુ એ જોઈ ઉદ્દિયુ લલ્લે પૂરું વાતસલ્યભાવે.
કે એ મળે વિજય મધ્યે સંહિના સર। માહે;

જોઈએ તો બધા ધણી, તુલ મોટાં નિયતા
સહિ તારી અતુન સધળી પાર આવે ન કહતા.

૨

એક સુંદર બાલક.

(મળેતું)

રોજાઈ ગૌ રત્ન અમૃત એક, ચૂટાઈ ગૌ કૂચ પ્રકૃતિ એક,
નમોઈ ગૌ નર અનૂન આજે, શાણુ જતા બાળ સુખોઈ વાણુ ૧
ઉઘાન વાટે બહુ કૂલી ઉઘા, ઉઘાન મધ્યે કુલ નેતિ સારી;
ઉઘાન અગ્રે કુલ એક એવુ, દ્વિતીય જેતું નહિં માર્ગ બાજે ૨
અતરૂ તણી પ્રીતિ અગમ્ય જે તે, સ્વભાવથી ગૌ કુલ એજ પ્રત્યે,
સામાન્ય એમા ગુણ ભૂરિ ભાસે, સધાઈ તેથી દહ ગાઈ તેમા. ૩
પાત્રે પ્રકાસ્યો ગુણ એ- તીમ, આધેયમા છે વિપરીત જેનો,
ક્ષણિકતા છે પ્રતિયોગિભાવે, અનતતાની, નિયમો પ્રમાણે ૪
પ્રકૃતિ કૂતે જઈ તે પ્રકાસી વિકાસ પામ્યુ ફલ તક્ષણેથી;
દીપ્તિ પડી ગાઈ સુપ્રીત સાથે, અનત પ્રીતિ ઝટ બહાર આરી. ૫
યશુ બધા અન્ય ગુણો નકમા, વિશેષ સામાન્યથી ન હાથે
એક અસખ્યોપરિ રાજ્ય ધાર્યું, ક્ષણિકતાથી કુનડુ નિકાસ્યુ ૬
શીળીયકી શ્યામવ રક્ત વર્ણ, મૃત્યુ પડી શ્યામ ગુલાબી રંગ,
બને મળીને કુવડુ સૂક્ષ્મ્યુ, બને મળીને પ્રીતિપાન ટામ્યુ. ૭
ઉઘાડ પામે ઋતુમા વચત, કુનેન થાયે ઋતુગાન-કીર્ણ,
આધે બધી સુદરતાજ વર્ષા, સુકાય પ્રખેડો, શિતળાપણુમા ૮
ઉઘાનનુ પુષ્પ નથી દહે તે, પાયે હવાયુ નિઃસ લાભ દાને,
અગાવ ઉઘાન વિરે પ્રવર્ત્યો, ભારી વિરે ભાવ રહ્યો ન તેને. ૯

૩

ત્રીમીને પ્રિયાનું અયાગત.

[ઇંગ્રેજ ઉપરથી.]

(મળેતું)

શિખરિણી.

પધારે તુ પ્યારા ! રમ-ભનનમા દરે ધરેને,
નિમા સાથે ગાળી રમિયો રમતો આજ રમિએ,
મિત્ર દાર્યે મ્હોથે, મનહર શુણીએ વચન દો !
નયો ચિન્તા અત્રે, નયો વળો અહીં એક વસતો

વસંતતિલકા.

આનંદ, પ્રેમ મળે સમ્યક રે હ અરે,
આત્મ સુખદર સુંદર આ પ્રદેસે;
ના ધાર દુઃખ તથા દુઃખમી ક્ષિતીસ,
માટે ધધાર અધિ પાન્ય અર્ધ રતીસ !

શિખરિણી.

ધધારે તો અર્ધ કુસુમ-કુમળો દાર તુમને;
કરાવું બીના હે અધર તુમના સુખન દધ;
અરે પ્યારા! તુને મધુર મુર-સંગીત ગમશે;
રૂડી બાલીકનો વન સંગીપ નૃત્વાદર યશે.

ઉપગતિ.

આનંદમાં લીન, વિવાસમાં થા,
પ્યારીતણા પ્રેમ-વિનોદમાં થા;
હે પ્રાણુ! દુઃખ કુસુમે મુઠ મે,
સાન્તિ યશે આંહિન વિરમી લે.

૨

સંગીત.

(અનુભવાન પત્ર ૮૧ થી)

મુખ્ય રાગ હ છે, જે તે પ્રલોકની રાગણીઓ બીજી પાંચ પાંચ છે. એમ છત્રીસ
મુખ્ય રાગ છે.

રાગ.

રાગણી.

રાગ

રાગણી.

શ્રી.	ગોડી	મેઘ.	મલાગી.
	માલવી		સૌરઠ.
	ત્રીવેણી		સારંગ.
	પૂર્વ.		બલદસ.
	ટકિશ		મધુમાધ.

ઐરવ.	ભૈવી	દીપક	ધન્યાશ્રી
	ગુર્જરી		નાદ
	રામકલી		જેતશ્રી
	રેડી		પલાશી
	વેરાડી		કામોદી
દ્વિદોષ	વમત	શાલકોસ	વાલેશ્રી
	પચ્ચમ		કકુમા.
	લખિત		મેહડી
	ખિતાવન		ખખાવતી
	દેશાશ્વિ		શુનકની

આ ઉપરાંત ખીજા પચ્ચ રાગો ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રત્યેક રાગણીને પાંચ પાંચ પુત્ર છે, તે તે પાંચમાના નામને એક એક સ્ત્રી છે તથા એક કુમારો રહે છે એમ છ રાગ, ત્રીસ રાગણી, એકસો પચાસ પુત્ર, એકસો વીસ બાઈ, એમ કુલ રાગ ૨૦૬ થાય છે.

આ પ્રમાણે એકદર સાધારણ પ્રકારે જાણના સમજવા સ્ત્રી સામંત્રી રસ આપવા કામ લાગે તેવી રાગદારીની સમજ છે, પરંતુ આટલી સમજ પડ્યા પછી પણ ઉસ્તાદના હાથ નીચે રહી સગતથી વિના તે ઝાઝા કામની તૈયારી ગાવામાં શુદ્ધ મુદ્રા અને શુદ્ધ વાણી એ વાત મુખ્ય કરીને લક્ષમાં રાખવાની છે. વાણી એટલે સ્વરો અને રાગની જમાવટની જે સમજ આપવામાં આવી છે અને સંગીતના અયોગ્ય મળી આવે છે તે પ્રમાણે બરાબર વાણીથી કામ કરી જતાવવું જોઈએ. આટલું જ નથી પણ મુખની મુદ્રા બગડી જવી જોઈએ નહિ, એટલે કે આવાજને નાભિમાં પકડી ગાખી કંઠ વગેરે સ્થાનથી એવી રીતે કાઢવો અને સ્વરો કરી જતાવવા કે મુખની મુદ્રા બગડી જાય નહિ. ગાનારના અનેક પ્રકાર રસદૌરુદ્ધિમાં જતાવ્યા છે, પણ આવસરિત, તન્મયતા સાથે, સ્વર અને રાગરૂપ ચઢવે, શુદ્ધ મુદ્રા, તથા શુદ્ધ વાણીમાં ગાવું એજ સર્વ વાતનું તત્ત્વ છે. ઠીપા રસને ઠીપો રાગ અનુકૂલ છે તે ન જાણવું, ચતુરાઈ ન હોવી, આત્મ રીતે ઉચ્ચાર કરવા, અપરાધ એટલે દોષવાળી વાણી બોલવી, પ્રજાવનું માન ન હોવું એટલા ગાયકના દોષ છે. ગાયકે મુખદોષ વિચારી બરાબર ગાવું. મુખદોષને વિસ્તાર અનેક

અથોમા અનેક રીતે કરેલો છે, પણ “શુદ્ધમુદ્રા, શુદ્ધવાણી” એટલામા બંધાનો સમાજ છે. જે એમ કહેવામા આવે છે કે ગાયકની કૃતિથી સાંભળનારા ખુશી ન થાય તેમા સાં-ભળનારનોજ દોષ છે તે વાત જરાજર નથી, કેમકે નાદ એ એ સર્વ કોઈને ખુશી કરવાવાળો છે, પણ પક્ષી આદિ પણ તેનાથી ખુશી થઈ તણાવ છે, તો બાકીનાવાળા માણસ સાંભળીને ખુશી ન થાય એ બને નહિ પણ ગાયકનામા પૂરી ઉસ્તાદી ન હોય એવીજ એમ થાય છે. સર્વથા ઉસ્તાદ પાસેથી દરેક વાત સમજી, સીઝના રનરૂપને બરાબર બાણીને ગાવું જોઈએ, નહિ તો કાંઈક પણ ખામી આવી જાય છે. દરેક માણસનું મનુ જેવું જેવું હોય છે, શાસ્ત્રનો કાયદો એકજ છે, પણ તે કાયદો કોયા ગણનાથી કેવી રીતે નીકળશે, કોયા ગણને કેવી તાન હીક લાગશે, એ વગેરે ચિચાર કરીને બરાબર શક્તિ વિચારીને શીખવવું એ ઉસ્તાદનું કામ છે. તેના વિના બને તેમ નથી. એથીજ સાધારણ ઉક્તિ છે કે—

ઉત્તમ ગાતા, મધ્યમ બાજના, કનિષ્ઠ નાયના, બિટ ખતાના.

(આમજ ચાલુ)

૭

અંધાવલોકન.

આર્યોપદેશઃ—દોહરા, ચોખાઇ, છંદ, સવૈયા, વગેરે બધારણથી રકુટ કાળો રચી, આર્યવર્મની અધમ રિયતિ, માખાપોતી સત્ પ્રેમ, પ્રાંતિ કના છે, જોકે, પ્રેમ કયાં જાણે છે, કુદરતનો કાયદો તુટતા રહી ની બરાબર, આયોનર્તની નિર્માલ્યતા, અણુઅનાવનો અકુર, નરમ દુપકો, બરત બૂમીને આશ્વાસન, બાળવમ, બાપનો મર્મ, છત્યાદિ વિષયો પર કાળો રચેલા છે. કાવ્ય કરવાની સરલતા સારી છે, સુખ પૃષ્ઠ ઉપરના સોરકાને ભુલથી ‘દોહરા’ એમ લખ્યા દશે એવું લાગે છે. કાવ્ય કરનારા કવિ પોતાના વિચારોને કાવ્ય દૃષ્ટિથી વિલોકે તેના ઉપર અમુક વાદસિદ્ધાન્તની પદ્ધતિએ વિલોકન કરવાનો બહુ અવકાશ ન હોય એટલે આધિક લખવું અપ્રાસંગિક છે.

મવ્યોક્તો રોપરિક્તઃ સજલજનમનોરંજકઃ સાવધાનઃ ।

શુદ્ધચ્છાયાલગ્નઃ શ્રમરહિતતનુઃ કૌકિલમણ્યકંઠ

સ્તાલાભિજ્ઞો પ્રહજ્ઞઃ સપાવિ નિગદિતો ગાયકાનાં વરેણ્યઃ॥

* રસાનુરૂપરાગાણામજ્ઞત્વમવિદ્યમાનતા । પ્રામ્યોક્તિરપશ્વદ્વં પ્રવચ્ચજ્ઞાન-હીનતા ॥

* પૂર્નાવનાર રા. રા. જોગી લલુભાઇ કાળીદાસ મહુવા, (કાઠીઆવાડ). મિમ-
ત ૦-૪-૦

નકતુ મર્જનનઃ—આ લેધુ ઈયના બે કર્તામાંના એક ઐન્દુએટ મારો અવ્યાય કરી સારી નોકરી મેળવી તરુષુપચેજ સ્વર્ગવાસ કરી જ્યાં તે બાટે યમો ખરેખર દિલગીર છીએ; અને અમારા એ સદાધ્યાયીના શોકજનક પરિણામ માટે આ પ્રસંગે શોક દર્શાવવાની તક લઇએ છીએ. શૂમારસને ભૂમિકા કમી છે એ નકતુનું વર્ણન શુદ્ધ શુદ્ધ છદોળી આ અથવા સમાવેશું છે. ચાર નકતુ રા. શિવશંકરે અને છીછ બે રા. વિદ્યારામે રચેલી છે. એકંદરે બધી કવિતા સારી કાવ્યપ્રતિભાના અકુર ફસાવે છે ને તેમાં રા. શિવશંકરની કવિતા આગળ જતાં બહુ સારી ચાત એવી પ્રત્યક્ષ સાક્ષી આપી શકે છે.

સંતોષાશતક^૧—ખારબે રા. ઈશ્વરલાલ નામના એક સંતોષી આગ્રહી અને રક્તશયી મિત્રનું વૃત્તાન્ત આપી રા. કદાનજીએ મતોપશતક નામના દિદુસ્તાની બાપના અથને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. સો દુદા ઉપર તેમણે ગૂઝરાતીમાં સારી ટીકા પેશુ આપી છે. મંતોપનું સેવન કરવાની અભિરુચિ રાખનાર સજ્જનોને આ લઘુ લેખ સમૃદ્ધ પાઠે કરવા જોવો છે.

બાપા સદુપદેશ બન્નીશી^૨—નાની બાબકીઓના ઉપયોગમાં આવે તેવા હેતુથી રચેલી શુદ્ધ શુદ્ધ રામની બન્નીશ મરખીઓનો સંગ્રહ છે. શુદ્ધ શુદ્ધ વિષયો લેઈ, ઉપદેશ આપનારો પ્રવાન કર્યો છે.

ધર્મરહસ્યચંદ્રિકા^૩—નમ્રાં છીનારે સીતોર ગામમાં કેટલાક જિજ્ઞાસુઓએ બ્રહ્મચાર્ય મંડલ એ નામે સમાજ રચાધ્યો છે. તેમનામાંના એકે આ આળીસ પાનાનો લઘુ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. અથના નામ પ્રમાણે એમાં કેાંઈ વિવાદ કે ચર્ચાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી, માત્ર શુદ્ધ શુદ્ધ ગ્રંથોમાંથી કેટલાંક બોધક વચનોનો સંગ્રહ કરી લેવામાં આવ્યો છે, જે ધર્માભિરુચિ રાખનાર સુજ્ઞનોને પાઠે કરવા યોગ્ય છે.

સંગીત સુષોધિની^૪—આ લઘુ ગ્રંથમાં શુદ્ધ શુદ્ધ રાગદારીનાં ધણાંક પદો વગેરેનો સંગ્રહ છે. ગાન, વૈરાગ્ય, નીતિક બોધ ઈત્યાદિ વિષે સારો ઉપદેશ છે, તેમ રા. અંરજી હરિને કવિતા રચવાનો પણ સારો અભ્યાસ જણાય છે. જ્ઞાનનો, પ્રદો, વગેરે ગાવાનો શોખ ધરાવનાર સુજ્ઞનોને પુસ્તક જોવા યોગ્ય છે.

કાલિદાસની નાટક કથા^૫—એના ત્રણ અંકે અલિસાજાન રાકુન્તલ—માલવિકાગ્નિમિલ—અને વિક્રમોર્ધિશયિ, તેના કર્તા તરફથી અમને મળ્યા છે. રચ.

* કર્તા રા. રા. શિવશંકર તુલજશંકરે દવે બી. એ. અને રા. રા. વિદ્યારામ રાવળ. લુણાવાડા. મૂલ્ય ૦-૩-૦

^૧ ટીકા સાથે છપાવનાર રા. રા. કદાનજી ધર્મસિંહ. સુબધ મૂલ્ય ૧૦-૪-૦

^૨ બનાવનાર રા. રા. ઓઝા લઘુગાઇ કાળેલાસ મહુવા કીમત. ૦-૪-૦

^૩ રચનાર રા. રા. સુનીલાવ રણછોડભાઈ, સીતોર, વિના મૂલ્યે આપવામાં આવે છે.

^૪ રચનાર રા. રા. અરજી હરિ એકી મહેતાજી અગદાવાદ યુનિયન પ્રેસ.

^૫ રચનાર. રા. જંગજીવન બવાનીશંકર કાપડીયા દરેક ભાગની કીમત રૂ. ૦-૩-૦

નાર પોતાની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ અગ્રેજી નાટકગુરુ શેક્સપીયરનાં નાટકો ઉપરથી આલેક્સ લેન્ડમ નામના અધ્યક્ષે જે ધોરણ પર વાર્તાઓ રચી છે તેજ ધોરણ ઉપર સંસ્કૃત દ્વિ ક્ષત્રિદામના આ પ્રજે નાટકોની વર્ના જનાવવામાં આવી છે. દક્ષિણસના અસલ મસ્કટ નાટકો અથવા તેનાં મૂળરાત્રીમાં બાંધાનતરે જેમણે વિચાર પૂર્વક વાચ્યાં છે અને જેઓ તે સારી રીતે સમજી ગકે છે તેમને તો આ પ્રયત્ન શુષ્ક લાગશે. પરંતુ શાંત અગત કરનારાઓ અને ઉચ્ચ વિચારો સમજવાને જેને પરિચય પડ્યો નથી તેવા વિદ્યાર્થીઓ અને સાધારણ કેળવણીના મનુષ્યોને વાસ્તે આ કથાઓ ઉપયોગી છે. એક વખત અમારા એક સદાધ્યાયીને, શકુન્તલનું રા. ઝવેરીલાલનું ભાષાન્તર વાંચ્યા પછી એમ. બોલતાં સોંબળ્યો છે કે “ તમે કહો છો કે સર્વે નાટકોમાં શકુન્તલાં શ્રેષ્ઠ છે પણ મને તો તેમાં કાંઈ રસ પડ્યો નહિ. ” કવિતાનો ભાગ કેવા ઉત્તમ છે અને તેમાં તો રસસમુદ્ર છે એમ પૂછતાં જુવાળ મળ્યો કે “ કવિતામાં મને કાંઈ રસુજ પડતી નથી. કવિતા મિયાવનું બધું ભાષાન્તર હું વાંચી ગયો પણ મને સાધારણ વાર્તા જેટલો પણ આનંદ થયો નહિ. ” આવા વાચકોને માટે મી. જગજીવનનેશ્વરમ્ અરેખર ઉપયોગી છે. વાર્તામાં કોઈ કોઈ રચને મહાકવિ દક્ષિણસની કવિતા આખી આપી છે અને કોઈ કોઈ રચને તેનો ગદ્યમાં સાર આપી પતવ્યું છે સપળી નહિ તો સારમાં સારી પ્રેલીએક કવિતાઓ આપી નીચે અર્થ કરી સમજાવ્યા હોત તો વિશેષ લાભ થાત કવિતાના આત્મા રસનું કાંઈક ભાન વાચકને થાત અને વધારે વાચવાને તે લક્ષ્યતા. લેન્ડમ દેલસ માં જેમ ભાષાની ખુણી ટુકાં અને સરખ વાંચ્યો અને નવીજ વાર્તા કોઈ પણ ભાગ કાઢી નાખ્યા સિવાયની વાચતા દોષએ તેવો જે આનંદ થાય છે તેટલો બધો આ કથાકાર સારી શક્તિ નથી. “ પોતાની પ્રિય વસ્તુની સોપણ કણ્ઠ મુનિને તથા પોતાની સખીઓ ને કરતી શકુન્તલાં આગળ આપે છે, અને તેની સખીઓ આસુ દાળતી જાય છે, અને કણ્ઠ મુનિ તેને ધારણ આપતલ જાય છે ” ઈત્યાદિ પ્રયોગ કરીને વાર્તા લખી છે તે કરતાં આશુક્રિયા જુની અને તે ઉપરથી આંતું પરિણામ નીપજ્યું એમ જૂતકાલના પ્રયોગથી અમને બાંસે છે કે કથા વધારે દીપત. તો પણ મી. જગજીવનનો શ્રમ આમે ઉપયોગી ધારીએ છીએ અને એમને વિજય ઈચ્છીએ છીએ.

૪

શકુન્તલ અને શકુન્તલા.

(મણેડુ)

(અનુમંધાન પૃથ ૮૫ થી)

અગ્નિઓ સ્થિતિકાર બાપ્યા. અને રાજાએ “ શી આગ ” કહી આગમનપ્રયોગને પૂછ્યું. અગ્નિઓએ જણાવ્યું:—

“ મહારાજ આહી છો એમ આશ્રમવાસીજને જણું છે તેથી પ્રાર્થના કરે છે કે:—”

“ શું આગ કહે છે ” રાજાએ વિવેક વાપર્યો

“પૂજ્યપાદ મહર્ષિ કપર હાઝર ન હોવાથી રાક્ષસો યજ્ઞવિધિમા અમને વિશ્વ આજે છે, માટે મદારાજે કેટલીક રાત્રી સારથી સહવર્તમાન—જીવમને, સનાય કરવો.”

ઋષિઓએ આગમનદારણ કહી બતાવ્યું.

આરણ્યકોને માનદૃષ્ટિથી જોનાર રાજના અન્તઃકરણે હવે આગામનની સાર્યકતા જોઈ. એ બોલી ઉઠ્યો.

“મદારાપર અનુચ્છ મયો.”

માહૈય રાજથી સબળાય એમજ બોલ્યો.

“આ હવે આપને અનુકૂળજ અવ્યયના થયું.”

રાજની આન્તર નિર્મલતાને આટલા અનુભવે પણ ન સમજતાર—કાંઈક મર્મને આગળ પાડતો આતુ બોલ્યો તેને રાજએ રિમતથી પધાવ્યું, જે અનુપમ સૌદર્ભનું દર્શનજ દષ્ટી માહૈયને ઉપાયદર્શક પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો તે સૌદર્ભનું દર્શન ધર્મ સામતાં, યશી—એવા વિચારને આનંદે હવે રાજનું મગજ મ્હડ્યું, અને એજ આનંદની લેહેમાં એ ધર્મનેજ નમન કરતા કરતા તે બોલી ઉઠ્યો:—

“રેવતકા મદારા તરફથી સાર્યને કહે કે બાણાસન સહવર્તમાન રથને હાવે.”

“જેથી મદારાજની આજ્ઞા” કહેતો દારપાળ રવાના થયો.

પૂર્વજોને પાદ આવે, આ ચરિત્ર ધટે તને

હુ:ખીનાં બધ ટાળે તે યજે દીક્ષિત પેારવે.

વાચનારા આ રાજ તો કહે છે:—

“આપ આગળથી પધારો હું આપને પગલે પગલેજ આવ્યો સમજો.” અને તેઓ પણ રાજનો વિજય ચાહી બધ છે; પણ આપણે એને પળતાર છૂટા નહીં કરીએ.

આજના પ્રસંગમાં આ રાજની સાથે આપણને અન્ય તથા જણના સંગમનો લાભ મળ્યો છે. સેનાપતિ, માહૈય, અને ઋષિજનો ત્રણેને આપણે રાજની અથવા રાજપદની મહત્તા માતાં સાંભળ્યા છે પણ વિચાર, ત્રણેમા કેટલો ફેર છે. પેલાં સેનાપતિએ રાજનીય અને રાજવ્યસનનો મહિમા માતાં રાજના યશુધાતક ખેલતે રાજવિનોદ કાંધો; આ માહૈયે રાજસત્તાનું માહાત્મ્ય ઉકેલતાં રાજને ઋષિઓ કનેથી ધાન્યનો છઠ્ઠો ભાગ માગવાં સૂચના કીધી; અને આ ગયા તે ઋષિજનોએ રાજપ્રભાવની પ્રશંસામા રાજને આજમના અમલસત્રની દીક્ષા સોપી. મગજ મગજ કેવો સરકાર ફરક છે. અને ધર્મનો સંસ્કાર કેવો ધરિત્ર છે કે મર્મે તે રસ્તે પણ તે ધર્મનેજ પાડે છે. રાજના દૃઢ્યમાં પણ આ ધર્મયોગથી ઉપાડ થયો. એવા પેવા શકુન્તલાદર્શનનો અવધડવોળા અધાર્મિક રસ્તાઓ દૃષ્ટિથી દૂર થયા. યુગપર પ્રમુખતાએ ખીલવા માંડ્યું, અને નેત્રને શકુન્તલાદર્શન સમીપજ હોય તેમ સાગ્યું; તે બોલી ઉઠ્યો:—

“માહૈય શકુન્તલાદર્શનને વારતે કુનુદય છે?”

પ્રશ્ન કરતાં રાજનું મુખ મરડ્યું? કેમ જાણે એ મરડવાની અંદર જે જાણ રહી હતો તે પોતે સમજી ગયો હોય તેમ માહૈયે જવાબ વાળ્યો? “પ્રથમ તો કુનુદય રોળાઈ જતું હતું, પરંતુ હવે તો રાક્ષસો તત્તલ—સામળ્યા મંડી જિન્દુ પણ અવગિદ મધી.”

‘ડરતું નહિ હું તને મહારા સમીપજ રાખોરા’.

કેમ જાણે પોતે યશભૂમિપદ રાજ્યની સમીપજ હોય, અને બાણ્યવૃદ્ધિનો સાક્ષાત્કાર યતો હોય, તેમ રાજાના અગમ્યદાનના જવાબમાં આરવ્ય બોલી હૃદયોઃ—

‘આ અર્ધીઆંજ રાક્ષસોથી રક્ષિત છું’

મહાબા કહે જોઇએ—તદારો રક્ષણ કરતાં રાજા દુઃખાન્ત જેવો છે. છતાં તને જણાય છે કે તને રક્ષવા નેટલો અવકાશ રાજાને આશ્રમની યજ્ઞવિધિને પણ મળવાનો નથી, અને તદારે રક્ષણ અત્રેજ યજ્ઞ શકશે, ત્યારે કહે તું પોતેજ

‘આ હવે આપને અનુકૂલ અવ્યર્થના યજ્ઞ’ એવા તદાગ વાક્યમાં કેટલી સત્યતા જોઈ શકે છે? રાજાના ધાર્મિક દૃઢ્યપર તે જે છૂપે આરોપ કીધો છે તેનું ખડન તદારા પોતાનાજ શબ્દે કરે છે. એ મદિમા આ કુદરતનો છે. કેવળ ક્ષણનેજ વાસ્તે હઠાવેલી કલ્પનાથી નજણું દૃઢ્ય જે આરોપ ધડી કહાડે છે, તેના વાદ્યું કુદરત ખીજળ પણ પોતાણ અનુભવમાં ઉતારે છે. બસ તને અને એટલુંજ કહીશું; હવે અને સિખ્યા પડી-શું; કારણ કે આ દૈવારિક પ્રવેશ કરે છે.

“રથ સજ્જ છે, દક્ષ મહારાજ વિજયપ્રસ્થાન કરો તેનીજ રાહ છે; પણ નગરથી કરબક માતૃશ્રીની કંઈ આઘા લઈને આવ્યો છે?”

“શું માતૃશ્રીએ મોઝલેલો” રાજાએ આદરપૂર્વક કીધો.

“તો ખીજું શું” એવો જવાબ મળતાં માતૃવાસલ રાજાથી મોસાઈ જવાયું.

“ત્યારે તો પ્રવેશજ કરાવ”

‘જેવી આઘા’ કહી કારપાળ ગયો. અને પાછો કરબક સહિત આવ્યો.

‘આ મહારાજ રહા, પાસે જા.

(આગળ ચાલુ)

૨

ધર્મ.

૧

દેવલોક.

(મજેડું)

દેવરાજા આ શબ્દ યૌદ્ધધર્મપુસ્તકમાં પ્રચલિત છે અને તે દેવલોક, સ્વર્ગલોક ઇત્યાદિ ભૂમિકાનો સૂચક છે. આધુનિક ચિંત્નોસૌશીકલ યાને અધ્યાત્મવાદનાં પુસ્તકોમાં એ શબ્દ ઘણા સાધારણ વપરાશમાં આવી ગયો છે એટલે તેવાં પુસ્તકો વાચનારને એ વિષે કાંઈ સમજ આવવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ લોક કેવા પ્રકારના છે તેને વિષે મી. લીડ-ખીટર લખે છે કે આ વિષય પરત્વે જુદું જવાણ બિન બિન પુસ્તકોમાં તો ઘણું રચ્યે લખાયેલું છે પરંતુ તે સળધી કાંઈ પુસ્તક અથવા એક રમણ એવું નથી કે જેનું અવલોકન કરવાથી તેને વિષે જાણવા યોગ્ય સર્વ દક્ષીકત મળી આવે. દેવરાજા અથવા સુખાવતી

એ આકાશિક અથવા સુદૃઢ ભૂમિકાના કરતાં એક અંશે મધ્યયાતી ભૂમિકા છે. મી. સીનેટના "હિસ્ટોરિક બુદ્ધિઝમ" નામના પુસ્તકમાં આ ભૂમિકા સંબંધી આ બોધદાયક પ્રકરણ છે. તેમાં જે કાંઈ વાત લખવામાં આવી છે તેનાથી વિરુદ્ધ વાત આદિ પિ "પર્યંત કોઈ નીકળી આવી નથી. પણ ત્યાર પછી જે તેર વર્ષ વ્યતીત થયા તેટલા કાળમાં ઘણા પ્રકારની રોધો કરવામાં આવી છે નેથી ફરી એ પુસ્તકમાં જે સ્પષ્ટ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેને લગતી ઘણી વિશેષ વિગત જાણવામાં આવે છે. મી. સીનેટને હકીકત પૂરી પાડનાર જે મહાત્મા છે તેમને જાણી જાણી વાત પૂછવાનું તેનાથી બને દિ. એ સહજ સમજાવ્યું છે. તેમ છતાં એવી વાત મનુષ્ય જાતને જાણવામાં તેનું ઘણું હિત સમાયેલું છે કેમકે એકંદર જીવંતો વિશેષ ભાગ એ ભૂમિકા ઉપર માળવામાં આવે છે. એ લોક મુનરાવર્તન કરનાર જીવોનું ખરું અને નિત્યનું ધામ છે. આ સંસારમાં વખતો વખત જન્મ લેઈ તે અવતરે છે તે તો માત્ર તેના એકંદર વર્તનક્રમની અપાંતર સ્થિતિ છે. ઉકળ વિષયનો હેતુ દેવસ્તાન સંબંધી જે જે હકીકત જાણવામાં આવી છે તેનું સક્ષિપ્ત વર્ણન આપવાનો છે. આ શોધોમાં જે સામેલ હતા તેઓનું એમ કહેવું છે કે તે શોધ કરવામાં જેટલી ચોક્કસી રાખી શકાય તેટલી રાખવા પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે. પરંતુ તે કોઈ મહાત્માનાં વચન પેઠે આધારભૂત છે એમ સમજવાનું નથી. પ્રત્યેક વાત જે આસ્થાએ લખવામાં આવી છે તે આગળ જાણીએલી હોય વા હાલમાં નવીન રોધેલી હોય તો પણ તેની રાંકા દૂર કરવા માટે આ છામાં આછા બે કેળવાયેલા મનુષ્યદ્વારા ખાતરી કરી દાખલ કરવામાં આવી છે. યજ્ઞ જીવના અભ્યાસક્રોને તે જાણવી તેઓએ પણ તે માન્ય રાખી ત્યારે તે ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવ્યો છે. આંદી જે વર્ણન આપવામાં આવશે તે સર્વોંશે સંપૂર્ણ નથી એમ તો અમે પણ કહીએ છીએ; પણ તે બરોસાપાત્ર છે.

સુદૃઢમાં બિન્ન બિન્ન ઉચ્ચ નીચ ભૂમિકાઓ છે, તેઓમાંની ઉચ્ચ ભૂમિકા નીચેની ભૂમિકાઓમાં એક એક યથેલી છે, તેઓની ભૂતપ્રકૃતિ, જેમ જેમ ઉત્તરતી ભૂમિકા આવતી જાય છે તેમ તેમ સંઘટ્ટ યતી જાય છે—આ અંશે વાંત એટલી બધી ચર્ચાએકી છે કે તે શુભવિધાના અભ્યાસક્રોના શાનમાં તો અવરજ કરી દોષીજ જોઈએ એટલે તે વિશેષ વિશેષ વિવેચન કરવાની આંહી જરૂર નથી. દેવસ્તાનની ભૂમિકા, જે મુખ્ય પાત્ર ભૂમિકા મનુષ્ય જાતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેના ક્રમમાં ત્રીજી આવે છે. તેની નીચે રચૂલ અને સુદૃઢ અથવા આકાશિક છે અને તેની ઉપર સામાયિક અથવા સાધુસિક અને નૈર્વાણિક છે. જે માણસનો જીવાત્મા હજી ખીલવા માડ્યો પણ નથી તે વિનાના સમજા જીવોને સંપૂર્ણ પરિપક્વ અવસ્થાએ પોહોંચવાનું યાચ તે દરમ્યાન ઘણો કાળ આ ભૂમિકામાં નિર્જનન કરવો પડે છે. આ જગતના આયુષ્યને તે ભૂમિકાના આયુષ્ સાથે સરખાવીએ તો એક અને વીસનું પ્રમાણ સામાન્ય રીતે આવે એમ છે. પણ સામાન્ય સારા વર્તનનાં મનુષ્યોમાં તો તે પ્રમાણ એક અને ચાળીશનું આવે છે. આવી જે ભૂમિકા છે તેનું શાન પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે આ રચૂલ દેહમાં છીએ ત્યાં સુધીયા આપણાથી જીને તેટલો પ્રયત્ન કરવો એ ખરેખર મનુષ્યજાતને હિત છે. તેના અભ્યાસમાં અમણાથી

ખને તેટલો કાવચ્ચ કરવો, અને લક્ષ આપવું એ બર્થ થમ મણારો નહિ. વાસ્તવિક લેખણ તો એ સ્થૂં જૂમિકાની લગતા વિચારો, લાગણીઓ ઇત્યાદિ સ્પષ્ટ વર્ણવવું કઠિન છે તો આવા મહાન વિષયનું વર્ણન કરવાની મુશ્કેલી સહજ સમજાવે તેવી છે. જેની દૃષ્ટિ સ્થૂંજૂમિકા ઉપરાંત કાષ્ટ પણ જોવા શક્તિવાન નથી તેઓને આ જૂમિકાના અદ્ભુત સ્થિતિનું ચર્ચાએ જ્ઞાન યવું અસંભવિત છે. આ જૂમિકાની જૂતપ્રકૃતિ, સુદૃઢ અથવા આકાશી પ્રકૃતિ, સ્થૂં પ્રકૃતિથી જોડેલે અશે ઉચ્ચ છે તેના કરતા વિશેષ ઉચ્ચ છે. વળી તે જૂમિકા ઉપર જે જ્ઞાન યાય છે તે એટલું વિસ્તૃત છે કે તે આપણી દૃષ્ટિનામા પણ આવે તેવું નથી. તેની સ્થિતિ પણ એટલી બધી ભિન્ન છે કે તેનું વર્ણન કરવું બહુ મુશ્કેલ યદ્યપિ પડે છે. આવી સ્થિતિમાં વાચનારની પોતાની આંતર પ્રેરણા જ્ઞાપાની ખામી જૂરી પાડી સૈને જોમ વિશ્વાસ રાખી લખવામાં આવે છે. દૃષ્ટાંત માટે એક વાત લખજે. દેશજ્ઞાનની પરિમિતતા જેવી આ લોકમાં આપણે સમજીએ છીએ તેવી એ લોકમાં નથી. આંહી જે બનાવો ક્રમવાર કેટલાક કાવને આંતરે અને ભિન્ન ભિન્ન સ્થલે જનતા આપણે જાણીએ છીએ તે ત્યાં એકજ કાળે અને એકજ સ્થલે દૃષ્ટિએ આવે છે. જ્ઞાતાની ચિત્તશક્તિને એવો આભાસ ત્યાં યાય છે, કારણ કે વાસ્તવિક જૈવતા તો બહુ ઉચ્ચ જૂમિકામાં સ્થિત થયેલ છે એમ માનવાને કારણ છે; પરંતુ આ લોકમાં પણ તેવો આભાસ યવાનું કારણ એવું જણાય છે કે ત્યાં જે બનાવો ખને છે તે એટલી ત્વગથી જનતા જાય છે કે તેની વચ્ચેના આંતર અત્યંત યોગ્ય છે. આપણને સ્થૂં દૃષ્ટિથી પણ એવું જાણે છે એમ સાધારણ પ્રયોગથી જણાયે. એક લોકોનો સળી જો લખ તેનો એક છેડો આગ જેવો ચળકતો ગરમ કરી તેને એક સેકન્ડના દશમા જ્ઞાનમાં એક ચક્ર ફરી રહે એટલી ઝડપથી ફરવામાં આવશે તો એક આગનું કુંડાળું હોય એમ દેખાશે. ખરેખર જોતાં તે આગનું કુંડાળું નથી એમ આપણે જાણીએ છીએ; પણ તેમ દેખાય છે. તેનું કારણ એટલું જ છે કે અમુક અમુક સ્થલે તે ચળકાટ દેખાય છે તે સ્થલ અને કાલનો આંતર એટલો બધો છે કે તેની ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિ દેખાઈ શકતી નથી. આવા સ્થૂં દૃષ્ટાંતો સર્વોચ્ચ દેવલોકમાં જનતા જનાવની સાથે જનતા આવે છે એમ કહી શકાય નહિ અને તેથી તે લોકની ખરી સ્થિતિ ચર્ચા સમજવામાં વખતે આવે પણ નહિ, તો પણ તેનો કાંઈક જ્ઞાસ આવવા માટે એવાં દૃષ્ટાંત આપવા વિના ખીજો માર્ગ નથી. વખતે જેઓને એ લોકનો અનુભવ હોય નહિ તેના માનવામાં પણ નહિ આવે એવી વાત લખવાની જરૂર પડે. એવી બાબતને માટે એટલું જ કહેવું જાસ છે કે આવા ગૂઢ વિષયની ચર્ચામાં જેને જોડેલે અસે માનવું હોય તેટલું માનવું અને વિશેષ ખાતરી કરવી હોય તો પોતે જાતે જ જૂમિકાનો અનુભવ યાસ કરે ત્યાં સુધી રાહ જોવી. અત્ર જે કાષ્ટ લખવામાં આવશે તેની સત્યતા માટે ચચારાકિત સાવચેતી રાખવામાં આવેલ છે એટલું માન કહેવું જાસ થશે. (આગળ ચાલું)

૨
સ્વપ્ન

(મળેલું)

“ યાઓસોરી ” માને અધ્યાત્મવિદ્યાને લગતા મિત્ર મિત્ર વિષયોનું અવલોકન કરતા મનુષ્યને ઘણી વાર એવો ભાસ થાય છે કે એ વિષયો તેના નિત્યના અનુભવમા આવતી હકીકત કરતા કાષ્ઠક વિવક્ષણ છે. એટલું છતા જેમ જેમ એ વિષયોનું યથાર્થ જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામતું જાય છે તેમ તેમ તેના તત્ત્વ મનનું આકર્ષણ વળી અધિક વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. તો પણ એક વાત તેના મનમાથી ખસતી નથી કે આ વિષયો પોતે યથાર્થ અનુભવ સમજી શકાય તેટલે અંશે મહત્ત્વ કરી શકનાર નથી. સૂર્ય મડવની ઉત્પત્તિ, આ જગત, તેના જુદા જુદા ભાગો અને વિભાગો, મિત્ર મિત્ર મનુષ્યની ઉત્પત્તિનો કાળ અને સ્થિતિ, ધર્માદિ વિષયનું જ્ઞાન બહુ રસિક છે પણ તેની સાથે એમ પણ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે આપણા વર્તમાન જીવિત સાથે તેના સીધો સંબંધ નથી. પરંતુ સ્વપ્ન માટે કોઈ એમ કહેશે નહિ. મનુષ્યમાત્રને સ્વપ્ન થાય છે. માનનારને પણ મથેના હેવા જોઈએ. કોઈને તો વારંવાર થયા હશે એટલે સ્વપ્ન શું છે અને કેમ થાય છે તેની ચર્ચા અધ્યાત્મ વિદ્યાના ધોરણ ઉપર ચલાવવામા આવશે તો તેમા સર્વને રસ પડશે એમ કહી શકાય.

એ ચર્ચાનો કેમ એવો રાખવામા આવ્યો છે કે, પદ્યમ તો સ્વપ્ન અને સૂક્ષ્મ શારીર સ્વપ્ન જે દ્વારા ધર્મે વસ્તુના સસ્કાર ચૈતન્યશક્તિ મુખી પોરોચી શકે છે તેના સંબંધી યથાર્થિય વિચાર કરવો ત્યાર પછી એ ચૈતન્યશક્તિ તથા સ્વપ્નનાની નિદ્રાવસ્થામા કેવી સ્થિતિ હોય છે તે વિચારવું; અને ત્યાર પછી મનુષ્યને વિવિધ પ્રકારના સ્વપ્ન થાય છે તે કેમ થતા હશે અને તેમા આ બંને કેટલે અંશે સાધનભૂત છે તે વિચારવું.

શારીર સ્વપ્ન.

૧ સ્થૂલ સ્વપ્ન:—મનુષ્યમાત્રના શરીરમા મધ્ય ભાગે રહેલ જ્ઞાનતત્ત્વની ધરી છે. તેનો છેડો મગજમા રહેલો છે. આમાથી પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાનતત્ત્વો આખા શરીરમા પ્રસારેલા છે. આધુનિક જડ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પણ એમ માને છે કે આ જ્ઞાનતત્ત્વો અતિમાન યથા વસ્તુ પરત્વે જે કાર્ય સસ્કાર ઇન્દ્રિયો ઉપર થાય છે તેનું જ્ઞાન મગજમા પોહ્યાયાડે છે. અને મગજમાથી તે જ્ઞાન જે પ્રકારનું હોય તે પ્રમાણે તેના દર્શનીય, સ્પર્શનીય ઇત્યાદિ વિભાગ થાય તેવી યોજના થાય છે, એટલે જો આપણે આપણો દાંધ એક વસ્તુ ઉપર મૂકતા તો આપણને તમ જણાય તો તે વાસ્તવિક રીતે હાથને લાગે છે એમ નહિ પણ તે મગજને લાગે છે, કારણકે તેનો સંદેશો પોહ્યાયાડનાર જ્ઞાનતત્ત્વો તત્કાલ અતિમાન યથા એ વસ્તુની તત્ત્વ સ્થિતિ છે એમ જણાવે છે. વળી એક અગત્યની વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે શરીરના બધારણમા મિત્ર મિત્ર સ્થલે સ્થિત થયેલા જ્ઞાનતત્ત્વોના પ્રકારમા કોઈ વિલક્ષણતા નથી. આખા, નાક, કાન, હાથ, પગ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાનતત્ત્વોનો સમૂહ મૂળે સમાન હતા ઘણા કાળથી એક એક ઇન્દ્રિયના સંબંધમા કાર્ય કર.

વાધી તેઓ ખીણ કોઇ ઇદ્રિયનાં જ્ઞાનતંતુઓ કરતાં તેને જગનો મંસ્કાર ત્વરાથી મદલ્ય કરે છે. આંખ ઉપર એક પ્રકારનું કિરણ પડ્યું કે પ્રકાશ બાંધે છે. તે આંખને બાંધતો નથી, પણ મગજને બાંધે છે; કારણકે આંખના સંબંધમાં આવેલાં જ્ઞાનતંતુઓ ઘણા કાળથી એવાં કેળવાયેલાં છે કે જે ક્ષણે કિરણ પડ્યું તેજ ક્ષણે તેનો સંસ્કાર મગજમાં પોહાંચાડી દેશે. એવી રીતે શરીરમાં રહેલી પ્રત્યેક ઇદ્રિયો સંબંધે સમજી લેવું. ત્યારે આમા જ્ઞાનતંતુ મુખ્ય સ્થાન મળે છે એમ સિદ્ધ થયું. પણ એ મગજ એવું કામલ છે કે આપણી આરોગ્યતામાં જરા પણ ફેરફાર થાય, છ કે તત્કાલ તેની અસર એ મગજ ઉપર થાય છે; વિશેષે કરીને જે રોગથી લોહીના ચલન, વલનમાં તકાવત પડે છે તેની અસર જણાયા વિના રહેતી નથી. શરીરમાં લોહીનું વહન નિયમિત ચાલે છે અને ગળનનાં રુધિરસ્થાનમાં જોઈતું લોહી મળે છે ત્યાં સુધી સમજાં જ્ઞાનતંતુઓ પોતપોતાનું કાર્ય યથાસ્થિત કરે જાય છે. પણ લોહીના પ્રકારમાં, જથ્થામાં, વા ગતિમાં, સદજ ફેર પડે છે કે તત્કાલ તેની અસર મગજમાં થાય છે અને તેને લીધે આખા શરીરની રચનામાં થાય છે. જગ કે જે લોહીનો વધારો મગજ ઉપર થાય તો રક્તાવરોધ યર્ધ વહન થતું બંધ થઈ જાય છે અને તેથી મગજનું કાર્ય પણ બંધ પડે છે; જે લોહી યોડું મધ જાય તો પણ તે મગજ ઉપર અમર કરે છે. પેહેલા શીઘ્ર લાગણી વાળું થાય છે અને પછી મંદ પડી જાય છે. રુધિરનો પ્રકાર પણ અગત્યની અસર કરે છે. શરીરમાં લોહીનું વહન જે પ્રકારનાં કાર્ય કરે છે, એક તો જોઈને ઝાઝમીજન યાને પ્રાણવાયુ પૂરો પાડવો અને ખીણું શરીરના જુદાં જુદાં અવયવનું પોષણ કરવાનું. આ બેમાંથી એક પણ કાર્ય પરિપૂર્ણ થઈ શકે નહિ તો તત્કાલ અવ્યવસ્થા થાય છે. જે ઝાઝમીજન જોઈને તેટલો મગજમાં મળે નહિ તો તેમાં દોરજોન કે ઝાઝાપાપ નામનો વાયુ પેદા થાય છે તેથી મગજ ભારે યર્ધ સુસ્તી જણાય છે. જ્યારે કોઈ સંકોચ વાળા સ્થાનમાં ઘણાં મનુષ્યનો જગાવ થાય છે અને હવા માટે જોઈતો ખુવાસો હોતો નથી ત્યારે એકદા યથેતા લોકમાં ઘણી પાર આળસ અને સુસ્તી આવે છે તેનું કારણ ઉપર કહ્યું તે છે, કેમકે ઘણા લોકો આસ લેવા વાળા હોવાથી એ સ્થંભમાં જોઈને ઝાઝમીજન હોય છે તે સર્વને પૂરો પડતો નથી તેથી મગજ મંદ પડી જાય છે અને પોતાનું કાર્ય જોઈએ તેવી રીતે કરી શકતું નથી. રુધિરસ્થાનમાં યર્ધ લોહીની ગતિ પણ મગજને અસર કરે છે. જે જાડુ ત્વરાથી આવે છે તો તાલ હલન કરે છે અને મંદ ગતિથી વહેતાં સુસ્તી પેદા કરે છે; આ સર્વ દૈનિક ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણને સર્વ સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવાનું જે અગત્યનું સાધન મગજ છે તેના કાર્ય ઉપર જાડુ નજીવા લાગતા કારણથી પણ અસર થાય છે અને તેમાં સદજ સદજમાં ફેરફાર થઈ જાય છે સાધારણ રીતે આપણે એ કારણને જાણ અવગણ્યામાં પણ લક્ષમાં રાખતા નથી કેમકે તેની અગત્યતા સમજતા નથી તો નિદ્રામાં આપણને એ પાત તદન ધ્યાનમાં રહે નહિ એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

સ્થૂળ શારીરિક રચનાનાં સંબંધમાં આપણે એક ખીણ વાત પણ અવસ્થ કરી ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે કેટલાક સંસ્કારને ગ્રહણ કરવાની આપણને એવી ટેવ પડી ગઈ હોય છે કે તેની ગતિનું માન પણ રહેતું નથી. એટલે તેવી રિપતિમાં ઇચ્છા વિના પણ શરીર કેટલીક

એણા કરે જમ છે અને તેથી મુક્ત થવાનું નથી. આ વાત જાત્ર કરતાં નિદ્રા અવસ્થામાં બહુ આગળના કાર્ય કરે છે. તે વિષે આગળ કહેવામાં આવશે.

૨૦ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપના:—મનુષ્યને સરકાર ગમે તે રીતે ચામ છે પરંતુ તે માત્ર મગજથી જાણે છે એમ સમજવાનું નથી. મનુષ્યના શરીરમાં તેના જેવું જ અને તેની સાથે જોત-પ્રોત થયેલું 'લિંગશરીર' છે. આ શરીરને પણ અમુક સ્થિતિની સ્થૂલતાને પામેલું મગજ છે, કારણકે જે પ્રકૃતિનું તે જોતું છે, તે વાચુ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે. થીઓસોફીના પ્રકૃત પુસ્તકોમાં આ શરીર વિષે વારંવાર કહેવામાં આવે છે તેથી આ સ્થલે તેના સ્વભાવમાં થેડા ખુલાસા કરવો અવશ્યનો છે. 'લિંગશરીર' માટે એવું જણાવવામાં આવે છે કે તે સ્થૂલશરીર પ્રમાણે આકાશિક પરમાણુનું શરીર છે. પરંતુ આકાશિક શબ્દ ગમે તે સ્થિતિ જે સ્થૂલથી સૂક્ષ્મતર હોય તેને એકદર લગાડવામાં આવે છે, તેથી આહી આપણે જે શબ્દો વાપરીએ તેના ભાવાર્થ પમાર્થ સમજાવવા માટે તેનું વિવેચન કરવાની જરૂર છે. એટલે એમ કહેવું જોઈએ કે કેટલીક પ્રકૃતિની સ્થિતિ એવી છે કે જે સ્થૂલ હૃદયગમ્ય નથી હોતાં તે અમુક સ્થિતિની સ્થૂલતા પામેલી છે. એટલે 'લિંગશરીર' કહેવામાં આવે તેથી એમ સમજવાનું છે કે તે આકાશિક પ્રકૃતિ છે એમ નહિ પરંતુ સ્થૂલ કરતાં સૂક્ષ્મ સ્થિતિનું તે શરીર છે સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિવેદિત 'લિંગશરીર' વળી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની પ્રકૃતિ જેને જાદુવાદી 'ધ્યાર' કહે છે તે છે. એ "ધ્યાર" કાષ્ટ જોડ પદાર્થ છે એમ સમજવાનું નથી પણ તે પ્રકૃતિનો એક પ્રકાર છે. તેની સૂક્ષ્મ સ્થિતિ છે. સ્થૂલ વસ્તુને પાતળા કરતાં જે વાચુરૂપ બને છે તે કરતા પણ તે બારિક છે. એ પ્રકૃતિનું જે શરીર છે તેને 'લિંગશરીર'ની સત્તા પામેલી છે. તરતના જન્મેલા એક બાળકનું શરીર માંતદંદિથી જોઈએ તો તેમાં આકાશિક અને સૂક્ષ્મપ્રકૃતિ ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિની સ્થૂલતા વળી જોતપ્રોત થયેલી જોવામાં આવે છે વળી તેને બધારે આગળ જોવા જઈએ તો એમ પણ જણાય છે કે કર્મના અવિદ્યતા દેવતાઓ જે પ્રથમ શરીર પડે છે તે સૂક્ષ્મપ્રકૃતિનું છે અને તેના ઉપર સ્થૂલ શરીર બધાય છે. તેમાં જે આકાશિક શરીરનો વાગ દેખાય છે તે તેની આસપાસ રિંટળાયેલા હોય છે અને એ સઘળી સામગ્રી જીવ જ્યારે પુનર્જન્મ પારણ કરવા હતરે છે ત્યારે તેમાં જે પૂર્વ જન્મના વિવિધ સંસ્કારો બીજા રૂપે રહેલા હોય છે તે પોત પોતાને અનુકૂળ આકાશિક ભૂમિકામાં યજ્ઞ જેમ જેમ પસાર થાય છે તેમ તેમ તે ભૂમિકાની પ્રકૃતિ સાથે બાંધતો ન્તય છે. એમાં જીવને લેણામાં થમ પડતો નથી કારણકે તે તો નિયમાનુસાર પોત પોતાની મેજે આવી મળે છે. જો એમ બને નહિ તો તે તે વૃત્તિરૂપ સંસ્કારો સ્ફુરી શકે નહિ.

(આગળ ચાલ)

૩

અવ્યાસ.

(અનુસંધાન-પૃષ્ઠ ૮૮ થી)

વૃત્તિનું સ્વરૂપ, વૃત્તિના પ્રકાર, અને 'વૃત્તિરાગમનો' વિષિ જાણવાથી અનેક લાભ થઈ શકે છે. પ્રત્યેક અવ્યાસી પોતાના વિષયો અને ચિત્તની વૃત્તિનો વિચાર કરી જોઈ,

સમગ્ર શકરો કે કેવા ગુણનું પ્રાધાન્ય વૃત્તિમાં યથા રહ્યું છે. એ સમગ્ર પછી તે વૃત્તિને ઉચ્ચ ગુણવતી કરવી અને અતે વૃત્તિનો નિરોધ સાધવો તે કમ પણ તેના સમગ્રવાર્મા આવી ગઈ. એ વિષયનો, વધારે સ્પષ્ટતાથી વિસ્તાર કરતા પૂર્વે જાણવું આવશ્યક છે કે યોગના અને જ્ઞાનના અભ્યાસનો મુખ્ય હેતુ એટલે જ છે કે મનુષ્યે પોતાના જીવનને શાન્ત, અક્રિય, અને સતોષમય કરી, પુષ્પ જેમ સદૃશ રીતે ગિર શત્રુ ઉદાસીન સર્વે સુખ, પહેલાડે છે તેમ, શાસનગતિની અવલસાધ રીતિએ, કલ્યાણમય યથા રહેવું. એ જ દૈવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યાનું તાત્પર્ય છે. એવા ઉત્તર જીવનની પ્રાપ્તિને અર્થે, એ જ દૈવી સંપત્તિની મિદ્ધિને અર્થે, મનુષ્યે પોતાની વૃત્તિઓનો વિચાર કરી તેમને શમાવવાનો અને શમાની ન શકાય તો તેમને ઉચ્ચતર માર્ગે વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મનુષ્ય જે જે કરે છે—આહાર, આચાર, વિચાર, સંસર્ગ, તેમાં જે જે પદાર્થોનું સેવન કરે છે, જે જે ભાવનાનો આશ્રય કરે છે, જે જે વિચારો અવશ્ય કરે છે, તે મર્ત્યા તેની વૃત્તિઓમાં ન્યૂનાધિક ગુણનું આધાર કરનારા સંસ્કાર બધાય છે, અને તે સંસ્કારો, અનુકૂળતા મળતાં, પ્રકટ યથા કાર્ય રૂપે પરિણામ પામે છે; એમ તેનો અપચાર ઉચ્ચ નીચ થઈ જાય છે. એ પતે ઇચ્છનાર અભ્યાસીએ જે વાત ઉપર લક્ષ આપવાનું છે તે પોતાની વૃત્તિને અર્થાત્ પોતાના અંતઃકરણને આધાર જે સંસ્કારો મળે તે ઉપર આપવાનું છે. એમ કારણ કે આણસને અમુક કુટેવ પડી છે, તેમાંથી મળે તે પ્રકારે પણ મુક્ત થવાનું નથી, પશ્ચાત્તાપ થઈને ફરીથી તેમ ન કરવાના સંકલ્પે બંધાયેલા છતાં, પ્રમગ આજે, પાછી તેની તે ટેવ બલવતી થઈને આણસને ધસડી જાય છે આમ જે ચાલ છે તે એ કુટેવના જે કમો તેને વારંવાર કરવાથી ઇદ્રિયોને તેવા સંસ્કાર મળેલા હોવાને લીધે થાય છે. તેમ કમ કરવાનો વેગ ઉપજતા જ તે કમ કરતાં ઇદ્રિયોને રોકા દોષ, એક વાર પણ એમ કમ દોષ, તો તુરંજ વશીકરનો સંસ્કાર ઇદ્રિય ઉપર પડવા માટે છે અને કુટેવનું બલ ધીમે ધીમે ફીણ થવા લાગે છે. એમ વારંવાર વશીકરનો અભ્યાસ ચતાં પરમ વશીકર આવી જાય છે, આજે કુટેવ નિમ્ન થાય છે, સમય યોગમાર્ગના અભ્યાસનું તાત્પર્ય એ છે કે વૃત્તિઓને ઉચ્ચાનુગામી કરવી, ઉચ્ચ સંસ્કાર આપવા, અને દૈવી જીવન ગાળી શકાય તેવી પારમાર્થિક શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવી. જેવી જેવા ચિત્તની અને વૃત્તિઓની રિયતિ તેવો તેનો ઉપચાર સંભવે છે. એટલે જે બહુ જડ પ્રકૃતિમાં ચિત્તવૃત્તિ સત્ત્વના પ્રકાશને કદાચિત્ પણ અનુભવતી નથી તે પ્રકૃતિને કમંદ્રિય ઉપાસનાદિ વ્યવહારથી લાભ થાય છે, જે ચિત્તવૃત્તિ અતિ ચક્ષુ અને વિબુધ છે તેને પ્રાણાયામદિ જ્યાતકાર્યો લાભ થાય છે, જે વૃત્તિ સત્ત્વને જોળે છે તેને વિવેક વિચારોદિ પુરુષર સાધનોના અભ્યાસે કરીને લાભ થાય છે.

સાધનોનો વિવેક ગિજ્ઞાન પ્રકારે કરવામાં આવે છે. જ્યાં વિવેક વિરાગને પ્રયમે આવશ્યક માન્યા છે ત્યાં શમાદિ સાધનોએ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં વિવેક વિરાગોનો પણ સમાસ અન્ય પ્રકારે કરી લેવામાં આવે છે ત્યાં સાધનો આઠ પ્રકારનાં ગણ્યાં છે. એ સાધનો પૂર્વે, ત્યાં પણ, તપ, સ્વાધ્યાય, અને ઇશ્વરપ્રશિષ્ઠાન અર્થાત્ કર્મ અને ઉપાસના, આવશ્યક ગણ્યાં છે. તપ, સ્વાધ્યાય, અને ઇશ્વરપ્રશિષ્ઠાનથી કરીને આવીયા,

એટલા દરે જાય છે અને તેથી મુક્ત થવનું નથી. આ વાત જાણતી કરતાં નિદ્રા અવસ્થામાં ખુલ્લું આગળનાં કાંધે દરે છે. તે વિષે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે.

૨૮ સૂક્ષ્મ રચના:—મનુષ્યને ૨૨ કાર ગમે તે રીતે યાય છે પરંતુ તે માત્ર ગગનથી બાસે છે એમ સમજવાનું નથી. મનુષ્યના શરીરમાં તેના જેવું જ અને તેની સાથે જોત-પ્રોત થયેલું સિંગશરીર છે. આ શરીરને પણ અમુક સ્થિતિની રચનાતેના પામેલું મગજ છે, કારણકે જે પ્રકૃતિનું તે જાનેલું છે, તે વાણ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે. થીઓએડીના પ્રકૃત પુસ્તકોમાં આ શરીર વિષે વારંવાર કહેવામાં આવે છે તેથી આ રચને તેના સખ-ધના થેડા પુરાણી કરવો અવશ્યનો છે. સિંગશરીર માટે એવું જણાવવામાં આવે છે કે તે રચનાશરીર પ્રમાણે આકાશિક પરમાણુનું શરીર છે. પરંતુ આકાશિક શબ્દ ગમે તે સ્થિતિ જે રચનાથી સૂક્ષ્મતર હોય તેને એકદર લગાડવામાં આવે છે, તેથી આહી આપણે જે શબ્દો વાપરીએ તેનો ભાવાર્થ મગાર્થ સમજાય માટે તેનું વિવેચન કરવાની જરૂર છે. એટલે એમ કહેવું જોઈએ કે કટલાક પ્રકૃતિની સ્થિતિ એવી છે કે જે રચના ઇદ્રિયગમ્ય નથી હોતા તે અમુક સ્થિતિની રચના પામેલી છે. એટલે સિંગશરીર કહેવામાં આવે, તેથી એમ સમજવાનું જે કે તે આકાશિક પ્રકૃતિ છે એમ નહિ પરંતુ રચના કરતાં સૂક્ષ્મ સ્થિતિનું તે શરીર છે સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિવેદિત સિંગશરીર વળી બિન બિન પ્રકારની પ્રકૃતિ જેને બંદ-બાદી “ઇશ્વર” કહે છે તે છે. એ “ઇશ્વર” કોઈ એક પદાર્થ છે એમ સમજવાનું નથી પણ તે પ્રકૃતિનો એક પ્રકાર છે. તેની સૂક્ષ્મ સ્થિતિ છે. રચના વસ્તુને પાતળી કરતા જે વાણરૂપ અને છે તે કરતા પણ તે બારિક છે એ પ્રકૃતિનું જે શરીર છે તેને સિંગ શરીરની સગા આપેલી છે. તરતના જન્મેલા એ. બાળકનું શરીર માતૃદંડિથી બેઠુંએ તો તેમાં આકાશિક અને સૂક્ષ્મપ્રકૃતિ બિન બિન સ્થિતિની રચના વાળી જોતપ્રોત થયેલી જોવામાં આવે છે વળી તેને વધારે આગળ જોવા જઈએ તો એમ પણ જણાય છે કે કર્મના અવિષ્કાંટા દેવતાઓ જે પ્રથમ શરીર ધડે છે તે સૂક્ષ્મપ્રકૃતિનું છે અને તેના ઉપર રચના શરીર બંધાય છે. તેમાં જે આકાશિક શરીરનો ભાગ દેખાય છે તે તેની આસપાસ રિંટળાયેલો હોય છે અને એ સઘળા સામગ્રી જીવ આરે પુનર્જન્મ પારણ કરતા હતરે છે ત્યારે તેમાં જે પૂર્વ જન્મના વિવિધ સંસ્કારો બીજ રૂપે રહેલા હોય છે તે પોત પોતાને અનુકૂળ આકાશિક બૂમિકામાં ઘડી જેમ જેમ પસાર થાય છે તેમ તેમ તે બૂમિકાની પ્રકૃતિ સાથે બાંધતો જાય છે. એમાં જીવને લેવામાં જીવ જીવે નથી કારણકે તે તો નિયમાનુસાર પોત પોતાની મેળે આવી મળે છે. જે એમ જોઈ નહિ તો તે તે જીવિત સંસ્કાર સ્ફુટી શકે નહિ.

(આગળ આવ)

સમગ્ર રાત્રી કે કેવા ગુણુનું પ્રાધાન્ય ભાવના, કલ્પ દિશી શોધ સામ્યવતાં અશુદ્ધ એવી દ્રોહને ઉચ્ચ ગુણુવતી કરવી અને અતિ ગને અદિ સા સદગ્ને સિદ્ધ થવાની. સંતોષ એટલે જે કાંઈ આવી ગઈશે. એ વિષયનો વાકરી લેવાનો જેને નિયમ છે તેને અસત્યનો આશ્રય કરવો રંગ યોગના અને જ્ઞાનના એટલે મત, ઉપવાસ, ફાસ્ટ, આદ્યાદિ સાધીને શરીર તથા મનને અક્રિય કરી, અને સંતોષવા છાંછનો પુરુષ પરદ્રવ્ય કે પરબ્રહ્મને દરણ કરવા રૂપી અનાચારને પહોંચાડે છે તેમ, સ્વાધ્યાય એટલે વેદ અથવા મંત્રાદિકનું ખારાણુ જપ્ત આદિક તે માર્ય સંપત્તિ પ્રાપ્ત થવા કદાપિ સદૃશ યાત્રા નથી; માટે સ્વાધ્યાયનો નિયમ ટ્યોધી સદગ્ગજ મિદિને અર્થે સદૃશ યાય છે. ઇશ્વરપ્રશ્નિધાન એટલે નિરંતર ઇશ્વરનું ધ્યાન રાખવું, સર્વ શકાય તે પ્રશ્નચરણ કરી દેના, ઇશ્વર આપે તે સંતોષથી સહવું, બોગમવું, એવો નિયમ ઇશ્વર કરતા અન્યની અપેક્ષા કરી પરિગ્રહ કરવાનો રહેતો નથી. એમ નિયમ મ સિદ્ધ થાય છે ને યમથી નિયમ સિદ્ધ થાય છે. (આખળા આણુ)

૪

કર્મ.

(મળેલુ)

(અનુસંધાન પાને ૧૭ થી)

મનુષ્ય પોતાનું બધિષ્ઠ્ય કેવું કરવું એ ઉપર લક્ષ્યપૂર્વક પ્રયાસ કરવા લાગે છે ત્યાર નેમ નેમ તેનું જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામવું જાય છે તેમ તેમ તેને જાણાય છે કે બધિષ્ઠ્યનો આલેખ કરવો તે તેની સ્વભાવ છે એટલું જ નહિ પણ તે તેના વર્તન માટે એટલે શુદ્ધી જોઈવણુ થવા સમર્થ છે કે પોતાનું બધિષ્ઠ્યમા કેવું પ્રારબ્ધ કરવું તે પણ કરી શકે છે. ત્યારે ને સમજ પડવા લાગે છે કે સર્વ પ્રકારે જોતા પોતે જ ખરેખરે કરતા છે, પોતે સર્વદા છવતો, કાર્ય કરતો, અને પોતાની સત્તા પ્રવૃત્ત કરવા સમર્થ છે. પ્રસંગે આવે તેનો પોતાની છાંછ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવા અને તેને પોતાના કુળજમાં રાખવા તેમજ પોતાના મિત્ર ઉપર પણ સત્તા ચલાવવા તેનામાં શક્તિ રહેલી છે એ પણ તેને સમજ પડે છે. દિવ્ય ગુરુઓએ યુગેયુગમાં જન્મ લઈ મનુષ્ય જાતના કલ્યાણ અર્થે મહાન નીતિના નિયમોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે અને તેને અનુસરી તેણે ગિર કાઢ્યી પોતાનું વર્તન ચલાવેલું છે. હવે તેને બાસવા લાગેલું છે કે આ સર્વ નિયમો શુદ્ધિના મૂલ તરવને અનુસરી સ્થાપિત કર્યા છે એટલે નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે વર્તનના સંબંધમાં કાર્ય કરતાં તેનું યમાર્થ જ્ઞાન થાય છે. હવે સમજ પડે છે કે પોતાની દિનચર્યામાં કાંઈ પણ અશુભ કાર્ય કરવાથી જે ફલ થાય તે દૂર કરવા કાંઈ શુભ કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા છે. તે કરવામાં તેની ધારણા એવી જોઈએ કે એકજ મિત્ર ઉપર બન્ને શક્તિ આવી ગયે. કાંઈ અન્ય મનુષ્ય તેના પ્રતિ નિષિદ્ધ વિચાર કરે છે. તે વિચારે તેની તરફ ગતિમાન થાય છે. એ ક્ષણે તે પાણુ સામાં મનુષ્ય પ્રતિ ઉચ્ચ પ્રકારના વિચાર કરે છે અને તે ગતિમાન થાય છે. આ વિચાર અનુકૂળ લક્ષણોના હો-

વાથી જેમ ચાલતા પાણીના રેસામાં જીંજો રેસો બજવાથી ત્વરિત ગતિ થાય છે તેમ તેઓ વિશેષ ત્વરાવાળા તેમજ બલવાન થાય છે. આમ તો સામાન્ય રીતે જગત્મા યથા કરે છે. પરંતુ એ બે મનુષ્યમાત્રે એક જાની હોય અને કર્મની ગતિ તથા નિયમ સમજતો હોય તો તેનું વર્તન એથી વિલક્ષણ થાય છે. તેને જેનું જણાય કે પોતાની સામે કોઈ અનિષ્ટ વિચારદૂત આવે છે કે તત્કાલ એવા પ્રકારનો વિચાર નહિ કરતો તેના પ્રતિ તે દયા અને ક્ષમા બાવવાળો વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે; જે ગતિમાન થઈ પેલા વિચાર—૩ વને હઠાવી દે છે. હથ ચૂર્ણ થઈ જાય છે એટલે તેને તેનું સર્વ સજીવ કરી શકતું નથી અને તે પોતાના મુખ સ્વરૂપમાં વિચરવા જાય છે. આમ દયા દુષ્ટતાનો નાશ કરે છે; ગ્રેમથી તિરસ્કારનો લય થાય છે. અસત્યતાની આન્તિગ્નનક રૂપે સદ્ગ્રમ પ્રદેશમાં પ્રવર્તે છે કે તત્કાલ જાનીજન મન્યતાનો રૂપે તેની સામે ચલાવે છે. મલિનતાનો ભંગ કરવામાં પવિત્રતા અવસ્થાની છે. ક્ષુદ્ર લોભનો ભંગ દાનથી થાય છે. જેમ જ્ઞાન વિશેષ તેમ આવાં કાર્યો અમર મરણતાથી અને ધર્માસ્થિત થાય છે. કારણ કે તેવી સ્થિતિમાં પ્રત્યેક વિચાર બલવતી ધમ્માપૂર્વક ગતિમાન કરવામાં આવે છે તેમજ ચોક્કસ ધારણાથી ઉત્પન્ન થાય છે. દુષ્ટ કર્મને ઉત્પન્ન થતાં વારજ જેવી રીતે ત્રોડી પાડવામાં આવે છે એટલે જેણે દુષ્ટ વિચારરૂપી બાણ ફેંક્યું અને જેણે તેને ચાલતા જાણ્યું તે બેની વચ્ચે કર્મની ત્રિય બધાતી નથી. દિવ્ય શુભાને કર્મના નિયમનું યથાર્થ જ્ઞાન હોવાથી તેઓએ આજ્ઞા કરી છે કે દુષ્ટ કર્મનો લય કરવા માટે સત્કર્મની આવશ્યકતા છે અને એ પ્રમાણે વર્તન કરવાની મનુષ્યની દરજ્જા છે. તેઓની આજ્ઞા અનુસાર વર્તનારા એ ઉપદેશના મૂલનો પૂર્વાપર સંબંધ શું છે તે ધર્માસ્થિત સમજ્યા વિના પણ જે તેને અનુસરે તો તેઓ કર્મનો ભાર ઓછો બાધે. દુષ્ટના સામે દુષ્ટના કરવાથી માત્ર કર્મ બાંધવા પડે છે. જાની જનો તો એથી પણ વિશેષ કરે છે. તેઓ એવા દુષ્ટ રૂપોનો ધમ્માપૂર્વક સંહારજ કરે છે. કારણ કે મદાત્માઓના ઉપદેશનું તાત્પર્ય તેઓ તો યથાર્થ સમજી શકે છે. એથી કરી પ્રાપ્તના જીજ્ઞાસુ બજવાજ પામતાં નથી એટલે રાજ બોમવવાની વાતજ ક્યાં રહી ?

(આગળ આશુ)

૩

૪૬૫

૧

સામાજિકસુખ.

(ગણેશ)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૪ થી)

આ ગણત્રીથી દેખાય છે કે સામાન્ય રીતે ગામડાંઓની તંદુરસ્તી સુધાર્યા મિનાઈ પણ રોહોરોમાં તેવો સુખારો થઈ શકે અને નીચે આપેલી નોંધણીકામગરની આ દશકાની વિમતથી આ વાનનું સમર્થન થાય છે:—

	૧૮૮૧-૮૨	૧૮૮૭	૧૮૮૮
શેહેરની વસતિ:	૨૦-૩	૧૭-૭	૧૮-૪
ગામડાની વસતિ.	૧૭-૬	૧૭-૨	૧૬-૭

આ આદમજોપરથી જણાય છે કે તંદુરસ્તીમાં દમણનો યથેશ સુધારો ગામડાઓ કરતાં શેહેરોમાં સગવળ ખમણો છે.

વળી છાટણીના નિયમને લીધે, વીમા કંપનીઓના અતુલ્ય વિશ્વાસ દરવા જોગ ખીસકુલ નથી. વૈદ્યશાસ્ત્રમાં વધારા સુધારાથી કંપનીઓના વૈદ્ય સલાહદારોને પ્રતિવર્ષે ખરાબ છુટ્ટીઓને વધારે સમોટ ન સ્વીકારવામાં મદદ મળે છે. સબબ છે કે જ્યારે વીમા કંપનીઓ પ્રથમ હબી થઈ દરો, ત્યારે તેઓ દાલના દરતાં થોડાં માણસોને ના પાડતી

* ગામડાંઓમાંથી નવી વસતિ આવે, તેમને શેહેરનાં દવા પાણી, રહેવાની પદ્ધતિ, નવા ધંધાના શેઠાણના નિયમો, સુધરાઈ ખાતાના આરોગ્ય ખાતાના વિગેરે નિયમો, એ બધું નવું સવું હોય ત્યાં સુધી, તેમનાં જીવન રીત બાત વિગેરેને ન પાસવે, તેથી તખીયત બેદાશ રહે, અને મરણની સંખ્યા આથી કદાચ શેહેરમાં વધે. અમુક વખત પછી આ રિયંતિને તેઓ ટેનાય ત્યારે આરોગ્યતાના નિયમ વડે તેમનામાં સુધારો મધ્ય મરણ સંખ્યા ઘટે. આ જિયા શેહેરનાં એક બાગમાં જ્યાં નવી વસતિ આવી રહેતી હોય, ત્યાં આર્યાજ નય છે, તે દરમ્યાન ખીજી તરફ જીવની વસતિ હોય છે, તેની રિયતિ તપાસીએ. આ વસતિના બાવ દાદાઓ કંઈક જમાના પર જ્યારે શેહેરમાં રહેતા હશે, તે વખતે નવા કાયદા, નવાં દવા પાણી વિગેરે શેહેરમાં લાખલ થયાં તે જમાનાથી ન સહેવાયા તેઓનો નાશ થયો. બાકીના મરણને સાત મારી જીવવા પામેલા તેવા સુધરાઈ અને આરોગ્યના સધળા નિયમોથી ટેવાયલા હોવાથી, તેમના વંશજોમાં તેમનાજ લોહીમાં ઉછરી તેવાં મરણોથી થતાં મૃત્યુમાયો ખમવા શક્તિમાન ચલા. આમે કુદરતે વસતિને જાટકી કાઢી જોયો ખસવાનું લાગ્યા તેમનેજ રહેવા દીધેલા. તેમના વંશજોમાં દીધાય અને નિરોગીપણું આમુક વખત સુધી ચાલે, પરંતુ આમુક જમાના જતાં વળી આરોગ્યના નિયમોમાં સુધારો થતાં આવાં મજબુત સરીરોને પણ ક્યાંક લાગે, કારણ કે કુદરતે તો પોતાનું કાર્ય કર્યોજ નય છે, તેને તો સુટણી કરી નિર્માલ્ય અને તેનો પ્રહાર ન સહન કરી શકે તેવાઓને આખી વસતિમાંથી છાટી નાંખી હાટકીજ મેવા છે. પેહેલાં આરોગ્યનું શાસ્ત્ર પુરું નજીવામાં ન હતું ત્યારે આ છાટણી—જાટકણીમાં, ધણા આવી જતા. દવે સુધરેલ રિયતિમાં આ છાટણીનું જોર નરમ હોય છે. તોપણ નરમ પણ જોર હોય છે તો ખરું, તે જોર નવા કાયદા વડે વળી લાગુ પડયા માણસ, એટલે કેટલાક ન સહન કરી શકનાર મરી પરવારવા માડે. આ ખીજી છાટણી શરૂ થાય ત્યાં સુધી ગાય જીવની પ્રજા શેહેરોમાં આયુષ્ય લાંબાં ભોગવે. પછી નહિ. આ પ્રમાણે હિતરોષર, આરોગ્યના નિયમ સુધરે, અને હિતરોષર મરણની સંખ્યામાં ફેર આવવ પડતો નય, પણ પ્રમાણ ઓછું અને જતી રહેતી પ્રજા સધળા અપાટા વેદોને ટકી રહેલી તેથી ન

હરો, અને એ વાત નહિ છે કે રીધાણનાં લક્ષણ ત્યારે જાણવામાં આવે હોવાથી તેના પ-
સંદર્ભી કરવામાં બુદ્ધિ દૌરાલ્પ આજીવન વપરાયું હશે. તેથી, વીમો, હારાવેલ છદ્મીઓના
ચક્ષુઓ સુધારે આખી પ્રજાને એક સરખા રીતે ખરો લાગુ પડી શકે, નહિ પરંતુ, મરજી-
નોધો અને વીમા કંપનીની વિગતો જોતા, ઇ. સ. ૧૮૩૮ પેરુલા આરોગ્યમાં ચક્ષુઓ
‘સુધારાને જરા અતિશયોક્તિના સ્વરૂપમાં ચિત્તે છે, તેમ છતાં, એમ માનવાને કારણ છે’
‘કે સત્તરમાં સૈકાના અત ભાગ અને આગળીસમાની શરૂઆતના વચલા ગાળામાં આ વિષે
ધણે સ્પષ્ટ રીતે સુધારો થયો હતો.’

(આગળ ચાલુ)

૨

મારું જીવન ચરિત

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮૨ થી)

પ્રકરણ ૫

સુધારો

અભિજ્ઞપુરમાં સરકારી હાવણી થયા પછી બહુ આબાદી થઈ હતી. આસપાસનાં
પચાસ પચાસ ગાઉ સુધી ફરતાં ગામોમાં આનંદપુર જેવું શહેર હતું નહિ; વેપાર રોજ-
ગાર, વિદ્યાકલા, રાજકીય પ્રપંચ અને અંગરેજ વિચારોની અસરોનું એવું એક
નગર એટલામાં હતું નહિ, જૂનરાતી અને અંગરેજ ગણવાની સારા પ્રકારની ની-
સાળે ત્યાં સ્થપાઈ હતી એટલું જ નહિ, પણ લોકોને અપ્રિય એવી કન્યાશાળામાં એ સ-
મયમાં એક સો કન્યાઓ અભ્યાસ કરતી હતી. મરકાર તરફથી જે અમલદારને હાવણીમાં
રહી લશ્કરી વ્યવસ્થા ઉપરાંત આગપાસના રજવાડાની સાથે અંગરેજ સરકારના સંબં-
ધો સાચવવાનું કામ હતું તેની પ્રતિ પ્રાપ્ત કરવાનો સારામાં સારો રસ્તો એજ હતો કે
અંગરેજ રીતભાતનું અનુકરણ કરવું અને દેશી રીતભાતનો તિરસ્કાર કરતા જવો કેટલાક
પુરામંદખોર સ્વાર્થી લોકો પોતાના લાભ ગ્રાટે આવું કરતા, ત્યારે કેટલાક પોતાના આત્મ-
રક્ષણીય તેવું માનતા અને તે પ્રમાણે આચાર વિચાર રાખતા. આનંદપુર આશરે ત્રીસેક
વર્ષથી અંગરેજ અસરોને આધીન થયેલું હતું, ધણીક વૃદ્ધો મરી ગયા હતા, અને અ-
ંગરેજ અસરમાં ઉછરેલા જવાન આ સમયે તે સ્થાનમાં ગુપ્ત થયા હતા. જેક વીલાયતી
ધર્મના ઉગરાણા કરી કરારોને આ દિ દુસ્તાનના જંગલી મૂર્તિપૂજકોના આત્માને ઉદ્ધારવાની
દવાનું લાગણીથી ધણીક પાઠરીઓ આ દેશમાં અંગરેજ રાજ્યના કરતાં પણ પહેલેથી આવ-
તા. પ્રથમે તો ગોરા લોક વેપાર કરવા આવતા ને તે પછી ધર્મનો ઉપદેશ કરવાને ફ-
રતા. વેપારને બદલે રાજ્ય કરતા થયા ત્યારે પણ ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા તો દેશમાં ચાલુ જ
રહ્યા. અંગરેજ રીતરીવાજ સમજવાનું મુખ્ય સ્થાન એવા ધર્મોપદેશકોને ગણાતા. રાજ્ય-
કર્તા અધિકારીઓ તો પોતાનો માન મરતવો સાચવી રેલત સુધે ઝાઝો વ્યવહાર રાખી રા-
ખતા નહિ; પાઠરીઓના સર્વની સાથે દળી મળી, મુખ દુઃખની વાતો કરી, બોલે તેમના-

માંનાજ હોય એમ રેવતને રીઝરી રાકના, તથા પોતાની રીતભાત સમગ્રવી રેવતની રી-
તભાત સમજ સેતા. આજદુરમાં જે અજરેજ નીજાણ હતી તે પાદરીઓની કાદેલી હતી.
ત્યા શાલાના હેડમાસ્ટરે એક નાની સરખી મડલી સ્થાપી હતી અને પહેલા વર્ગના શોકરા,
ઓને તેમા ગમે તે વિષય ઉપર વાદવિવાદ કરવાનું સીખવવામાં આવતું હતું. મહોદી ઉમ-
રના ગૃહસ્થો પણ આવીને સામળવા બેસી શકતા. વધારે બુદ્ધિમાન એવા દુધ કાષ્ટિ-
ધાર્મીઓને તો શાળાના શિક્ષકો પોતાને ઘેર બોલાવી તેમના ઘરખટલાની, વેપારની, ધ-
ધાની તેમજ બજવાગણ્યાની સર્વ વાતોમાં તેમના પિતાની પેઠે વર્તતા. શાલાના અધ્યાસ-
કમમાં પણ પ્રથમે પાદરીઓના ધર્માનુસાર હાથપાંચેના થયા પછી અધ્યાસનો આરંભ
થતો, અને અઠવાડીઆમાં એક કે બે વખત સત્ત્વધર્મનું વાચન સમગ્રવર્ગીયો પણ સમય
રાખવામાં આવ્યે હતો. આગ્રુઓ કેવલ બહુવીને અને વાનો કરીને તથા મુખદુઃખર્ગો
શીખામણ આપીનેજ અટકના નહિ; થરીબને મદદ કરતા, હુખ્યાને અન્ન આપતા, હોશી-
આરને નોકરી આકરી અપાવતા, અને આણીને પ્રમોગે મોડ્ય સાગે તો મટોટા સાહેબને
પણ કાષ્ટને માટે બે અક્ષર દરી શકતા. સરકારી અમલદારો પણ વારંવાર એ શાળાની
મુલાકાતો સેતા, પરીક્ષા કરતા, ધનામે આપતા, અને રીતભાત, વિદ્યા મુરુદ્ધ, સર્વ રીતે
જેના ઉપર આ શાળાના શિક્ષણી તાદદા હાથ પડી હોય તેને નજરમાં રાખી આગળ ઉ-
પર પ્રતિષ્ઠા અને હોદ્દામાં વધારતા.

હિંદુધર્મની સ્થિતિ પણ તે સમયે મહુજ દનિષ્ટ હતી. પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં ગમે તેવું
સત્ય કે તત્ત્વ દરો, પણ તે અત્યારે તો જુદા જુદા વહેમ અને નકામાં નકામાંસ્વાર્થ મા-
ટેજ ગોઠવેલાં જણાય એવાં ધર્મની કડાકૂટ, એ વિના ખીજે રૂપે અમારા આગળ આવતું
નહિ. જન્યથી શિવમક્ત છતાં, ત્રિકાલ સધ્યા વિના એક દિવસ પણ જવા ન દેવો એવા
નિયમ વાળો છતાં, હું પણ ઘણી વાર તો પાદરીઓ જે કહેતા કે પથરાને પરમેશ્વર કેમ
કહવાય તે વાતને સામ્ય માનતો. મારા મનમાંથી પૂજી ઝડા ઘણી વખત જતી રહેતી, અને
મારી સાથે ઘણુતો કાષ્ટ જવાળ વહેમી હિંદુધર્મને છોડી સત્ય એના ક્રિસ્તીઅન ધર્મને
સ્વીકારે ત્યારે તેનો વિરસકાર કરવામાં સામેલ થવું અને ગમતું નહિ. નાત જાતનાં બંધન
ન હોય તો અમારી સાથે બહુનારામાના ધણક તે વખતે ક્રિસ્તીઅન થાય એવી વાનો
પેલી મડલીમાં તેમ શાલાના શિક્ષણમાં અને ખાનગી મુલાકાતોમાં અમારી આગળ આ-
મલી; ક્રિસ્તીઅન ધવાથી અથવા તેવા વિચાર રાખવાથી થતા પ્રત્યક્ષ લાભથી એવી વૃત્તિને
પુષ્ટિ મળતી. મારા પોતાના મનમાં એક વખત ક્રિસ્તીઅન થવાના વિચાર ઉઠેલા,
અને કાષ્ટરે જમતનાં પાપ માયે મેઈ દેહ અર્પણ કર્યો એ લાવના મને બહુ પ્રિય સાગે-
લી; પણ એક દિવસે એજટ સાહેબે મારા પિતાનું જોળખાણ કાઢી મને પોતાને બંગલે
બોલાવ્યો, અને ખીજી ત્રીજી વાનો કરતાં મારા ધર્મે અજબી વલન ઉપર ચર્ચા ચલાવી.
મારું વધન સમજને તેમણે કહ્યું “ગમે તે ધર્મ હોય, પણ દયા દીનતા અને સન્માર્ગનો
ત્યામ ન કરે, તે તરેજ છે; એક ધર્મમાં જેને તે જડતું નથી તે ખીજામાં તેને પ્રાપ્ત કરશે
કે નહિ એની શંકા છે,” ત્યારથી મારી શુદ્ધિ દેશણે આવી ગઈ, પણ હું તો વાતમાં

ને વાતમાં જાડુ આગળ નીકળી ગયો, આ વાત તો છેક 'દુ' પહેલાં ક્વાસમાં આવ્યો તે વખતની છે.

આનંદપુરમાં આવી આવી 'સુધારો' એ નામની એક વાત જન્મ પામી હતી. આ-
મણી ધર્મનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન નહિ, અને તેથી આપણા રીત રીવાજ, આચાર વિચારના મર્મનું
અવલોકન નહિ, એટલે તાત્કાલિક સાબકારક અને સત્ય રૂપે જાણતા પાશ્વત્ય વિચારોનો
ધંધાક વિચારવાનું સુજનોએ પણ સ્વીકાર કર્યો હતો. એનેજ સુધારો કહેતા હતા. અસ-
હના વહેમી વિચારોને દૂર કરી નવા વિચારોને અનુગમવાનું નામ સુધારો કહેવાતું હતું. ધ-
ણીક જનો સુધારોની એટલે કે નાત જતામાં બવન નામા છે, પુનર્લગ્ન કરવાની જરૂર છે,
કર્મકાંડ અને આચાર વિચારની કચકટ નક્કમી છે એટલુંજ નહિ પણ સ્વાર્થી પ્રાધાણ્યો
પેટ જરવા હકાલી છે, એવી એવી વાતો કરતા, એવા વિષયોના જાપણ આપતા, પણ તેવું
કરી જતાવવાની કોઈને હીમત ચાલતી નહિ. પોતાની નાતમાંથી બહાર રહેવું પડે એતો
એક વાત પણ આખા ગામનો કોઈએ નાત તેવાનો સહાર કરે નહિ એ મદાદુઃખને લીધે
જાપ્રબલની પણ છાતી ચાલતી નહિ. છતાં કોઈ કોઈ સુજનો ધીમે ધીમે થોડો થોડો સુ-
ધારો પોતાના ધરમાં દાખલ કરતા હતા; જેમાં નાત જાત વાળા ઝાઝી ચર્ચા કરે નહિ તેવી
તેવી વાતો ને હળવે હળવે ધમ્મા આવવા દેતા હતા. ગોરાને અડકાંએ તો અમહાવામ એ
વિચાર એટલો બધો નરમ પડી ગયો હતો કે અડકવાતુ તો ક્યાંએ રહ્યું પણ ઠેક ધરમાં અને
દેવ મંદિરમાં પણ કેટલાક લોક તેમજ કેટલાક આચાર્યો ગોરાને મેષ્ટ જતા, અને વખતે
પોતાની વદુ કે દીકરી બે અક્ષર બચેલી હોય તો તેને પણ સાહેબ સાથે દાખ મિલાવી
વાતચીત કરવામાં સામેલ રાખતા. લોકો એવાને વહી ગયેલા કહે, તેમના વિષે ન કહેવાય
તેરી વાતો વણી વણીને ચલે, પણ એથી તેવા લોકો ડરતા નહિ, તેમ નાત વાળા
એ કરતા કાંઈ અધિક કરી શકતા નહિ. એમ હળવે હળવે સુધારો આસતો હતો.

(આગળ ચાલુ)

૪

રાજ્ય,

૩

હિંદી દુકાળનું ઇંગ્લાન્ડમાં ફેડું

(મહેવું)

આપણા દેશમાં ચાલતા દુકાળના સંજ્ઞામાં હિંદુસ્તાનની સરકારે તરફથી સંકટ નિ-
વારણ્યે જાહેર બાધકામ ઉધાડવામાં આવ્યાં છે. તેમાં કામ કરનારા લોકોની સંખ્યા
આસતા માસમાં આગરે ૩૦ લાખની છે. આ લોકોને રોજ બે આનાનો લવાજમ આપ-
વામાં આવે છે. અને તેના સંજ્ઞાનો ખર્ચ સરકાર તરફથી દરરોજ આગરે દોઢ લાખ
રૂપીઆનો થાય છે.

મુગ્ધાન્ડના પરમાર્થીઓ તરફથી એક ફંડ ઉભું કરવાને હિંદુસ્તાનના નીધસંઘ

તરફથી મંજુરી મળ્યાની બિના અમે ગયા અઠમા જણાવી ગયા છીએ. લડન શહેરના લૉર્ડ મેયર તરફથી મંગળના હોલિસ નામના મકાનમાં તા ૧૭-૧-૮૭ ને રોજ એક આંદોર સભા બરવામાં આવી હતી પ્રમુખ રમને, લૉર્ડ મેયર ખીરાબે એલો. નામદાર મહારાણીના પુત્રો ડ્યુક ઓફ યૉર્ક અને ડ્યુક ઓફ કોનૉલ્ટ તથા હિંદ ખાતાનો પ્રધાન, લૉર્ડ હરિસ વગેરે પ્રસિદ્ધ ઉમંગવોએ ભાષણો કરી દેડ દરવાની દરખાસ્તો નબુ, કરી હતી, જે સંમતિ મને મંજુર થઈ હતી. સુબઈ ઈમાકામ માણ સંવાધિપતિ ડ્યુક ઓફ કોનૉલ્ટે ભાષણ કરતા જણાવ્યું હતું કે આવી પડેલા મદદને ક્ષીધે મારા દુદયમાં કારી થા લાગ્યા જેવું થયું છે અને તેમાં હું મેં પૂર્ણ ભાગ લેધો આશા રાખું છું કે આ દેશના (ઇંગ્લાન્ડ) પરમાર્થીઓ તેમાં ઉદાર દિગ્દર્શી નાણા બરગે.

આ સભામાં એક બનાવ એવો થયેલો છે, જે દરેક વાચનારનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર ગ્રહેશે નહિ. સેસીયા લીસ્ટ પક્ષનો મી. હિન્ડમેન નામનો ગૃહસ્થ, જે આપણા મરીબ દેશની દાઝ જાણીને વારંવાર હિંદુસ્તાનની સગ્કારનો લસ્કરી અને રસીલી અર્થ આંદોર કરાવવાને બારે મહેનત લેઈ લખાણો અને બાપલો કરે છે, તેણે દેડ દરવાની દરખાસ્તના સુખ થયા એવો સુધારો મૂક્યો કે ઇંગ્લાન્ડ જેવો દેશ જે કાષ્ટ દેડ દરશે તે હિંદુસ્તાનને દુકાળ મંજુરી થનારા બારે અર્થ આગળ કાઢ ગણતીમાં નથી, માટે આપણે હિંદુસ્તાન તરફથી દરેક વર્ષે જે દાંલિન્સીલ ખીલો મોકલીને પેનસન ખાતે ઇન્ડીયા ઓફીસના અર્થ ખાતે તથા લસ્કરી કેળવણી આપવા ખાતે જરવાખખી રીતે હિંદુસ્તાનને નીચોવી નાખી, એ તેટલું ધન લેઈએ છીએ તે એક વર્ષે સુધીનું લેવાનું માડી વાળવું અને તેના નાણા જે લગભગ ૧૮ કરોડ રૂપીઆ જેટલા થાય છે તે દુમળ નિવારણાર્થે લેખવા. લૉર્ડ મેયરે આ દરખાસ્ત કાપલ વિરુદ્ધ જણાવી પચ્ચ મી. હિન્ડમેને આમદ ક્યો કે સભાના મેમ્બરો સન્મુખ મારો સુધારો મૂકીને મત લેવો જોઈએ એ લું મારો હક હોવાનો નથી પછી પોલીમની મદદથી મી. હિન્ડમેનને, સભામાંથી બહાર કાઢી મુકવામાં આવ્યા તે વખતે સોસીયાલીસ્ટ પક્ષના ખીન મેમ્બરોએ પ્રમુખની હિરિસ હિસ ના અવાજ કરીને અપમાન આપ્યું હતું. મી. હિન્ડમેનની શુભ નિદા વિશે તે કાષ્ટ રાકા કાઢના જેવું નથી પરંતુ નેને કાઢી મૂકવામાં સભાનો પ્રમુખ વાજખી હતો કે નહિ તે વિચારી લેવું. એક સોસીયાલીસ્ટ પક્ષ તરફથી ખીજે કે ત્રીજે દિવસે લડન શહેરમાં એક કોનફરન્સ બરવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં દરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે “હિંદુસ્તાનમાં જે બારે દુકાળ આવે છે તે સરકારી અમલદારોનાં લોભનું અને જુલમનું જ પરિણામ છે.” આ પ્રગોણે બારે સદટમાર્થી પચ્ચ કાઈ ગ્રમ લાભ ઈશ્વરેચ્છાએ મળે ખરો, અને લસ્કરી ખરચમાં કાષ્ટ ઘટાડો પચ્ચ થાય! હરિ ઇન્ડા.

સભામાં ત્યાર પછી હવરાણું કરવામાં આવ્યું હતું. તેમાં મહારાણી શ્રી તરફથી ૫૦૦ પૈન્ડની રકમ બરવામાં આવી હતી. નામદાર મહારાણીના પુત્રો તરફથી દરેક ૧૦૫ પૈન્ડ થયા છે. સર્વથી વધારે રકમ સરવ્વેલેન મૂરનામે ગૃહસ્થ જેની કલકતા ખાતે સશશી પેટીએ, તેની ૫૦૦૦ પૈન્ડની એટલે આશરે ૮૦ હજાર, રૂપીઆની છે એ દેડમાં જાનેવારીની આખર સુધીમાં જે લાખ પૈન્ડ એટલે ૩૨ લાખ રૂપીઆ બગવા છે. અમેરિ-

કના કેનેડાના સંસ્થાનમાં પણ ફેડ વલુ કુલુ છે. ઇંગ્લાન્ડ તરફથી આશરે એક કરોડ રૂપાંઆનું ફેડ થવાની આશા છે. હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ સત્તાવશા અંગ્રેજ મિલિટરીયનો તરફથી ત્યાંની પ્રજાના ગુણુ દોષનો અભિપ્રાય બાધવા કરતાં ખુદ ઇંગ્લાન્ડની આ સંખ્યાતથી ઘણું જૂનાર પ્રકારનો આપણે બાધીશું. ઇંગ્લાન્ડના એના પરમાર્થી પુરુષોના આપણે આવે સંકટને સમયે સંપૂર્ણ આભારી છીએ.

૨

પાર્લામેન્ટમાં હિંદુસ્તાન સંબંધી સંચાલ

(અગેવું)

ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ અથા જનેવારીની ગરબાતમાં ઉઘાડવામાં આવી હતી. મહારાષ્ટ્રી શ્રી તરફથી જે બાપણ મુખ્ય પ્રધાન વાને છે તેમાં હિંદુસ્તાનમાં ફુકાલ અને મરદીની બાબતો વિશે જણાવવામાં આવ્યું હતું. ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં મહારાષ્ટ્રીના બાપણમાં હિંદુસ્તાનને જાણેજ સંજારવામાં આવે છે. આ વખતે આવેલા સંકટને માટે રાષ્ટ્રીય દીવગીરી અને દીતસોઝી જાણી હતી. અને ગમે તેટલા અર્થે પણ હિંદુસ્તાનના લોકોને ફુકાલમાં બાંધવાથી બચાવવાને મહારાષ્ટ્રીએ વાઈસરોયને આમ્રદ કહ્યો હતો. આ બાપણ ઉપર તકરાર અઘાળવા પછી મહારાષ્ટ્રીને માનવત્ર આપવાનો રિવાજ પાર્લામેન્ટમાં આસ-તો આવ્યો છે. તે માનવત્રની દરખાસ્તના સંજાર તરીકે સર બુલીયમ વૅડરબર્ન એક અ-પેલિટ કમિયોગી દરખાસ્ત મૂકી હતી. તે દરખાસ્ત નીચે મુજબ હતી.

“હિંદુસ્તાનમાં આવી પડેલાં સંકટની ગરબાતમાંજ તેની સામે થવાને દિદી પ્રજા કેવલ અશક્ત થઈ પડી છે તેનાં કારણો સોધી કાઢવાને એક કમીશન નીમવું.” આ દરખાસ્તના ટેકામાં બાપણ કરતાં સર બુ. વૅડરબર્ન જણાવ્યું કે લેફ્ટાર લોકોનો જુલુસ, હિંદુસ્તાનની સરકારના અસબકર, અને ન્યાય ખાતાનું વિચિત્ર ધોરણ એ એટલાં બધાં તો ખરાબ છે હિંદુસ્તાન છેક પાયમાલીના દિનારાપર આવ્યું છે માટે હિંદુસ્તાન અને ઇંગ્લાન્ડ બન્નેના લાભને માટે જરૂર છે કે એક આવા કમીશન મારફતે તેની તપાસ કરાવવી. આ દરખાસ્ત વિરોધાનુમને રદ કરાવવામાં આવી હતી. પણ પાર્લામેન્ટની સમાના ૯૦ સમાસદોએ એ સુધારાની પદ્ધતિમાં ગત આપ્યાં હતાં. આ સંખ્યા કાંઈ જેવી તેવી નથી. હિંદુસ્તાનનું બજેટ બ્યારે પાર્લામેન્ટમાં રજુ થાય છે ત્યારે બાગેજ દસ મેમ્બરો આપી સમામાં દાખર હોય છે. તેવી રિથતિ ધ્યાનમાં લેતાં આખી પાર્લામેન્ટના મેમ્બરો દાખર હતા અને ૯૦ જેટલા ગત મેમ્બરોને સર વૅડરબર્ન બાગેજાણી થયા તેને માટે એમને ધણીજ શાખાથી ઘટે છે. દિવસે દિવસે હિંદુસ્તાનની બાબતો વિશે ઇંગ્લાન્ડના લોકોમાં અને પાર્લામેન્ટના મેમ્બરોમાં કાંઈ જાગૃતિ આવતી જાય છે એ જાણીને અમને પરમ સંતોષ થાય છે, અને સ્વદેશભક્ત કાલ્યાણીય નવરોજીએ તથા મરીજ નિવાજ સર બુલીયમ વૅડરબર્ન જેમણે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરી ઇંગ્લીશ પાર્લામેન્ટરી માર્દી રચાવી છે તેમને અમે હાર્દીએ છીએ.

Tripashanker Travishaaker, 33hat of Sur
Sagrapur, 33hat of Sur
સુદર્શન ગ્રામ. 33.

(તાંત્રી મહિમાય નમુબાધિવેદી.)

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

—*—

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૨. અંક ૬]

(માસિક)

[મર્ચ. ૧૮૯૭]

૧
સાહિત્ય.

૧
અજ્ઞાન સત્તા પ્રાપ્તિ.

(મંજુ)

હરિહી.

નહિ નહિ, સખે, તારે શબ્દે જગ સમુતા ધરે;
નહિ, કપલ હજી માયાની એ રહને જડના મરે;
હજી પશુ શું ભૂતે! આર્યા કહે! નહિ સામરે;
પ્રજાપરસની પ્રજાપરમા? સખે, તારે! ખરે!
* નહિ રસ, સખે, આત્માને એ કદાપિ કમી અતે;
રસમય હસે આત્મા તો એ ચરાચરમાં છતે;
સ્મરણ કરજો ગાંઠે, બહાસ, સ્વરૂપતણું અને;
“સકલમયતા”-રચાને આપી સમે મળજે મહે.

૨
એક વેલીને.

(મંજુ)

મંદાકીના.

ધીમે ધીમે કુપળ કુપળ ૧૩ ૫૩ વળાને,

દીપ્તી દીપ્તી તરુ વિટખોત્તુયણી કાંધ શુધે;
 મીઠી વેલી ! તુજ વળ દિમે નિત્ય નિત્યે નખીત્રી !
 તારું હેયું વધું વધુ સદા સ્નેહમાં ધાય લીન !
 ન્હાની ન્હાની તુજ મતિ સમો રાહ આ છદ્દગીનો,
 તેણનો કે ભાગ રવિની કાંઈ દી માત્ર ભામે;
 તારી પાસે ગણુ ગણુ ચતા જગત્તો નિત્ય શુભે,
 મ્હારી પાસે જગત સધળું નિત્ય શુભા કરે છે.
 ખણી તારાં ચંદ્રો, ખર્ષો, ચંદ્રે એકની એક ડાળે,
 ને આલખે તરુવર તણો નિત્યનો એક તારે;
 રોકો મ્હારો મુજ હૃદયની એક મૂર્તિ પરે છે,
 તુ પાસેથી સુખ હું ખ સદા જાય આત્મા ઝપાટે.
 તું પત્રો ના તુજ કદિ ગણે, હું ચ મ્હારાં ગણુ ના,
 કિંતુ તેનો કુદરત મહો કાંઈ ખૂબો હિસામ;
 ક્યાં શા મારે? પ્રભુ વિષુ નદી કાંઈ જાણી શક્યું ના,
 ઉંડાં કાળ્યો, ફિલસુફિ વળી કાંઈ શકાજ માત્ર.
 તુ મા હુમાં-અરર ! ધણુ આ કાંઈ જૂડું જ ભાસે,
 તારા મ્હારા પય મહો દિસે ભિન્નતા એક ઉડી;
 તું આપે છે સતત મતિએ, કૂતો આલનો હું,
 ધકકા મારે કુદરત મને, દોરતી માત્ર તું ને.
 હું ચોટું છું મુજ હોંઘર જ્યા એક દી શાંતિ પામ્યું,
 નિશ્વાસો સૌ જનહૃદયના જૂત કાળે વિરામે;
 નિર્માયો છે તુજ હોંઘનને એકલો ધર્તમાન,
 “ઉમે જાણું” તુજ દૃઢ્યને એટલુ માત્ર જાન.

૩

મનને ઉપદેશ.

(મળેયું)

રાગ-કાશી. હોરી દીપચંદી.

“દાશુનકે દિન ચાર, સખારી” એ રાદ.

જો મનવા તું વિચાર, કરીને, કીધું સૂક્ત શું તે જન્મ ધરીને, જો મન ॥૦ ૨૬૦
 તેં સ્વચ્છાત્રમ પાળી સંતોષ,
 ઉત્તમ કરી ઉપચાર;

કાંઈ દિવેદે, બાળ્યા પ્રભુ છે કે?
 જેથી મળે ન સંસાર કરીને,
 ગિદ્યા અહમ્મર અંબિમાનનો કમ,
 બરીને બચ્ચો મન આર;
 સિંગર તન માન્યું, જટ છે જવાનું
 જ્યમ જ્ય છે નોં તુવાર ખરીને.
 પુણ્ય વખોડ્યું, પાપજ વોડ્યું,
 કરી કૂડ-કપટ-વેપાર;
 કામવિવગ મધ, એત્યો નહિ કહ,
 છ'દગી જશે વંદી, જુદાર કરીને.
 જંદશે જીવમના, જખરા જમના,
 ખાઇગ આર ગમાર!
 કર્મ તેવાં ફલ મળશે વાફા!
 ફાફા છે નહિ હાર દરિને.
 જન્મ મરણના વોગા કદિ પશ્ય ના,
 પામર પામીશ પાર;
 સદાય બાવાનીપતિ નૈકાની,
 લઈ જા શવ આકૂપાર તરીને.^૭

કીધું સુકૃત શું તેં ૧

કીધું સુકૃત શું તેં ૨

કીધું સુકૃત શું તેં ૩

કીધું સુકૃત શું તેં ૪

કીધું સુકૃત શું તેં ૫

૪

કુબ્યન્ત અને શકુંતલા

(મળેકું)

(અનુસંધાન પાને ૧૦૫ થી)

“ મહારાજનો જય હો. માતૃશ્રીએ આજ કીધી છે કે આવેલી એયે પોતાને ઉ-
 પવાસનું પાગલું છે, તો દીધાકુળે અવસ્ય આવવું.” માતૃતસલ રાગ વિચારમાં પડ્યો;
 હમણાંજ તપસ્વીજનો યજ્ઞવિધિના વિષ્ણુ નિવારણ્યે કેટલાક દિવસ રોકાવા માગી ગયા છે,
 માગણીનો પોતે ઘણી કૃતાર્યતા માની સ્વીકાર કીધો છે, અને આ બીજીજ પહે માતૃશ્રીનું
 પ્રેમ ભર્યું આજાવચન મળે છે. હવે કરવું શું? એકગમ તપસ્વીનું કાર્ય છે, બીજી ગમ
 ગુરુજનની આજ્ઞા; કશું પણ ઉત્સવન મદ શકે તેવું નથી. ત્યારે કોનો પ્રતીકાર કર-
 વો? મન સંશયને હીદોજે ચ્હડ્યું; ને ધર્મજુદિએ સેનાપતિ અને વિદ્યવંતી-સૂચનાનો

૧ દિવમ. ૨ કું અને માર. ૩ આકળ, હિમ. (આકળનું મોતીના ઢાણા જેવું રીધું)
 ૪ ચમરાજનાં ૫ જ્ઞાન વગરનો મૂર્ખ. ૬ પરમેશ્વરને ઘેર વગર જ દોગરતનું પોવાણું (પો-
 માં બાંધતું) નથી. ૭ જાવ સમુદ્ર.

મિસ્કાર કાંધો હતો તે હવે વગળા પડી; અને સસમનું નિવારણ શોધતી આંખ મા-
ટેવ તરફ વળી. એની ચરચલીએ જવાબ વાળ્યો:

“ નિશકુના પેટે અન્તરણે રહો.”

રાજનેત્રપણ ગોતાની સ્થિતિ એવીજ જણાઈ, એનું અન્તઃકરણ જોલી ઉઠ્યું. ખરે-
ખર હું વિકૃત સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છું.

કાર્ય બન્ને છે બન્ને દેશથી બિન્ન છે અરે;

મન બહેચાપ, જેવું કા સૈલાત્રે નદી પૂરતે.

ધર્મશુદ્ધિએ વખતમાં આવતા મારવા માડ્યા, અન્તે એક કરાડ હાથ આવી, તેને
આધાર મળતા કાંઈ સ્વચ્છતાનો યોગ થયો. ત્યાં ઉભા ઉભા-વિચાર્યું તો પ્રજાને આત્મનિ-
રિશયે ગણવાનું જેનું નિર્માણ થયું હતું, અને જેમ ગણવાની જેવી પ્રકૃતિ પડી ગઈ હ-
તી, તેને સમીપરથ માહવ્યમાં અને પોતાના રાજમાતા બેદ નહિ ગણે એમ લાગ્યું; અ-
ને રાજ જોલી ઉઠ્યો.

“ ગિતિતે પણ માતૃથી પુત્રજ ગણે છે માટે તારે જવું; માતૃથીને નિવેદન કરવું
દે મારે તપસ્વીકાર્યથી શેકાણુ થયું છે; અને પુત્રકૃત્ય જાળવી લેવું.”

શુભજનની આગા અને તપસ્વીકાર્યને એક વજને તોલનાર રાજના તોલમાં કુદરતે
અમિતના કટાણુ કરતા સામાનિક કટાણુને જે યોગ્ય સત્કાર આપાવ્યો-તેનું માહાત્મ્ય કેમ
જાણે કુલંકપર્ક હોય-તેમ દુઃસ્વપ્નનોદી માહવ્યે જવાગ વાળ્યો.

“ પણ હું રાક્ષસથી ખીલું છું એમ ગણવાનું નથી.”

હાર્ય સહવર્તમાન રાજાએ જવાબ વાળ્યો -

“ એની સમાવતા પણ તારા વિષે કેમ થાય? ” માહવ્યે ખીલુ-સસ્ત મૂકી-

“ જેમ રાજકુમાર જાણે તેવા કાંઈ આડથી હું જાણું.”

રાજાએ એ સગત પણ માન્ય રાખી, જવાબ વાળ્યો.

“ તપોવનને ઉપરોધ નજ જોઈએ માટે મર્ય રમાલાને, તારા-સાથેજ મોકલવાનો છે.

પ્રહમકાળના આનંદની હદ ન રહી એ જોતો:

“ તારે હવે હું સુવરાજ ખરેખર બન્યો.”

તપસ્વીકાર્ય અને શુભજનની આગાનો આવો ફર્યો! આપણા પછી-રાજાનું અન્તઃક-
રણ કેમ કાંઈ જોળાવું હોય તેમ ઉડે ઉતરી ગયું, અને એકાએક ઉદ્ગાર કાઢાયો.

“ જો માંધ વલવલીયા છે; કદાચ મારી અભિવાધા અન્ત પુરમાં જાહેર કરશે. હીક,
માટે આને આગ કહું.”

માહવ્યને હાથ-પડી પૂણ્ય પ્રેમથી જાણે વધારતો હોય તેમ જોઈયો.

“ મિત્ર અભિજ્ઞનોના તરફ ભક્તિયોજ આશ્રમમાં જવું થાય છે એમ ન માનતો કે
સાનેજ તાપસક-માર્ગા મ્હારું મન રહેતી ગયું છે. વિચારેને!”

ને હજારેક મૃગશાસ્ત્ર સમેત એવી;
ને ને વગથુ; વધુ એ પરિદાસમા તે;
ને ને ગણે સકલ સત્ય જનેલું એવું.”

માહવ્યને આટલું નિવેદન દીધા પછી રામ દુષ્યન્ત આશ્રમ ભણી ચાલ્યો વાચનારા, આપણે હવે શું ફરીશું? આપણે તો રામ દુષ્યન્તને શકુન્તલાના યોગમા જોવા મધ રાતે રોકાઈ રહ્યા હતા. તે યોગ તો હજુ પાછળ નહોતો, આ અત્યારે તો પડ અને છદ્દનો યોગ છે; ત્યાં જવાનું આપણે, શું કામ છે? ત્યારે ચાલો પાછા ફરીએ. વળી યોગ પ્રસંગે આપણે આપણું ઈચ્છ સાધીશું. વાચનારાં થશે છે શું? તદાહ મન કંઈ સંકલ્પને. હીદોળે ચ્હડયું જણાય છે, તો બોલ ત્યારે શી રીત છે? શું તું એમ પૂછે છે કે આર્યોવર્તના ચક્રવર્તી નૃપ જેવાને પણ આવી અન્તઃપુરની બીતિ શી? ગ્રેમ એ કંઈ એવી વસ્તુ નથી કે તે સાકળી રહે, અને એનો વિસ્તાર જ્યાં સુધી પવિત્ર અન્તઃકરણ સાધતું હોય ત્યાં સુધી એમા હર ખાવા જેવું શું? રામ દુષ્યન્ત ને તેના મિત્ર માહવ્યના સાથે આટલું જોવા પછી, અને પોતાના હૃદયના ગ્રેમ વનદાસથી શકુન્તલાનું હૃદય દ્વિત ન ગણાય એને વારતે એની પૂર્ણ ઠાણછ તપાસ્યા પછી, ખાવા પ્રશ્ન સાંભળી આશ્ચર્ય થાય છે, વાચનારાં તારા સમજવામાં એવું છે કે રામ દુષ્યન્ત પોને શકુન્તલા પર ગ્રેમલગ્ન થતાં પોતે કંઈ અન્તઃપુરના દોષમાં આવતો હોય એમ માને છે. આમારું માનવું તો આજના આખા દિવસના રાત્રી દુષ્યન્તના પ્રસંગથીજ એવું જ થાય છે કે રામ દુષ્યન્તની એવી ઇચ્છાનું કારણ પોતે અન્તઃપુરનો દોષ આચરતો અન્તઃપુરની દૃષ્ટિએ જણાય તેના કરતાં પવિત્ર તાપસ કન્યા શકુન્તલાને દોષિત આપે અન્તઃપુર નીલાળે એવું જ હોય એમ છે *

અવલોકન.

ત્રિયદર્શિકા નાટિકાક્રમ:— શ્રી હર્ષકવિની રચેલી આ નાટિકાનું સંસ્કૃતમાંથી ગૂજરાતી ભાષામાં ભાષાન્તર કરી ભાષાન્તર કરતાં ગૂજરાતી સાહિત્યમા એક સારો ઉમેરો થયો છે. ત્રિયદર્શિકાનું કથાનક સંગીતપ્રિય વત્સરાજ આદ્યના ઉદયને નાયક રાખીને વિસ્તરેલું હોવાથી નાટકને અત્યુક્ત રસ ઉપરાંત સંગીતને પણ સારો યોગ થયો છે. ભાષાન્તરકાર પોતે સંગીતમાં સારા મર્મજ અને પ્રવીણ હોવાથી તેમણે પણ ધણક પદ્યોને

* આ લેખનું અમારી પાસે આટલેજ પૂર્ણ થાય છે; જો કે નાટકનું અવલોકન અપૂર્ણ છે એ સ્પષ્ટ છે. મૂળ લેખક અધિક મોકલશે તો આગળ ચાલશે; નહિતો આ લેખ અત્યંત સમાપ્ત સમજવો. તત્તી.

* ભાષાન્તર કરી પ્રસિદ્ધ કરનાર શાસ્ત્રી મનુનાદત્ત વલ્લભજી જીનાગઢ. મુબઈ, નિહિયસાગર, મુદ્રા રૂપિયા ૧)

સંગીતરૂપે ઉતાર્યા છે તે બહુ ચોખ્ખું કર્યું છે. તેમજ રાગની ગોઠવણમાં પણ રાગીના અગ્રિમ પ્રદરના અતથી આરબી કમાનુમાર પૂર્વ ઉત્તર રાગની યોજના પણ સારી સફળ રસવતાથી કરી છે. બાપાન્તરમાં પણ એકઠરે અશુદ્ધતા કે દોષ આગળ દૃષ્ટિએ આવ્યો નથી, અને પ્રૌઢિ ઠીક સમવાઈ રહી જણાય છે. મુખ્યગૃહોમાં બાપાન્તરકારે વસ્તુ વિષે, પ્લાહિત્ય ચર્ચા વિષે, હર્ષના સમય વિષે, સારો શ્રમ કરીને લેખ કરેલા છે.

દ્વિલમુદ્રીની કસોટી†:— ઈસ્લામ ધર્મના દર્શિબિદુથી ધર્મગ્રન્થ અસ્તિત્વ, પુનર્જન્મનો અસભવ, અને પેગમ્બરની આવશ્યકતા, એ ત્રણ વિષયો પગલે ત્રણ પ્રકરણ પાડી આ નાનું પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે. ધર્મરના અસ્તિત્વના સબધમાં જે લખાણ છે તે સાગ શુક્રાપુર:સર છે, તેમજ પેગમ્બર મહમદ સાહેબના સબધનું લખાણ પણ પાદરીઓની દલીલોના રદીવારૂપ હોઈ લખનારના પોતાના ધર્મના દર્શિબિદુથી યથોચિત છે. પરંતુ પુનર્જન્મના અસભવની બાબતમાં તેમણે ઘણું થોડું લખ્યું છે અને તે લખાણમાં પુનર્જન્મ માનનારાઓની જે જે દલીલો છે તેનો વિચાર કરેલો જણાતો નથી. લખનારને શક્ય અશક્ય અને અસ્તિત્વ લીધે બેશકી લખવાની દબ છે તે તત્ત્વજ્ઞાનની વિષયમાં ઇષ્ટ નથી, તેમજ બાપા ઉપર હજી બેઠાએ તેવો તેમનો અખ્યાર જણાતો નથી. છતાં તેમનો શ્રમ ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે અને આપા નાસ્તિકતાના સમયમાં દરકોઈ ધર્મના અનુયાયી પોતપોતાના ધર્મનું તત્ત્વ તપાસી જગતને સમજાવે તે વાત અમને પોતાને, તેમજ સર્વે કોઈ સત્વરોપકને ઇષ્ટ છે.

દ્રષ્ટાતમાલા,† ભાગ ૧લો:— જૂનરાતમાં આકાશી નાની મહોટી કઢાણીઓ અને દ્રષ્ટાતરૂપ વાતાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આ કેશવજીએ ખરેખર ઘણું ઉપયોગનું કામ કર્યું છે. મથાળે જે દુહા વગેરે પાને પાને ટાંચ્યા છે તે પણ ઘણો ઉપયોગી સંગ્રહ છે. એક જ ઉદાહરણથી આ દુહાઓની કીમત સમજાવશે:—

ચલત ઠલમ સુખ અહર, પે પ્રીતિકા મૂલ,
નેહી ગયે નીવા રહે, પરત તારી મુંખ ધૂલ.

આવો સંગ્રહ બહુ ઉપયોગી અને આવશ્યક એટલા માટે છે કે એવા સર્વને પરિચિત દ્રષ્ટાતમાંગથી ઉપદેશ સહજે સાધી શકાય છે; પરંતુ એવા સંગ્રહમાં ૧૦૮ની ગાલા કરવાનો લોભ રાખીને ચિત્તને અમત્કાર ન કરે તેવી પણ વાતો દાખલ કરવામાં વિવેક રાખવો જોઈએ, કેમકે આવા દ્રષ્ટાતમા જે અમત્કાર ઉપજી જોઈ તેમને દુદ્ધમાં જડીટિનાર કારણ છે, તે તેથીજ હેવટ ઉપદેશ સિદ્ધ થાય છે. “કમ ચાદ્ધારત ચાને વિસ્મૃતિ” એવા મથાળા નીચે જે વાત આપી છે કે “એહુત માડુ જોડ્યા માટે ગણે ધોસર” મૂકી ધોસર શોધ્યા કરતો હોતો તેટલીજ વાતમાં કશો અમત્કાર નથી. એટલી એક હકીકત

† રમી પ્રસિદ્ધ કરનાર શુભામ જોદખંડ જીન હાથ હાજિજ સાહેક, રાહેર. વીકટોરી-આ પ્રેમ, સુરત.

† સંગ્રહ કરી ઉપાવનાર રા. રાજગોર કેશવજી નેશામ. ચોટીલ, અમદાવાદ, સંપાદક પ્રેસ, કીમત રૂ. ૦-૪-૦

કહી તેમાં વાતજ થઈ નહિ, તેમ દક્ષિણ પણ થયું નહિ; વાતને માટે કેટલાક બનાવોનો એક એક સાથે સંબંધ છે. જો એક એક અને તેમાંથી દૃષ્ટાંતો દર્શાવવા માટે જે વાતના આત્મમાં ચમત્કાર જોઈએ. આ સંપ્રદ કરનારને આવો વિવેક રાખવાની ઘણી આવશ્યકતા હતી. તેમજ સરકત સ્ત્રોતો ઉતાર્યા છે તે જોઈયા છે તેટલા બધા અશુદ્ધ છે, તે માટે પણ કોઈની મદદ લેવી જરૂરની હતી. છતાં અને કાગળ ઉપર પણ વધારે લઈ આપી પુસ્તકને આકર્ષક કરવું જોગતુ હતુ કે જેથી વાચવાની ઇચ્છા થતી હેતુ સિદ્ધ થાય.

અંદાજ:— આ એક સવાનો પાનાંની નાની સરખી કલ્પિત કથા છે, જે તેને રચનાર 'સુદર' અને વિદ્યાનંદ'ની કથાનો રચનાર છે તેજ છે એમ મુખપૃષ્ઠે લખેલું છે. કથાનું વસ્તુ એ છે કે જીવજીવિતા નામના એક સજ્જનની મદદ, માતા વિનાની પુત્રી છે, અને તેજ ગામમાં કંજુસકાકા નામનો માણસ છે જેનો પુત્ર નયુશંકર છે. નયુશંકરની માતાને કંજુસકાકાએ દુરાચારના સંસય ઉપરથી કાઢી મૂકેલા છે, જે નયુશંકર ઉપર પણ તેજ કારણથી પિતાને રાજ છે. આ નયુશંકરને નદીમાંથી કુખર્તા ઉગારી મદદ ધેર લેઈ નદી સામે કહે છે ત્યાંથી બન્ને વચ્ચે પ્રેમ થાય છે. કંજુસકાકા મરતી વખતે વીલ કરી પેનાની દોલત મદદને આપે છે તે અંધી શરતે કે તેણે નયુશંકરને પરણવું નહિ. અંદા આ વાતની ના પાડે છે, અને ડેસાને તેની જીવ સમજવી, નયુશંકરને મુખપ્રમાણી દુઃખી થાન રચનાંથી બોધારી લાવી ડેસા ભેગો કરે છે. અંદા અને નયુશંકર પરણે છે વાતનો કુકો સાર આટલોજ છે. રચનારે તેને ગોઠવવામાં અગરેજ 'નોવેશો'—ની પદ્ધતિ અનુસાર વર્તુલસંકલના કરી છે તે સારી છે, પરંતુ એમ રચના કરવામાં એ જેને પત્રના ચારિત્રનું ક્રમિક રહેલું કહે છે (Development of character) તે ઉપર લક્ષ રહેલું નથી. આથી કરીને કથાની રચનાને જે મુખ્ય હેતુ કે પાત્રરહેલું નથી કરીને, સંસર્ગ આદિકની શી અસર થાય છે તે ઉપરેશનો હેતુ ચિદ્ધ યતો નથી. તેમજ અંદાનો બાપ મરી ગયા પછી એક સ્ત્રીશિક્ષકનો જે પ્રસંગ મૂક્યો છે તે આખી વાતમાં શો હેતુ સાથે છે તે લેશ પણ સમજાતું નથી. સ્ત્રી કેવલવધી વિશે, કે તેવોજ જે નર્મદાનો નકામો પ્રસંગ મુખપ્રમાણમાં નયુશંકર સાથેનો મૂક્યો છે તેમાં વેધવ્ય વિશે, અભિપ્રાયો દર્શાવવાનો કરીને હેતુ હોય તો તે એક જીવન નિબંધથી સિદ્ધ થાય, પણ વર્તોના વસ્તુમાં જે ઉપકારક નહિ તેવી ઉપકથા લખાય કરીને એ હેતુ સિદ્ધ કરવો એ અનુચિત છે. પાત્રરહેલુંમાંથી દર્શાવત કથો દોલત તો ચાલત, પણ જે પ્રકારે હાથ તે જે વાતનો નિવેશ છે તે રીતે તો તે અપ્રાસંગિક લાગે છે. એમજ નયુશંકર અને નાટકવાળાનો પ્રસંગ પણ સમજ કથાને બહુ ઉપકારક જણાતો નથી. વસ્તુ સંબંધે 'આટલું' કહ્યા પછી શેલી સંબંધે અમને કહેતાં સંતોષ થાય છે કે 'સુદર' અને વિદ્યાનંદ' કરનાં, આ લેખની શેલી કથાને વધારે અનુકૂલ થઈ છે. આ લેખકમાં પ્રતિભાનાં બીજ છે, અને લખનારની શેલી આ પ્રકારે સરલતા પકડતી જાય છે, એટલે તેના લેખ આગળ જતાં સારા નીચવાની આશા રહે છે.

૨

૩

૪

૫

(અનુસંધાન પાને ૧૧૪ થી)

સામાન્ય રીતે મનુષ્ય જાત મદ મદ અનિચી આગળ ચાલી જાય છે. પરંતુ કોઈ આગળ વધેલો મનુષ્ય હોય છે તો તે પોતાનું અવિષ્કૃત વર્તન કેવું થાય તેનો વિચાર કરી તે પ્રમાણે વર્તમાન કાલમાં રહેણી ગમે છે. જે જે વિચાર-રૂપ પોતાના ચાલતા પ્રસંગમાં આવે છે તેની યે ગય વ્યવસ્થા પોતાનો ઇચ્છા અનુસાર કરે છે એમ કરતાં કરતા તેને ભૂતકાલનું જ્ઞાન થવા લાગે છે. વર્તમાનકાલનો સ્થિતિની સંપૂર્ણ રીતે તેને સમજ પડવા લાગે છે, અને કર્મના સવિધ્ય કૃણ શુ" થશે તે પણ તેના જાણવામાં આવી શકે છે. એવો મનુષ્ય સાવધાનીથી પોતાના શક્તિનો ઉપયોગ કરી અવિષ્કૃત રહેણી કરણી પોતાને પ્રતિદ્યુય ધાર્ય નહિ એવી રીતે સુકિત કરી શકે છે. અન્ય શક્તિઓ ગતિમાન થઈ સૂત્રી હોય છે તેમાં પોતે આસક્તિને મિથ કરી પોતાનું ધારણ પરિણામ લાવી શકે છે. પદાર્થવિજ્ઞાન-શાસ્ત્રિઓ સ્પષ્ટ પદાર્થના પ્રયોગોમાં જોઈ અમુક અમુક પદાર્થ અથવા શક્તિનો ઉપયોગ કરવાથી અમુક પરિણામ આવશે એમ નિશ્ચય ધારી પ્રયોગો કરે છે તેમ આ જ્ઞાની મનુષ્યો એ કર્મના નિયમનો નિશ્ચય ઉપયોગ કરે છે.

કર્મના નિયમને ગતિના નિયમનું દૃષ્ટાંત આપવાથી તેના કાર્યની વિશેષ સમજ પડી શકે છે. પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં ગતિના નિયમ વિષે એમ જણાવેલું છે કે એક વસ્તુને આપણે ગતિ આપીએ એટલે અમુક દિશામાં સીધો લીટીમાં તે ગમન કરે છે. એક વસ્તુને જે દિશામાં તે ગતિ કરતી હોય તેનાથી કોઈ પણ અન્ય દિશાથી અન્ય દિશા તરફ ગમન કરે એવી શક્તિ લગાડવામાં આવી હોય તો એ એ દિશાઓથી કોઈ ત્રીજી દિશામાં તે ગમન કરે છે. એ પરિણામ તે વસ્તુ પ્રતિ લગાડેલી એ શક્તિના મિથ થવાથી આવે છે, પરંતુ એ શક્તિમાંથી જરા પણ જાગ નિરુપયોગી થાય એમ જનતું નથી. પ્રથમ જે શક્તિ તે વસ્તુ ઉપર લગાડેલી તેને, પાછળથી લગાડેલી શક્તિના બલનો અટકાવ કરવામાં કેટલોક અંશે જાય છે, એટલે તે જાનના પરિણામે જે દિશામાં એ વસ્તુ ગમન કરે તે જે દિશા જાનને લગાડેલી વસ્તુને ધારણ હોય છે તેથી કેવલ ત્રીજી હોય છે. સ્થૂળ પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જ્યારે એ સંજ્ઞાથી પ્રયોગ કરે છે ત્યારે તે પ્રથમથી ગણતરી કરે છે કે એક ગતિમાન વસ્તુને અમુક દિશામાંથી શક્તિ લગાડવાથી તે અમુક દિશામાં ગમન કરશે તેથી ગમન કરનારી વસ્તુ પોતાથી ગમે તેટલી દૂર હોય, તો પણ તે ગણતરી કરી તેના તરફ અમુક શક્તિથી અન્ય વસ્તુને ગતિ આપે છે અને તે વસ્તુ પ્રથમની વસ્તુના સમાગમમાં આવી તેને એ શક્તિની ધારણા પ્રમાણે અન્ય દિશામાં ગમન કરાવે છે. આમ કરવાથી પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રના કોઈ પણ નિયમનો ભંગ કરાતો નથી તેમ તેનાથી વિરુદ્ધ કાર્ય કરનામાં આવતું નથી. ત્યારે જાને છે શુ? ગોળ-નિયમનું

યથાર્થજ્ઞાન હોવાથી તેને અનુમતી સુદિની ગણિતો, મનુષ્ય ઇચ્છાપૂર્વક ઉપયોગ કરે છે. અને પોતાની ધારણા-પ્રમાણે પરિણામ લાવે છે.

કર્મજનના નિયમને આ ધોરણુ લાગુ કરી જોતાં તત્કાલ જણાય છે કે કર્મનો નિયમ અચલ અને અનિવાર્ય છે છતાં મનુષ્ય એ નિયમના કાર્યના યથાર્થ જ્ઞાનથી તેની દરમ્યાન આબ્યા વિના પરિણામમાં ફેરફાર કરી શકે છે. એ કાર્ય કરવામાં મનુષ્યજ્ઞાન કર્મની ગતિના નિયમનો લાભ લઈ કર્મના પરિણામને અસર કરે છે. સુદિના નિયમને આધીન થઈ સુદિના નિયમ ઉપર સત્તા ચલાવવાની છે. આ કેમ જાણે છે તેનું દર્શન લઈએ. એક મનુષ્યને સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે. તેણે પોતાના જ્ઞાનબલથી ભૂતકાલમાં પોતે-છવે-જે જે કર્મ કર્યા છે તે અવલોકન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરેલ છે. કેટલાંક અશુભ કર્મનો પાક કાલ થવાનો થયો છે એમ તેના ધ્યાનમાં આવે છે. તેનું પરિણામ ક્યારે આવશે એ કાલ પણ પોતે નિશ્ચય કરી શકે છે. એટલે તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રકારના કર્મ ઉદ્ભવ પામે એવી રીતે તે તત્કાલ વર્તન કરવા લાગે છે, આ કર્મની ગતિ પૂર્વનાં કર્મની ગતિ સામે ગમન કરે છે, ત્યારે તેનો કેવલ નાશ થતો નથી પરંતુ એ જાનના મિથ થવાથી પ્રથમ આપણે કહી ગયા તે નિયમ અનુસાર કોઈ ત્રીજી ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે. સારામ કે જે અનિર્ણય પરિણામ સામાન્ય રીતે અવતર તેનાથી કાંઈક જુદું પરિણામ આવે છે. આટલે આ રો કર્મના નિયમમાં ફેરફાર કરવા માટે પણ પૂરું જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. ભૂતકાલમાં આરંભેલાં કર્મ કેવી રીતે અને કીધે કાલે પરિપક્વ થવાનાં છે એ જોવા જણવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. એટલું જ નહિ પરંતુ તેની સામે પોતે કેવાં કર્મ ગતિમાન કરવાં જોઈએ કે જેથી ધારણું પરિણામ પાળી શકાય એ પણ જણવું અવશ્યનું છે અને તેની સાથે એ પણ સમજવું જોઈએ કે જે પરિણામ આવશે તે પણ કેવા કર્મના બીજરૂપ થશે. આ પ્રમાણે ભૂતકાલમાં કરેલા પાપકર્મનાં ફલો તે કેવલ નાશ કરે છે અથવા તેની માફી અસર ઓછી કરે છે. તેમાં મુલ્ય કર્મના ઓધ જેમજે નાખવા એજ ઉત્તમ માર્ગ છે અને તેથી કરી જે એક શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે પૂર્વનાં કર્મની શક્તિ માર્ગે મળી તેનો જોડા બધ પાડે છે અથવા કમતી કરે છે. પૂર્વ કરેલા કર્મનો નાશ કરવાની વાત તો અશક્ય છે પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ બાવિષ્યમાં તેના પરિણામમાં ફેરફાર કરવાનું જની શકે છે. આ સર્વ, કર્મના નિયમને અનુસરી તેનો લાભ કેમ લેવો તે સમજવાથી જાણે છે. જે એ નિયમ યથાર્થ સમજી શકાય તો પદાર્થજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પોતાના પ્રયોગ કરવામાં પરિણામ માટે જેવી રીતે નિર્ણય રહે છે તેવી રીતે આ મનુષ્ય પણ પરિણામ માટે નિર્ણય રહે છે. એક શક્તિ એક વખત ઉત્પન્ન થઈ તેનો લાભ કરવો એ અશક્ય છે પણ તેનાં જય તથા ગતિ સમજી તેના પ્રમાણમાં શક્તિ વાપરવાથી ધારણું પરિણામ લાવવાનું જની શકે છે એવી રીતે વળી કર્મના ભોગ ત્વરાથી અથવા દીર્ઘથી ભોગવવાનું પણ જની શકે છે. કર્મ ભોગવતાં ભોગવતાં પણ જે પ્રસંગો અને સિચિત્રોમાં ભોગવાવ છે તેને કીધે તેની વધતી ઓછી અસર થાય છે.

કર્મના ભોગનો વિષય અગત્યનો અને લાભદારી હોય તે હોડી દેવા જેવો નથી એટલે તેની સમજ જેમ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય તેમ વધારે સારું છે. ઉપર એક પ્રકારે તેનું સ્પષ્ટીકરણ થયું. હવે વળી બીજા પ્રકારથી તેનું અવલોકન કરીએ એક વાત નિશ્ચય માનવી

કે જેમ જેમ જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ પૂર્વનાં કર્મોના નીકાલ કરવાનું સહેલું પડે છે. તેમ થવાનું કારણ માત્ર એટલું છે કે જે જીવ મુક્ત થઈને છે તેને જેમ જેમ એ સમર્થ સમીપ આવતો જાય છે તેમ તેમ બિન્ન શિન્ન કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલાં કર્મોના વિવેક કેમ અને ક્યારે થશે તે દૃષ્ટિમંદીમાં આવે છે. તેના પૂર્વજન્માતરનું તેને જ્ઞાન થતું જાય છે અને શુભાન્તરથી પોતે ધીમે ધીમે ઉધ્વે ગગન કરવા જે મથન કરેલું છે તે સર્વ તેની દૃષ્ટિએ આવે છે ત્યારે તેને જણાય છે કે પોતે કર્મનાં કેવાં કેવાં બંધન પેદા કરેલાં છે; તે કર્મો કેવા પ્રકારનાં છે; તેમાંનાં કેટલાં ભોગવાઈ સુધ્યા છે; અને કેટલાં ફલ આપવાને તત્પર થયાં છે. યજ્ઞ તે જૂતકાલમાં થયેલ હકીકત જોઈ શકે છે એટલું જ નહિ પણ ભવિષ્યમાં તે કર્મો ક્યારે અને શું ફલ આપશે તે પણ પ્રથમથી જ જોઈ શકે છે. તાત્પર્ય એટલું જ છે કે જેવી રીતે સ્થૂલપદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ સૃષ્ટિના ગતિ નિયમો અનુસાર પ્રયોગો કરતાં અમુક પરિણામ અવશ્ય આવશે એમ ભવિષ્ય પટે છે તેમાં ન્યૂનાધિક થતું નથી તેવીજ રીતે જે જ્ઞાનીઓને કર્મના નિયમ પરિચિત છે, તેઓ પોતાના જ્ઞાનબલથી એ નિયમોનું વર્તન યથાર્થ સમજી શકે છે અને તેથી કરી તેનાં પરિણામ જાણી તેના પોતાની ઇચ્છાનુસાર જેવી રીતે ઉપયોગ કરેલાં તે નિશ્ચય કરી શકે છે. એમ ભવિષ્યનું જ્ઞાન થવાથી તેઓ જે કંઈ કહે છે અથવા કરે છે તેમાં ન્યૂનાધિક થતું નથી એ સમજવું સુવ્યવસ્થિત છે. એક વાર આ સમજ યથાર્થ પડી અને તેને માટે જોઈતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ત્યાર પછી પૂર્વનાં કર્મોનાં અનિષ્ટ ફળ ભોગવવાં પડતાં નથી અથવા તો તેને ન્યૂન કરવા માટે કેવા પ્રકારનાં કર્મ કરવાં અને કેવું બળ તેની સામે વાપરવું એ સહજ ધ્યાનમાં આવે છે. આ સઘળું પછી તો માત્ર એક હીસાબની ગણતરી જેવું સહેલું થઈ પડે છે. દૃષ્ટાંત લઈએ કે એક વખતે પૂર્વકાલમાં દ્વેષભાવ બહુ સમ્પૂર્ણ હતો એટલે તેનાં ફળ મળવાની તૈયારી થઈ છે. અત્યારે જ્ઞાન થવાથી તેની કેવી, અને શું અમર થશે એ ધ્યાનમાં આવી ગયેલ છે તેથી એ અસર ચતોજ તેવું બળ સમાપી દેવા માટે ઇચ્છાપૂર્વક પ્રીતિભાવ ઉત્પન્ન કરી તેને દ્વેષભાવ સામે ગતિમૂળ કરાય છે.

યુનરપિ સ્થૂલપદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાંથી એક દૃષ્ટાંત લઈએ. ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરવાથી જે વાતાવરણ તરંગોથી ગતિગાન થાય છે તેમાં એવો નિયમ છે કે એક ધ્વનિ થયો તેના તરંગ કાનના પડદા સુધી પોહોએ તો તેનું શ્રવણ થાય છે, પરંતુ સ્વાભાવિક નિયમથી ચતા પરિણામમાં એ શાસ્ત્રના વેત્તા પોતાની ઇચ્છા થાય તો ફેરફાર કરી શકે છે. જેવો એક ધ્વનિ થયો કે તેની ગતિ પૂરી થઈ રહે નહિ તે પહેલાં અમુક કાલ પછી તેવોજ બીજો ધ્વનિ કરે છે. પ્રમુખતા ધ્વનિથી ગતિગાન થયેલા તરંગોની પાછળ બીજા ધ્વનિના તરંગો ચાલતા થાય છે. એથી કરી જે પ્રમુખતા ચાલતા તરંગના ધટ્ ભાગનો તરંગો આગળ ચાલી ગયા પછી જે આછા ભાગવાળા પાછળ રહે છે તેની સાથે બીજા સંબંધ તરંગો જઈ ગયે છે અને તેની ગતિ રૂપે છે. એમ કરતાં ધ્વનિનો સુર કાને પહોંચે નથી અને જ્યાં શ્રવણ થવાની સ્થિતિએ પહોંચે છે તેટલામાં તો તેનો લય થઈ શક્તિ બગાડે છે. એવીજ રીતે હ્રમ્ય ભૂમિકામાં દ્વેષની સામે પ્રેમભાવ મૂકવાથી દ્વેષને પરિણામ પામતું નથી, પરંતુ અટકાવાય છે. એવી સર્વત્ર સમમાન સ્થિતિ ઇચ્છાપૂર્વક સ્થાપવામાં આવે છે.

દાર્દ કરવામાં આવે.

(આગળ ચાલુ)

૨
દેવલોક.
(મહેલું)

(અનુસંધાન પાને ૧૦૭ થી)

સાધારણ લક્ષણ.

આરંભમાં આ દક્ષિન વિષયનું વર્ણન અગર જો કે યથાર્થિયત થતું તો મુશ્કેલ છે તેપણુ એતું કરવામા આવશે કે કોઇ પણ અભ્યાસક્રમે જ્યારે આ લોકનું પ્રથમ દર્શન થાય ત્યારે તેની દૃષ્ટિએ કેવો ચિતાર પડે તે સમજી ગણાય. અભ્યાસક્રમ અથવા શિષ્ય એ શબ્દ આ જોનારને લગાડવો એજ યથાર્થ છે દારણ કે કોઈ પણ યોગ્ય શુરુ સ્થાપના વિના કોઈ પણ મનુષ્યને તે જમિકાનુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન થઇ તે દૈવી લોકના સુખનું સ્મરણ આ લોકમાં રહેતુ સંભવતું નથી એ લોકમાથી કોઈ પ્રેત વિધાયકની ઇચ્છા અનુસાર વિધેય-દારા વાતો કરવા આ લોકમા આવતું નથી. માત્ર જોએની આતરદૃષ્ટિજ જગત્તે થઇ હોય છે તેઓ એ જમિકા સુધી પોહોતવા પામતા નથી. કોઈ વખતે એવો કોઈ મુનુષ્ય જેની ગહેણી કરણી અત્યંત પવિત્ર હોય છે તે જ્યારે ગાઠ મૂઝામા હોય છે અને તેના વિધાય-કની પણ સત્તામાથી તે નીકળી ગયો હોય છે ત્યારે તે એ લોકમાં પ્રવેશ કરે છે. પણ તેને તેણે સ્મરણ બહુ રહેતુ નથી. જો કોઈ રહે છે તો માત્ર એટલુંજ કે પોતે કાંઈ અવધ્ય સુખ ભોગ્યું. આમા પણ પોતે જે ધર્મ માનતો હોય તેની છાયા દેખાય છે. આ-પણે જેને મત્તુ કહીએ છીએ તે પ્રમાણે એક જણ મરણ પામ્યા પછી તેનો જીવાત્મા સ્થૂન શરીરથી છૂટો થઇ પોતાના સ્વરૂપને પામે છે ત્યારે તે દેવલોકમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યા ગયા પછી સમા સંબંધીના ગમે તેવા ઉલકિત શોકજય વિચારો અથવા પ્રેતાવાહક મંડળીની લાલચ એ જીવાત્માને આ લોકમા લાવવા સગર્ય નથી. તે તો માત્ર આજ્ઞાનમય વિચારો આ દુનિયામાં જ્યારે પોતે હતો ત્યારે કરેલા તેનું બધું ખર્ચો જાય છે ત્યારે પુનરપિ જન્મ પામવા રમૂલ દેહ મારણ કરવા તૈયાર થાય છે. કદાપિ ધારો કે કોઈ એ લોકમાંથી આ લોકમા આવે તો પણ તે ત્યાનો ખ્યાલ આપી શકવાનો નથી. કારણ કે એ ખ્યાલ તો ત્યાનું જોને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય છે અને જે સ્વતંત્ર રીતે તે લોકનાં સુખનો અનુભવ કરવા શક્તિવાન હોય છે તેજ આપી શકે છે. આના સંબંધમા જ્યારે એ સ્વર્ગપ્રાપ્તિવાસીઓ વિષે ચર્ચા કરેશું ત્યારે વિશેષ કહેવામાં આવશે.

એક મહાન શુભવિદ્યાના જ્ઞાતાએ જહુ લાંબા વખત ઉપર એક પત્રમાં નીચેની દ-કીકત પોતાના સ્મરણ પ્રમાણે લખેલી છે તે જહુ જ્ઞાનદલાવક છે, પરંતુ તે ક્યાંથી મૂલમા લીધેલી છે તે જાણવામાં આવતું નથી:—

તે લખે છે કે જગવાનુ ખુદ એમ કહી મયા છે કે આ દુનિયાની પેઠી બાબુ કેટ્ટિ સુરેમડય છે અને તે પછી સુખાવતી નામે સ્વર્ગ લોક છે. આ લોકની ફરતા સાત કોટ છે, સાત વિશાલ પુડલ છે, અને હાલતાં જહોની સાત દાર છે. અર્હનેતું આ પવિત્ર ધામ છે, તેમા તથાગતિની સત્તા ચાલે છે, અને બોધિસત્તવને તે સ્વાધીન છે. તેમા સાત દીર્ઘાત સરોવર છે. એ સરોવરોમાં સ્વચ્છ નિર્મલ શોભામય જલ વહે છે. તે જલમા સાત,

છતાં એક ખાસ, શુભ અને દર્શાવ છે. હે સારીપુત્ર ! આ દેવરથાન છે. પ્રત્યેક પૃથ્વીની છાયામાં તેનાજ દિવ્ય ઉદ્ભવર પુષ્પના મૂલ ચોંટાણું છે અને જેઓ ત્યાં પોહ્યા છે તેને 'ગાદે તે ખીલેલું' હોય છે. આ સુખો લોકમાં જેઓ જન્મે છે, જેઓએ સુવર્ણનો સેતુ જોયોયો છે, અને જેઓ સુવર્ણના સાત પદાર્થ પોહ્યા છે તેઓ ખરેખરા સુખી છે. જે યુગાન્તરમાં તેઓ શોક કે દુઃખ અનુભવતા નથી.

પૂર્વના દેશોની ભક્ષકાર કલ્પનાશક્તિ પ્રમાણે ઉપરનું વર્ણન આપેલું છે. પરંતુ તેમાં નીલાળી જોતાં આધુનિક શોધકોના જોવામાં જે કાંઈ આવેલું છે તેની સાથે સામાન્ય મળતાપણું સદૃશ દેખાઈ આવે છે સુવર્ણના સાત પર્વતો તે દેવરથાનના સાત વિભાગ છે. તેઓ પ્રત્યેકની વચ્ચે નદિ જેવી મર્યાદા રાખવા સાત કોરા, સાત વિશાળ પડાની હારો, સાત વૃક્ષની હારો ઇત્યાદિ કહેવું છે. નિર્મલ જળ સાત પ્રકારનું કહેવું છે તથા તે પ્રત્યેક પ્રકારના જલામાં ભિન્ન ભિન્ન શુષ્ક સમાયેલા છે તે એવું સ્પષ્ટ કરે છે કે મનના તેવા પ્રકાર છે તથા તેમાં એવી ભિન્ન ભિન્ન શક્તિ સમાયેલી છે. એ સર્વમાં સામાન્ય એક શુષ્ક જથ્થા વેશે છે તે સુખ છે. એટલે એ ધાગમાં નિવાસ કરનાર અત્યંત સુખ ભોગવે છે તેમાં તો જરા પણ શંકા નથી. તેના ફક્ત પ્રત્યેક પૃથ્વીની છાયામાં મૂલ નાખે છે અર્થાત્ ભિન્ન ભિન્ન પૃથ્વીમાંથી અનુકૂળ દેવલોકમાં જીવ મન કરે છે. જેઓ એ લોક પ્રાપ્ત કરવા પાંચ વધાય તેવી રહેણી કરણી રાખે છે તે અવર્ણ્ય સુખ અનુભવે છે, કારણકે આ લોકને કામ લોકથી છૂટા પાડનાર સુવર્ણનો સેતુ તેઓ હતરી ગયા છે. અધોમન અને ઉત્તમમન વચ્ચેના ત્રિશલ તેઓનામાં નિરૂપ્ત મધ્ય ગયેલો હોય છે એટલે તેટલા કાલ પર્વત તેમને શોક દુઃખ અનુભવવું પડતું નથી, પણ જ્યારે તે લોકમાંથી નીકળી અવતરવા આવે છે ત્યારે પુનરપિ તેમને એ વિધારો લાગુ પડે છે.

દેવરથાન-સ્વર્ગ લોકનો ખ્યાલ કરતા સુખ્ય વાત એટલી નિશ્ચય કરી ગાંતવી કે તે અત્યંત સુખ અનુભવવાનું ધામ છે. તે લોકની સ્થિતિ એવી છે કે, ત્યાં દુઃખ અને શોકનો અવકાશ નથી. ત્યાંના નિવાસીઓ ગાત્ર સુખી છે એટલું નહિ, તેથી પણ કાંઈક વિશેષ છે. તે ધાગમાં પ્રવેશ કરનાર પ્રત્યેક જીવ આત્માનંદનું સુખ તેનાથી ભોગવાય તેટલું ભોગવે છે. અર્થાત્ જેટલો આત્મભાવ ઉત્પન્ન કર્યો હોય તેના પ્રમાણમાં તે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિષે વધારે ખુલાસો આગળ આપવામાં આવશે. આ સ્થળે એટલું ખાસ કરી ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે જીવ દેવલોકમાં પ્રવેશ કરે છે કે, તત્કાલ તેને સર્વ દુઃખની નિરૂત્તિ લાગે છે અને અત્યંત સુખનો અનુભવ થતો આવે છે. જેટલો કાંઈ એ લોકમાં વસે છે તેટલો કાલ તે સુખમાં જરા પણ ન્યૂનાધિક થતું નથી. ત્યાં જગે તે કાર્ય તે કરે છે. અથવા તે લોકનો જેમ જેમ તેને વધારે અનુભવ થતો જાય છે તેમ તેમ પોતાની દૈન્ય આત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવાની આગતા પ્રદર્શિત થતી જાય છે. પરંતુ તેને જે સુખ પ્રાપ્ત થયું છે અને તેમાં પ્રથમ સ્થિત થવાથી છપિત જે આનંદદાયક લાગે છે તે અવર્ણ્ય હોય છે અને તેનો અનુભવ તો સર્વદા ચાલુ રહે છે. આ પૃથ્વી ઉપર તેના સમાન કાંઈ છેવ નહિ. તેનું ચિત્ત આપણું પણ બનેલું નથી. એક બાલકમાં જે ઉછરતી જીવંતી આનંદ ભોવાળા આવે છે તેના જેવા, આત્મભાવ

વનો આનંદ પણ છે એમ કહવાની ફરિયાજી અને તેને પણ હમર ગણા ધારીજી તે આ આ-
નંદનો કાંઈક આભામ થયા. આ દૃષ્ટાંત પૈશ્વ વાસ્તવિક નથી કારણકે એ ભૂમિકાની આ-
ત્મભાવનાની બબ્બે વૈખરીમા વર્ણવી શકાય તેવી નથી.

દેવલોકનાં ભૈતિક પરમાણુ અને રજકણોની અત્યંત ત્વરિત ગતિથી થતા સંક્રમણને,
હીંધે તેમાના જીવનતત્ત્વનું અસ્તિત્વ અત્યંત પ્રદર્શિત થાય છે. અનુમાનપ્રમાણથી પણ,
એ વાત માન્ય કરવા યોગ્ય છે કેમકે એ વાત પ્રમિદ છે કે આ રમ્ય ભૂમિકા ઉપર પણ
ગમે તેવી સ્તિગ્ધ વસ્તુ હોય તો પણ તેનાં રજકણો જરા માત્ર ગાંઠકુંડલ રહેતા નથી.
જ્યારે સદૃશ દૃષ્ટિ જમત્ થાય છે અને એ અનુમાન સિદ્ધાન્તરૂપ જણાય છે ત્યારે તે
સત્ય વાત છે એમ જણાતાં જરા પણ શંકા રહેતી નથી. ત્યાર પછી જીવનો સર્વાત્મગુણ
એની રીતે પ્રતીત થાય છે કે તેને પૂર્વે કોઈ પણ સમયે થયેા આસંગિક હોતો એમ લાગે.
આપણા મનની શક્તિ પણ વિસ્તાર પામે છે અને જેઓની આંતરશક્તિ જમત્ નથી થયેલી
તેને જે વાત જમણા અને રવળ તુલ્ય લાગે છે તેવા સૃષ્ટિના ખેતોનું અર્થ રસરૂપ જોવામાં
આવે છે સદૃશરૂપ ધૃદ્રિયો જમત્ થતાં આટલી શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો જ્યારે રમ્ય ધૃ-
દ્રિયજ્ઞાન સાથે મુકાબલો કરીએ, ને તે પછી એ ભૂમિકાથી આગળની ભૂમિકા-કામલોદય-માં
આવતી ત્વરિત ગતિ અને જીવનતત્ત્વનું આંશિક તેનો જ્યારે ખ્યાલ કરીએ ત્યારે તેની અસર
આવલોકનાર ઉપર કેવી થાય તેનો સહજ ખ્યાલ કરો. કામલોદયની ભૂમિકાનું દર્શન કરતાં તેને
પોતાનામાં કોઈ નથી હવ્ય ધૃદ્રિય જમત્ થઈ છે એમ ભાસે છે. તેની મોઢ પામેલી દૃષ્ટિએ
હવ્યલોક પડે છે. આ લોકની ભૂત પ્રકૃતિનાં રજકણની ગતિ કરતા તે અત્યંત ત્વરથી
સંક્રમણ કરતાં જણાય છે. નાદ અને તેજનાં રજકણની ગતિમાં જેટલો ફેર છે તેટલો ફેર
આંખે લોકમાં છે. પોતામાં અને આસપાસ જે જીવનતત્ત્વ સર્વવ્યાપક સર્વદા વર્તા કરે છે
તે એ લોકમાં, તેને જાણે કોઈ જુદા પ્રકારનું હોય એમ ભાસે છે અને જાણે તેનામાં કોઈ
વિશેષ શક્તિ હોય એવું લાગે છે. યજ્ઞ જે ધૃદ્રિયથી એ સર્વ જ્ઞાન તેને પ્રાપ્ત થાય છે તે
કોઈ થોડી ધણી નવાઈની વાત નથી. તેને સાબળાયા, જોવા, અને રસ કરવા આ લોક-
માં મિત્ર મિત્ર ધૃદ્રિયોની આવસ્થાકતા છે તેમ એ લોકમાં નથી. એટલું જ નહિ પણ આ-
કાશિક ભૂમિકામાં એ જ્ઞાન વિસ્તારવાળું હોય છે તેમ પણ નથી. આંહી તો તેને નવીન સ-
ક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે એની છે કે કોઈ ધૃદ્રિયજન્ય જ્ઞાનશક્તિને મળતી આવતી નથી પણ સ-
ર્વદ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો સમૂહ હોય એવું ભાસે છે; કદાપિ તે કરતા પણ વિશેષ શક્તિ હોય.
કેંઈ પણ ગતુલ્ય કે વસ્તુ તેની સમીપ આવે છે કે તત્કાલ તેને પૃથક્ પૃથક્ લાગે જોવા,
સાબળવા અથવા રસ કરવાની જરૂર પડતી નથી પણ તેના સંબંધી સર્વ દહીકતનું
એકીજ જખતે એકદર જ્ઞાન થાય છે. તેનું બહિર્ અને આંતર સંબંધ એક કાલેજ તેની
પાસે જુદું થાય છે અને તેનાં કારણ, પરિણામ, અને બવિષ્વમાં હમવાનાં બીજ સ-
ંબંધે સમજવામાં આવી જાય છે. એ સર્વ જ્ઞાન જે લોકમાં તે નિર્જે છે તે અને તેની ની-
ચેના લોકને સંબંધે જેટલી વાત હોય છે તેનું સર્વનું છે એમ સમજવું. ત્યાં તેને પ્રતીત
થાય છે કે મૂનન કરવું એ વસ્તુતઃ તે વાત અનુભવવા બરાબર છે. એ હવ્ય ધૃદ્રિયના
આ દર્શન વિષે કોઈ પણ શંકા રાખવાપણ અથવા તે માન્ય કરવામાં આતાકાની કરવાપણ

અને ધીર ધર્મપણું નથી. કોઈ સ્વયંશો વિચાર આવ્યો કે પોતે ત્યાં પહોંચ્યો છે એમ
 વુ. કોઈ મિત્રનું સ્મરણ થયું કે તે તેની સમીપ ખડો થઈ ગયો છે. કોઈ વાતમાં
 યજ્ઞનો અવકાશ નથી. બહિરાચારથી તે કમાય નહિ અને આડે રહેતો, દારાચ નહિ
 રૂપદા છે. તેના મિત્રના વિચાર અને તેની ઈર્ષ્યા એ ભૂમિકામાં એક કામળના પાત્રો
 લખેલી વાત માફક તેની પાસે ખુલા થાય છે. સામે પણ એવીજ ગતિવાળો મિત્ર
 જાય છે હોય તો તે બન્ને વચ્ચે જે વ્યવહાર ચાલી શકે છે તે આ લોકના કાંઈ
 ખ્યાલમાં પણ આવી તેવું નથી. તેઓને અંતર અને વિયોગ હોતો નથી. તેઓની
 નો અન્ય લાગણીઓ એક બીજાથી યુક્ત નથી અથવા વેખરીદાર રાપૂણું પ્રદી
 કરવી પડતી નથી. પ્રશ્ન અને ઉત્તરની યજ્ઞ જરૂર રહેતી નથી. કારણ કે વિચાર
 ખડું થાય છે કે તત્કાલ દેખરામાં આવે છે, અને જેટલી ત્વરાથી મનમાં ધરમ
 છે તેટલી ત્વરાથી આમન સાગન વાતચીત ચલાવી શકાય છે. એ લોકથી ઉપર જેટલી
 કીડન છે તે મિવાય સર્વ વાતનું જ્ઞાન તેને થઈ શકે છે. આ દુનિયાની ભૂતકાલની દરિયા
 પર્માનકાલના જેવીજ તેમને દેખાય છે. આકાશમાં આલેખાયલા લેખો તેઓના સ્વર્ણીન
 છે અને ઇતિહાસની દરિયા—એ તે સમયની—તેમની ઇન્દ્રિયપૂર્વક તે અવલોકી શકે
 છે. તેને આપણા સામાન્ય ઇતિહાસના લેખકની ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર પડતી
 નથી. એ લેખકો વિશેષ કરી ખરી વાતથી અઘાત હોય છે અને વળી પક્ષપાતથી પણ
 થાય તેવો. કોઈ પણ વિષયનું વ્યાપ્તિયત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તેની ઇન્દ્રિયા થાય છે ત્યારે તે
 લોકથી છૂટા પડે. અભ્યાસ કરી શકે છે અને તેમાં પોતે જે સત્ય હશે તેજ જાણશે, તેમાં
 નો વિશ્વસ તેઓનાનો નથી એમ તેમને સ્પષ્ટ ખાતરી હોય છે. તેનાથી ઉપર વળી અરપણું
 અનુભવનું પડતું નથી. પણ જ્યારે તે લોકમાંથી થાય એક દિવસની મા
 તેમને એ વિકારો લાગુ પડે છે.

દેવસ્થાન—દેવ લોકનો ખ્યાલ કરતાં સુખ્ય વાત એટલી નિશ્ચય છે. સમજવામાં આવી
 અત્યંત સુખ અનુભવવાનું ધામ છે. તે લોકની ગિયતિ એવી છે કે, ત્યાં કોઈ
 અવકાશ નથી. ત્યાંના નિવાસીઓ માત્ર સુખી છે એટલું જ નહિ, તેથી જુવાના આવે છે
 રોય છે. તે ધામમાં પ્રવેશ કરનાર પ્રત્યેક જીવ આત્માનું સુખ તેનાથી જુવાના આવે છે
 હું બોમ્બે છે. અર્થાત્ જેટલો આત્માવાય ઉત્પન્ન કર્યો હોય તેના પ્રમાણમાં સુખ ભવિષ્ય
 થાય છે. આ વિષે વધારે ખુલાસો આગળ આપવામાં આવશે. આ સ્થલે એટલું હોયું નથી,
 ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે જીવ દેવલોકમાં પ્રવેશ કરે છે કે તત્કાલ તેને સર્વ દુઃખની ઇન્દ્રિયા-
 લાગે છે અને અત્યંત સુખનો અનુભવ યતો આવે છે. જેટલો કાંસ એ લોકમાં કરે છે. પરંતુ
 કાંસ તે સુખમાં જરા પણ ન્યૂનાધિક થતું નથી. ત્યાં એમ તે કાર્ય તે કરે છે. અર્થશક્તિ વચ્ચે
 જેમ જેમ તેને વધારે અનુભવ યતો જાય છે તેમ તેમ પોતાની દૈન્ય આત્માના સ્વામીન
 યોગ્યતા પ્રદર્શિત થતી જાય છે. પરંતુ તેને જે સુખ પ્રાપ્ત થયું છે અને તેમાં આગળ ચાલું
 વાળી ઉપિત જે આનંદદાયક લાગે છે તે અવધ્ય હોય છે અને તેનો અનુભવ
 રહે છે. આ પૃથ્વી ઉપર તેના સમાન કોઈ જોઈ નહિ. તેનું ચિત્ત આપણું
 થી. એક બાંધકમાં જે હજારની છદ્મિની આનંદ જોવામાં આવે છે તેના

દિ'સાની રુચિ ઉપજે, બ્રહ્મચર્યને રચાને, બળિયારાદિ વાસના યાય, ત્યારે જેવી જેવી વૃત્તિ થાય તેવી તેવી વૃત્તિનો વિરુદ્ધવૃત્તિ ઉપજવીને તેની બાવના કરેની. વ્યવહારમા પણ જેમ એક પાસાનું બજાવે તેમ આપણે બીજી પાસા બજાવવાની જોઈએ, શરીરને એકબે પાસા નમવું પડે તો બીજી પાસા આપણે, નમવાના જોરના પ્રમાણમાજ, તેમ રાખીએ છીએ, નટ લોકો દોર ઉપર સમાન રહેવા માટે હાથમાં વાસ રાખીને એ પાસા વગર મગધુ રાખવાની તબવીજ કરે છે, તેના તેજ નિયમ અતઃકરણની સૂચિને લાગુ કરવાનો છે. જે વૃત્તિ હી તેનું બહાવ્ય વિશેષી તેટલાજ બલાળનવાળી જોનાથી વિરુદ્ધ વૃત્તિ ઉપજવવી એટલે અતઃકરણની સ્થિતિનો જાગ નહિ ધાય આ પ્રકારે, અભ્યાસ કરતે કરતે યમનિયમાદિ દૃઢ થશે ત્યારે એક એક અગતી સિદ્ધિથી એક એક આદૈકિક આત્મચર્યનો ઉદય થયા લાગશે. અદિ'સા સિદ્ધ થવાથી પ્રાણીમાત્ર પોતાનું સહજ વેર પણ તેવા પુરુષની સમીપ લ્યજ દેશે ત્યાં સાધારણ જીવમાત્ર તેના આગળ પ્રેમભાવ ધરે એમા આશ્ચર્ય શું? સાત સિદ્ધ થતા વાણીની સિદ્ધિ આવે છે, અસ્તેય સિદ્ધ થતા સર્વ રત્નોની પ્રાપ્તિ થાય છે, બ્રહ્મચર્ય સિદ્ધ થતા વીર્યસિદ્ધિ થાય છે અને પોતાના વીર્ય એટલે મનુષ્યિક એજના પ્રમાણથી પોતાનું સામર્થ્ય પ્રયોજવા અને શિષ્યાદિકને તે અપના સગથ થવાય છે, અપરિમલ સિદ્ધ થતા પૂર્વજન્મોના જ્ઞાનનું સ્પુરણ થવા માંડે છે; જોય સિદ્ધ થતા દેહાધ્યાસ ધટે છે અને અતઃકરણની સુદ્ધિથી પ્રસન્નતા, એકાગ્રતા, હૃદયજન્ય, અને આત્મદર્શનની યોગ્યતા આવે છે, સંતોષથી અદૈકિક મુખ થાય છે, તપથી શરીર અને હૃદયોના સ્વાભાવિક સામર્થ્યમા ધણો ઉત્કર્ષ થાય છે, સ્વાધ્યાયથી હૃદયેવાતાની કૃપા થાય છે, અને હૃદયપ્રલિધાનથી સમાધિ થાય છે. અર્થાત્ યમનિયમાદિકદરજ યથાર્થ સચવાય તો સમાધિ પર્યંત જઈ શકાય છે, અને જે એકાગ્રતા વૃત્તિનિરોધરૂપ સમાધિનું સ્વરૂપ છે તેનાજ એકદશે, પ્રકારાંતર છે એમ સમજી શકાય છે.

યમ અને નિયમ પછી આસન જેમાં ચિત્તની સ્થિરતા સચવાય અને શરીરને અપેક્ષા લાગે નહિ તે આસન જન્યવુ; આસનનું આવું લક્ષણ છે તથાપિ સિદ્ધ, બુદ્ધ, પદ્મ, તેંક આદિ અનેક આસનો હૃદયપ્રક્રિયામા પ્રસિદ્ધ છે તે, તે તે પ્રકારની હૃદયક્રિયાને ઉપયોગી હોય તે વૃત્તિનિરોધ અને તદનંદર નિર્વેકરૂપ આત્મસાક્ષાત્કારના માર્ગમા પ્રવૃત્તિ કરનારને અને સુખરૂપ તેજ આસન એ તેનું સ્વરૂપ સર્વથા પૂર્ણ અને હૃદય છે. પ્રાણાયામ

ત્યાર રાખનારને તે સિધ્ધાદિક એકાગ્ર આસનની અપેક્ષાજ છે, કારણકે આસન જા'જે પ્રાણાયામ છે તેને હૃદય પ્રાણનો નિરોધ કરીને ચિત્તનો તથા ચિત્તની વૃત્તિનો નિરોધ કરવાનો છે, તે માટે શરીર અને નાડીઓની અમુક સ્થિતિ અપરૂચક છે. આસપ્રશ્નાસની ગતિનો વિચ્છેદ તે પ્રાણાયામ, જેને કુબ્ધક કહેવાય છે તે, એવું પ્રાણાયામનું લક્ષણ છે સિદ્ધાન્ત એવો છે કે દેહમાત્રમા પ્રાણવાયુજ સર્વ ક્રિયાનો કરનાર છે, અને જેનાથી જ્ઞાનવિચારાદિ સભવે છે તેમનું પણ પ્રાણની સાથેજ હીરનીરની પેઠે મળેનું રહે છે. પ્રાણના ચલન વલનથી મનનું ચલન વલન થાય છે, તે મનના ચલન વગનથી પ્રાણનું ચલન વલન થાય છે. બહુ દોડવાથી કે આપાસ કરવાથી શ્વામ ધણો વહે છે ત્યારે મન પણ વિચ્છેદ હોય છે, ભયનાસ આદિકનો પ્રારોક પડતાં મન ચોકાઈ જવાથી

આમપ્રધાન રોકાઈ જાય છે, એ સર્વના અનુભવમાં હોયું જોઈએ. મન અવગતિ અને તેની વૃત્તિઓને એકાગ્ર કરી વૃત્તિનિરોધ સાધી રાક્ષાને હિતમાધિકારીને પ્રાણાયામની બધે દ્વા નથી, જેની વૃત્તિ બહુ ચચલ છે તેને પ્રાણને રોકી તે દ્વારા વૃત્તિને રોકવાનો થોડો થોડો અભ્યાસ ગણવાની અપેક્ષા છે, એ વાત આગળ કહેવાઈ ચક્ર છે. પ્રાણને રોકવો કે વધારે ત્યાગવો એ 'આગિ દિવાથી શરીરમાં જોગ સુખ થાય છે અને વૃત્તિનિરોધ સંભવે છે, તેમ યથાર્થ રીતે તે દિશા ન થઈ શકે તો શરીરમાં અનેક વ્યાધિ થાય છે ને વૃત્તિમાં પણ વિક્ષેપતા પેદા થાય છે. પ્રાણદ્વારા વૃત્તિને રોકવાનો જે અભ્યાસ તે હઠયોગ કહેવાય છે. વૃત્તિ એ કરીને વૃત્તિને રોકતા નિરોધ સાધવાનો જે અભ્યાસ તે રાજયોગ કહેવાય છે. રાજયોગ વિના પુણ્ય કે મોક્ષ કે આનંદ નથી, હઠયોગ તે રાજયોગનો એક ભાગ છે, પણ હઠયોગ એટલે પ્રાણાયામનિ વિના આ અભ્યાસજ ન થઈ શકે એમ કેટલાક સુવકે આજ્ઞાકાવ જુનાવાગ પડે છે તે વિચારના જેવું છે. હઠયોગનો ભાગ સર્વથા હાનિકારક સમજી, પ્રાણાયામના સ્વરૂપ રૂપે અત્ર વધારે વિસ્તાર કરવામાં આવતો નથી. જે અધિકારીને એવા હઠયોગ વિના મિદ્ધિતા અવકાશજ નહિ હોય તેને કાઠ યોગ્ય દૈશિક તે દિશા, આવશ્યક હશે તો, દેખાડશે. આસનથી ચિત્તને બાહ્ય વિશેષો નડતા નથી; તેમ પ્રાણાયામના અભ્યાસથી સર્વવર્તુ આવરણ ફીચુ થાય કે, અને ધારણાને મટે ચેતન્યતા આવે છે. પાંચમું 'યોગાગ-બદિરંગ સાધન-જે પ્રત્યાહાર તેનું સ્વરૂપ એવું છે કે યમનિયમાદિથી વિશુદ્ધ અને આસનપ્રજ્ઞાયામથી ધારણાને યોગ્ય એવું ચિત્ત વધારે કાઠ વિષયથી પોતેજ ઉપરામ પામી એટલે પાછું વળી ને સ્થિર થઈ એસે ત્યારે બાહ્ય ઇન્દ્રિયો પણ તેનેજ અનુસરે તે વિષયથી પાછી વળી જાય તેનું નામ પ્રત્યાહાર; પ્રતિ એટલે હસડું, આહાર એટલે આહરણ, જે ચાણુ, પેતાના શબ્દાનિક વિષયો તેનાથી ઉત્પન્ન થાય, ચિત્ત તે તે વિષયથી પાછું ફરે ત્યારે ઇન્દ્રિયોએ પણ ચિત્ત ને અનુસરે, તે પ્રત્યાહાર.

જે પુરુષના ચિત્તને આવું સામ્રાજ્ય આવી ગયું તે સમાધિના દ્વાર ઉપરજ હશે છે એમ જાણવું. જેનું મન વિશુદ્ધ અને પવિત્ર થઈ હજુમાં એકાગ્ર થઈ શકે તેવું સૂક્ષ્મ થઈ રહ્યું છે અને જેની ઇન્દ્રિયો તે મનને અનુસરે છે ને તેને આધીન છે તેવા પુરુષને વૃત્તિનિરોધના અભ્યાસથી સપ્રગતસમાધિનો લાભ બહુ સમીપ છે. કર્મ અને ઉપાસનાથી કરીને મન અને વિશેષનો અભાવ સાધવાનો વાત આપણે આજે કહી આવ્યા છીએ; અને વિવેક વૈરાગ્યથી કરીને, મલવિશેષ રહિત ચિત્તને આત્મપ્રમાદની ભૂમિકામાં સ્થાપવાનો ક્રમ બતાવી આવ્યા છીએ. પ્રત્યાહાર પર્વતના બદિરંગ સાધન, અને કિલ્લટ અકિલ્લ વૃત્તિના ઉપરામનો પ્રકાર તે બધો કર્મ, ઉપાસના અને વિવેક વૈરાગ્ય એ ચાર રાજયોગના જે પ્રથમ અંગ છે તેનો વિસ્તાર છે. હવે જે અંતરંગ સાધન કહેવાના છે તેમાં રાજયોગનું જે તૃતીય સાધન શમાદિપરૂષપતિ તેનો વિચાર છે.

ધ્યાન, ધ્યાન અને સમાધિ એ અષ્ટાંગયોગના અંતરંગ સાધન કહેવાય છે. ચિત્ત ને કાઠ પણ દેશમાં આવવું તે ધારણા છે. અમુકની ધારણા, કલ્પના કરવી, અને ચિત્તને તદાકાર કરીને તેમાંજ તટ્પરીન ટંગી જાંધી લેવું, એ ધારણા કહેવાય. યોગાન્યારીને કલ્પના કે જે કલ્પતા અને પ્રતિમાની જગતની છે તેનો આશ્રય કેટલો આવશ્યક અને પોતક છે તે

આ સ્થાને સમજાશે જેને તીવ્ર અને તાદૃશ કલ્પના કરવાનું સામર્થ્ય છે, તે જો યમ નિયમાદિથી વિશુદ્ધ હોય, 'તો તે' દ્વિધૃત ચિત્ત ઉપર ધારણા કરી ગમે તેવી સિદ્ધિ અને ચમત્કારની યોજના કરવા સમર્થ થઈ શકે છે. પણ આપણને સિદ્ધિ અને ચમત્કારો સાથે દામ નથી, આપણને તો ચિત્તની પરમ શાન્તિ અથવા વાસનાક્ષુપ્ત અને મનોનાશથી ઉપજતો તત્ત્વજ્ઞાનનો અબોધાનંદમય સાક્ષાત્તરવરપાનંદ તે અનુભવવો છે. ધારણાનો અભ્યાસ, ઘણાક શરીરમાંનાં પદ્મચક્રોની ધારણાથી પણ કરે છે, ઘણાક પ્રાણુની અંદર જવાની (શ્વાસ) અને બહાર નીકળવાની (પ્રશ્વાસ) ક્રિયા ઉપર લક્ષ રાખી શ્વાસ વખતે 'સો' એ ધ્વનિ યાચ છે એવું કહી, પ્રશ્વાસ વખતે 'હૈં' એવો ધ્વનિ યાચ છે એમ કહી, તે આવતા જતા સોહૈં અથવા 'હેંસ'—નીજ ધારણા કરે છે; પણ અહં સઃ—હું તેજ શબ્દ છું એવો એ હંસનો રાજયોગાનુસાર જે અનુભવ આગળ કહેવામાં આવશે તે વિના એ અભ્યાસથી બહુ લાભ નથી ધારણાનું સુખ્ય ફલ એટલું જ છે કે જ્યાં ઇચ્છા યાચ ત્યાં ચિત્તને એકાગ્ર કરી ખાંધી રાખવાનું સામર્થ્ય આવે છે. એનો સદુપયોગ કેમ યાચ તે કહીશું.

(આગળ ચાલુ)

૩

શુદ્ધ.

સિદ્ધાર્થ અને રાહુલ.
(મજેશું)

સિં—રાહુલ ! પાસે આવી મને આલિંગન આપ, બેટા ! ક્યારે આવ્યો ? કુશલ છે ?

ગ૦—મદ્દારાજને પ્રતાપે કુશલ છું. હમણાંજ આવું છું.

સિં—હમણાંજ ? ત્યારે તો અમિત હોશે. ભોજન તૈયાર છે. ચાલ, રનાન કર. હું સાંધેજ આવું છું. મને અવકાશ છે.

રાં—રનાન કરીનેજ દર્શન માટે આવું છું. ભોજનની ઇચ્છા નથી. આપની પ્રકૃતિ તો સ્વસ્થ છે ?

સિં—સ્વસ્થ છે, બેટા. આજે ઘણું દિવસે તને જોઈને સંતોષ યાચ છે. સંદેશ મળ્યો હતો ?

રાં—આરા વગર તો પ્રદેશ હોડી કેમ આવી શકું ? મળ્યો હતો. મારા દૃપાનો લાભ લેવા નેટલી ઉત્સુકતા માટે ક્ષમા માગું છું.

સિં—ક્ષમા માગવાની કરી જરૂર નથી. મને પોતાને તને મળવાની ઉત્સુકતા હતી. નો નિરાંતે બેસી બહુ કાંઠે મેં, હાલ અહીં કાઈ આવવાનું નથી. તારા વિભાગમાં પ્રજાની સ્થિતિ તો સારી છે ? તે સ્વસ્થ ચાલી જાય છે ? પોતાના આત્મવૈધને આજે છે ? અનુમરે છે ?

રાં—અધિકારીઓ આજે છે અને અનુસરે છે, વધારે તો આપની પાસે શું કહું ? બહુ હો કે હું અજ્ઞાન છું; ધામર છું.

સિં—આ નિરવધિ જમતના જોય તરફ દૃષ્ટિ કરનાં લગભગ બધાજ અજ્ઞાન અને પામર છે, બેટા. અને મને ખબર છે કે તારા પ્રદેશની પ્રજા બીજા પ્રદેશોની પ્રજાઓ કરતાં વધારે કુળી, સંતુષ્ટ, દયાળુ અને પરસ્પર સ્નેહથી સંબંધ છે. પ્રથમ માન

તને સંતોષ છે કે કેમ એ જાણવાના હેતુથી હતો. આસંતોષ છે તો બેશક તેવું કારણ હું સમજીશું. તું જિજ્ઞાસુ છે, જિજ્ઞાસા સ્વતંત્ર અને સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે. અને તારી ઇચ્છા જેવના નિરવધિ પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરવાની હશે, તો હું પ્રસન્નતાથી રમ આપીશ. તારા નિયોગની વ્યવસ્થા તો ખરાબર છે?

રા૦—હા, મહારાજ! પણ જેવના નિરવધિ પ્રદેશમાં હું શી રીતે પ્રવાસ કરી શકીશ? માર્ગ સુધ્ધાં હું જાણતો નથી. નહીં, હું આપની સેવામાં જ યોડા કાલ નિર્ગમન કરીશ, સહવાસીના પ્રભાવથી જિજ્ઞાસાને નિર્ગમિત કરતા શીખીશ; અને ફરી કર્તવ્યમાં પડી શકીશ.

સિ૦—રાહુલ! તારી નમ્રતા સંતોષ આપે છે. પણ જિજ્ઞાસાની અવગણના કરવાનું કશું કારણ નથી. જ્ઞાનની શોધ એ પણ એક કર્તવ્ય છે. સર્વોપરિ છે એમ નથી કહી શકતો; કારણ કે બિન બિન પ્રકૃતિનાં હું બિન બિન કર્તવ્ય સમજીશું. પણ બેશક સહુએ પોતાની પ્રકૃતિને જાતુસરવું જોઈએ. અને એટલું હું તને કહી ગયું છે કે પ્રદેશ નિરવધિ હોવા છતાં પ્રવાસીને નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી. તો કહે મને તને શી મદદ આપું? શી ઇચ્છા છે? સક્રાય વગર કહે; કારણ કે તારા મનની સ્થિતિ જાણીને જ મેં તને બોલાવ્યો છે.

રા૦—મહારાજ કૃપાસાગર છો; અને મને તો જીવનના પણ આપનાર છો. અધિકારી ગણ્યતા હો તો માત્ર માર્ગ સંબંધી કંઈ રહસ્ય જાણના ઇચ્છું છું.

સિ૦—કયા જ્ઞાનના માર્ગ સંબંધી, બેટા!

રા૦—એ નથી કહી શકતો. મને લાગે છે કે સર્વ જાણવા વગર કદાચ એક પણ જાણી નહીં શકાય. પણ હાલ તો આ અદ્ભુત વિશ્વવંનના નિયામક સંબંધી ખની તો કે તે અનુભવ કરવા હિતકર છે.—જૂલ કરું છું?

સિ૦—નહીં, પણ સાબળા રાહુલ. મને લાગે છે કે મારા ઇચ્છા શિષ્યોની માફક તને પણ મારા પહેવાના શબ્દો કદાચ અયોગ્ય અર્થમાં સમજાયા હશે, કદાચ મેં જાતે ભૂલ કરી હશે. પણ જગત્પત્ર અનુભવની સાથે જ એકે સર્વેશ્વરી નિરવધિ શક્તિનું ધણીને ઝાંખું જાણું જાણું થાય છે, તેના સ્પષ્ટતર પ્રબોધને હું અશક્ય માનતો નથી. નહીં, હું મારી શક્તિની સીમા સમજીશું; પણ મારી શક્તિની એક વખતની સીમા એ મારી કે અનુભવની શક્તિની બધા વખતની સીમા નથી.

રા૦—એ સંબંધમાં તો મહારાજના શબ્દો અને યોગ્ય અધ્યમાન સમજાયા છે.

સિ૦—તો રાહુલ! તને એમ પણ સમજાવવું હોવું જોઈએ કે હું પોતે ધણાં વર્ષથી એ વિષયમાં પતીતિ મેળવવાને તૃપ્તિ હતા.

રા૦—એ પણ સમજાવવું જ છે, મહારાજ!

સિ૦—યોગ્ય છે. તો કહે મને, તને એ વિષયમાં શું શું દેખાયું?

રા૦—પ્રથમ તો, મહારાજ, આ વિશ્વવંનને મારાથી સ્વન સિદ્ધ માની ગણાયું નહીં. એક કારણ માનવામાં લાગ્યું દેખાયું એટલું જ નહીં, પણ એ સિવાય બીજી કદવના સદ્ગત સંજ્ઞા ન લાગી. પછી મારો અનુભવ સમજ્ય હોય તો કોણ હિતકર, પણ વારવાર જગત્પત્ર અનેક અદ્ભુત ઘટકો અને વધારે અદ્ભુત જીવોને જોવા મને

તેમના અવેકલ્પનું બાન થવાને બદલે “એક” “એક” એવા ધ્વનિ સંભળાયા; અને જાણે તેમના સ્મૃત ત્વને અસ્થાયી રૂપાની પાછળ કોઈ એક ભવ્ય અનિર્વચનીય સત્ દેખાયું !

સિં—યોગ્ય છે પછી ?

રાં—પછી કોઈક વાર એવું પણ લાગ્યું કે જાણે હું હોડેન નહીં; અને જાણે સર્વત્ર એ એકજ વિદ્યસત્તુ હોય !

સિં—ઉપનિષદોનું અદ્વૈતા વાદ, પછી ?

રાં—છતાં એ અનુભવ સ્વત્વના વિસ્મરણમાં—વૃત્તિગાનના પ્રલયમાં—મૃત્યુના સરખી આત્માની પારલૌકિક શાંતિમાંજ મને રહેલો. વિચાર કરતાં પછી મને એવુંજ લાગ્યું છે કે એ, સ્વામ હશે; કારણ કે જનમ ત્વમાં યથેત્થો હોય તો તેમાં વિકાર ન સંભવે.

સિં—તું ખુદ કહે છે, રાહુલ. અદ્વૈતનો અનુભવ જીવ-મુક્તનેજ થાય છે, ઈતરતું અદ્વૈત સ્વામ-દર્શન કે પરોક્ષ જ્ઞાન એ અનુભવ નથી.—પણ બેશક અદ્વૈતજ સત્તત્તુ ત્રિકાલસિદ્ધ રૂપ છે; દૈત અશાશ્વત હોય અસત્ છે.

રાં—ત્યારે મહારાજા શું અદ્વૈતવાદી છો ?

સિં—વાદી ? નહીં. કદાપિ ન હતો; કદાપિ નહીં હોયશું—પણ બેશક તું અનુભવ સંબંધી પૂછે છે, તો મારે તને જણાવવું જોઈએ કે ધણેલાં પ્રયાસે અને ગાત્ર આશા હમ્મ થતાં પડેલા પ્રકાશને લીધેજ હું સર્વોપરિ સત્ય જોઈ શક્યો છું. જે જાણું છું અસ્થાયી બાન સર્વને થાય છે તે મારા દૃઢ્યમાં હવે સ્થાયી અને સ્પષ્ટ છે; અનિચ્છિત અને અખંડ છે.

રાં—અહા ! જે શોધતો હતો તે આ પ્રમાણે મહારાજ પોતે આપો છો !

સિં—જિજ્ઞાસા, શકા, અને અનાસ્થા—તથા જિજ્ઞાસા, અલ્પદર્શન, અને સર્વદર્શન એ અધના તથાદેખતાના ક્રમોનું તને વિસ્મરણ થયેલું. નહીં તો, બેટા, તને મારા સંદેશનો હેતુ એવી મેથે પ્રતીત થાત. અસ્તુ. છતાં બ્યવહારમાં પડ્યા પછી પણ આટલું તો તને યાદ આવે છે, કે ચિત્ સત્યથી અભિન્ન છે !

રાં—નંદો મોહઃ સ્મૃતિર્લેખ્યાં !

સિં—નહીં, રાહુલ ! ખીલના બોલેલા બોલ ન જોવ. પરોક્ષ જ્ઞાનને અપરોક્ષાનુભવ પણ ન સગળ. છતાં બેશક તારા જેવાંઓને એ અપ્રાપ્ય નથી. યોગથી પ્રાપ્ય છે,

રાં—અને એ યોગ કયો, મહારાજ ?

સિં—ગીતામાં સમજાવેલો ‘કર્મયોગ’.

રાં—ત્યારે ગીતાને પણ આપ પ્રમાણે ગણતા થયા છો ?

સિં—જેમ બધાં અનુભવતાં વાઝવે તેમ, પણ બેશક ગીતા સંમજવી કઠિન છે.

રાં—મહારાજના ગળદો ગંભીર અને શાત નીસરે છે. છેલ્લા સરખા સગળવાના છે ?—મહારાજ !

સિં—રાહુલ ! તને એટલું ફરી પણ કહી લઉં છું કે “યોગી યજ્ઞ” હવે બહાર જ. ત્રિ-ધ્યોને જણાવ કે સંભાષિની તૈયારી કરે.

સાં—મહારાજ !

સિં—રહે છે, રાહુવ ! આનન્દં વ્રહ્મણો વિદ્વાન્ન વિભેતિ ક્વદાચન !

સાં—મહારાજ ! સમય.

સિં—અનંત છે : જ્ઞાન અખંડ છે : મારી જરૂર નથી; કંતંબ માત્ર કરજો.

સાં—(સ્વસ્થ થનો) તથાસ્તુ ! હાલ તો બધા શિષ્યોને તાતના ચરણોને હેલ્લો વપસે કરવા અને અશ્રુથી તેનું પ્રક્ષાલન કરવા બોલાવી લાવું છું, તાતને સુવાડતો જાઉં ? શરીર સ્વસ્થ છે ?

સિં—સ્વસ્થ તો નહીં પણ સ્વાધીન છે, બેઠા-તું સુખે જા. અને તારી માતાને-સુમદ્રાને કહે કે જરા આગળથી મારી પાસે આવી જાય. ઘણું કરીને તે આવતીજ હશે. આ આવી-તું જા; તારા બધુઓને બોલાવી લાવ.

* * * * *

મદ્રા !

સું—આજે પૂર્વતું સંબોધન સાંભળી નવજીવન પામી, મહારાજ ! આગ્રા ?

સિં—આપણે જાણ્યો છીએ.

સું—મહારાજ !

સિં—મદ્રા, માયાનો પડદો ફાડી નાખી છેલ્લી નજર કરી લે, ક્યાં જાણ્યો છીએ ?

સું—સર્વે સ્વસ્થિદં વ્રહ્મ ?

સું—બીધો ! આજે જાણ્યો છીએ. વૃષભ કુટ્ટા છે. વમને સર્વને કહેવાતું આટકુંજ છે. પોતપોતાના સ્વતંત્રી જીવનયુગમાં આકુલિ આપણે; અને તેની બસ્ત્રના રનાનથી નિર્ભય મધ નિર્ધાણ મેળવણે !

સિં—તથાસ્તુ !

શિષ્યો.—(સાસ) દેવ ! દેવ ! હેલ્લો આમને પ્રતિગામાત્ર પૂર્વવાની રજા આપવળો અનુમત્ત કરતાં જાઓ ! નહીં તો નિરાધાર—

સિં—સું (પ્રાણુ જતાં પ્રયત્ને) નહીં ! નહીં-જા ! (સ્વગતં) શુ રાહુવ સિવાય કોઈએ સાંભળ્યુંજ નહીં ! માયા !

૨

મારું જીવન ચરિત.

(અનુસંધાન પાને ૧૧૮ થી)

* * * * *
સુધરયા વર્ષમાં મહેરો અગ્રેસરપણાનો બાગ સેનારા આનંદપુરના વડીલ ગોપીનાથનો દીકરો સુધરલાલ રામનાથની સાથે પાદરીની નીસાળે બાજુયા આવતો. એનું વય તેના જ્યેષ્ઠ ભત્રા તેજ એની બાજુયાની શક્તિ સારી હતી. એના બાપના વગને લીધે શાલાના શિક્ષકો એના ઉપર સારી મગતા રાખતા હતા. એવાં કારણોથી બધામાં સુધરલાલ મુખ્ય બાજુનો હતો. સ્વાભાસિક રીતેજ રામનાથને ને એને દીકરો અનંત હતા, જેકે એના સુધારાના વિચારો તેને પસંદ આવતા નહિ. આજ સુધરલાલ નીસાળે આવ્યો ત્યારનો મહુ શોધ.

તુર અને ગજાનિમાં જણાતો હતો, વર્ગના ડાહ્યા સાથે એના હમેશના રીવાજ પ્રમાણે કાંઈ તોડાવ કરતો ન હતો, અને એક ખૂણમાં બેઠો બેઠો વાચતો હતો. રામનાથ એની પાસે ગયો અને પૂછવા લાગ્યો:—

“સુદર! કેમ આજ છાનો માનો બેસી રહ્યો છે? પાઠ તૈયાર નથી થઈ શક્યો કે શું?”

“ક્યાંથી થાય?” એટલું કહેતાં કહેતાં સુદરની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં, મિત્રો દેખાને એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. અહા! બાલકો એક બીજના હૃદયની જે કીર્ત કરે છે, જદામા વિશ્વાસથી સ્નેહને સમજે છે અને અનુભવે છે, તેનો એક શતોશ પશુ મહોટપણે તેમની પાસે આ પાખી જગતલી માયાનો ત્રાસ રહેવા દેતો હોય તો એકંદર વિશ્વાસ ખૂંમાં કંટાળી શકે. થાય!

“શા માટે રૂવે છે? શું છે? તને કાંઈ થાય છે? તને કાંઈએ કાંઈ કહ્યું છે?” એવા અનેક પ્રશ્ન રામનાથની બાલમતિએ ઉપરા પરી કરી દીધા.

“આપણી સરસ્વતી”—એટલું કહેતાં એ કાંટા બાજુ પડ્યો ને છાતીકાઠ રાવી લાગ્યો.

“સરસ્વતીને શું થયું? મને કેમ ના બોલાવ્યો?”

“તેના પતિ અદભૂતનગરમાં કાલેરાના આગરથી ગુજરી ગયાના સમાચાર આવવાથી તે ખીચારી ત્યાં ગઈ છે.”

સરસ્વતી રામનાથને પણ પોતાની બહેન શિવલક્ષ્મી જેવી વહાલી યદ્ય હતી એટલે આ સમાચાર સાંભળતાં તેના હૃદયમાં વળંગવા જેવી વ્યથા થઈ આવી, પણ મિત્રના દુઃખને શાન્ત કરવાનું કર્તવ્ય તેની બાલમતિએ પ્રથમનું મણી શોકને દમાવી રાખ્યો. હવણું હવણું સરસ્વતી હાંપર રામનાથને બહુ બહુ રીતે સ્નેહ આવવાના પ્રસંગો બન્યા હતા, શિવલક્ષ્મીની એ હંમેશની સખી યદ્ય હતી, તેથી એની મૂર્તિ તેને જરા પણ પીસરતી ન હતી.

“બાઈ! પરમેશ્વરને જે ગમે તેનાથી સંતોષ માની આપણે દુઃખને વેઠી લેવું જોઈએ.”

“મારાં માતા અને મારા પિતા, જે કલ્યાણ કરે છે તે મારાથી જોઈ શકાતું નથી. સરસ્વતી તો પુર-સમજતીએ નથી કે તેને. માથે શું દુઃખ પડ્યું છે.”

“કલ્યાણ કરવાથી શો ફાયદો?” એમ કહેતાં પણ રામનાથની કુળી આંખમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી, ને તુરતજ સુદરલાલને વેગળો કરી યોરડે દૂર જઈ આંખો લોહી નાખી સાવધાન થઈ તે એની પાસે આગ્યો. જેમ તેમ આશ્વાસના કરી એનું મન વળાવ્યું, અને બંને મિત્રોએ બંને વહેતી લીધાથી દુઃખ કાંઈક હલકું થયું. માતા અને પિતાજી કલ્યાણ કરે છે માટે ખોટું લાગે છે એ કરતાં બીજું રીતે એ દુઃખના સ્વરૂપને સુદરલાલ પિછાનતો ન હતો, જેકે રામનાથને તો શિવલક્ષ્મીની સ્થિતિ જોયા પછી વૈધવ્ય કરતાં વધારે સારી દશા હોઈ શકે કે નહિ એ વિષે શંકા હોવાને લીધે, સરસ્વતીના વિધવા મનમાં બિવિધનો લાગુ છે કે હાનિ તે વિષે તે સમયે કાંઈ વિચાર આવી શકતો ન હતો. કાંઈ પણ આવે તો તે માત્ર એટલું જ હતો કે જે પરી તે સારું જ થશે.

શિવલક્ષ્મીને આવતાં સમનાથે ઘેર જઈને જણાવી ત્યારે તે બહુજ દિલગીર થઈ

જન તરફથી જે આપવામાં આવે છે તે આવકનો અર્થ દિવસનો પણ પગાર નથી, જો કે તેમની ખાનગી આવક છે તેને હીમાયે તો આને કાંઈ અર્થ પણ ગણાય નહિ. પ્રીન્સ-ઓવેલ્સે જે રકમ ભરી છે તેને માટે તે પત્નિ એવી ટીકા કરે છે:—જે 'શાહજહાનું આખા વર્ષની બીડીઆ પીવાનું' અર્થ પણ એ રકમ કરતાં વધારે મળું હશે. એમ સંભળાય છે કે આ ટીકા 'યથા પછી મદારાણીએ ખીજ પાંચસો પૈડ બર્ધા છે।

દુકાલનું ઉછરાણું કરવાને લ'ડનમાં મળેલી સમામાં જે મીં હાડમેને હિંદુસ્તાન પાસેથી આવા વર્ષે માટે ઇંગ્લેન્ડ પગાર પેન્શન વગેરે તમામ ખાત ત્યાં કરવી એવી દરખાસ્ત મૂકી હતી અને તેથી જેને પોલીસ પ.સે બહાર દાદો મૂકાવ્યો હતો, તેણે એક સૂચના ભરી તેથી જ મતલબના કરાવો કરેલા છે, અને તે કરાવો લેકને સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ પાસે જનાર છે એ વાત સર્વના જાણવામાં હોવી જોઈએ. એજ ગૃહસ્થે હાલમાં એક પત્ર લખાના કાંઈ વર્તમાન પત્રને લખ્યું છે તે જાણવા જોગ હોવાથી અત્ર ઉતારીએ છીએ:—

“હિંદુસ્તાનમાં દુકાલ રી રીતે બનાવાય છે.

તમે માત્ર આપણમાંથી ઉતારા કરતાં લખો છો કે હિંદુસ્તાનની મહેસુલનો છોટો ભાગ આપણે દરવર્ષે ખાંઈ જઈએ છીએ એવું મેં કહ્યું છે; પરંતુ ખરી વાત તો એ કરતાંજ વધારે નક્કરી છે. હરકર ઇડિયા ઓશીસ, રેલવેના શેર ઉપરનું વહેંચાણ તથા ધીરેધી રકમોનાં વ્યાજ, સરકારી તથા મુશ્કી નોકરીના પાછા ફરેલા અમલદારોને પેન્શન, એ વગેરે જે 'હોમચાઉસ' કહેવાય છે, અને જે સારી ખાતો પીતી રચતિના અંગરેજોને આપવામાં આવે છે, તથા જેને જાહેર વેપાર મારફત કાંઈ પણ બદલો આપવામાં આવતો નથી, તે રકમ અંગરેજ હકુમત નીચે હિંદુસ્તાનનો જે ભાગ છે તેની એકઠર જમીન મહેસુલ કરતાં બમણો ચલાવે છે. વર્ષે વર્ષે આ પ્રમાણે જે તાણી લેવાય છે—ને હવેલાં, આ દુકાળના વર્ષમાં તો જે વળી મહીને મહીને લેવાય છે—તે રૂ. ૩૦, ૦૦૦, ૦૦૦ પૈડ (૪૮૦, ૦૦૦, ૦૦૦ રૂપિયા) કરતાં ઓછું નથી. જમીન અને વેપારની જે એકઠર આવક ૬૮૦, ૦૦૦, ૦૦૦ પૈડ જેટલી છે તેનો આ છોટો ભાગ છે. આવી હલકાઈ બદલી ખડણી આખી દુનીયાના દત્તિદાસમાં કાંઈએ પણ કાંઈ કાલે લીધી નથી, ઇંગ્લેન્ડ, રોમ, ફારથેન્જ, ટુર્કી લોકો, તેમના જુલમને ગમે તેવો પગોડીએ તો પણ તેમનો જુલમ આના આગળ તો બાલકની રમત જેવો છે. વળી આ બધા ઉપરાંત હિંદુસ્તાનમાં નોકરી કરતા યુરોપીઓને વીગ કેરોડ રૂપિયા દર વર્ષે અપાય છે તે જુદા।। આ બધાનો શો અર્થ થાય તે વિચારવાનો છે.

અર્થ એજ છે કે ધર આગળ એટલે અહીં ઇંગ્લેન્ડમાં મોજમજાદમાં પડી રહેલા લોકોને અર્થે આપણે હિંદુસ્તાનને ગરીબીમાં ઉતારતા જઈએ છીએ, દુકાળ એ આપણી રાજનીતિનું સાક્ષાત્ પરિણામ છે, ને તે રાજનીતિથીજ દુકાળનો જન્મ થયો છે. જે લાખો માણસો મરશે તે એટલાજ કારણથી મરશે કે તેમનો રોટલો આપણે તાણી લીધો છે. હું આ વાત જેગ જાણું છું તેમ લોર્ડ મેલ્કમ્બરી, ડ્યુક ઓફ ડેવનશાયર, લોર્ડલેન્સડાઉન, બધા જાણે છે. મને આશા છે કે અંગરેજો જેમરે જાગશે અને હિંદુઓની તરફ પોતાની ખાનર હિંદુસ્તાનને ન્યાય આપશે.

Deviprasad Bhattacharya Bhattacharya Bhattacharya
of Sagarapur Bhattacharya Bhattacharya
સુદર્શન. Surat.
Gur.

(તંત્રી મણિલાલ નથુભાઈ દિવેદી.)

(ધર્મ-શુદ્ધિ-સાધન-સાહિત્ય -જોમતાં સ્વરૂપ અને સંજ્ઞાનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૩. અંક ૭]

(સાસિક)

[એપ્રિલ. ૧૯૨૭

૧
સાહિત્ય.

૧
ફરીઆદ શાની છે !

(મળેલું)

ગજલ.

અગરે! હવે પંજર હિંસે કુંદી દુલાન્યુ મે :
ઉપડનો હાથ શો ત્યારે! હવે ફરીઆદ શાની છે ?
પહે તો ખૂન છે વ્હેતુ ! નહીં તો છે ફરી રહેતુ !
સહેવા દાગ કાંઈએ! અરે! ફરીઆદ શાની છે ?
‘જનમના, પેરની લાલી હગરેનું ખૂન મ્હાફે છે ?
અરે! એ રંગ ત્યારે તો હજી ફરીઆદ શાની છે ?
હની આશા કઈ હડી, ભરી તેની ફરી પ્યાલી,
સનમને આપતાં દોળી! હવે ફરીઆદ શાની છે ?
કદી લાલી જશે આલી! કદી પૂરી જશે પ્યાલી!
ભરે, કો ‘તે ભરી દેને! મને ફરીઆદ શાની છે ?
ભરાશે કોઈ દોળાયું! ભરાયું કોઈ દોળાયું!
અહીં તો રેત ઉડે છે! પછી ફરીઆદ શાની છે ?
જગાવી મેં ચિતા ત્હારી! ઝુકન્યું ત્યાં અધું જાણી!
ચડે છે ખાક મરોએ! હવે ફરીઆદ શાની છે ?
કરે છે શોર એ ભૂદી ‘મને માથક યોળી લે!’
શુભે ના કોઈએ, તેને પછી ફરીઆદ શાની છે !
સનમને ઈન્કનાં વાગાં હગરના હગરે વાગ્યાં!

‘એડેશો-તોરે-ખાંધો’ એ! હવે ફરીઆદ શાની છે? ૧૦
અહાહા! ઇશિક આલમનો હમરો રંગનો ખ્યાલો!
હમર આ એક રંગીને, અરે! ફરીઆદ શાની છે?
જહાંની આ અને પેલી અહીં લાંબી નથી પરવા!
ન કો પૂછે! ન કો જાણે! પછી ફરીઆદ શાની છે?
મને જે થાય કે આજે હશે ના યાદ તે કાવે!
‘પછી કો અન્ય શું જાણે! દિલે ફરીઆદ શાની છે?
અહીં જે તાર વૂટ્યો તે કદી સધાઈ ત્યાં જશે!
“કદી” ના હોય શી આશા? અરે! ફરીઆદ શાની છે?
હજી ફરીઆદ જાણી છે! હમરમાં મેં વધારી તે!
ખુશીથી આગ હું સેવું! પછી ફરીઆદ શાની છે?
ખુદાના તખ્તની પાસે હમરની આદ પહેંચાડું!
મગર છે જેજી આલિમ એ! હમર! ફરીઆદ શાની છે

પ્રેમપદપંક્તિ.

(મજેલું)

(ઉપેન્દ્રવજ્રા.)

પ્રેરે નહીં વિધિ વિપત્તિ પ્રેમે,
પ્રેમે મળી બાળ અધીક ખેલે!
ખેલે મનુષ્યો રસરાગણી શું!
શું એ હશે? પ્રેમ નિશા બણીશું!

શિશુત્વ.

(દુમિલા)

શિશુ સુંદરતા વિષુ વિશ્વ પ્રજા, નહીં પ્રેમ છતાં પણ પ્રેમ વટે,
ખરિ સાધુ મહંતની સેવ લહે, વળી માન મહત્ત્વ ન લેય ન દે;
સુખ દુઃખ વિશે સંન્યસ્ત ધરે, દિશકાવ વિશે નવ મોહ ચરે,
સદ્ગુણ કરતાલ મમાધિ ચરે, ખરું નિર્ગુણ સત્ય પ્રકાશિ રહે.

કિશોરાવસ્થા.

(માલિની)

ખજ ખજ જગ વહે છે, બાલ કિશોરિ જાતાં
દિમગિરિ શિખરેથી, મોહ નિશા લવંતાં,
મધુર મધુર નાદે, પ્રેમની પાશ વીટી,

કૃતિ રૂપ બંજ પામી, શત્રુની સાથ સાંધી

નૂતન યુવાવસ્થા.

(શિખરિણી)

નિશા આંખે આણી, નિશદિન રહે છે ધમકમાં,
જાદિદંડી છાંડી, પલક પલકે રાગ રસમાં;
ભરી આશા દોળી, અધિક રસમાં મૂક બનતાં,
જુલો વખી બારી, સકળ સુખ યોગે વિપયમાં.
પડી શૃંગે તુંગે, મનસિન્નશરે વિષ કૃપમાં,
નિચી દંડી રાખે, સંકળ જગમાયા વમળમાં;
ચઢી શૃંગે તુંગે, મનસિન્નશરે સ્નેહરસમાં,
જમી દંડી રાખે, તનમન તનજે તે સુરસમાં.

સર યુવાવસ્થા.

(શાદ્દેહ)

આકાશે અવનીપરે મનવિષે, રંગો રંગ રમ્યતા,
દીપિલે મનતૃપ્તતા મિષે કરી, આવેશ સંહારતા,
સ્વીયા પ્રેમ વિશેષથી હર ધરી, મર્મોત્તિકે રાપતા,
સુખ સાદ વિચારની વિનયથી, દાસો મહી ધૂમતા.

ગંભીર યુવાવસ્થા.

(મદાકાંતા.)

શુદ્ધ પ્રેમી રમણ રમણી, આશ્રયે સાન લેતાં,
અત્યુદ્ધાસે સકળ સુરતે, ધૂનમાં લુબ્ધ રેતાં;
પાટી સાચી તરન તરતી, પ્રીતની રીત એવી,
ધીરે ધીરે મૃદુ વિનયથી, ધીરતા સાદિ લેવી.
રોતીલાથી શુભશુભ ધરી, પ્રેમની દેલી આવે,
શુદ્ધાનંદે પુનિન દુદ્યે, રંગ રંગો જમાવે;
મેઘાકાશે સરિત મેહિશું, અંતરે વારિ ધારા,
સા આનંદે નિરશુભ બની, અર્ધુવે જાય ગાતા.

અભેદ આશા.

૩.

(મહેલું.)

સાખી.

સુખનું સ્વપ્નું માગે શાનું ? દૃઢ્ય મતિ કાં હાવી ?
 સુખ માટે આ ભૂમી નાંહી દુઃખથી દુઃખથી બાધ
 મતિ એ મૂઢ થઈ સુખ શાંતિ કહીં નવ શોધી શકી.
 પુત્ર કલત્ર સંબંધી સગામાં સ્વાર્થ સમાયો ઉડે,
 સ્વાર્થ જતાં સહુ અળગાં થાએ સ્નેહ સુખ ક્યાં માતો ?
 મતિ એ મૂઢ થઈ સુખ શાંતિ કહીં નવ શોધી શકી,
 સ્નેહ પવિત્રે સુખમાં શોધ્યો, તે પણ જગતે આલ્યો.
 હાથ ! અરે આ જગતે કેવો સ્નેહ વિનાનો ધારો.
 મતિ એ મૂઢ થઈ સુખ શાંતિ કહીં નવ શોધી શકી
 (હવેતો) માંયા બંધન છુટશે કેહી ? દૃઢ્ય ઉડે સહુ છોડી
 લાગણી ગાકણી છોડે ઇચ્છું અભેદ યુક્ત હું ગાધ
 હરિ એ દિન સ્મારે; નહિ અભેદ આશા હમારે.

૪

ગુજરાતી સારા સો ગ્રંથો.

(મહેલું.)

(મરહુમ ગ્રંથકારોના.)

ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા.

અધ્યાત્મરામાયણ.

શંકરાચાર્ય પંચરત્ન.

ધર્મ વિચાર.

હાંદગી ભોગવાની વ્યક્તિ

૬ અગમ નિર્ગમ ગ્રંથકાર.

૭ સ્વરૂપાનુસંધાન

૮ બાધબલ બાપાંતર.

૯ પ્રમાણસહસ્રી.

૧૦ મણિરત્નમાળા.

ઇતિહાસ.

મહાભારત.

રામાયણ.

ગુજરાતસર્વસંગ્રહ.

કાલિયાવાડ.

એકદીપ્તિનનો હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

૬ સારાદેશનો ઇતિહાસ.

૭ પ્રસિદ્ધ પેગંબરો અને કોમો

૮ મરાઠાની બખ્ષર.

૯ ઇંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ.

૧૦ બ્રિટિશ ઇન્ડિયા.

ચરિત્રો.

- ૧ કોલખસનો વૃત્તાંત.
- ૨ લોઈ કથાકથિ.
- ૩ સોદેટીસ.
- ૪ ચરિત્રનિરૂપણ.
- ૫ અકબરચરિત્ર.

- ૬ કરસનદાસ મૂળાઈ ચરિત્ર.
- ૭ કુંભારામ ચરિત્ર
- ૮ રામ રામગોહનરામ.
- ૯ લ્યોર્ડવાશિંગ્ટન અને વિલિયમ ટેક્સ.

કાવ્ય.

- ૧ આખાહરણ.
- ૨ વેતાળ પચીસી.
- ૩ નળાખ્યાન.
- ૪ નંદગરીક્ષી.
- ૫ પ્રહલાદાખ્યાન.
- ૬ નર્મકવિતા.
- ૭ શયાવખસનામુ.
- ૮ શુભાખેતોરી.
- ૯ અખાનીવાણી.
- ૧૦ કાવ્યકોશ્વર.

- ૧૧ હારમાળા.
- ૧૨ ઇન્દિયરપ્રાચીનામાળા.
- ૧૩ દયારામકૃતકાવ્ય.
- ૧૪ ધીરામકૃતકૃત કવિતા.
- ૧૫ દશમરકંધ ભાગવત
- ૧૬ ગિરિધર રામાયણ.
- ૧૭ કુંજ વિહાર.
- ૧૮ હોટમ કૃત કીર્તનમાળા.
- ૧૯ ધીમંત ચરિત્ર. શુભવિજયગ્રંથી.
- ૨૦ ચંદ્રદાસ આખ્યાન. વૃન્દાવાન.

મુસાફરી.

- ૧ ઇંગ્લંડનો પ્રવાસ ક મુ.
- ૨ ઇંગ્લંડની મુસાફરી મ. ર.
- ૩ ચીનની મુસાફરી વા. ઈ.
- ૪ જગત પ્રવાસ અ. ર.

- ૫ પીટીટની મુસાફરી.
- ૬ અમેરિકાની મુસાફરી.
- ૭ ખા. બા. મુસફરે ઇંગ્લંડનો પ્રવાસ.
- ૮ દક્ષિણની મુસાફરી વી. જગદીશનરાસ

વારતા.

- ૧ અરેબીયન નાઈટ્સ.
- ૨ ગૂજરાત અને કાઠીયાવાડની વારતા
- ૩ બાગેશ્વર
- ૪ બાલમિત્ર
- ૫ વનરાજ આપડો.

- ૬ જેલની વારતા.
- ૭ હાતમતાઈ
- ૮ ધારીરામ કોટવાલ
- ૯ પંચોપાખ્યાન.
- ૧૦ ઇસિપનરિતિ.

(વિદ્યમાન વિદ્વાનોના)

ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી

- ૧ મનુસ્મૃતિ.
- ૨ ભગવદ્ગીતા
- ૩ સિદ્ધાંતસાર
- ૪ વિચારસુગર
- ૫ દિગ્દર્શકચર્ચ

- ૬ તુલસીશતસહી.
- ૭ પંચીકરણ
- ૮ ચંદ્રકાંત
- ૯ તુલસીકૃતરામાયણ.
- ૧૦ અહમદાનબોમિયો.

ઈતિહાસ.

- ૧ રાસમાલા
- ૨ બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન
- ૩ ક્રાન્સરાજ્યકાંતિ
- ૪ ઇલિમનો ઇતિહાસ
- ૫ મેવાડની આહોજલાલી

- ૬ ઇરાનની તવારિખ
- ૭ તવારિખે સાશાની
- ૮ ક્રાન્સ અને જર્મનીની લડાઈ
- ૯ કચ્છનો ઇતિહાસ
- ૧૦ સોરઠી તવારિખ

ચરિત્રો.

- ૧ આશ્વમેધીચેટ
- ૨ પીટરધીચેટ
- ૩ સિકંદરનામું
- ૪ મહાજનમંડળ
- ૫ પૃથુરાજ ચોદાભુ

- ૬ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ
- ૭ મહારાણી જીવન ચરિત્ર
- ૮ વીરમંડળ
- ૯ મહમદનું ચરિત્ર.
- ૧૦ બુદ્ધ ચરિત્ર.

કાવ્ય.

- ૧ સુમાપિતલહરી
- ૨ અલંકાર ચંદ્રિકા
- ૩ દલપતકાવ્ય
- ૪ નીતિચિન્તા
- ૫ વેન ચરિત્ર

- ૬ કચ્છ ભૂષતિ પ્રવાસ વર્ણન.
- ૭ કલાન્તકવિ
- ૮ કાવ્ય નિમજ્જન
- ૯ અમરરાતક
- ૧૦ કાવ્યદોહન

નાટકો.

- ૧ શાકુંતલ નાટક
- ૨ ઉત્તરરામચરિત
- ૩ વિક્રમોર્વશી
- ૪ નિંદાખાતું
- ૫ પ્રતાપનાટક

- ૬ મિથ્યાભિમાનનાટક
- ૭ સુપ્રારાદાસ
- ૮ હરિશ્ચંદ્રનાટક
- ૯ લલિતાદુઃખદર્શક
- ૧૦ સુલાખનાટક

સુસાદરી.

- ૧ ગ્રેટબ્રિટનની સુસાદરી
- ૨ યુનૈટેડસ્ટેટ પ્રવાસવૃત્તી
- ૩ દુનિયાની સુસાદરી

- ૪ હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસ
- ૫ ચારે ધામની યાત્રા

વાર્તા.

- ૧ કથાસંસ્કૃતસાગર
- ૨ ગુણીવરની મુસાદરી
- ૩ રોખિન્સનકૃતો
- ૪ નાટ્ય કથાસંગ્રહ
- ૫ મુખસાધક
- ૬ બર્થોલ્ડ
- ૭ કરણધેનો
- ૮ કાદંબરી

- ૯ કૌતકમાળાભોધવચન
- ૧૦ દેવજંગલદેવે
- ૧૧ દિંદિધિટાનિયા
- ૧૨ સીતા
- ૧૩ અમીરઅલી
- ૧૪ સરસ્વતીચંદ્ર
- ૧૫ દરિયાપારના દેશોની વાર્તા
- ૧૬ વાંચવાલાયક વાર્તા

નિબંધો.

- ૧ યુનિવર્સિટીનિબંધ (સંયં વિષયોત્તરક)
- ૨ બાલ વિવાહ નિબંધ
- ૩ દેશીકારીગરીને ઉત્તેજન
- ૪ ભૂત નિબંધ
- ૫ નિબંધકરમાત્રા

- ૬ અખલોન્નતિલેખમાળા
- ૭ જાતિભેદ અને ભોજન વિચાર
- ૮ વિધવાપવન અનાચાર
- ૯ કેળવણી
- ૧૦ પાઠાવળી

નીતિ.

- ૧ જાત મેહેનત
- ૨ મુંદરી ગુણુમદિર
- ૩ તાબેહનમુલક
- ૪ ચેસ્ટરફીફ્ડની શીખામણો
- ૫ કર્તવ્ય

- ૬ ચારિત્ર
- ૭ નીતિબોધ
- ૮ નીતિમદિર
- ૯ નીતિ સુધાતરંગિણી

વિદ્યા.

- ૧ હુન્નરરત્નાકર
- ૨ શારીર અને વેદકશાસ્ત્ર
- ૩ પ્રાણી વર્ણન
- ૪ મધુપાન
- ૫ શિશુશિક્ષણ

- ૬ દેશી રમતો
- ૭ સંસાર ચોપડી
- ૮ પત્રવ્યવહાર
- ૯ અનેક વિદ્યા મૂળતરંગો
- ૧૦ અજોગ વિદ્યા (ગ્રીનકૃત) અર્થશાસ્ત્ર

નિબંધો.

- ૧ નર્મગદ
- ૨ નવલગ્રંથાવલિ,
- ૩ જરિફ અબેલ લોહાની સડક.
- ૪ બાળવિવાહ નિષેધક
- ૫ પ્રકેશનિબંધ

- ૬ કન્યાઓની અજીત વિશે.
- ૭ સુટીકદારેલાં લખાણો. સો. સા. જંગાળ.
- ૮ ગુજરાતના દિંદુઓની રિયતિ.
- ૯ નિબંધમાળા.
- ૧૦ સંસારમુખ

નિતિ.

- ૧ શાળાપયોગી નીતિઅથ
- ૨ નીતિઅથ
- ૩ કામદંડી નીતિઆર
- ૪ એન્ડ્રી ક્રીડની નસીદનો

- ૫ શુક્રનીતિ
- ૬ પીનવપ્રેર
- ૭ નીતિનતક

વિધા.

- ૧ ઇન્ડિયનશુભિચાર
- ૨ ઉદ્ધિષ્ટ પદ્ય
- ૩ સુપ્રિયન્ય પદ્યગીતન
- ૪ પાકશાસ્ત્ર
- ૫ જ્ઞાપયોગી સૂચના

- ૬ રમાયજ્ઞાસત્ર
- ૭ સર્વોપયોગી સૂચના
- ૮ બાળોપયોગી સૂચના
- ૯ દિપ્તિસંગ્રહ
- ૧૦ જાદુકપટપ્રકાશ

નાટક

- ૧ જનુદ્ધિનાટક
- ૨ આપનાહાટે
- ૩ દ્રોપદીદશન

- ૪ કૃષ્ણકુમારી
- ૫ ભાર્ગવ સમ્રાટ
- ૬ વીરમતિ નાટક

અથાવલોકન

કલિદાસમાલા ૨ આક ૪-૫-રોયલ ૫૦ પૃષ્ઠનુ આ એક મા-
મિક ગૂજરાતી ભાસામાન નકિ પણ હિદુસ્તાન અને ગૂજરાતના કલિદાસનુ ખ
૩ અવપ જાણુનની શોધ કરનાર પ્રત્યેક ભાષામા આ પણ ઉપયોગી અને આ
વસ્તુક છે અગરજમા હિદુસ્તાન તથા ગૂજરાતના કલિદાસો લખાવલા છે, ને ગૂજરાતી
મા તેના ભારન્તરે થયા છે, તેમજ હિદુસ્તાનના કલિદાસ રિયે વિન્દ્યમયોગ્ય માધનોમા
નુ એક મુખ્ય મધન મુમનમાન કલિદાસ લખનાગના અથો તેના પણ કેટલાક ભાષાન્તરો
અગરજમા નથી થયા એમ નથી છતાં રા બાળાશકરો આ પ્રયોગ તે કોઈ પણ પ્રમ
કરતા જુની જાનનો અને જુદાજ ઉદ્દેશસો છે ગ બાળાશ કરને કાચ્ચા ભાષાનુ ઉત્તમ જ ન છે,
એટલે તેમણે મલ કાન્ધી અન્ધીનાજ અદ્વચ ભાષાન્તર કરી આપી, આજ સુધી થયેલા અ-
ગ્રેજ ભાષાન્તરે તેમ બીજા પ્રયાગોની ખામીઓ ઉઠાડે પડી, હિદુસ્તાન અને ગૂજરાતના
કલિદાસ ઉપર નરી તરહનુ અજ્ઞાનુ પાન્નનો આરભ કરેલો છે અગત્યના પુરો આ
ને આપેના ઘણા ઉત્તમ ચિત્રો પણ આપવામા આવેછે આનો પ્રયાગ કેટલા નધા પુત્રન
લેખા પડી અને કેટલા અમ પડી થઈ શકે તે જાણુનુ વિદ્વાનોને કમિ નથી, એટલે ના-
મદાર જુનાગઢના નામ આદેમે જેમ આ સમાજને આશ્રય આપ્યો છે તેમ બીજા રજા
મહારાજનો એને આશ્રય આપે જેથી આનો ઉપયોગી પ્રયાગ દીર્ઘ આયુષ બોગવે અને નિ-
ધ્ધ થયા જેટલુ ઉત્તેજન પ્રાપ્ત કરે એવી અમો આગા ગમીએ હીએ

તની તથા મુખ્ય ભાષાનુ કતા ગ ન બાળાશકર કાસગમ કથ રૂપિયા ૫૫૬
લખનામના ૬૩ ૩ ૩) શી ૩ ૧૦) સુધી

* હૃદયવીણા:—આ કાવ્યસંઘદ કીધા વર્ગને આનંદ આપશે તે કહી શકાતું નથી. ‘કુસુમમાળા’નાં કુસુમો વીણાયતી કુસુમોના જેવાં રંગની ભભકવાળાં છતાં સુગંધહીન હોઈ આકર્ષક લાગે છે એમ કહ્યા પછી ‘હૃદયવીણા’ના આલાપોમાં દૃઢ્યને વધારે, ધ્રુવક અન્ને આલ્ય કરતાં આંતર પરિભ્રમ ઉપજાવે તેવું સાંભળવાની આશા રાખી હતી. ‘જો-મ’ આ કવિને પરદેશીય એટલે કે સુગંધહીન પણ બાહ્ય ભભકવાળાં કુસુમોના શોભ છે, ‘જો-મ’ તેમની હૃદયવીણા પણ પાશ્ચાત્ય સંગીતના આલાપોથી સરેલી જણાય છે. આ દેશના સંગીતને દેવાયેલાં શ્રવણ વ્યાં સમની આશા રાખે કે રાગમાં સ્વરોના મૂલાદથી રસ ઉપજાવે ત્યાં વિદેશીય સંગીત વિપત્તિ ઉપજાવે છે અથવા વિવાદી સ્વરોના મિશ્રણથી સંગીતની ખુબી મળે છે. એમજ આ કાવ્યોના સંઘદમાં પણ દીક્ષામાં આવે છે. બાહ્ય દૃષ્ટિથી કરેલાં વર્ણનો દર્શાવનાર શુદ્ધસમૂહમાં કાવ્યત્વ આવતું હોય તો તેવા કાવ્યત્વનો આ સંઘદ મારું ન સુતો છે. કાવ્યમાં વિચિત્રતા પદ્યચંદ્રા સ્વભાવનું વર્ણન કરવાની શૈલી અયોગ્ય કે અનુચિત નથી, ઘણી કદિન છે, પરંતુ તેમાં એ કેવલ રેખાચિત્ર શબ્દોથી ગણાવી જવામાં કે એ ચાર અલંકારોથી તે ચિત્રને રણીયામણું બનાવવાનો યત્ન કરવામાં એ ચિત્રની કૃતાર્થતા નથી. કૃત-મ કવિ તેવા ચિત્રને પણ ભાવવાહી કરી શકે છે, કોઈ ભાવનું પ્રતિબિંબ બનાવી શકે છે, અને જો એ ચિત્ર ગમે તેવા નાના સરખા પણ વસ્તુનો એક ભાગ હોય તો તે ચિત્રમાં તે વસ્તુને પોષક જે ધ્વનિ હોય તેનો સંચાર કરાવી સદૃશ્યને ધ્રુવ ઉપજાવી શકે છે.

આ કાવ્યસમૂહમાં કેટલાંક ખંડકાવ્યો છે, તેમને પોતપોતાનું વસ્તુ છે પણ તે વસ્તુના ધ્વનિથી તેમાં આવતાં વર્ણનોને પોષણ મળેલું જણાતું નથી. રાત્રિ, સમુદ્ર, નદી, પર્વત, ચંદ્ર, તારા, બધાં તેનાં તેજ દેકાણે દેકાણે આવે છે, અને કદપના કે અલંકારનું વૈચિત્ર્ય પ્રત્યેક પ્રસંગે જણાવી ન શકતાં, બુદ્ધ બુદ્ધ શબ્દોથી પણ તેને તેજ રૂપે વર્ણવાયલાં મળી આવે છે. કિંજલુના, તે તે સ્થાનના વસ્તુનો પણ તે તે વર્ણનને રંગ લાગતો નથી. આખા આ કાવ્યપ્રવાહનું તત્ત્વ એક શબ્દમાં છે એમ કહીએ તો ચાલે. ‘દિવ્ય’ એ શબ્દમાં કોઈ મહોટું કાવ્યત્વ અને વ્યંજકત્વ આપણા આ કવિને લાગ્યું છે, અને ‘કીનારા,’ ‘સત્ત્વ,’ ‘સુંદરી,’ ‘તારા,’ ‘વાસ’ ગમે તેને બધું ‘દિવ્ય’ એ વિશેષણ લાગવાથી ધણું ગૂઢ વ્યંજકત્વ આવી જતું હોય એમ તેઓ માને છે. પણ શબ્દચક્રિતો વિચાર કરતાં રચક જણાશે કે ‘દિવ્ય’ શબ્દની શક્તિ આપણા ગૂજરાતી વાચકોને હજી અવગત નથી, તેમ સંસ્કૃતમાં એ દિવ્ય એટલે ‘દિવતાસંબધી’—‘સ્વર્ગનું’ એ કરતાં કોઈ તમારે ભવ્ય અર્થ જણાવામાં નથી. આ કવિને તો Divine—ખાસ ઈશ્વર પ્રેરેલું, મોહક, ગ્રંથરી, એ અર્થ દિવ્ય શબ્દથી ઇષ્ટ છે. અંગરેજમાં Divine child કહીએ તો ‘ક્રેકલ્ડ’ એમ હરકોઈ હરત સમજે અને એ શબ્દોની લાક્ષણિક તથા વ્યંજ્યમંદા અહણ યદ્ય શકે; પણ ગૂજરાતીમાં કે સંસ્કૃતમાં એનોજ તરજુમે ‘દિવ્ય બાલક’ કહીએ તો કોઈ તેવા અર્થનું શ્રદ્ધા કરી શકે નહિ એ ખુલ્લું છે. એજ રીતે ‘અનંતાત્મકી’ (Infinity) ‘નવજીવન’ (New life) (Life after

Heaven), અમરભૂ (Immortal Heaven), અમૃતત્વ મિથુ (Ocean of Immortality) એવા કેટલાય યુરોપીયવાચકથી અશરેત્તુ આકારે મમત્ત અને અતી શકાય તેવી શક્તિવાળા ગળદોને પ્રયોજી તથા દેશી જે નાચો નચાય તે કેવલ ની સ અને અદલ પલુ ન થઈ શકે એવા કિંદાષ્ટ કહિયાય તો તેમા આશ્ચર્ય નથી એ વધા ગળદો 'ક્રીસ્તીઅન ધર્મ' જાણનારને પરિચિત હોઈ ધ્વનિના બોધક છે, આપણને કરો અર્થબોધ કરી શકના નથી સુમિત્રદોળવાળા ગાય છે કે

‘કાવનો વાયદો ના કરતો ના કરશે’

તેનો અર્થ જેમ કોઈ સમજી શકતુ નથી, તેમ સુમિત્રદોળનુ એટલે પડે ની અને ન કામુ માની સમજવાની દરકારે કરતુ નથી,તેવી રીતે આવા શબ્દોથી ભરપૂર આ કાવ્યો કાવ્યરૂપે આલી શકે એમા અમને પોતાને તો ઘણેજ સશય છે

વગી દેકાણે ઢેવાણે ‘પાપ’ આદિને જીવન આરોપીને કાવ્ય કયાયા છે,
રે ઘેલા પાપ ! તુજ ધોર અવરૂપધારી

ત્યા પાપ (Sin)નો ભાવ આપણા વાચકને, ક્રીસ્તીઅનોના જેવો બોધક નથી એટલે આપુ કાવ્ય ગુણક પડી જાય છે ક્રીસ્તીઅનોને ‘પાપ’ હત્યાદિ સેતાનના મહા દારણુ મિત્રરૂપે પ્રસિધ્ધ છે, ‘મિટરીક’ નામના તેમના જૂના નાટકમા સુવિદિત છે, અને ‘પાપ’ એ એકલું અમુક પુરુષવાચક થઈ શકે છે પણ આપણને ‘પાપ’ માથે સેતાન જેવા પુરુષનો જાર જોડવાની જરાએ દેવ નથી, આપણે તો પાપને જડ એવા કમરૂપે ખાનીએ છીએ, પાપને પુરુષેન્દ્રારહિત સમજીએ છીએ, એટલે આવા હવારોપ છુટી કરેલા આ સમ્રદમાના કાવ્યમાલ નિરવકાશજ છે ‘દિવ્ય સુદરીઓનો ગર બો’ એમ કરીને જે કવિતા લખી છે તેજ જુઓ ‘દિવ્ય સુદરી’ એ શબ્દની ગમિત્ત પ્રથમ તો આપણા વાચકને જડવાની નહિ, પછી દિવ્ય સુદરીઓના, ગન્નાને શી રીતે અદલુ કરે ? તેમા પણ તે દિવ્ય સુદરીઓ ચદા, શુકતારા ને તારાસખી એવી દેખી ને તો મનને કોશજ થાય, કેમકે ચદ્ર કે શુકને સખી-રૂપે આપણે વાચકવર્ગ ઓળખ નોન નથી, તો તેને ‘દિવ્ય સુદરીઓ’ કહેના કવિની ઉક્તિમા કાવ્યન્ય હોય તોપણ તે તેના પોતાના મનને ખુલી કરી શકે, વાચકને તો ભાગ્યેજ કરી શકે કારણ એજ કે અન સમ્રદ ગમિત્તી ધારેતુ કાર્ય થતુ નથી બીજું દખ્તાન્ત લઇએ —

પથ અરણ્ય ચીર્ગ તોરે અતે ઉચી લલકાં કમાન,
હારપાવ મૃત્યુ નામક ઉભો જાવુ તે ગદીધી જવમાન

એ ‘દિવ્ય કિનાર’વાળા કાવ્યમાની કડી કોણુ સમજી શકશે ? પ્રથમ તો ‘દિવ્ય કિનાર’ એજ આટી છે, ત્યા આ કરીતો એક અદ્ધર મઈ મૂળજાતી વાચક કાદણુ કેમ કશે ? જનીનતા પી ગ્રીમ્સ પ્રોગેસમા આવા વાચો ઘણા છે, ને ત્યા તે દેલના વાચકને સુગમ છે, પના આ દેલના કાવ્યમા તેવા વચનો સમ્રદમાજજ છે, તેમા કોગો અર્થ નથી, તો કાવ્યનુ અ લાન્ત તો કયાધીન હોય ?

આ નથી નાનતુ મુખ્ય કારણ એ છે કે આ કાવ્યના રચનારને તરવસાળ જે કોઈ

અમુક પ્રકારની, 'અને પણ' કરી કીચીચન ધર્મને અનુકૂલ આવે તેવી, તત્ત્વવ્યવસ્થા ધૃષ્ટિ, જણાય છે, ને તેનો રંગ તેનું કાવ્યભૂતને લાગ્યો છે. એટલે આમાં કાવ્યો અંગરેજ બા-
યામાં લખાયાં-હોત; અથવા અમુક પ્રકારનો ધર્મ સ્થાપવવાના 'શ્રેયમાં લખાયાં હોત, તો તે-
મની કાવ્ય તરીકે કંઈકે પણ કિંમત થાત, ગૂજરાતી ભાષામાં તો-એ કાવ્યોને માટે જ્યો-
હોયે એમ અમે માની શકતા નથી. ગૂજરાતી ભાષામાં પણ એવાં કાવ્યોની જગો કરની
જોઈએ ને તે આવા સમારંભ વિના થશે નહિ એવું કહેવાનો અવકાશ છે; પરંતુ અમે
એમ માનીએ છીએ કે નવી ભાષા બનાવવી એ કાવ્યરચનાનું કામ નુકી, ભાષાના તે 'તે
સમયના પરિપાક કરતાં શબ્દપ્રયોગ પરત્વે તો, કાવ્યની ભાષા હમેશાં કંઈકે પાછળજ રહે છે.
નવા શબ્દો તો પારંપાર કરી નથી શકતી. કાવ્ય કે શબ્દની વ્યંજનાશક્તિદ્વારા કાવ્યનો વ્યા-
પાર આવે છે, એટલે નિશ્ચિત વાચ્યાર્થવાળા શબ્દોદ્ધારણ કવિ પોતાની રચના કરી શકે-અને
પોતાના દૃષ્ટ્યને વાચકના દૃષ્ટ્યમાં ઉતારી શકે. નવી ભાષા યોજીને કાવ્ય રચે તો તે
અરણ્યરહિતજ થાય. ઉપર જે 'દિવ્ય સુંદરીઓનો ગરબો' અને કેવલ શુદ્ધ માન્યો તેની
સાથેજ દેવીભક્ત વલ્લભ ભક્તો પ્રસિદ્ધ 'આનેદ'નો કે 'શશુગાર'નો ગરબો સરખાવો તો શ-
બ્દશક્તિના સ્વરૂપ ઉપર કાવ્યનો કેવો આધાર રહે છે તે સદજમાં સમજાઈ જશે.

નવી શબ્દયોગના છતાં એ કાવ્યત્વ પણ ઉંચા પ્રકારનું જણાતું નથી. અંગરેજ ક-
વિતાઓના મુખ્ય મુખ્ય વિચારોના દુર્બલ અનુકરણ કરતાં અધિક મળી આવતું નથી. 'અદ્વા-
કિકે રત્નની' એ કાવ્યમાં રત્નનીનું વર્ણન છે. અંગરેજમાં સામાન્ય કવિઓ લખે છે તેવા પ્ર-
કારનું છે, પણ ત્યાં એ ભાવનું આરોપણ કરવાનો જે પ્રયાસ છે તે અતીવ દુર્બલ છે. જે
'ગૂઢ વાત' ત્યાં રત્નની આદિના સમાગમનું નિમિત્ત કલ્પી છે, તે ગૂઢની ગૂઢજ રહે છે, ધ્વનિથી
પણ વાચકને તેનું ભાન થતું નથી. વળી,

ઉમેડી ભૂમિથી તેને રોષિમાં પતિ નેનમાં,

લસમાં દીર્ઘ પદ્મોમાં આંતુડાં ગુંથી ને નવાં.

એ વર્ણન સ્વભૂતી બીનેલી ઉતારા વાન કરતાં અભિમન્યુ સામું જુવે છે તેનું છે. અ-
દેકજો નયનોને ઉમેડવામાં જેમ તેમ કરીને સ્વાસ્થ્ય માનીશું કેમકે સ્વપ્નના ભયથી તે
સ્તબ્ધ થઈ હતી એટલે પૃથ્વી ઉપરથી નયનો હજાડયા પિતા ઉપડે નહિ, પણ પતિના ન-
યનમાં તેમને 'રોષવાં' અને દીર્ઘ પાંપણોમાં 'અસુડાં ગુંથવાનો' શ્રમ લેવો તે શા માટે? 'આં-
સુ' ને પાંપણોમાં 'ગુંથવાનો' પ્રકાર નવોજ છે, તથાપિ ભયથી સ્તબ્ધ બાલા નયનને જે-
મતેમ 'ઉમેડી' આશ્રય અને વિશ્વાસ લેવા પતિના નયનમાં પડે છે ત્યાં 'આંસુડાં ગુંથવાનું'
કૃત્રિમ કાર્ય તેની પાસે કરાવીને રસભંગ ઉપજાવવાથી કાવ્યમાં શી સારિકતા આવે છે તે અ-
મે સમજતા નથી. 'ગુંથીને' એને દેહાણે 'ગુંથાયાં' એમ હોત તો રસભંગ ન થાત, પણ
આ રથાને એ શબ્દશક્તિનો સંપૂર્ણ ભાવ લક્ષમાં રહ્યો નથી એજ કારણ છે. મુખ્ય કારણ
તો એજ છે કે અંગરેજ કવિઓનાં કાવ્યોનું અનુકરણ કરવામાં શબ્દશક્તિ ઉપર લક્ષ ન-
હું નથી, અને અનુકરણને બદલે વિકરણ થકી રહું છે. વળી 'તિમિરનું ગાન' એવું એક
કાવ્ય છે. કોમાં પ્રથમ પાંચ કડીઓ સુધી તો કાવ્યરચના સારી છે અને 'ગાન' કાંઈ 'દિ-
વ્ય'-તા વાળું હશે એમ લાગે છે, પણ છઠ્ઠી કડીમાંથી તિમિરને 'વિશ્વના દુન્ય પ્રપંચાદિ રૂપ

માની તે દુષ્પ્રય કરેશાદિના વિગતને જ્ઞાન માન્ય છે એમ સમજતા કંપનાની દુષ્પ્રય લતા અને કાન્યતુ આનાં હાદકરત્વ લક્ષમાં આવે છે જે જે ઉત્તમ અંગે કવિઓએ વિવેચના સહજ વ્યાપારમાં જ્ઞાનનો આરોપ કર્યો છે તેમણે, તે જ્ઞાનને મેઘ ઉચ્ચતાનાથી, ઉન્નત, અને પ્રાપ્તિક શ્રવન પાત્રના આનંદરૂપે ગ્રાસ્ય છે એમ કરવામાં કાન્યત્વ છે.

આવી રીતે તત્ત્વવિચારના શિન્દ્યથી, સમ્પ્રદાયિતના અગ્રહથી, કે અગરેશ નમુના નુત્તર અનુકરણ કરવાની લાલસાથી આ કાવ્યોમાં અનેક પ્રકારે કાન્યત્વની ક્ષતિ થઈ છે જ્યાં જ્યાં એવી વક્તા મળી ત્યાં ત્યાં કાવ્ય સારા અને દૃઢમઝાહી છે એ પણ કહેતું બેઠકેએ 'અર્થલુપ્તિનિકાનુ કાવ્ય,' 'અભિમન્યુ અને ઉત્તમ,' 'મત્સ્યગંધા અને શાન્તનુ' 'કુલમણિ' આદિ કાવ્યો ખડુ ઉત્તમ અને સારા છે.

રા રા નરમિહરાવ જેવા સંગીત અને કાવ્યના ઉત્તમ વિલાસીએ મટેકે દેકારો મા ત્રાની ચૂકા કેમ કરી હશે તે કહી શકાતું નથી.

થઈ લુપ્ત કંઠા ઠની રૂડી,

ફર એકનો મનુજ લોકે

અરે પ્રણુ આ જન્મન રોકે

મઈ ડુબી ગગન સુદરી

નાહિ ધણીશુ દિસે હવે એ ફરી

ઈં થાદિ રેખતાની ફડીઓમાં, તેમ

ને જુદમુદ સમ કુટી નઈ લુપ્ત થતા ફણમાં

એ રેખાની ફડીમાં, તેમ

ઘેના પાપા તુજ ઘોડ સ્વરૂપધારી

એ વસતિવિક્રમના ચરણમાં માર્ગનો દોષ જણાય છે. આપણી ભાષામાં નદીજ પદ્ધતિની અને અગરેશ અનુકરણવાળી કવિતાના નમુનારૂપે પુન્નમ, બાધાના અવ્યવસ્થિતિ, વિચાન્કમના વિચાન્કનારને, અને નવી કવિતાના શેઠીનીને, સમઢમાં રાખના ગોચર છે.

અદૈતવિવેચન:—આ લેખ હિંદી ભાષામાં છે શ્રી રામાનુજ સ પ્રદાયનો પ્રયામ છે યુક્તિ અને શ્રુતિ એવા બે વિભાગ રાખી આ આલેખ વિસ્તાર્યો છે જ્ઞાને જ્ઞાનકરૂપ માનતા તેમાં અત્યંત કેમ સંભવે! બધું જ્ઞાન છે તો માયા કયાથી આવી! ઇત્યાદિ જે આમાન્ય પ્રાકૃતજનોના વિચાર છે તેનો શુદ્ધ ભાષાથી લેખ કરામાં આવ્યો છે તેમજ ઉપ નિરોધના તે તે વચનોને આમ તેમ મરેડ આપી રામાનુજમતાનુવાવી અદૈત મિદ્ધ ક નારા દરાવના યત્ન કર્યો છે આખા લેખનો ઉપમર્દ કરવામાં એક બીજો મથ થવાનો સંભવ છે હે જે અવગણન કરનારું કાર્ય નથી હતા શકરના અદૈતને થતા અન્યાયની ખાતર એ

ટકુ કહેતુ પ્રાપ્ત થાય છે કે કેવવાદિત છે તે કેવય ભાવનારૂપ છે, ભાવગ્રાહ છે, એનું વર્ણન ચ્યૂસ કે. સદ્ગતિ પદાય જેને જોઈ કે પૂર્ણ શક્ય તેનાથી કરાય નહિ સમગ્રવશ માટે તેમ કદ્ય પડે છે, જે લોકો, જ્ઞાન આતુ કેવય નિર્વસ્તુક વસ્તુ સમગ્ર શક્તા નથી તેજ, વિશ્વ પ્ર-કારના આલેખો ઉપર છે અને પોતાની ધર્મશામનાને સ્થૂલવિના તૃપ્ત ચતી નથી તે સ્થૂલની ગોષ્ઠિમા અદ્વિતનો તિરકાર કરે છે

જ્યોત્સ્નાશિંગરન — અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ને સ્વતંત્રતાનું પાત કરાડી રસાતંચનો માર્ગ ખતાવનાર, વ્યાર્પણ કરનાર, દેશભક્ત વાનિગરનનું નામ ક્રોધધી ભાગ્યેજ અ-ગણ્ય હોય એવા મહાપુરુષના ચરિત્રનું મનન અનેક ઉન્નતિનું યોધક અને પોષક છે, ગૂચ ગતીમા આ ગીતે તેમના ચરિત્રની યોજના સતોષકારક છે

ચોખવાડ:— અગરેજીમા જેને 'સેનિટરન' કહે છે તેના મૂલતરવોનો સગદુ મા-દી અને પરિચિત ભાષામા સારી રીતે કરવામા આવેલો છે પ્રત્યેક મનુષ્યે પોતાની તદુચ્ચેતી માચવવા ફેટવાક માદા નિયમો જાણવાની જરૂર છે, તેમા ચોખવાડના નિયમો સર્વથી પ્રથમ જાણવા એ મહુ આપમ્મક છે

૨

ધર્મ

૧

કર્મ.

(મણેલુ)

(અનુસાધન પાને ૧૧૪ થી)

અદ્યાપિ પર્વત ને કહેવામા આવ્યુ તેમા જ્ઞાન પ્રધાન ગણેલુ છે પરંતુ પ્રત્યેક મનુ-ષ્ય એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ નથી ત્યારે તેઓએ શુ કરવું ? તેઓ જો આ નિયમનો લાભ લેવા ઈચ્છા રાખતા હોય તો તેમણે એ શાસ્ત્રના વેતાઓએ આપેલા પોરધુને અ-નુમરતુ જોઈએ, તેઓના ધોરણ પ્રમાણ માનવા જોઈએ, જગતના મહાન ધર્મ શિક્ષકો શા-સ્ત્રવતા ધર્મ ગયા છે તેમની આજ્ઞાને અનુસરતુ જોઈએ તેઓએ પ્રતિપાદન કરેલી નીતિ-ના ધોરણ પાળવાથી જ્ઞાન અને મમજથી ને પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે તેવું પરિણામ આ-વે છે તેઓએ પ્રતિપાદન કરેલ નીતિના ધોરણ પ્રમાણે વર્તન કરતા આતર સમિત જન્ય-થાય છે એ વાત તર્કગતિથી મમગય એવી નથી જેમ જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે તેમ સ-દ્ગુરની મેરા અને તેઓની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તન કરતુ એ પણ મુક્તિનો માર્ગ છે

ઉપર ને કાઈ કહેવામાં આવેલું છે તેનો એકંદર ત્યારે વિચાર કરવામા આવે છે ત્યારે આભ્યામી વર્ગને સમજવામાં આવે છે કે મનુષ્ય અજ્ઞાનથી કેટલું બધું લોભવે છે અને સુખની વૃદ્ધિમા જ્ઞાન કેટલું અગત્યનું સાધન છે. જ્ઞાનરહિત મનુષ્ય ચોયા ખાય છે જ્ઞા-નના પ્રકાશ વિના અધ ઘર્ષ લાચાર ઘર્ષ જાય છે. જેને જનસમૂહની મદ ગતિથી સુગુપ્ત

* પ્રકાશક રા રા હમોદર સાવળાજમ અને મડળી વડોદરા સયાજીવિન્ય પ્રેસ કિમ્બ ૩, ૧૧

* અખતાર ગ રા, હગનલાલ વિવાગમ રાવળ અમદાવાદ યુનાઇટેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

નહિ થતા સરિન ગતિથી પોતાનું પ્રયાણ કરવાની આકાંક્ષા હોય તેઓને પોતાની ઈચ્છા મિલકે નરસા માટે જ્ઞાન અને રેખાભાવ અથવા જ્ઞાન અને ભક્તિ એ અવશ્યતા છે તેના બીજી જેમ એ સરતનો વોડો ભાડુતી માડીના ચોલ કરતા આગળ વધી જાય છે તેમ એ જ્ઞાન આગળ ગમન કરે છે એ જ્ઞાન, પૂર્વે જે કર્મના બંધન ઘડી રાખ્યા હોય છે તેનો ક્રમે ક્રમે ક્ષય કરવાની જરૂર રહેતી નથી તેનો એ બંધન ઉપર અતરંગી મુકી છેદન કરે છે, અથવા મા ખાઈ પોતાની મેળે એ બંધન તુટે તેવીજ રીતે તેનો ત્વરાથી નાશ કરે છે પરંતુ આની સાથે એ અગત્યની વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે જ્યારે એમ નિશ્ચય કર્યો કે જનમમુક્તિ આગળ નીકળવું છે અને તેને માટે પ્રયાસ કરનારો આજ્ઞા કર્યો ત્યારે પૂર્વના ક્રમ પણ ઈળ આપના તરા કરે છે આ ઈળ સારા નરસા સર્વ પ્રકારના હોય છે એટલે બધા વેળામગ્ન ભોગની લેસા બોધે આપણે ઉપર જણાવ્યું તેમ જ્યારે સપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેના પશ્ચિમામના કાર્મિક ફેરફાર કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે પણ તે દરમિયાનનો અન્યાય પ્રવૃત્તિ અનિષ્ટ ઈળ ભોગવવા પડે છે એ કારણથી સામાન્ય રીતે જાણતા સાધુજનોને જ ભોગવતા બેવામાં આવે છે અને પાર્થિવ સુખ ભોગવતા બેવામાં આવે છે સાધુઓએ આગળ ચાલનારી ત્વરા કરી છે એટલે કાલાતરના કર્મોના ક્ષય બહુ યોગ્ય કારણ બની જાય છે અને સામાન્ય મનુષ્યની પક્તિને તો તેના ક્રમ પ્રમાણે ઇત અનિષ્ટ ફલ આવે જાય છે એટલે વ્યવહારમાં સર્વવર્તન નહિ હતા સુખ ભોગવતા બેવામાં આવે છે જનમમુક્તિ આ વિપરીત દર્શન છે પણ તે ક્રમના અચળ નિયમાનુસાર છે

હવે પ્રશ્ન એ રહ્યું કે ગમે તેવું નર્તન કરે પરંતુ તે પ્રમાણે સારા નરસા કર્મ તો બધાવાળા કરે ત્યારે તેનો અંત કારે અને કેમ? જ્યાં મુખી ક્રમનો ઉદભવ આવે છે ત્યાં સુધી જન્મ મરણના ચુક્રમાથી ખમાય તેમ નથી સત્કર્મ અને દુષ્ટ કર્મ બંને ક્રમના સામાન્ય નિયમને આધીન છે એટલે તે પોતાના ભોગ આપવા સંસારમાં ઘસડી લવશે એમાં કાર્મિક ગતિ નથી તેમ જ્યાં મુખી સંસારમાં છે ત્યાં મુખી દેહનો સામાન્ય વ્યવહાર પણ આત્મા કરીને ત્યારે દેવે આનો અંત કર્યો આવે? આ પ્રશ્ન મયાગ છે પણ તેનું ઉત્તર તેની જ રીતે ભગવાન ત્રીકણે અર્જુનને ભગવદ્ગીતામાં બહુ સ્પષ્ટ કરી સમજાવેલું છે એ રીતમાં જોઈ ચોગા અથવા રીતને આધીન નથી પરંતુ એક રાજવંશી જે યુદ્ધ કરવા અને જય પ્રાપ્ત કરવા તરફ ચર્ચા હોય હતા અને જેને રાજ્યના કાર્યો માથે પડેલા હતા તેને આપેલી છે શ્રી ભગવાન કહે છે કે તસ્માદસતતઃ સતત્ર કાર્ય કર્મ મમા-

ચર । અમક્તો હ્યચરન્કર્મ પરમાન્જોનિ પૂરુષઃ કર્મમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના નિન્તા માની રીતે કર્મ કયા કરવામાં કાર્મિક બંધ પ્રાપ્ત થતો નથી નહીં એવી રીતે આચરણ કરવાથી મનુષ્ય પન્ગતિને પામે છે કારણ કે કર્મના બંધન બધાવામાં ક્ષય પોતે જ મનમાં બંધન નથી પણ તે કરવામાં જે કાર્યાર્થ અને તેના પશ્ચિમામની ઈચ્છા રિયત છે એ બંધની રીતે માર્ગ છે સામાન્ય રીતે એક ક્રમ તેના ફલની ઈચ્છાથી કરવામાં આવે છે પ્રેમ પણ ઉપાર યોગ્યતામાં આવે છે તે સાથે તેના પશ્ચિમામની પણ આકાંક્ષા રાખવામાં આવે છે જન જન પ્રાપ્ત કરવા આનુગતા રાખે છે ત્યારે ઈશ્વર તેની આજ્ઞા પ્રતિપૂર્ણ

કરે છે માગ્યુ તો ઇશ્વર આપના તૈયાર છે કાનુકૂળતા મળે એમ આપના આપના કરે છે કાર્ય થયુ એટલે ફલ તો તેની સાથે ગટેનુ છે એ બંનેને મળુ ત નખનર નખનર-
તિ છે કેમકે તે એ બંનેમાં પરોપાયેલી ગટેલી છે બે આ મુત્ર ત્રેડી નાખવામાં આવે તો
કાર્ય અને ફલ છુટા પડી જાય છે, એ બંને વચ્ચેનો સબંધ છેદાઈ જાય છે એમ ક્રિષ્ણ.
એક કાર્યના મ મધ છેદાઈ ગયા એટલે ફલનો અવકાશ રહ્યો નહિ અને એવ બાધનથી મુ-
ક્ત થઈ ગયો તદનતર કર્મ કર્યા કરે પણ તેથી એ જીવને બાધ થતો નથી કાનુકૂળ કરે
ના ફલમાંથી આસક્તિ તેણે કાઢી નાખી છે બગવાન શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે સર્વેશ્વર
કર્મફલાભગ નિત્યતૃપ્તો । નિરાશ્રયઃ । કર્મણ્યમિપ્રવૃત્તોપિ નૈર્વાકિચિત્ કરોતિતમ ॥

અર્થાત્ ફલનો મગ ઠોડી નેવા કર્મ કરના છતા તે કાર્ય કરતો નથી એમન મમન
તુ જે માર્ગ કાર્ય કરવામાં આવે તે માલ કરનાનો પોતાનો ધમ સમજ કરુ અને તેના પણ
કર્મના નિયમાનુસાર વર્તન કરુ, કાનુકૂળ કે પ્રાપ્ત પણ ભૂમિકામાં છતાં કરના તદનુસાર નિયમ
પ્રમાણે પ્રદાન થઈ વર્તન કરે છે તો તે ઇશ્વરી નિયમનો સહાયબૂત થાય છે અને જે ને
કર્મ કરે છે તેમાં તેને આધીન નહે છે આની રીતે કરેલ કર્મ ચરુરૂપ થાય છે અને તે ક
મના ચક્રની ગતિ માટે હોમાય છે એમ કન્ટા કરતા તે ફલ આપતા બધ થાય છે કાર્
માન તે કરનાનો ધમ છે માટે કરુ જોઈએ એના નિશ્ચયથી કરનામાં આવે છે એટલે તેના
કરના ફલ જે કાર્ થાય છે તે જનમમૂલના કન્યાણાયે જાય છે કર્તાને કાર તેની માથે
મ મધ નથી કરના મહાન અવિચલ નિયમને આધીન રહી તેના ધોરણ પ્રમાણે તેના ફલ
માગ્યાની રીતે વેહેવાય છે બગવાન શ્રી કૃષ્ણ અર્ચન પ્રતિ કહે છે કે નિરાશીર્થતિ-
ચાત્મા સન્નતત્તર્વપરિગ્રહઃ । શારીર કારલ કર્મ કુર્વન્નાપ્નોતિ કિલ્લિર્વપ ॥
અર્થાત્ કર્મના ફલમાં તેની આસક્તિ નથી અને જેણે પોતાની રૂતિ નિયમમાં આણી મર
લી છે તે નરીમના કર્મ કરતા છતાં પાપ નો નથી મરુદુકે શરીર તેમજ મન પ્રા-
બ્ધની ગતિને આધીન થઈ જે કરનાનુ છે તે કરે જાય છે શરીર તેના કાર્ય કરે છે મન
તેના કાર્ય કરે છે, પરંતુ જીવ તેનાથી જરા પણ અધાન થતો નથી, તે નિશ્ચ નહે એ
તે તેમાં જે અશ મનાતન આત્માનો એકો છે તે નવા કર બાધવા દેતો નથી એમ કરતા
પ્રાપ્ત્ય જોગવાઈ નહે છે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહે છે કે ગતમંગમ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાના-
વસ્થિતચેતસઃ । યજ્ઞાપાચરતઃ કર્મ મમગ્ર પ્રતિલીયતે ॥ જે કર કરના થોમ છે
તેમાં હેશમાત્ર પ્રમાદ કરવામાં આવે તો નથી પોતાથી બની તકે તેટલે અથે કર કરે જ-
ય છે ફલની આસક્તિ-હિત કાર્ય કરવાનો અર્થ કર્મ કરવામાં ઉદામીન વૃત્તિ અથવા પ્ર
માદ નખવનો નથી શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે ન કર્મણામનારમાન્નિષ્કર્મ્યં પુરુષાંક્રુણે ।
નચર્મન્યમનાદેવ સિધ્ધિંસમાધેગચ્છતિ ॥

૨

અર્ચન.

(મરેકુ)

(અનુમધાન પાને ૧૨૦ થી)

એ ચુરમ પ્રાકૃતિક શરીરને પ્રાણુનુ વાહન કરવામાં આવે છે એ વાત ખરી છે તેની

ખાત્રી જેઓની આંતરદૃષ્ટિનઅત્ થઈ છે તેઓને યર્ષ શકે છે. તેઓની દૃષ્ટિએ દેખાય છે કે મૃત્યુમાંથી આ પૃથ્વિના વાતાવરણમાં નિસ્તર પ્રાણુનું વહન થયાં કરે છે. તેનો વર્ણુ સ્પષ્ટ નજીનો નથી પણ તે અત્યંત તેજોમય અને સંચલ દેખાય છે. એ પ્રાણુ ખરાબ પાને તલ્લી પોતાની વિલક્ષણ, શક્તિથી શોષણ કરે છે અને તે મનુષ્યનો ખાસ પ્રાણુ યર્ષ, શરીર માં ભળી જાય છે; ત્યાર પછી તે શરીરમાં ફરવા માંડે છે તે વખતે પ્રત્યેક માનવતંતુમાં ફરતો ઝીણા ઝીણા કુદર ગુલાબી રંગના તેજના ઝોળા જેવો દેખાય છે, અને સૂક્ષ્મ પ્રાકૃતિક શરીરનાં પ્રત્યેક પરમાણુમાં ત્વરાથી પ્રવેશ કરી શરીરને આરોગ્ય અને હવનવાણું રાખે છે.

એ ગુલાબી રંગના તોટા શરીર સાથે એક એક યદ્ય જાય છે અને તે ઉપરાંત જે પ્રાણુ રહે છે તે શરીરમધ્યથી ચારે તરફ બહાર નીકળવા માંડે છે તે વખતે તેનો રંગ આશામાની સદૃશ તેજના જેવો દેખાય છે. જે પ્રાણુ શરીરમાં ભળી જાય છે તે તરફ લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન કરવાથી જણાય છે કે મગજમાં માનવતંતુદ્વારા સંસ્કાર પોહોવાડનાર વાસ્તવિક તો માનવતંતુઓનો સૂક્ષ્મ ભાગ નહિ પણ એ પ્રાણુજ છે. જે તેના વહનમાં કંઈ પણ બિનભાવ થાય છે તો કોઈ પણ મંડકાર યથાર્થિત થતા નથી. આ વાત ઘણા પ્રયોગો કરી સિદ્ધ કરીલી છે પણ આ મ્યસે તે બરાબર સમજવા માટે માત્ર એક બે દર્શન આપ્યાં છે. ત્યારે થંડીને હૃદયે એક આંગળી બહેરી પડી જાય છે ત્યારે તેને કંઈ લાગણી થતી નથી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે પ્રાણુવિનિમયના પ્રયોગોમાં એવી સ્થિતિ કૃત્રિમ થાય છે. વિધાયક પોતાની ઈચ્છાથી ઘોડાં માર્ગન કરી વિધેયના હાથને એવો બેહેરો કરી નાખે છે કે તેમાં ઠાંકણી ભેંકી અથવા સળગતી શીણુમતી લગાડે તો પણ તેને દુઃખ થતું નથી. આ બંને સ્થિતિમાં લાગણી ન થવાનું ખરું કારણ શું છે? માનવતંતુઓ તેઓની જગે ઉપરથી કંઈ ખરી જતાં નથી. થંડીથી બહેર મારી ગયેલ અવયવ માટે તો કંઈક અંશે એમ કહેવામાં આવે કે રક્તાશયનાં પત્રો પોતાનું કાર્ય કરતાં અટકી ગયાં અને થન્ય થઈ ગયું, પણ બીજી બાબતમાં એ દલીલ ટકે એવી નથી. તેના અવયવમાં જેશે તો નિયમ સર ઉપચુતા જણાય છે અને લોહીનું વહન પણ સામાન્ય રીત પ્રમાણે થયે જાય છે. ત્યારે શું થાય છે એ વાનનું સત્ય જાણવા માટે આપણે કોઈ આંતરદૃષ્ટિ નોંધત થયેલા મનુષ્યની સહાયતા લઈએ. તેને પૂછતાં તે કહે છે કે અકાદ્ય ગયેલી આંગળી મરી ગઈ છે. અને માનવતંતુઓમાં ફરતું લોહી વહેતું બંધ પડેલું છે. આ કેમ દેખાતું હશે તે સમજવા માટે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે કે સૂક્ષ્મ સ્થિતિની પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મ ચક્ષુને અગમ્ય છે તો પણ તે એક પ્રકારની પ્રકૃતિ છે એટલે તેના ઉપર શીતતા તથા ઉષ્ણતાની અસર થઈ શકે છે. હવે બેહેરો કરી નાખેલા હાથને દેખાડી પૂછતાં તે કહે છે કે વિધાયકે પોતાનો પ્રાણુ નાખી તે માણુસનો તેટલો પ્રાણુ તે સ્થંભેથી દૂર ક્યો છે. હાથ હવેનો અને ગરમ છે કારણ કે પ્રાણુ તેમાં વજા કરે છે પણ તે પ્રાણુ તેનો નથી અન્ય નો છે. એટલે ને તેનાં માનવતંતુની સાથે એકતા ધારણ કરતો નથી અને તેને લીધે ત્યાં જે કંઈ લાગે છે તેની ખબર મગજને મળતી નથી. એટલે તે માણુસનો હાથ ખોટા પડી ગયાં જેવો લાગે છે. આ વાત ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે માત્ર પ્રાણુનું અસ્તિત્વ અવયવોના હવન માટે જરૂરનું છે એમ નથી પણ પ્રત્યેક માણુસને સૃષ્ટિના પ્રાણુમાંથી

જેટલો પ્રાણને મદલું કરી પોતાનો કરી છે તેની અવગણના છે. કારણ કે તે હોય તોજ શાન્ત તંત્રાઓ પોતાનું મગજ સુધી ખૂબ મેહોચ્છાદવાનું કામ યથાનિયત કરી શકે છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે સોડીના પદ્મમાં સહજ પણ દરક પડે છે તો મગજની અકબચકિત ઉપર તેની અસર થાય છે અને જે જે સામગ્રીઓ થાય છે તે સામગ્રીમાં પણ દરક પડે છે, તેવીજ રીતે પ્રાણની ધારના પદ્મમાં ગતિમાં વા જ્યાંમાં દરક પડે તેથી મગજની સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ ઉપર અસર થાય છે. બરેજ અથવા તહી માફક અને પ્રાણ મદલું કરવામાં આવે છે તે કોઈપણ કારણસર કમતી પડી જાય છે કે તરતજ ને માણસને નમળાઈ અને શાક લાગે હોય એમ જણાય છે, જગી જે તેની ગતિ બહુ દારિન થાય છે તો તેની ઉદ્રિયો અતિ અંચલ થાય છે, બહુ બીકાય છે પારિક લાગણી ધર્મ જન, અને વખતે વાનોન્નાદ યાને હિસ્ટિરિયા જનનું દર્દ યઈ આવે છે. માણસ આવી સ્થિતિમાં હોય છે ત્યારે સામાન્ય સ્થિતિના કરતા તેના ઉપર સૂક્ષ્મ સરકારોની છાપ બહુ અરહતાથી પડે છે. એ કારણને લીધે જ્યારે માણસની શરીરસ્થિતિ આરોગ્ય નથી હોતી ત્યારે તેને એવા એળા પડછા બેવામાં આવે છે કે જે તેની પાસે બેઠેલા આરોગ્ય માણસની નજરે પડતા નથી તેનાથી ઉપરી રીતે જોઈએ તો જ્યારે પ્રાણનો જયો કમતી પડી જાય અને ગતિ મદ પડી જાય ત્યારે માણસને એટલી બધી શિથિલતા આવેલી જાય છે કે તેને ગમે તે થાય તો પણ કઈ લાગતુજ નથી, અને પોતાની આસપાસ ગમે તેમ થતુ હોય તેની દરકાર રાખવા જેટલું પણ કોવત રહેતુ નથી.

ઉપર જે સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ અને સૂક્ષ્મ પદાર્થ મગજની અંદર રહેલા કહેવામાં આવ્યાં છે તે વિશે એટલું જ્ઞાનમાં રાખવાનું છે કે એ જન્મે મૂલ શરીરના એકજ અંગમાં રહેવાનાં સેવાથી અન્યોઅન્ય મુજબ ધરાસ્તારાં છે એટલે તેમાંના કોઈ પણ એક ઉપર કાંઈ આધાન થાય છે તેનો પ્રત્યાવર્ત બીજા ઉપર તન્કાલ થાય છે. એ ઉપરથી એટલો તિથય યઈ શકે છે કે એ જન્મે પોતાનું કાર્ય નિયમપૂર્વક કરવા જેવી સ્થિતિમાં હોય તોજ તે દ્વારા જે જે મંગ્કાર થાય તે યથાનિયત લાગે છે અને એ બેમાંથી એક પણ બરાબર કાર્ય કરવા જેવી સ્થિતિમાં હોય નહિ તો તેને લીધે યથેવ સરકારનું સ્વરૂપ યથાસ્થિત નહિ જણાતું આવડું અપશું અથવા બેડેજા યઈ જાય છે અને જેનું બાન થવાનું હોય છે તે બરાબર થતુ નથી. વળી જનમદવસ્થા કરતાં નિદ્રાવસ્થામાં જ્યારે મનુષ્ય હોય છે ત્યારે એનું સ્વરૂપ એથી પણ વિશેષ વિકૃત બાલે છે, તેનું કારણ જણાવવામાં આવશે.

વાસનારૂપ—ઉપર જે સૂક્ષ્મ રચના વર્ણવી તેનાથી સૂક્ષ્મતર આકાશિક પદ્માણુનું બનેલું આ સ્વરૂપ છે. તે પણ પ્રકૃત નિયમ સાથે સજબ ધરાવે છે. તેને કાંઈક અથવા વાસનારૂપ કહે છે. તેની સ્થિતિ આકાશિક પરમાણુઓથી બનેલી પ્રકૃતિવાળી જુમિકામાં છે. જેવી રીતે સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિની જુમિકામાં સૂચક સ્થિત થાય છે તેમ આ પણ છે અધ્યાત્મજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમે એક વાત સારી પેડે સમજ રાખવાની છે કે જીવ એકનો એક હોય છે પણ પ્રતિજુમિકાએ તેની સ્થિતિ બિન્ન બિન્ન થાય છે એટલે જે જુમિકામાં તે સ્થિત થાય છે તે તે જુમિકાને અનુકૂળ પ્રકૃતિથી વેષિત થઈ તે વિચરે છે, જેમકે કારણશરીર જીવને જ્યારે જન્મ પામવાનું વાહન છે, એટલે કેવળાન અથવા સ્વર્ગલોકમાં આરૂપ સ્થિતિમાં એ જુમિકામાં નિર્વાસ કરે છે ત્યાં તેવી સ્થિતિમાં વિચરે છે. જ્યારે રૂપ ઉત્તરોત્તર જુમિકામાં અનતર-

વા માટે છે ત્યારે જે જે ભૂમિકામાં રૂપ આવતો નથી તે તે ભૂમિકાને અનુકૂલ પ્રકૃતિ-
મય શરીર ધારણ કરતો જાય છે, કારણ કે તેમ કઈ વિના તે ભૂમિકામાં સૈનાથી કોઈ પણ
કાર્ય બની શકે નહિ. એ સર્વમાંથી સ્વર્ગપોકને અનુકૂલ શરીર જાણ્ય તેવી પ્રકૃતિ તે અદ-
ર્શ કરે છે. કામચોકમાં આવતે છે ત્યારે કોમિક શરીર ધારણ કરે છે. અને પ્રથમ જે શરીર
હોય છે તેના તેમાં સમાવેશ થાય છે ત્યારે સર્વને અતિ સ્થૂલ શરીર ધારણ કરે છે ત્યારે કા-
ર્ય શરીર તે સર્વની આસપાસ ઘિંટળાઈ રહે છે તેના આકાર તેને મેય ધાંડાના જેવો હોય છે
અને તેમાં સર્વ પ્રકારનાં શરીર સમાવેલાં હોય છે.

આવી રીતે હવે બિન્ન બિન્ન શરીર ધારણ કરતો આવે છે એ દર્શાવ્યા પછી આપણે
વાસનારૂપ વિષે કહેવાનું શરૂ કરેલું છે તે કેવું છે એ જોવું જોઈએ. સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ, શ-
રીરની દૃઢકીકત ઉપર વર્ણવી ગયા તે બન્ને કરતા આ રૂપ બહિર, સંસ્કાર અતિ તીવ્રતાથી
અદર્શ કરે છે, કારણ કે સર્વ પ્રકારની ઈચ્છા-વાસના-મનોવિકારનું મૂળ તેમાં રહેલું છે. તે હાલ
હવે સ્થૂલ શરીર કરેલાં કાર્યના અનુભવ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બહાર વહન કરતા પિયારેની
અસર તેના ઉપર બહુ સહેલાઈથી થાય છે અને જે મન તેને કબજામાં રાખે નહિ તો તે
અન્ય સત્તાને આધીન થઈ નહિ વિચાર-વહનમાં જે જે ઈચ્છાઓ થાય છે તે પ્રમાણે વહન
કરવા પોતે તત્પર રહે છે આ રૂપ નિદ્રાવસ્થામાં તો બહુ સહેલાઈથી બીજાની સત્તામાં આ-
વી સહે છે એ વાત અવગણનથી સિદ્ધ થયેલી છે. એક દૃષ્ટાંત એવું છે કે એક, દારૂડીએ
અતિશય મદિરાપાન કરતો તેને તેની દેવ સુધારવામાં પોતાને કેટલી મુશ્કેલીઓ પડી તે તે-
ણે વર્ણવી દેખાડી. તેણે કહ્યું કે ઘણા લાંબાકાળ સુધી દારૂ તદન દૂર રહેવાથી મદિરાપા-
નની મૂલ ધમ્મા તે નાશ કરી શકે હતા તે એટલે સુધી કે તેને જનઅદવસ્થામાં તો દાગને
નામે કંદાળો છુટતો હતો; તેમ છતાં સ્વપ્નવસ્થામાં વારંવાર પોતાની પ્રથમની દેવ પ્રમાણે
મદિરાપાન કરતો હોય તેમ થતું એટલું નહિ પરંતુ તેમાં તેટલીજ મજા આવતી હોય એ-
મ લાગતું. આમ થવાનું કારણ એવું છે કે જનઅદવસ્થામાં તો પોતે પોતાની ઈચ્છાશક્તિના
બલથી તે કામનાને દબાવવા સમર્થ હતા અને બહારના વિચારરૂપ અને અન્યમત્ત્વો વખતે
આકર્ષણ વોપણ વે અસર કરી શકતાં નહિ; પરંતુ નિદ્રાવસ્થામાં ત્યારે વાસનારૂપ છુટું પડી
હવેની બદલાવ ઈચ્છાશક્તિના કબજામાંથી કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર થતું ત્યારે પ્રથમની તીવ્ર
કામતા નિર્મૂળ નહિ થઈ ગયેલી એટલે તેના સંસ્કાર સત્ત્વ અદર્શ કરતું અને એ હાનિકા-
રક અસર તેના ઉપર થવા પામતી. એ તિરસ્કાર કરવાયોગ્ય ભોગ ભોગવતાં તેને પોતાની
પૂર્વની ઉવટી અને એશરમ મજાઓમાં જેવો આનંદ આવતો તેવોજ આ સ્વપ્નમાં પણ આ-
વતો એમ સમજી શકાય છે.

(આગળ ચાલુ)

અનુયાસ.

(અનુમધાન પાને ૧૩૭ થી)

ધારણાનો શુભ ઉપયોગ કરવાને અર્થે કાન્ય, ચિત્ર, સંગીત, શિલ્પ, આ-
દિ કલાના જનની જે પ્રતિભા અથવા કલ્પના તેના અતિ દૃઢ ઉપાસના આપખ્યક છે. જે
મનુષ્યના આત્મકરણને વ્યવહારની અવગતની પાર તરતા રહેવાનું આશ્વર્યન નથી, તે કાન્ય-

તેનો પાત્રી શકતો નથી. વ્યવહારિક પ્રસંગો તેને નિરૂપિત કરેલા ઉપજાવે છે, તેના વૃત્તિ ક્ષિપ્ર થયેથી તેના આંતરકરણમાં કુપેશ અને વિશેષના સંસ્કાર બધાતા બાધ છે, ને એકાગ્રતાની ભૂમિકા તેના હાથમાં ન રહેવાથી તેનો અભ્યાસ વ્યર્થ થવા લાગે છે. જે બાળકશાલી જન વ્યવહારથી ઉપર નેહી શકે છે, જેનો આંતરકરણ કોઈ અધિકારિક સ્થિતિમાં સર્વદા વિહરતાં રહે છે તેને વ્યવહારનો લેખ લાગતો નથી; ઉર્ધ્વગતિ કરવાના સ્વભાવવાળા અગ્નિની શિખા શુદ્ધ અશુદ્ધ ને કાઠ પોતામાં પડે તેને ભસ્મ કરી ઉર્ધ્વ અને ઉર્ધ્વગ ગયાં કરે છે વ્યવહારમાં અનેક વ્યાસંગ આવતાં તેમાં બધાં ન રહેતાં તેની પાર પ્રતિભાવાળા મનુષ્યો સહજે નીકળી શકે છે. વ્યવહારના પ્રસંગની પાઠ નીકળવું એટલે તે પ્રસંગમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવો એમ નહિ પણ તે પ્રસંગે જે કર્તવ્ય હોય તે કર્યા પછી જ્યારે પરાજયના હર્ષવિમાદની ગણના કરવા થોભ્યા વિનાજ પોતાના નિત્ય સ્થિતિમાં વિગમ લેવો. એવી એ પ્રકારે પાર નીકળનારી પ્રકૃતિ રહે છે. એમ ન જાણવું કે વ્યવહાર આવી પ્રકૃતિવાળા જનનો બધું શિધિલ અને અવ્યવસ્થિત થઈ જશે. તેમની દષ્ટિ તેમને અધમમા અધમ વ્યવહારમાંથી પણ કાંઈક શીખવે છે, તેમના આંતરનો અગ્નિ વ્યવહારના ક્ષયને પણ અગ્નિરૂપ કરી શકે છે. જેને વૃત્તિનિરોધનો એક દાણ અનુભવ થયો છે તે કહી શકશે કે એમાં જે આનંદ છે તેવો બીજા કશામાં નથી.

અને વાસ્તવિક રીતે આનંદ શામાં છે? ક્ષુદ્રમાં ક્ષુદ્ર આનંદથી માંડી બ્રહ્માત્મ પર્વતના અનુભવમાનમાં આનંદનું તરવર વૃત્તિનિરોધ અથવા એકાગ્રતાજ છે. આંતરકરણમાં વાસનાના સંસ્કાર હોવાથી તે સંસ્કારને અનુકૂલતા મજે એટલે તૃપ્તિ ઉપજે છે તે તૃપ્તિના સતોપ પર્વત આકૃષ્ટતા ચંચલતા અને વિચલતા જેને કુપેશ, કુપ્ત, આદિ નામથી કહી એ હીએ તે ઉર્ધ્વ છે. તૃપ્તિ શાન્ત પાડનાર નિદ્રિ થઈને વૃત્તિમાંથી અચલતા નીકળી જાય આંતરકરણ ચિયર થાય છે, ને તેવા ચિયર દર્શણ જેવા આંતરકરણમાં આત્માના આભાસિક આનંદનું પ્રતિબિંબ મટે છે. દર્શણની શુદ્ધતાના પ્રમાણમાં પ્રતિબિંબની સ્વચ્છતા અનુભવાય છે પુનઃ તેની તે કે અન્ય તૃપ્તિ ઉદ્ભવે પાછી વૃત્તિ નિશ્ચિત થાય છે ને કુપેશ અનુભવાય છે. આનંદ વસ્તુતઃ આનંદમાંજ નિહાન આત્મા છે, અને વૃત્તિનિરોધમાંજ આનંદના દાણનો મંભવ છે.

ત્યારે વ્યવહારમાં પણ જે જે તૃપ્તિ એટલે આનંદ આવે તે વૃત્તિનિરોધનેજ પ્રકાર છે એમ જાણનાર અને વ્યવહારની પાર લેઈ જનાર પ્રતિભાને ઝોળખનાર પુરુષ ધાગણનો શુભ ઉપયોગ કરી શકે એ આજ છે. કોઈ એક નિંદુ, રચના, કે વસ્તુ અથવા ભાવ ઉપર વૃત્તિને ગ્રાહ્યી તે ધારણા છે; પણ જે એવાં નિંદુ આદિ લેવાય તે જેમ ઉત્તમોત્તમ, આપણા નિકૃષ્ટ જીવનને ઉચ્ચગામી કરી શકે તેવાં હોય તેમ ધારણાથી તે ઉત્તમ ભાવનાના મંદારનો અંતઃકર્ણમાં સંચય થીને પરિણામે એ સમગ્ર ભાવ દૃઢમાં પુષ્ટ થાય અને અખંડ આનંદ સમન્વય ધાગણના અભ્યાસથી મનુષ્યને ગમે તે પ્રસંગે ગમે તેટલી ફેલાયલી વૃત્તિઓને પણ તુલ્ય એકાગ્ર કરી શકવાનું સામર્થ્ય આવે છે, ને એ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થવાથીજ વ્યવહારની અધમતામાંથી છૂટવાનો અને પરાધર્મની ભવ્યતામાં પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ છે વ્યવહારના પ્રાપ્તિ-ચિક વિપરીતી ધારણા થઈ શકે પણ તે નીચગામી અને અધોપાત કરનારી ધારણા જાણવી હૃદય અને પામ એવા બે માર્ગ આપણાં શાસ્ત્રોમાં તેમ અન્ય દેશીય શાસ્ત્રોમાં પ-

પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. એવા એ પ્રકારમાં 'ભેદ એટલોજ છે' કે ઉચ્ચ અથવા નીચ ભાવના કરવી. ધારણા એજ ઉભયે માર્ગતું એક સાધન છે, પણ યમ નિયમાદિથી વિરુદ્ધ અંતઃકરણ, પ્રતિભાની સહાયથી. જે ઉચ્ચ ભાવનાની ધારણા કરે, અને યમાનયમાદિની અપેક્ષા ન રાખતાં યોગ્ય આધાર વિહારમાં પ્રવર્તતું અંતઃકરણ પ્રાપ્તિક ફલની ઇચ્છાથી જે અધમ ભાવની ધારણા કરે, તેમાં જે અંતર છે તેનેજ દક્ષિણ અને વામ એ રાજ્યથી દર્શાવવાનો હેતુ છે. મંદમાર્ગાદિતું 'સેવન કરવું' કે પથ પ્રકારતું પૂજન કરવું અથવા ભૈરવીયક આદિકની વ્યવસ્થાઓ કરવી એ સર્વ વામમાર્ગનાં ચિન્હ ગણાય છે તે હીક છે, એ માર્ગથી સિદ્ધ કરવાના ફલને સહાય થનાર મહિન સત્ત્વો સાથે સખમ સખનાર પદ્યોતું સેવન તે માર્ગની સિદ્ધિને આવશ્યક છે, પરંતુ શુદ્ધ દક્ષિણ માર્ગની વાતો કરનારા, વેદાન્ત અને યોગની અવર્ણ સદ્ધિમાં વિહરવાની ઇચ્છા સખનારા, જેટલા જેટલા સાધકો ધારણાને સમયે કોઈ પણ પ્રાપ્તિક ભાવથી નીચે તણાયા કરે છે તે સર્વ અગત્યતાં પણ વામમાર્ગનાજ ઉપાસક છે, અને વામમાર્ગનાં ફલથી મુક્ત નથી. કેવલ માદક પદ્યના સેવનથીજ વામમાર્ગ થતો નથી, શક્તિની ઉપાસનાથીજ વામમાર્ગ થતો નથી, માદક પદ્યનું સેવન, અનિષ્ઠ છતાં, એકાગ્રતાનું સાધક હોય છે, શક્તિનું ઉપાસન યથાથ સમગ્રણ સાથે સુખતો અભેદભાવનાનું પોષક હોય છે. વામમાર્ગ વાસ્તવિક રીતે તો અધમ ભાવનથી, અમુરોનપતિનાં લક્ષણથી ઝાળખી શકાય છે. વ્યવહારની અધમ ભાવનાઓની સિદ્ધિ ઇચ્છનાર વામમાર્ગીજ છે, તેના જીવનમાં ઉચ્ચતાનો ફાળજ નથી, અને સદૈવ, કપાલતા, ભય, શંકા, અને તેનાં પરિણામ છતાં, સ્વાર્થ, નિર્ભયતા, અવ્યયતા ઇત્યાદિનેજ તે અનુભવે છે.

યમ નિયમાદિથી સુપરિચ્છિન ધારણા કદાપિ વામમાર્ગાનુગામી શ્રવાની નથી, તથાપિ સાધકને આટલી આવધાનતા કરાવવી હચિત છે. ધારણાને ઉચ્ચગામી રાખવાને અર્થે ભગવદ્ગીતા આદિકમાં કહેલી ફેવીસ પતિની ધારણા કરવી, વેદાન્ત અર્થોત્તર કરેલા અહાભેદની ધારણા કરવી, કોઈ અતિવિશુદ્ધ મહાત્માની કે પરમેશ્વરના અવરૂપની ધારણા કરવી, પ્રતિભાએ દર્શાવેલા અલૌકિક ચિત્રની ભાવના કરવી-પણ અધમતામાં. તથાનું નહિ. ધારણા જ્યારે મિદ્ધ થાય છે ત્યારે તેના પરિપાકને ધ્યાન કહે છે જેની ધારણા કરી હોય તેનીજ પ્રતિપરંપર સાક્ષ્યાં ભય, વચમાં તેના જેવી કે અન્ય એવી બીજી વૃત્તિ ઉદય ન પામે તેને ધ્યાન કહે છે. જ્યારે એવું ધ્યાન પણ જે ધ્યેય વસ્તુ છે તેનેજ અનુભવે છે, ધ્યેયાકારણત્વ પશુવચમાંથી જતી રહે છે, ને ધ્યેયનેજ સાક્ષાત્કાર રહે છે, ત્યારે તેને સમાધિ કહે છે, પ્રતિનિરોધ એજ ક્ષણે સિદ્ધ થાય છે, વૃત્તિમાત્રના નિરોધ ધ્યેયને વિષે છે.

આવા સમાધિને પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે ધારણા આદિક અભ્યાસ છે, એ અભ્યાસ કરીને જ્યુત્યાન એટલે એકાગ્રતાનો જંગ યથાપણું તેના સંસ્કાર અભિભવને પામે છે અને નિરોધ એટલે વૃત્તિનું એકાગ્ર યથાપણું તેના સંસ્કાર પ્રાદુર્ભાવ પામે છે. એમ અભ્યાસમાં જ્યુત્યાન અને નિરોધના મંરકારોનો અભિભવ અને પ્રાદુર્ભાવ થતો અને જે નિરોધકણ્ય આંતરે સમાધિ કહેવાય. આજે સમાધિ તે નિત્ય નથી. જ્યુત્યાન સમયે તેનું જ્ઞાન યાય છે, એમાં દોષનાં બીજ રહે છે, જ્યુત્યાન સમયે તે પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, માટે એને સંપ્રગાત કે નબીજ સમાધિ કહે છે. અસંપ્રગાત કે નિર્જાજ સમાધિ તે નિત્ય અને દોષક્ષયસહિત છે, એને ફેરવ કહે છે આ ક્યાનેથી સંખ્યાનુપાત્તો યોગ અને વેદાન્તાનુસારી યોગનો જે ફરક છે તે માધકે લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. એ જાણવાથીજ આપણે રાજયોગના તૃતીય સાધન સમગ્રિસંપતિનો વિવેક કરવા પ્રવર્તી શકીશું.

(અગળ આશુ)

૩

૭૬.

૧

સમાજિક સુખ

(મગધ)

(અનુબંધાન ૫૯ ૧૧૬ થી)

૫-૭. વિશ્વાસયોગ્ય-ઓકેસઓનીઃ મદદ મિત્રાષ એમ ધારી લેનારા હરકત ન આવતી હોય કે સુધારો થતા જતા છે, તો—ગુ આ સુધારો શેઠેર સુધારાઈ અને વૈદ્યશાસ્ત્રને લીધેજ રાયો છે કે કોઈ એવી વંચાઈ જગત કાજુમાથી થયો છે. સત્તરમા સંકાની મધ્યમાં આ-એજ પ્રગ્ન મદપાન પુષ્કલ કથા લામાં અને આમ પોતાને રિશે એક ત્રાસદાયક સુદાગક ચંત્ર દાખલ કર્યું છે સ. ૧૧૯૧ થી ૬ મ ૧૭૦૮ સુધીના જેના પર કંઈ વસુલ થતો હતો તેવો દેશમાં બનાવેલો ગય ૫, ૩૬, ૮૮ થી વધી ૧૧, ૫૫૦, ૬૩ જેવળ જેટલો થયો અને ૧૭૩૫ મા તે ૬૪, ૪૦, ૪૫ જેવળે પોહાઓ આ કાળબલના એકાએક તાખન થવાથી સત્તરમા સૈકને અંતે મરણુનુ પ્રમાણુ અતિશય બારે થક પડ્યું હશે, અને ૬ મ ૧૮૩૫ ના છત્ત દાર્તો ખરડો ધમપાના વસ્ત સુની આ વિપના હુડપમેજ મધતા મોદશી તે પ્રમાણુ તેટલુંજ બારે રહ્યું હશે પણ સમય જતો ગયો તેમ તેમ, બીજી બધી-કાળબલની ગતિ જેવી તેની ગતિ પણ નમ્મ પડી એમણીમમી મદીની શરૂઆતમાં દયાલી એમના ઘણા ખરા અંગેને, જેઓ દાર પી શક્યા હશે અને છવીને બાળકો મૂકી ગયા હશે તેવા, એ તથુ જમાનના વગના હતા આ વંશનેએ પોતાના વડીલોના જેટલોજ દાર પાંચા જતી સુધારો, તો પણ તેમના જન્મના પહેલાજ પ્રકૃતિક સુદૃષ્ટીના ન કાયદો અમલમા મુકાયો હતો તે વડે તેઓ આ મદપાનને વધારે સારી રીતે સદન કરી શક્યા. આ પ્રમાણુ આ સૈકાની ગદ્યાતમાં, મદપાનથી મરણુનુ સામાન્ય પ્રમાણુ થોડાક વખતને ગારે અટકી ગયુ. હતુ, તે તરફ પ્રાકૃતિક સુદૃષ્ટીની મદદથી, પાછા વળવાને ઇચ્છા તરફડીયાં મારતું હતુ. કોઈ એમ કહેતું નથી કે મરણુનું પ્રમાણુ યોક્કસ થઈ ચૂક્યું છે ખરં તો એમ લાગે છે કે અડિવાળના લોલકની હાથિળા જેવી ગતિએ, મધ્યમ પ્રમાણુની બને બાળુએ આખતેમ મરણુની સંખ્યા હાથિળા બાવડે દેરી મલો પીકાની ટેર મતરમા સૈકાની આખર દાખલ થવાથી તે પ્રમાણુમાં બારે બલગાટ થયા પડી, એમણીસમી સદીની શરૂઆતમાં પાછું પોતાની મધ્યમ રિથિતિએ તે પોહાયવા લાગ્યું અને થોડાક વખત તે પ્રમાણુ તેટલેજ રહ્યું

૪ મંચકારનું માનવુ એમ છે કે દાર ચર કરનાર દરેકને નુકમાન-શારીરિક-પણુ સાધ છે કુદરતીજ પ્રકૃતિ અને તંદુરસ્તી જેની મજબુત છે, તેવાને કુદરત સુદી કાઢે છે, અને બાકીના, મદપાનના બોખ નીચે ટકી ગકતા નથી, જલદી મને જાય છે, અગર શુભે છે તો તેમને બાળક થવા પામતાં નથી એટલા નમળા હોય છે, અથવા બાળક થવા પામે તો તે એટલા નમળા કે મરી જાય. ત્યારે આખરે ખાસ મન્યુત બાધાના લોક ટકે તેમના આવકોનું તો લોલોજ વાન્સામાં મદપાનથીજ કઈક અંગે થયુ હોય તેથી તેમને મદપાન સ-દે ને ગ્રહન કરે

ઉપર ઉતારો કરેલા વિષયમાં મીઠું દરેક જગતે છે કે “જો કે મરણનો દર વરસો વરસો થઈ જાય છે તેથી પશુ ઈ. સ. ૧૮૩૮ થી ૧૮૭૦ સુધીના ત્રીશ પાંચમાં તે કાયમ રહ્યો હતો એમ કહી શકાય.” ત્યાર પછીના પશુ તેમાં દેખીને સુધારો થઈ ગયો છે. ઈ. સ. ૧૮૭૧ થી ઈ. સ. ૧૮૯૦ સુધીમાં ઇંગ્લેન્ડ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ મરણનું પ્રમાણ ૨૧.૨૫ અને ૧૮૮૧-૧૮૮૮ માં ૧૯.૨ હતું. સારામાં સારા નોંધાયેલાં એ વરસો ૧૮૮૭, અને ૧૮૮૮ માં ક્રમે ૧૮.૮ અને ૧૯.૮ હતું. આ સુધારાનું કારણ આરોગ્યતાની સુધારેલી સ્થિતિ, ખાસ કરીને મોહોટાં શહેરોમાં, જ્યાં મરણના પ્રમાણમાં ઘટારો સુપ્રસિધ્ધ થઈ પડ્યો છે, ત્યાંની સુધારેલી આરોગ્યતાની સ્થિતિ, એ છે. પરંતુ આરોગ્ય જાળવવામાં આ દસકામાં થયેલો સુધારો તેટલે જ અંશે હંમેશાને માટે વધારા જ નહિ, તો મરણનું પ્રમાણ પ્રથમ તો ઓછું થતું બંધ પડ્યું, અને પછી સામી દિશામાં ઉત્ક્રાંતિ; કારણ કે શારીરિક તંદુરસ્તી તરફ જોતાં જેઓ ટકી રહેવાને અશક્ત નીચે તેવાંવાંથી સામાન્ય મનુષ્યની સ્થિતિ નજીકી થતી જતી જતી હતી. પરંતુ આરોગ્યના સાધનો અત્યંત કાળ સુધી સુધારાંજ માલે એવી આશા રાખી બેસાય નહિ. તેનો તુરંતજ સુધારાં હવેર આવી જાય, એટલે તુરંતજ પાછું મરણનું પ્રમાણ વધવાનું કરે. દરેક તરફ અમુક દેશની તંદુરસ્તી ધારો કે, મનુષ્ય નામના સંવત્સર સુધી વરસો વરસ કાયમ વધ્યા છતાં તેની પછીના દુર્મુખ નામના સંવત્સરમાં ન વધતાં બેઠી રહે છે, તો દુર્મુખ સંવત્સરના મરણનું પ્રમાણ મોહોટું આવવાનું કારણ કે આરોગ્યતાની જાળમાં હલની પ્રતિભા ગણતાં પાછળનાં વર્ષમાં જીવન ગાળીને પોતે તથા પોતાના પૂર્વજોમાંથી સુઠાઈકાઠાએલા, અને તેથી દુર્મુખમાં રહેલા એ વધારે જાણ્યા ખબરો. પણ આગલા-મનુષ્ય-વર્ષમાં જેઓ જીવતા હતા, તેઓને પાછળનું વર્ષ જેવું સમત થયેલું, અને તેથી જે નાદુરસ્ત મનુષ્યોની ઝાટકણી થયા ગયેલી તેની તેના પછીના વર્ષવાળાને થવાની નહિ.

(આગળ ચાલો)

ધારો કે સન ૧૮૫૦ થી તંદુરસ્તી ખાતાં ઉદયમાં. સન ૧૮૮૦ સુધી દરેક વરસે તંદુરસ્તીમાં સુધારો થતો ચાલ્યો. અને વધારેમાં વધારે સુધારો, અને તેથી જોઈતાં જોઈતી મરણની સંખ્યા ઈ. ૧૮૮૦ માં ધારો કે આવી રહી હવે આરોગ્યશાસ્ત્ર ઉદ્યોગ સ્થિતિએ આવી પહોંચવાથી એવી વધારે સુધારો થતો નથી. તો જેટલાં મરણો સન ૧૮૮૦ માં થયેલાં, તેમાં હવે ઘટાડો થવાનો નહિ, એક પરિણામ તો એ થાય. બીજું પરિણામ એ કે ઘટાડો તો જ થાય, પણ કુદરતે, સુધારાનો અટકાવ થઈ ગયાથી, આગલા વરસ જેટલાંજ મરણ ન રહેતાં, વધે, કારણ કે સન ૧૮૮૦ ના જેવી આરોગ્યતાની સ્થિતિ સન ૧૮૭૫ માં નહતી. અને ઈ. સ. ૧૮૭૫ની સ્થિતિ સન ૧૮૭૮ના કરતાં સુધારેલી હતી. એમ પાછળ જના જાહેરે તેમ તેમ, વર્ષો, આરોગ્યતાની જાળમાં તો એક પછી એક વધારે ને વધારે અસર થતી. તેથી ઘણાં મનુષ્યો પશુ રોગિષ્ઠ હતાં; તેમાંથી જે જીવવાનું હોય તે જ બચે, બાકીનાં તો મરી પડવારે. પરંતુ અમ્યાં તે પણ ખરાબ સ્થિતિનાં વર્ષોમાં થયેલાં, માટે દરેક વર્ષ સુધારો થતો જાય, ને માથે આવ્યાં નજીક વર્ષમાં જાહેરમાં કે જીવેલાં મનુષ્યોમાંથી પણ પાછી ઝાટકણી થાય. આખરે સન ૧૮૮૦ માં આગલા નજીક વરસને લીધે સારી ઝાટકણી થઈ ગયાથી આરોગ્ય વાળાં વર્ષોમાં થયે છે. પણ પછીના વર્ષમાં આરોગ્યશાસ્ત્ર તો સુધરતું નથી. તેથી જેઓ મરે છે, તેઓ આગળના વરસમાં ઝાટકણી થઈ નથી, તેથી વધારે મરે છે. સુધારો થતો ચાલે તેમ તેમ ઝાટકણી વધારે થાય. ઝાટકણી ન થઈ હોય તો, રોગી જો વરસ પછી વરસ તજીતો જાય, ને કોઈ પછીના વરસે જોગ થઈ પડે. તે વરસમાં મરણનો દર વધારે જાય.

૪-૧૮૦

રાજ્ય

૧

હિંદુસ્તાનની સરકારનું ઓગસ્ટ વર્ષનું બજેટ.

(મહેસુલ)

આ એપ્રિલ માસથી શરૂ થનારા સને ૧૮૯૬-૯૭ નો મહેસુલી વર્ષના આવક નોંધકના અર્થનો અડસટો દિંદી ખાતનથી સરકારે વેસ્ટલેન્ડે તા. ૨૦-૩-૯૭ ની સર્કીમાં હેતુ કર્યો હતો. આવકનો અડસટો રૂ. ૯૫,૧૭,૫૮,૦૦૦ અને ખર્ચનો અડસટો રૂ. ૬૮, ૧૪,૦૮,૦૦૦નો ગણ્યો છે. એકંદર ખોટ આ ઉપરથી રૂ. ૨,૪૦,૪૦,૦૦૦ ની થશે. અહીં પ્રોડ રૂપિયાની આ ખોટ અને ગયા વર્ષમાં તથા આવતા વર્ષમાં દુકાળ પાછળ મનારો એકંદર ખર્ચ ૪ કરોડ અને નવી રેલ્વે તથા નવી નહેરો બાંધવાનો ખર્ચ આશરે સાડા ૭ કરોડ મળી કુલ રૂ. ૧૩ કરોડનો ખર્ચ નવી લોન કાઢીને કરવામાં આવશે. હિંદુસ્તાનને સિં સાથે જે કરોડો રૂપિયાનું હેતુ છે તેમાં આ નવા દેવાથી ધણેજ વધારો થશે અને તેનો આંકડો કરોડથી નહિ પણ અબજથી ગણાશે. દુનીયામાં સર્વથી સમૃદ્ધિવાન ગણાતા હિંદુ સ્તાનને માથે, કરોડો રૂપિયાનું હેતુ છે એ પણ કાલની બલિદાદી છે !! જે દેશની દોલતથી લલચાદને પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફના સર્વે શક્તિ રાજ્યોએ ચઢાઈ કરી કુટાર્યતા માનેલી તેજ દેશ આજે દુનીયામાં સર્વથી ગરીબ ને દુઃખી છે ! એ પણ કાલનું બલ બચતું

ઉપજનાં મુખ્ય સાધનોમાં જમીનનું મહેસુલ સાડી પચ્ચીસ કરોડ, અહીંનું ૭ કરોડ, ખીસાન લગભગ ત્રણ કરોડ અને રટાંપખાતાનું પાંચ કરોડનું થશે. આખકારી ખાતાનું એટલેકે દારૂના ઉપયોગથી સરકારને પાણા ૭ કરોડનું લેવજ થશે. દારૂના વ્યસનથી કેવલ નિર્મુક્ત ગણાતા દેશમાં આટલી બધી ઉપજ માત્ર તેના કરથીજ વસુલ થાય એ ઘણું જ ખેદકારક છે. ધનકમટેશની ઉપજ લગભગ બે કરોડ રૂપિયાની થશે. એ કર આ દેશ ઉપર આવી પડતા દુકાળોની આફતો દૂર કરવાને માટેજ લોડ લીઝનની સરકારે પવિત્ર વચનો આપીને નાખ્યો હતો. તેનો ઉપયોગ હાલ સીવીલ સરકારેને દુઃખિયામણના ખાતા તથા પગાર વધારી આપવામાં થયો છે તો તે હર કોઈ બલે છે.

હવે ખર્ચનાં મુખ્ય પાસાં તપાસીએ. જમીનનું અને અહીંનું નીમક રટાંપ-આખકારી બંગલ અને રેલ્વેશન વગરેનું મહેસુલ-બેથ કરવાનો ખર્ચ-એટલેકે સરકારી મહેસુલી નોંધકોનો ખર્ચ રૂ. ૧૬,૨૩,૦૦,૦૦૦ નો થશે. આ સંબંધ નોકરો થોડાક અપવાદ સિવાય બધાએ સીવીલીઅન અંગ્રેજોને છે. આ દેશના લોકને કેલવણી આપવાનો ખર્ચ માત્ર એક કરોડ બાસેક લાખનોજ છે. વળી આ મતિપુત્રક દેશમાં, મતિપુત્રક પાસેથીજ વસુલ કરેલા પૈસામાંથી ખ્રીસ્તી-દેવલેક ચલાવવાનો ખર્ચ રૂપિયા વીસ લાખનો પણ આ દેશના ગરીબોને આપે છે. દુકાળીઆઓને આશ્રય આપવાનો ખર્ચ પોણાચાર કરોડ રૂપિયાનો ગણ્યો છે. સર્વેથી મહેલો-લસકરી ખર્ચ રૂપિયા ચોવીસ કરોડનો અને લસકરી બાંધકામોપાછળનો ચારકરોડનો મળી કુલ અઠ્ઠાવીસ કરોડનો ખર્ચ અડસટયોજ આજના દેશની જમીનની મહેસુલ સાડીપચ્ચીસ કરોડની છે તે અને બીજું કાંઈક વધારે તો આપણું લસકરી ખાતુંજ ઓહીયાં કરી નવજે. આજા ઉપયોગી વિપવનો અવ્યાસ કરવાને અમે આશા વાચકોને વિનવ્યાએ છીએ. પૌતાના ધરના હિસાબપર પાંચી આંખ રાખવા ઉપરાંત આજા દેશના હિસાબ ઉપર પણ પારીક બાન આપવાની ધર દરેક દેશને શિર છે. કેમકે દુવામાં હોય છે તોજ અનાદામાં આવે છે એ

સિધ્ધાન્ત પ્રસિધ્ધ છે; અને પગારો તથા પેન્શનોને નામે બારે રકમે વીલાયત મોકલવી પડતી હોવાને લીધે આ દેશને માથે જે કરજ વધ્યાં જાય છે તે વાસ્તવિક રીતે શું છે એ પણ વિચારવાનું છે.

હિંદી સરકારનો ગિરિનિવાસ (મળેલ)

ઉનાળાની ગરમી ઋતુમાં હિંદુસ્તાનનો વાઇસરૉય પોતાના આખા ખાતા સહિત દિમ લાય પરતમાં શીમલાની શીતલ ટેકરી પર હવા ખાવા જાય છે. તેનો ખર્ચ રૂપીઆ વીસ લાખનો થાય છે. આ ખર્ચ આવા દુકાળના વખતમાં દેટસો ગેરવાજબી છે તે તપાસીએ. હિંદુસ્તાનના પ્રસિધ્ધ ઇનિવાસ કરતાં સર વુલીઅમ ડન્ટરે હવણાંજ લેન્ડેશાએરના લેન્ડને દુકાળમાં મદદ માગતીવેળા દયા બરેલી બાયામાં એક હસ્તપત્ર કાઢ્યું હતું. તેમાં એવી વિનંતી કરી હતી કે તમે રકત એક સિલિંગ ભરસો તોપણ તમે હિંદુસ્તાનના એક ગરીબ દેશી કુટુંબને એક અડવાડીઆ સુધી જીવતું રાખવાની આશિષ મેળવશો. શાળાઓના છેડરાઓ પામેથી પણ ત્રાળા નાણાના સીકાની પેન્સ અને બે પેન્સની મદદો તેણે માગી હતી અને નાચાર તથા ગરીબ છેકરાઓની ખાસ શાળાઓમાંથી પણ સેંકડો પાછળની રકમ ઉપકાર સાથે સ્વીકારવામાં આવી છે; એનું જણાવી ને કે એક પેન્સમાં એટલેકે આઠ પાદમાં હિંદુસ્તાનનો એક દેશી એક દિવસનું જીવદાન કરીને જીવતો રહેશે. હવે આ હિસાબે વીસ લાખ રૂપીઆના પચીસ લાખ સિલિંગ થાય અને તે વડે પચીસ લાખ કુટુંબો એક અડવાડીઆ સુધી જીવી શકે. એટલાજ રૂપીઆના પેન્સ ગણીએ તો લાખો માણસોને ઓછામાં ઓછી આવતી ચોમામાની મોસમ સુધી એટલેકે બીજા ચાર માસ સુધી જીવદાન થઈ શકે. એટલી રકમ ફક્ત મોજનજમાનજ ઉગ્રાદી દેવામાં આવશે. અસલના વખતમાં મોગલાઈ રાજ્યમાં પણ બાદશાહ આવી આરતના વખતે પોતાના ખાનગી ખર્ચો અને તમાસાઓ ગંધ કરીને પ્રજાને જીવતી રાખવામાં પોતાની મહેતાર્થ માનતા. પણ આ દેશને માટે કાઈ કાયમનો રાગ ધ્યા ઉપર નથી કે જેને લાંબી ફીકર હોય અને માની-ખજા 'દુઃખી થાય છે એવી ચિંતા હોય! જંગલના એક સીરીયત્પને આવી રાજનીતિથી કંટાળી હવણાં રાહનાજી આપ્યું છે અને તેનાં નેણે જે કરજો દર્શાવ્યાં છે તે ખામ મૂનત કરવા નેવાં છે.

મુંબઈ છલાકામાં મરડી. (મળેલ)

દેવ રૂઠો હોય નેમ દુકાળ નેકે મરડીએ પણ આ છલાકામાં ધણો ત્રાસ વર્તાવ્યો છે. મુંબઈ બેટ ઉપરાંત સુરત—વલસાડ—રોરિ—પૂના—કોચી—પાલણપુર—દસાદિ ગામોમાં આ દુષ્ટ રોગે બહુ નુકસાન કર્યું છે. મુંબઈ પુના અને કરાંચીમાં લશ્કરી બળવડે ઘેરેઘેર તપાસ કરી દરદીઓને શરજવાત જીવ પાડવામાં આવે છે. તેમજ મરડીવાળા શહેરના તન-દુસ્ત માણસોને પણ બીજા શહેરોમાં પેસતાં અટકાવવામાં આવે છે. સરકારની નિજા બ-લી છે છતાં પણ લોકો ગંજયથી ભય ત્રાસ પામી ગયા છે. વેપાર અને અવર જવર કમી થયો છે અને લોક અમતોથી ધયા છે. રાજ્ય કરનાર કેમ પ્રજાથી અતડી રહેવાનુંજ આ પરિણામ છે. રાજ અને પ્રજાના એકબીજાં લાભ છે.

સુદર્શન.

(તંત્રી મણિલાલ નથુભાઈ દિમેલી.)

(પર્મ-ગુહ-રાજ્ય-સાહિત્ય -એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

“ સત્યં પરં ધીમહિ ”—ગામવતમ્..

પુસ્તક ૧૨. અંક ૬]

(સાપ્તિક)

[મે, ૧૮૯૭

સાહિત્ય.

મિત્રને નિમંત્રણ.

(મળેયુ)

રોડઃ (ચરખી.)

તપની શાને મરખ તાપે સકલ ધામભારે,
ગુપ્તાની ગંભીર સચેવર શીતલ પાસભારે.
સ્નેહી છે માટે સમજવું,
નહિ એ બડ પાણીવું ન્હાવું.
જાનવારિ ઉભવણ આતમવામગરિ—તપના
દોલત ને કીરત બે મીને,
જરણી તે ગાથાની દીર્ઘી.
જોહાધીન પડ્યો તું વ્યથ પ્રયાસગરિ—તપની.
જાનગમી શાંતી ના તેમાં,
ભોળા ર અરનામે શ્રેમાં.
શું બેઠો દમ જોઈ અવિદ્યાધ્યાસગરિ—તપની.
આલ સખે હાયાં તો સાથે,
જોવાયા બન્નેને નાથે,
હને અવશે હાથે નિર્ભય હાસમાં રે—તપની.

૨.

પરવા.

(મળેયુ)

ગજસઃ સૈરધી.

મને તું એક દુનિયામાં રખે કપડો સખે દેતી.

રહી એ એક કષ્ટાની મને પરવા રખે દેતી!
 અડધે સગીતને નાદે બંધો ચક્રારૂ રૂં રમ્યા,
 તને સ્વર ને સુણાવું તો સખે કપડો રખે દેતી!
 નહીં એ નાદની બાંધે કદર કે પામરો સમજે.
 કદરની ના મને આશા, કહું, બેઠિલ રખે કહેતી!
 ન હાવા કાલ પણ બાલે જતો અપૂર્ણ જીવનનો.
 નહીં દોલત તહીં મારી રખે કંઈ મોહમા રે'તી!
 બનાવિશ કે ક બેકે હું તને બવના અમ-કારો.
 ગંજીમી તોય રે'વાની રખે સહ ગર્ભમાં બહેતી!
 કદાપી ના શકિલ બોલી જરીને સ્પષ્ટ આ શબ્દો.
 કુળી અસાગરે પડતા જતા કપડો રખે દેખી દેતી!

૩

આત્મગીત.

(મજેલ)

ગજલ: ભિરની.

આહા શા આજ વર્ષે સ્વરો આત્મા પર આશા!
 લખેયો આત્મ એ શા એ સ્વરરનાને કરે આશા!
 અરે શુ આવશે ત્યારે કરીશુ સાથ એવો દિન
 કદાપિ રનેહને સ્વર્ગે કહેછે શુ ખરું આશા!
 અને શુ રજશે આખર જખમ ને શુધ્ધ હૈયાનો.
 અને એ ચાલશે સાથે દયા દેવી કરે આશા!
 નહીં પરમા નર અમને કરી એ વખત બેઠિકની.
 કરે સતોષ ને તેને મને તો ઉપરે આશા!
 નિહાળું ને બલિયે હું ધરી પણ નેત્રસ જૂનો.
 સખાનો ક્યામ્ય દેયું તો, સુખે બવને તરે આશા!
 મને નીહી રહી આરથા સદા તવ ગાનમાં દેવી.
 સ્વરો એ દિવ્ય જીવીને બરે ને સાંભરે આશા!

૪

પુરાનીપ્રીત.

(મજેલ)

ગજલ.

અનામી નામ તારું હા મખો એ રે'વાનું!
 તહીં મારે કદાપિ કોઈને એ કહેવાનું!

તને પણ આખરે જ પ્રતીત છે, રોહી, યાવાની,
 તહીં મારું અહીં સુદાદ સુખ છે દેવાનું
 ચડ આસ્માનનું હું તો હજી પોપું પાંખો
 તને દેખાય માંથી ૨૫ મારા દેવાનું
 છતાં સાચી પુરાની ધીત તારા આત્માની,
 મને સરજ્યું જ આત્મવિશેષ અંતર રહેવાનું
 તથાપિ એક દિનના સોજરે આશા જ્યારે
 રસાલા કોઈ હવન સાગરે છે બહેવાનું
 અને તારે, અનામી, વિશ્વને વ્હાલું એ તામ,
 ઐતિથી સ્વર્ગના વીણામુખે છે દેવાનું

૫

સો ઉત્તમ પુસ્તકો.

બુદ્ધિપ્રકાશમાં કોઈ સાક્ષરે સો પુસ્તકોની એક યાદી પ્રસિદ્ધ કરી, તે સરજેનજીવકની
 'એકસંજોદ લાઈફ' નામની અંગરેજી મોપીમાં અંગરેજી પુસ્તકોના તેથી યાદી છે તેલું
 અનુકરણ કરીને પ્રસિદ્ધ કરી હતી. અંગરેજ લેખકે તો વિદ્યમાન લેખકોના અંધ પોતાની
 યાદીમાં લીધા નંથી; તેનું કારણ એજ સમગ્રપ છે કે કોઈ પણ અંધ વ્યાં સુધી એકદ વી-
 હી નેરકા સમયની કસોટીમાંથી પસાર થયે નથી ત્યાં સુધી તે અંધના ઝાંઝવેનો નિષ્ક્રમ
 કહેવાય નહિ. આ વિચારને આપણા મૂલરાતી અંધોની યાદી કરનારાએ લક્ષમાં રાખ્યો
 નથી તે પણ સ્પષ્ટરજી છે. આપણામાં અવિદ્યમાન લેખકોના અંધો ઘણા છે, પરંતુ નવા
 વિચારોનો જે ઉદ્બળ થયો છે તેનો સંગ્રહ જેમાં યાચ એવા અંધોને પણ આ યાદીમાં
 આણવાના હેતુથી અવિદ્યમાન લેખકોના અંધોલ લેવા એ નિયમનો અતિક્રમ કરવામાં આ-
 વ નથી એમ જાગૃતી માનીએ છીએ.

આવી યાદી-દર્શી આપણમાં સુખ્ય ઉદેશ એ છે કે ચાર્યનના સોખવાળા કોઈ પણ મન-
 જને યોગ્યમાં પોતાના સંગ્રહમાં અમુક અંધો રાખી લેવાથી જાણવાનેમ એવા સર્વ વિષ-
 યનું કાંઈ કાંઈ જાગૃતમાં આવી જત. આવા ઉદેશ હોપરથી એ વાત સ્પષ્ટ છે કે વ્યાં
 ઘણા અંધો લખાતા હોય ત્યાં આવી યાદી કરી આપવાથી વાચકોને નકામાં ચીંચનું ઉપર
 પોતાનાં દ્રવ્ય ને કાલતો વ્યય કરવો પડે નહિ. એ પુસ્તકોનીજ યાદી શા માટે કરવી અને સો
 કરનાં વધારે કેમ ન કરવાં એ તો એક કલ્પનામાત્રજ છે; સોની સંખ્યાજ સાધારણ રીતે
 પૂર્ણ માની છે. યાદી કરવામાં આવા હેતુ સમાવશા હોવાથી, આજ સુધીમાં થયેલી યાદી-
 યોમાં જે એક ધોરણ લીકમાં આવ્યું છે તે અનિષ્ટ અને ખોટું રહેતો દોરનાર છે એમ
 કોઈ પણ કલ્પી શકશે. મૂલરાતી લેખકોમાંના કોઈપણ રંગેને સ્ત્રી જામ એવી ચિંતાથી પ્રત્યે-
 ક લેખકનો કોઈ ને કોઈ અંધ યાદીમાં લેવો બેઠેલો એવું જાણ માનવામાં આવ્યું હોય તેમ
 પ્રસિદ્ધ થયેલી યાદીઓથી જણાય છે. એ ધોરણ વાસ્તવિક નથી.

આવી યાદી કરવાનો ઉદેશ રસ સાથે જ્ઞાન આપવું એજ દરે છે. તો જ્ઞાન કીયા કીયા
 વિષયોનું આપવું અને તેમાં રસનો કેટલો અંશ ઉમેરવો એ પણ વિચારવાનું છે. અર્થાત્

ને જે વિષયો જાણવાનું છે તે તે વિષયો કેવે કેવે આકારે જણાય તો હીક એજ વિચાર લગામાં રાખવાથી મો પુસ્તકોનાં યાદી આપણે સહજે છરી છરીએ એક બીજી વાત પણ લક્ષ- મા ગમતી નેહ્યે. સામાન્ય રીતે જેને લખતાં વાચતાં આવડે છે, અને ગૂઝરાતી છઠ્ઠા કે અંગરેજી પાંચમા ધોરણ જેટલું જ્ઞાન છે, અને 'કોલેજ' આદિમાં જઈ જેણે આમ- જ અભ્યાસ કર્યો બધે કયો છે, તેને આટલે અને તેથી ચઢતી મહાલુચ્છિતવાળાને માટે આ યાદી છે, એ વાત કદી વીમરવી ન નેહ્યે.

આટલો ઉપોદ્યાત કયો પછી આપણે આખા વિષયના દશ વિભાગ કરીશું. પ્રથમ, તે આપણને આપણા આર્યાવર્તમાંથી જણું જાણવાનું છે, તેનો ઇતિહાસ જે રીતે મળી શકે તે રીતે ધણો પ્રાચીનમા પ્રાચીન અને બોધક છે. તે જાણ્યા પછી બીજી વાત અર્ધ- ગ્રીક, સમયમા એ પ્રાચીન ઇતિહાસ વિષે તેમજ બીજા અર્ધગ્રીક સામાન્ય વિષયો વિષે જે જે ચર્ચા થઈ હોય તે જાણવાની આવશ્યકતા છે. ત્રીજે સ્થાને આપણાં નિત્યનાં ધ- મેક્રમો અને આપણી આખી જીવનની પદ્ધતિ જે પ્રકારે દોરાય છે તે વિષયે જાણવું આવશ્યક છે તે પછી જીવનનો હેતુ અને ઉદ્દેશ શેણે તથા ઉત્તમ જીવન શી રીતે ગાળી શકાય તે સમયે જેટલું જાણી શકાય તે જાણવાની આવશ્યકતા છે. એ ચોથો વર્ગ છે તે પછી આપણા તેમ પાશ્વ દેશ અને ધર્મના મહાપુરુષો અને મહાત્માઓ તેમજ આપ- ણા અને પાશ્વ ઇતિહાસની ખરી હકીકતો જેટલી મળી શકે તેટલી જાણવાની પૂણું આવશ્યકતા છે કે આપણે હાલ જ્યાં છીએ ત્યાં શી રીતે આવ્યા અને એથી આગળ શી રીતે વધાય તેની આપણને સમજણ મહે એ પાંચમા વર્ગ પછી અર્ધગ્રીક, પદાર્થવિજ્ઞા- ન તથા તર્કશાસ્ત્રના પ્રભાવે જે કાંઈ નવી પદ્ધતિના જ્ઞાનનો વધારો કયો છે, અને જેથી આપણને આપણા આરોગ્યથી માંડી ને તે નિત્યના નિર્માહના ધર્મા પર્યંત ઉપયોગી સામાન્ય જ્ઞાન મળવાનો સંભવ છે તેવા પુસ્તકોનો છઠ્ઠો વર્ગ થવો નેહ્યે. આ છ હેતુ ઉપરાંત બીજા ચાર વર્ગ પછી શકે છે, પણ તેમનો ઉપયોગ જ્ઞાન આપવા સાથે રસિકતાને બેળથી કેવલ ફરિન વાચનનો શ્રમ હલકો કરવામાં તથા રમુજ સાથે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાના તર્ક શકે છે તેના ચાર વર્ગનાં નાટક, કાવ્ય, નિમિષ અને વાર્તાનો સંમંક થાય છે. અમારા મન પ્રમા- ને આ દશે વર્ગમાં અત્યાર સુધી જણાવલું, પુસ્તકો જેવાં પાંચમા તથા છઠ્ઠા વર્ગમાં સારા યથોની બહુજ ખામી છે, તથાપિ જે છે તે મૂક્યા છે. અન્ય વાપાના યથોનાં નામ છે ત્યાં ગૂઝરાતી ભાષાનાં સમજનાં.

૧ પ્રાચીન સામાન્યજ્ઞાન.

૧ મહાભારત.

૪ બાદશાહ.

૨ ગમાવજી.

૫ વંદીદાદ.

૩ ભાગવત.

૨ અર્ધગ્રીક સામાન્યજ્ઞાન.

૬ નર્મગદ્ય.

૧૦ આરોપોતો.

૭ કાશ્મીરવાસ તથા ગૂઝરાત સર્વસંમંદ.

૧૧ છવાન્ડમાં પ્રવાસ.

૮ સત્યાર્થ પ્રકાશ.

૧૨ હિંદમાં મુસાફરી.

૯ આર્યકીર્તિ.

૨ ધર્મશાસ્ત્ર.

૧૩ મનુસ્મૃતિ.

૧૪ સંસ્કાર વિધિ.

૧૫ વિવાહતંત્ર.

૩ તત્ત્વશાસ્ત્ર.

૧૬ ભગવાદ્ગીતા.

૨૧ વિચારસાગર.

૧૭ યોગવાસિષ્ઠ.

૨૨ ધર્મવિચાર.

૧૮ યોગસૂત્ર.

૨૩ સિદ્ધાન્તસાર.

૧૯ દશોપનિષત.

૨૪ પંચરાતી.

૨૦ શંકર પંચરત્ન.

૫ ચરિત્ર ઇતિહાસ ઇત્યાદિ.

૨૫ ટીક રાજસ્થાન.

૩૨ ગોંડ રત્ન.

૨૬ પૃથ્વીરાજ રાસા.

૩૩ ભુદ્ધ.

૨૭ હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ (૬૪૨ કેએલફીન્સ્ટન)

૩૪ મહમ્મદ.

૨૮ રાસમાલા.

૩૫ વેશિંગટન.

૨૯ મૂળરાત રાજસ્થાન.

૩૬ ક્રાન્ડલીન.

૩૦ ક્રેન્ય રાજસ્થાનિત.

૩૭ રામ રામમોહનરાય.

૩૧ અકબર ચરિત્ર.

૬ શાસ્ત્રીયસામાન્ય જ્ઞાન.

૩૮ ત્રિભુવનદાસમુવેચક.

૪૫ નાટ્યપ્રકારા.

૩૯ પ્રાણવિનિમય.

૪૬ રસશાસ્ત્ર.

૪૦ દરીઆપારના દેશોની વાતો.

૪૭ શિક્ષણનો ઇતિહાસ.

૪૧ જાદુકપટ પ્રકારા.

૪૮ ચેતનશાસ્ત્ર.

૪૨ પદાર્થ વિજ્ઞાનનાં મૂળ તત્ત્વો.

૪૯ અર્થશાસ્ત્ર.

૪૩ તર્કપરિભાષા.

૫૦ સર્વદેશનસંમદ.

૪૪ ન્યાયશાસ્ત્ર.

૭ નાટક.

૫૧ શાકુન્તલ.

૫૫ શલિતા.

૫૨ મુદ્રારાસ.

૫૬ હરિચન્દ્ર.

૫૩ ઉત્તરરામચરિત્ર.

૫૭ કાન્તા.

૫૪ મૃચ્છકટિક.

૫૮ મિથ્યાધિજ્ઞાન.

૮૮૦૫.

૧૫ નર્મકવિતા
૧૦૬ દયપૂર્ત કાવ્ય
૧૧ શામળમહત્તી કવિતા.
૧૨ દયાશમ કાવ્ય.
૧૩ મેધદ્રવ્ય.
૧૪ ભર્તૃહરિશતક
૧૫ ગીતગોવિંદ
૧૬ આવડા અગ્નિ

૧૭ અમરશતક.
૧૮ બૃહતકાવ્યદોહન ભા ૧.
૧૯ આત્મનિમજ્જન.
૨૦ સાંદર્ભલહરિ
૨૧ પાણીપત.
૨૨ કુંભવિહાર
૨૩ હૃદયચોણા.
૨૪ પ્રાર્થનામાલા.

૯ નિબંધ.

૭૫ મહાશય સામંતશકેત.
૭૬ અકાન્ત
૭૭ હિંદુ ધિદાનિઆ
૭૮ સતીમહા
૭૯ ભત્ત મંડુક

૮૧ અંદિત.
૮૨ જાતવિવાસ
૮૩ અન્તોદય.
૮૪ ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર
૮૫ સંસ્કરિગવિનય.

૯૦ મેશતુવચસ.

૧૦ વાર્તા.

૯૬ ઇન્દિય.
૯૭ પંચતત્ર
૯૮ કથા સરિત્સાગર
૯૯ શેક્ષમપીચર કથામમાન.
૧૦ અગ્નિચંદ્ર નામદ્રમ
૧૧ કાદબુરી
૧૨ ભક્તમાય.

૯૩ મરુપતીયક.
૯૪ કંદુચેયો.
૯૫ શુભાશમિંદ
૯૬ શિવાજી.
૯૭ ગંગા ગોવિંદસિંહ.
૯૮ જવનપ્રભાત
૯૯ મંન્યાસી.

૧૦૦ ટિપ્પણ હલ્કો

અટલા એ કિતમ અથો છે. એ મોના જેટલાજ ઉપયોગી તથા એ સોના જેટલી કે તેથી વધારે વાચકપંક્તિને ઉપયોગી બીજા એ અથવા પાંચસો અથો અસારે જનનતીમાં છે એ વાત ખરી છે, પણ અન જે પ્રકરણો નિર્ણય છે તે એજ કે જે અથોને મર્વથી પ્રથમ માનવા પડે, અને જે દજ વિષયવિભાગ અથોએ માન્યા તેમાંના કોઈ વિભાગ વર્તમાન અમય સુધીના જ્ઞાનવાળા અંધ વિના અન્ય ન હોય એવાં થોડાંક પુસ્તકનોજ કમ જોડવાં. એટલે અન જે મો ગણાવ્યા છે તે કરતાં વધારે કિતમ તો માર્ગ અંધ રહી ગયોછે એમ કહી શકાય તેમ લાગતું નથી, નેના જેવા કે તેથી કાંઈક અંશે ઉતરતા ધણા અંથો હતા છે એવાન તો અથો. પણ માન્ય કદીશું. પરંતુ અથોને એમ ખાતરી છે કે આટલા

શતકથી સારી રીતે પરિચિત કોઈ પણ સ્ત્રીપુરુષ પોતાના જીવનને ઉત્તમ અને ઉપયોગી કરી શકે તે સારું છે. આથી કંઈક દુર્ભાગી સિદ્ધતાને પામી શકે એમાં સંશય નથી.

અધ્યાનલોકન.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની લોકસ્થિતિ:—યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અમેરિકાનો રાજકીય તેમ જ માનસિક સ્વાતંત્ર્ય ભોગવનાર ધણો વિશાલ પ્રદેશ છે. તે દેશમાં સ્વાતંત્ર્ય અને વ્યક્તિના પ્રાધાન્યનું ધણું પરિણત છે, અને હાંની રાજ્યપદ્ધતિ પ્રગતિસત્તા છે. રાજ્યપદ્ધતિ એ સામાન્ય લોકસ્થિતિનું આદર્શ છે એટલે તે દેશમાંથી લોકસ્થિતિનું અનુમાન થઈ શકે એમ છે. વિદ્યા, કલા, અને ઐતિહાસિક સમૃદ્ધિની પરાકાષ્ટાએ આ સ્વાતંત્ર્ય તે દેશને લેઈ ગયું છે એટલે તે દેશની નૈઋત્ય સ્થિતિ બહુવાચી આપણને ધણું વિચારવાનું મળે એ અવાભાવિક છે. સ્વાતંત્ર્યને આગે જે આપણને જોઈ શકે તે પછી આ લેખમાં પ્રસંગોપાત્ત દર્શાવવામાં આવ્યા છે. અમેરિકાની રિયલિટીની ચીતાર આપનાર એક સ્ત્રી છે એટલે વર્ણન વધારે રસિક અને બારીક થયેલાં છે. અંત વાચક થોડા છે. હાપના દોષ જલુ છે.

સમદ્રુત:—આ ભાષાન્તરના કર્તાને કાવ્યનિમજ્જનમાં એક નવી દીકાપદ્ધતિના આરંભ કરનાર રૂપે અને એક વાર ઓળખાવી મળ્યા છીએ. એ સારા સાક્ષરતાના સંસ્કારવાળા લેખક છે. એમને હાથે મેધદૂતના સદૃશ્યત્વને વધારે ન્યાય થવાનો સંભવ છે. મૂળના જ્ઞાતને હરિગીતમાં ઉતારવાથી ભાષાન્તર કરવામાં કેટલાક સારી સરલતા થઈ શકી છે. ભાષાન્તર એકંદરે સારું છે.

દેશ સેવા અને દેશાવિભાગ, યુરપારિશતક, યુગાર્થરાગ્ય તરંગિણી:—સાક્ષરસહાયક પ્રજાભેદિક મંડળી તરફથી આ ત્રણે દુતાકાં તેના સભાસદોને એક તરીકે વહેંચવામાં આવ્યાં છે. બાગેજ એક આના કે અર્ધાઆના કરતાં દરેકની ખરી કીમત વધારે પડી હોય. પ્રથમનું પ્રસ્તુતક રા. વનમળીદાસ લાધાનું બનાવેલું છે, તે બીજાં બે સંસ્કૃતમાંથી શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથ પાને ભાષાન્તર કરાવેલાં છે.

પ્રથમના પુસ્તકમાં “મારો દેશ ઉત્તમ, મારું દેશનું સર્વ સાદું અને પ્રિય” એવી દેશભિમોનની વ્યાખ્યા કરી છે, તે તેનું સમર્થન કરવાને અમેરિકા તથા યુરપના ઇતિહાસમાંથી દુષ્ટાન્તો આપ્યાં છે. એકે દેહન્ટ આવી વ્યાખ્યાનુ સમર્થન કરતું નથી, માત્ર કંઈકની ભાવનાનાં બંધાં દર્શાવ્યા છે. બીજાં બે પુસ્તકો સંસ્કૃતમાંથી બોલી કરાવ્યાં છે તે કેવલ પ્રાસ્તાવિક શ્લોકોથી બનેલાં છે.

આ ત્રણમાંનું એક પુસ્તક પ્રજાભેદિક હોય એમ કોઈ સારો સાક્ષર બાગેજ પારી શકશે. આ મંડળી મહોદય ઉદ્દેશ આદરિને બહાર પડી છે તેનાં આવાં દુર્બલ અને ક્ષીણ દેશને એક યાંધળું આપે. આવાં ચીથરાં બહાર પડીને આ મંડળીમાં જોવાનારને સંતોષવાનો વ્યર્થ વાન

* રચનાર પડિતા રમાબાઈ, ભાષાન્તર કરનાર રા. યુનીલાલ બાપુજી-મોદી. સુરત: સ્ટેન્ડર્ડ પ્રેસ. મૂલ્ય રૂ. ૧૧

* બીજાન્તર કર્તા રા. રા. હરિકૃષ્ણ બળદેવ બટ. સુરત; મિશનપ્રેસ. કીમત ૮

કરવા કરતાં ધણાં એ યોગ્ય થયો ખુલ્લે ખોલે જીવાણી સંગવડ વિના સગાં હશે તેને જ-
હા આપ્યા હોત તો પણ સારું હતું.

૨૬

૧

મારું જીવનચરિત્ર

(અનુસંધાન પાને ૧૪૩ થી)

પ્રકરણ ૬

સ્વાર્થની જાણ.

સંસારમાં ધણા માણસની દૃષ્ટિએ મરતું એના સમાન હુખ નથી; સારાં હુમરાં ઘરે-
ણાં પહેરીને બહાર જતાં તેમ સારાં ખાંવામાં પણ રખેને કોઈ દેખશે તો નજર લાગશે
એવો લોકોનો વહેંચ છેક નિર્મૂલ નથી. ખૂણામાં કંઈની પણ દૃષ્ટિએ ચક્રા વિના પક-
રેલામાં જે સુખ છે તેની કીમત દૃષ્ટિવિહારની અપદ લાગ્યા વિના મધ્ય શક્તી નથી;
અનાદિકાલથી તરરેજ અને મહાત્માઓ એકાંતમાં સુખ માનતા આવ્યા છે તે વાત ખોટી
નથી. જેને ક્યારેય હોય, જેને પોતાના કોઈ ખાસ અન્યાયનો બદલો લાગવાનો દેખ હોય,
તેના જનોથી તો માણસો ધણું કરીને સારવાન રહે છે, કેમકે પોતે જોને જોને શત્રુ કયા
જે તે જાણવામાં હોય છે; પણ જેનાથી કોઈનો ઉત્કર્ષ સદત કરી શકાય નહિ, પોતાના
કરતાં કોઈ રીતે પણ જે સારું કહેવાય તેનાથી પોતાનેજ અપમાન થતું સમજે, એવા શત્રુ
દૃષ્ટિના દેખથી કોઈ સાવધ રહી શકતું નથી, અને ધણામાં ધણો વિષવાદ એ દૃષ્ટિના વિ-
હાર કરીનેજ વિશ્વમાં પ્રવર્તે છે.

કરમચંદ પારેખ વાણીઓ હતો એટલે વાણીઆની રીતિ પ્રમાણે મૂતમાં બહુ રોય
અને દેખથી ભરેલો છતાં મોટે મીઠા અને ગરજતી વખતે ગમે તે ખોટું પણ કામ સિધ્ધ
કરવાને તત્પરનો તત્પર રહે તેવો હતો. હરસુખરાય સીધા માર્ગનો માણસ હતો, છાતીમાંજો
હતો તેનો નિષ્કપટ સ્પષ્ટ વચનવાળો હતો, છતાં ગમે તેવી છાતીના પણ કોઈ અનુકર
હત્યમાં કદીયે ઉપયોગ કરતો નહિ. પ્રમોદપુરના કારમારમાં નવાખતે વારંવાર હેતુ થઈ
જતું તે સમયે કરમચંદની ખીજ એથી પેટીએ લેણદેણ મને થતે કરમચંદનો વડો કારમા-
રી થયો હતો. પણ હરસુખરાયના પૂર્વજનો એ ગણસ હતા, એટલે તે ટકી શક્યો નહિ,
અને હલકા પડતે પડતે તેનો પ્રયોગ કરમચંદ તો કોઈ સાધારણ નોકરી ઉપર આવી ગયો
હતો. માલવા દેખ અને સ્વભાવથી અપદશસુવાળી પ્રકૃતિ ઉપરાંત દૃષ્ટિનો પણ આ વણિક
સારો નહતો, કોઈ છાતી દારીને ચાલે તેજ એનાથી ખમાતું નહિ. હરસુખરાય આ બધું
જાણતા હતા, પ્રસંગ આવતાં તેને એણે નોકરીમાંથી રખા આપી હતી, એટલે આતંદુ-
રમાં મોકલી સદાદીની ફકાન દારીને હરસુખરાયનો કારભાર ફરવવાની અપદમાં એ માણ-
સ પડેલો હતો.

ગોપીનાથ સુધરેલા વિચારનો અને સાહેબ લોકોની સાથે મળવા હળવાનો છુટથી વ્ય-
વહાર સખતારો સારો વકીલ હતો. પોતાનાં બેંકાં છોકરાં સાથે સાહેબ મોકલાતા કર-

રામાં હેઠલે માનતો નહિ, અને દેશીઓના જૂના વિચારોનો ધિક્કારનોર દોષ નવો સુધારોના સંજ્ઞામાયંતી તરીકે અંગરેજોમાંથીકે માને આવતો. એનો છૂટા વિચારોમાટે એની નીતિમાં અમલ પહેરી લેકે એને કનડે છે એલું સમજવાથી અંગરેજો એની સાથે ધણી અનુકંપા રાખતાં. ગોપીનાથ નાગર હતો અને હરસુખરાય પંચુ નાગર હતા. એટલે અનેને ઝોળખોલું પીછાતે તો હલું, પણ વડીલ નવા વિચારને, કારભારી જૂના વિચારના, વડીલના મનમાં કારભાર એટલે ખરપટ હુચ્ચાઈ ગઈ પ્રપચ એવો નિષ્ક્રમ, કારભારીના મનમાં ક્રોધરો, એટલે દારૂખાઈ માંસમાટીનું ભક્ષણ, અને અમ્યાદ હ્યુનદાર એવી સમજ એટલે ગોપીનાથ અને હરસુખરાય વચ્ચે બહુ સારો નાતો ચાલુતો ન હતો. સાણસા પરખરા દેરા છે તે કરતાં આપણે તેને કેવો ધારી લીધો છે એ ઉપરજ માણસો વિધેના આપણા અભિપ્રાયોનું ધોરણ રહે છે. હમણાં રામનાથને આનંદપુર મોકલ્યો. ત્યારે ગોપીનાથ ઉપર હરસુખરાયે બલામણું લખી હતી ખરી, પણ ગોપીનાથના જુના ધારામાં રામનાથ ધસડાઈ ન ગય તે માટેજ શિવલક્ષ્મીને પાછળથી રામનાથની સાથે રહેવા મોકલવી પડી હતી. રામનાથના આજ્યા પછી સુંદરલાલ અને રામનાથ તથા શિવલક્ષ્મી અને સરસ્વતીના સ્નેહે કરીને જાને કડુંજતો કાઢકે સંબંધ થતો ચાલતો હતો. કરમચંદ પ્રારંભ આ બધું જાણતો હતો, ત્યાં બેસે ઉડે ત્યાં ગોપીનાથનાં વખાણુ અને હરસુખરાયની નિંદા કરતો હતો, નિંદા કરવામાં પણ એવી વાણીઆગત રાખતો હતો કેપોતે દેવથી નિંદા કરે છે એમ સમજાય નહિ. ધૂતિે ધીમે કરમચંદના ઉપર ગોપીનાથને દયા આપવા માંડી હતી, હરસુખરાય જેવા હુચ્ચા કારભારીએ આ ગરીબ સાણીઆને અગાધ કંપો એમ ગોપીનાથનું મન ને વિચારમાં વળવાને તત્પર થઈ રહેલું હતું તેમાંજ વળી ગાયુ.

પોલીટીકલ એજન્ટ આગળ પણ ગોપીનાથ દોષ વાર દેશી કારભારીઓના અમલણુ ગણાવતો અને પ્રસંગે હરસુખરાયનું દહાન્ત આપવા ચૂકતો નહિ. વડીલના ધંધાની મુક્તિ પ્રમાણે પોતાના કહેવાને નિષ્પક્ષપાત આપતો અને ગરીબ રૂયવના ઉપર રહેમ રખાવવાની ઉદારતાનો સારો એવ આપી શકતો. સાહેબ લોકો આ દેશના રીત રીવાજથી અદ્યપિ બેઈ એ તેવા વાકેદ થયા નથી તો શર અમલરોમાં તો ક્યાંથીજ હોય, એટલે શિરસ્તોદારોના દોષવણુ પ્રમાણે દોરાય એમાં નવાઈ નથી. તેમ હવણાં આનંદપુરના ચાણામાં ને એજન્ટ રહેતો હતો તે તો કેવલ પ્રમાદી અને સ્વચ્છંદી હતો, સરકારનાં ખાસ લાબહાનિ જેમાં ન હોય તેવા દોષ પ્રસંગને વધારે છણવાની દરમર રાખતો નહિ, અને કુરારજ ને લખી લાવે તે ઉપર સહી કરી આપતો. કુરારજ પણ સંજો કાઢકે કરે ને લાંચ પોતે ખચ એવા નિબંધ સાર્થ સાધવાના ધોરણને અનુસરી ખંતાય તેટલી લાંચ ખાતો, અને જેને જેવા દબસાકે કરાવે તો હોય તેવા કરાવી આપતો, કરમચંદ પોરેએ જો શિરસ્તોદારનું ખાતુ રાખ્યું હતું, રાખ્યા નહીં માંડે અને વખતે નહીં કરતાં બંમણા ચારખણી પણ ઉધાર આપે, બ્યાન લે નહિ, અને એમ સુરેજનની મહેરબાની ગળાયે. ધૂતિે ધીમે કુરારજ ને ને લાંચ વગેરે લેતો ની બાંજગડગ કરમચંદની મારફત થવી લાગી એટલે કરમચંદને કુરારજની મહેરબાના મળવા ઉપરજ પોતાને ને બ્યાન પંડતરની જોડે જાય તેના પંચુ બુદ્ધો મળ્યા માંડ્યા. કુરારજ મહેદી મહેદી વાતો કરવામાં અન્યાય અને પક્ષપાતને આપ અને નિષ્પક્ષપાતનું રૂપ અપવામે સુધારાની વોતમાં, સમાચોળાં, અને સાહેબ જેવી રાજ ધામતેથી બંધી વાતો.

માં કુશલ હતો; ગોપીનાથ જાતે છૂટા વિચારનો માણસ હોવાથી, બહુ ઉંડી તગવીજ કરતો નહિ, એટલે મુશરૂજને પોતાનો મિત્ર માનતો, અને પોતાના પૂરમાં એવાથી કાંઈ હાનુ રાખતો નહિ. લોકો અનેક પ્રકારની તે વિષે વાતો કરતા.

અત્યારે ગોપીનાથ મહોટો આપતિમાં દગાઈ ગયો છે, હરસુખરાય એને મળીને સાંભળના કરવાની પોતાની ફરજ સમજી આનંદપુર આવ્યો છે. રામનાથ અને શિવસહમી તે ગોપીનાથને ઘેરજ સગરજતીની સારવારને માટે રહે છે, પણ પિતાને આવવા બાધી શિવસહમી ઘેર આવીને રહી છે, અને રામનાથ એક વાર પિતાને મળી ગયા પછી ગોપીનાથનું ઘર છોડી શકતો નથી. આવી સ્થિતિને અવસરે કરમચંદ અને મુશરૂજએ સાંહેળના મનમાં એટલે સુધા વાત ઉતારી દીધી છે કે હરસુખરાય ગોપીનાથને મળવાનું બહાનું કાઢીને, ગોપીનાથ, જેલ કામેલ વડીલને, પેલા કાગળના સંબંધમાં, સરકારની સામે લડવા સારું રાખી લેવાને આનેજા છે, અને સાંહેળના ઉપર ઠેક ઠીકા સરકાર સુધી અરજી કરવા ધારે છે. આ વિચાર મનમાં બસવાથી સાહેબ રાતો પીળો થઈ અજાણ ગયો, અને હરસુખરાય ક્યારે મળવા આવે તેની રાહ જોતો બેઠો. હરસુખરાય પાદપૂજામાંથી છેક બપોરે પરવારે ત્યારે સાહેબ કચેરીમાં હોય; સાંજે સાહેબ નવસુ માય ત્યારે હરસુખરાયને સંધ્યાનો વખત થાય, એમ જ્યારે દિવસ નીકળી જવાથી મુશરૂજ સાહેબને સારી રીતે તૈયાર કરી શકે. સાહેબ છેવટ લાં સુધી વિચાર બાંધી બેઠો કે હરસુખરાયના ઉપર હવણીજ એક વારંટ કાઢી એને ફેક કરવો. ગોપીનાથે હરસુખરાયને વાતચીતમાં સહજ કહેવાઈ જવાયું હતું કે કરમચંદ અને મુશરૂજ કોઈ ખટપટમાં પડેલા છે. ને ઉપરથી ચેતી નહીને આ અંચલ નામર પોતાની સાંધાનીમાંજ રહેતો હતો.

(આગળ ચાલુ)

૩
ધર્મ

૪

દેવલોક.

(મજેલું)

(અનુસાધન પાને ૧૪૪ થી.)

દેવલોક અથવા દેવસ્થાનમાં જ્યારે મનુષ્ય સચેત પ્રવેશ કરી શકે છે ત્યારે પ્રથમ તો તેને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, અવર્ણ્ય જીવનતરની અંચલતા બાસે છે, અને પોતામાં અભાવ રહિત આવી હોય એમ લાગે છે. આવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી તેને કેવું ગાન થાય છે અને તે ત્યાં શું શું જુએ છે તે હવે કહીશું.

સ્વર્ગલોકમાં પ્રવેશ કરતાં જ તેના જોવામાં આવ્યું જગત વારંવાર બદલાતા તેજસ્વ, અને નાકથી બરપૂર જથ્થા છે. એવું તેણે આગળ સ્વપ્નમાં પણ કોઈ વેળા દિલ્લું નહિ હતું. તેને એવું બાસે છે કે જે સ્વર્ગલોકમાં દલિએ જોયું નહોતું, અને અંતઃકરણમાં કોઈ વેળા ચિત્તાર પણ નહોતો. આજેજાઓ એવો સંદર દેખાય ત્યાં જોવાય છે. કોઈ

પશું મનુષ્યે સંપૂર્ણ સચેત અવસ્થામાં એકવાર આ લોકનું દર્શન કરે છે તેને ત્યાર પછી આ લોક કોઈ જુદાજ પ્રકારનાં લોકો છે. એ લોકોને અંતુભવ આપણે આ લોકમાં જે અનુભવીએ છીએ તેમજી કેવલ જુદોજ છે અને તેનું વર્ણન આપવાં યોગ્ય સંબંધ ન જરાતાં તે નિશ્ચિત અદાલત ન કરાવી શકવાથી એક પ્રકારની લાચારી લાગે છે. જેણે પોતાની જાતે તે લોકનો અનુભવ કર્યો નથી તેને એ દેખાવનો લેશ પણ ચિતાર આપવામાં શરૂઆતમાંજ તે યથાર્થિત આવી નહિ શકાય; અને આપવા લાયક સાધન પણ નથી એમ મને નિરાશ થઈ જાય છે. તેણે આપણે યથાર્થિત પ્રયત્ન કરીશું. ઉપર કહી ગયા તેમ તે મનુષ્યને સ્વર્ગલોકમાં અર્પેત આનંદ અને અભાષ શક્તિની પ્રાપ્તિ થઈ હોય એમ લાગે છે; જાણે પોતે એક મહાન તેજના મહાસાગરમાં તસ્તો હોય એવું જાણે છે; પોતાની આસપાસ સુદૃઢ રંગબેરંગી વર્ણનાં આનંદપ્રદાયક રંગો જોવામાં આવે છે. તેના મનમાં જરા પણ તુરંગ છે કે તત્કાલિતે રંગોમાં ફેરફાર થતો જણાય છે. આ સર્વ પોતાના વિચારનું દર્શન એ ભૂમિકાના ભૌતિક પદાર્થમાં તેમજ તેના મન તરફમાં થાય છે એવું તેને થોડી વારમાં દેખાય છે. એ ભૌતિકપદાર્થ અને મન જે પદાર્થનું અને છે તે એકજ પ્રકારનાં છે. જેવો એક વિચાર ઉત્પન્ન થયો એજ મનના પદાર્થના સ્વરૂપો ગતિમાન થયાં કે તરત એ ભૂમિકાના પ્રાકૃતિક પદાર્થમાં વિસ્તરે છે અને તે સપળા પદાર્થને ગતિમાન કરે છે. તેની સાથે તેના મૂલતત્ત્વથી તે વિચારનું યથાર્થિત ચિત્ર પડી રહે છે. જે વસ્તુનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેની આકૃતિ પડી રહે છે અને કોઈ બાવવાચક વિચાર હોય તો તેની ભૂમિતિમાં જેવી આકૃતિઓ આવે છે તેવી બજાર અને અતિ સુંદર આકૃતિઓ દેખાય છે. એ સાથે વળી એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઘણા વિચારો જે આ લોકમાં બાવરૂપ ગણાય તે એ લોકમાં સ્વપ્રકારની પદ્ધતિમાં ગણવા લાયક થાય છે.

દેવસ્થાન-સ્વર્ગલોકમાં કોઈ પણ યોગે કાલ ચાન્ત મનનમાં નિર્ગમન કરવા ઇચ્છે છે અને આસપાસનુધી વિરક્ત રહેવા ધારે છે તો તે જરા પણ વિરોધ થયા વિના તેમ કરી શકે છે. તે પોતે પોતાની સ્થિતિ રચે છે અને પોતાને જે વિચાર થાય છે તે કેવાં રૂપ ધારણ કરે છે તે તથા તે કેટલું અને કેવાં કાર્ય કરે છે તે પણ જોઈ શકે છે. પરંતુ જો લોકની સ્થિતિ અવલોકન કરવા તો તેની ઇચ્છા થાય તો તેણે પોતાના વિચાર કરવાનું તદ્દન બંધ રાખવું પડે છે. કારણ કે વિચાર કરતો કરવાને લીધે યોગાસથી પદાર્થ ઉપર તેજ સરકાર પડે છે તેથી કરી તેની આસપાસ એવાં વિકાર થાય છે કે મૂલ સ્થિતિ જોવામાં આવી શકતી નથી, માટે એવી રીતે વર્તવાની જરૂર છે. વિચાર કરવાનું બધું રાખવાનો બાવાઈ એ-મે સમજવાનો નથી કે મનને શન્ય કરી દેવું. હાથોગની પ્રક્રિયા કરવાવાળા કેટલાક લોકો એવી ટેવ પાડે છે. એમ કરવાથી મન કેવલ શન્ય થઈ જાય છે અને બહારથી સારી નજી અસરની સામે તે ટકાવ કરી શકતું નથી મીડીયમ થાને લુલા પોલીઆના મનની સ્થિતિને મજાતી આ સ્થિતિ છે. પણ આપણે જે સ્થિતિનું વર્ણન કરીએ છીએ તેમાં તો મન જાગ્રત રહે છે. સાધવાન પણ હોય છે. માત્ર આસપાસની સ્થિતિ જોવામાં પોતાની સ્થિતિ સ્વેચ્છા થાય નહિ એટલે અંશે મનને કાર્ય કરતાં યોગાંવી રાખે છે. દેવલોકમાં એવી રીતે સ્થિતિ મનુષ્યને જણાય છે કે જે તેજ, રૂપ, નાદ ઇત્યાદિ અદ્ભુત અને અવર્ણ્ય ત્યાં જોવામાં આવે છે તે પોતામાંથી પ્રસરતાં નથી પરંતુ તેથી પોતાનું ત્યાં અસ્તિત્વ નથી.

ત્યજિત કેઈકે વચ્ચે ભૂમિમાં રિયત થઈ તે આપણા મંદિરને પોષતે હોય એમ લાગે છે, અને તે પાછું ફરી લેવાંથી નીકળેલાં હોય છે તેમાં લય મામે છે. બલ્લના તરંગની જેમ પ્રણે, ફરથી ઉગ્યા નીચે થતા તે આમમના કરે છે. સારે તેના અમુક પંથુ સમુદ્રના બલના જેવાજ નીકળે છે. પણ તેની અંદરથી ઘેર વખતો વખત ગ્રેવો થાય છે. એ તારામંજળના જાન છે. જે કેકે સુષ્ટિના આ આનંદદાયક જાનનું એક વર શ્રવણ કું છે તેને તેનું વિશ્વરૂપ થનું નથી આ માયામય અવસ્થાના જેવી રૂઝુલ ભૂમિકા ઉપર પણ તેને એ સર અંદર ખાતેથી સંભળાયાં કરે છે અને તેની માનસિક દષ્ટિ સર્ગીક ઉપરની સત્ સ્થિત પ્રાણી ભૂમિમાં જાતે તેટલ તથા ભૂચતા સર્વદા પ્રાપ્ત કરે છે.

અભ્યાસ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૪ થા)

યોગ એટલે ચિત્તચિત્તિરોષ તે તો ઉચ્ચત્ત્વની અભિલાષા રાખનાર એવા સર્વ કોઈ માગેને અનુકૂલ અને આજ છે. પણ સાંખ્યાનુસારી જે યોગ તેનું ફલ જે કેવલ્ય તેમાં અને અદ્વૈતાનુસારી જે યોગ તેનું ફલ જે કેવલ્ય તેમાં કંઈક અંતર છે. અને એ અંતરમાં ધીન વેદાન્તના પ્રક્રિયાને માર્ગ ઉભરેલો છે. સાંખ્યમાં પ્રકૃતિનો વિનાશ અને પુરુષનું સ્વરૂપને વિશે અવરધાન તેને કન્ય કહે છે. પુરુષો અનેક છે; જે પુરુષની પ્રકૃતિ વિનાશ પામી, ચિત્તિરોષથી ફરીને જે પુરુષ સંસ્કૃતમાં સ્થિત થયો, તેને કેવલ્ય પ્રાપ્ત થયું, અને તેને આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આધિદેવિક એવા ત્રણ પ્રકારનાં કુખને નાશ થયો. પુરુષ ન્યારે અનેક છે, વ્યક્તિ તેટલાં પુરુષ છે, ત્યારે વ્યક્તિએ પ્રકૃતિના વ્યાપારમાંથી મુક્ત થયું, એટલે મોક્ષનો તાત્પર્ય થયે છે. અને પ્રકૃતિના વ્યાપારથી મુક્ત થવાનું તાત્પર્ય અનાસક્તિ, અમાદિત હોઈ શકે. પુરુષનું સ્વરૂપાવરધાન એટલે વ્યક્તિની અમુક પ્રકારની નિવૃત્તિ એજ કિરિતાય થાય. એમ સમજાય છે કે આને જે પુરુષના સ્વરૂપાવરધાનરૂપ યોગ ગ્રામવા મોક્ષ, જેને સાંખ્યમાં સત્ત્વપતિ એટલે સત્ત્વચુલ્ભિત પ્રકૃતિનો પુરુષમાં એકાકર્ષ એમ કહે છે, તે મુમુક્ષુને ઉદ્ધસીન અને સ્વપરંપણે કરેલાં ઉપરાંત ધરારે સાધી શકતો નથી. પ્રકૃતિના વ્યાપારથી ઉદ્ધસીન રહેવું, પ્રકૃતિ કરેલી નહિ, અને હું શુદ્ધ ચૈતન્ય છું એમ અનુભવવું, એટલે એ મોક્ષનો અર્થ થાય છે. પરંતુ અદ્વૈતને એટલેથીજ અંટકવાનું નથી, અદ્વૈતના મોક્ષનું સ્વરૂપ અમુક આકારમાં રહેલું નથી; પ્રકૃતિનો વિદોષ કે નિવૃત્તિનો રાગ એ તેનો અગ્રહ નથી. સાંખ્યીક ઉદ્ધસીનતા, અનાસક્તિ, અમ્ય અદ્વૈતને ઘટ્ટ છે; પણ પુરુષે સ્વનિર્ણય થઈને હું ચૈતન્ય છું એટલામાંજ એટલે એ સર્વ ઉપરાંત, હું એવો જે વ્યક્તિ જેટલો વિભાગ છે તેનો અસ્તિત્વ વિસ્તાર ફરી, જેટલા જેટલા ચૈતન્ય છે તે સર્વનો એ હું-માં સત્ત્વસંધ, એવો વિસ્તાર કરેલો એ ઘટ્ટ છે. શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે હું-માંથી અભેદ છે, અને એ અભેદની જેને દૃષ્ટિ થાય તેને હું એ સંકાય રહેતો નથી. બંધો મુક્તો સંકાય છે, ચૈતન્યના પ્રદે-

હામાં નાનાત્વનો અંગીકાર છે, ત્યાં સુધી મોક્ષ થયોજ નથી. વેદાન્તને પણ અબેદાનુભવના એક સાધનરૂપે 'દુ' શુદ્ધ ચૈતન્ય હું' એવું અહમ્મદધ્યન ઉપયોગી છે, પણ તે 'તેનું' કેવલ્ય નથી. તેને તો આખા અહાંમાં વિલસી રહેલા ચૈતન્યનો પેદમ અબેદાનુભવો છે. ઉદાસીનાત્, નિવૃત્તિ, એ બધાં છાપ છતાં, પ્રવૃત્તિનો પણ નિરોધ નથી, કેમકે અબેદાનુભવ પછી આસક્તિ રહેતી નથી એટલે વિશુષ્ટાતીત એવા માર્ગમાં વિચરતા મહાત્માઓને. વિધિ નિર્વેધ-નોત્તર સંપંન્ન રહેતો નથી.

આ બેદ શ્રીકૃષ્ણભગવદ્ગીતામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે. સાંખ્ય એટલે અદ્વૈતાનુસારી જ્ઞાનયોગ અથવા રાજયોગ અને યોગ એટલે કર્મયોગ તે ઉભયે બિન્ન નથી, એકનું પણ અનુકૂળ કરવાથી બીજાનું ફલ થાય છે, એમ કહેવામાં એજ તાત્પર્ય છે કે અબેદાનુભવ થવાથી જે વિશુષ્ટાતીત માર્ગ હાથ આવે છે તેમાં કર્મ નિષ્કર્મનો વિભાગ કરવાનો રહેતો નથી. અતાસનિરૂપ સમતા તેજ સર્વત્ર છે. અદ્વૈત વેદાન્ત અને સાંખ્ય એટલે પચીસ તરફની વ્યવસ્થાને અનુસરનાર સાંખ્ય તેને આધાર રચેલી યોગવ્યસ્થાનાં ફલમાં જે આ સૂક્ષ્મ અંતર છે તે ઉપર લક્ષ ન કરવાથીજ ત્યાગ અને સંન્યાસના જે કર્મત્યાગ અને કર્મસંન્યાસરૂપ અર્થ થયા છે તે ઉદ્ભવેલા લાભ છે. ભગવાને એ અર્થને પણ ગીતામાં સુધારી લેધ કર્મફલત્યાગ એવો અર્થ કરી આપવાની આવશ્યકતા બતાવી છે. કાંઈ કરવું નહિ, પડ્યા રહેવું, ધરખાર, વ્યવહાર, આદિ વેદાન્તને હોવું ન જોઈએ, એવો જે વેદાન્તના ફલનો મિથ્યામદ શોકસુધ્ધમાં થઈ ગયો છે, તે આ સૂક્ષ્મ બેદ ન સમજી શકે. પરિણામ છે.

આ પ્રકારની તત્ત્વવ્યવસ્થા ઉપર આ રથવે વધારે વિસ્તાર કરવાનું પ્રયોજન નથી. જુલ્મિંગાનુ સાધકને આટલો વિવેક એમ સમજાવી શકશે કે ચિત્તવૃત્તિનિરોધક યોગનો અને તેનાં સાધનમાત્રો વેદાન્તને સર્વથા અસિદ્ધ ઉપયોગ છે, પરંતુ જેને યોગ અસપ્રજાત સમાધિ કહે છે ત્યાં ન અટકતાં વેદાન્ત તેથી આગળ જાય છે, અને જેને વેદાન્તે અસપ્રજાતને બદલે નિર્વિકલ્પ એવું નામ આપ્યું છે તે સમાધિએ પહોંચ્યા પાન કરે છે, એ સિદ્ધિકંપદશા ત્રિકાલગ્રિધ્ધિ, વ્યવહારસમયે પણ અખંડિત, સતત ઉદિત, રહે છે, અને જ્ઞાનીનું મન વ્યાં ન્યાં નવ, તેની વૃત્તિ જે જે પદાર્થાકાર થાય, ત્યાં ત્યાં આદ્ય સાક્ષીતી પદાર્થઉપરિત ચૈતન્ય સાથે અબેદાનુભવતાં સમાધિનો કલ્પિ બંધ થતો નથી, એ દશા પ્રાપ્ત કરવાની કૃતિમાં વિસ્તાર કરવાનો આપણો ઉદ્દેશ છે, એવી દશા કોઈ પણ આજ્ઞ સાધન કરતાં કેવલ આંતર સાધન જે તિરિધ્યાસન તેનાથી, અથવા જેને સામાન્ય રીતે લોકો જ્ઞાન કહે છે તેનાથી, પ્રાપ્ત થાય છે. એ જ્ઞાનના અનુભવને અર્થે કેરવાંક સાધનોની આવશ્યકતા છે, જે સાધનોમાં સાંખ્યાનુષ્ઠાતી યોગ તથા બીજા અનેક પ્રકારોનો સમાવેશ છે.

આમ હોવાથી વેદાન્તે સાંખ્યાનુસારી યોગના માર્ગનો સ્પષ્ટ, રીતે સ્વીકાર ન કરતાં વિવેક અને વિરાગ પછી તુરતજ સમાધિપ્રગ્વપત્તિ એવું તૃતીય સાધન કહ્યું છે. વિવેકથી આત્માવાત્મવિવેક સમજી વિરાગથી આસક્તિરહિત થયેલા અંતઃકરણને જે કર્તવ્ય છે તે વૃત્તિનિરોધન છે. પણ તે નિરોધ પુરુષભાવમાંજ થઈ જાય એ સ્પષ્ટ નથી. મારે શમાદિ-માપન પછી પણ મુમુક્ષુતા એવું સાધન રાખી, પુરુષભાવનામાં જે નાનાત્વ અને દુ-પણ્યો સંગ્રહ છે તેનો અનાદર દર્શાવેલો છે. ત્યારે વિવેક વિરાગથી શુદ્ધ થયેલી વૃત્તિને એકાગ્ર કર-

વા વળા કરવો જોઈએ, અને તે એકામતની સાથે વૃત્તિમાંથી સંકોચના સંસ્કાર નીકળતો નીકળતો વિસ્તારનો સંસ્કારનું સાધન થઈ જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ એ વિસ્તાર કેવલ બુદ્ધિ-વિલાસો અને વાગ્મલનો વિસ્તાર ન જોઈએ, દૃઢની આદર્તા અને ઉદારતાનો વિસ્તાર જોઈએ, જે શ્રદ્ધાથી પ્રેમ અને આદર્તા પુષ્ટ થાય છે તે શ્રદ્ધાનો વિસ્તાર જોઈએ. સંકોચને સ્થાને પ્રેમમય વિસ્તારનો અનુભવ આવે, અને તે વિસ્તારમાં સર્વથા સતોષ આનંદ અને સમાધાન અનુભવાય, તો પછી સાધકને મુમુક્ષુતાનો અભ્યાસ અવશિષ્ટ છે. વિવેક વિરાગથી પણ જે ઉદાસીનતા કે સંકોચ થવાનું બધ હોય તેને આ પ્રકારે અટકાવવાને તથા વિસ્તારના સંસ્કારને પુષ્ટ કરાવવાને શાશ્વત્ સંપત્તિની સાધકને પરમ આવશ્યકતા છે. યોગ દ્વારા જેણે વૃત્તિનિરોધ સિદ્ધ કરતે કરતે અસંગ્રાત પર્યંત પહોંચાયું છે એને, આ સાધનોના આવશ્યકતા નથી; પણ તેને એ મુમુક્ષુતાનો અભ્યાસ સર્વથા આવશ્યક છે; અસંગ્રાત અને સંપ્રાપ્ત કેવલ આગળ પુરુષાર્થની અવધિ માનવામાં તે ભૂલ કરે છે. ત્યારે આ શાશ્વત્ સંપત્તિનો વિવેક હવે કરીએ, શાશ્વત્ તે શમ, દમ, ઉપરમ અથવા ઉપરતિ, તિતિશા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન એને કરે છે. એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર કરીએ.

(આગળ ચાલુ)

૩

કર્મ.

(મહેલુ)

(અનુસંધાન ૧૫૬ ૧૫૮ થી)

એવી રીતે કર્મ કરવાનું, તથા કર્મની ગતિ, ને બ્યારે મનુષ્ય સમજે છે ત્યારે તેને કર્મને બંધ થતો નથી. કર્મમાં અકર્મ અને અકર્મમાં કર્મ સમજવું એ માત્ર શાનીજ સમજે છે. મૂળ અગવાન કૃષ્ણ કહે છે કે કર્મણ્ય કર્મ યા પદ્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ । સંબુદ્ધિ-માન મનુષ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્સ્નકર્મકૃત્ ॥ એમ મનુષ્યનાં પૂર્વનાં સચિત્ત કર્મોનાં સાંચાય છે અને વર્તમાન કાળનાં કર્મ બંધન કરતાં નથી. ખ્રિસ્ત યોગી જ્ઞાન "રેવેલેશન" યાને ગુણમેદનો બોધ કરતો કહે છે કે એવી સ્થિતિએ પોહોચેલાં મનુષ્ય પુનર્જિવ મંદિરની બહાર જતાં નથી. જ્યતું વારંવાર સંસારમાં અવતરતું એને મંદિરની બહાર જવાનું ને કહે છે. પરંતુ ત્યાર પછી તેનું ગમન બંધ પડે છે અને તે પરમેશ્વરના મંદિરમાં એક રત્ન બેઠેલા આપનાર થઈ રહે છે. આ મંદિર મુક્તિ જીવોના ભૂમિકા છે. જેઓ સર્વ પ્રકારનાં બંધન રહિત થયા છે તેઓને, અહીં અને મમ તો રહ્યું નથી એટલે તેઓ સ્વને ભુલો સર્વમાં વિલીન થઈ ગયા હોય છે. તેઓ સર્વત્ર એમજ જાય છે અને તેથી તેઓ બ્રહ્માંડના ટેકા-સ્તંભરૂપ થાય છે.

પુરુષાર્થ શેમાં રહેલ છે, અહંતા-મમતા એટલે કે સ્વાર્થનાં બંધનની મંથિઓનું હેઠન કરવામાં તેનું હેઠન કરે છે તે ખરાં પરાક્રમી છે. પણ તે કેમ હેઠાય એ જાણે જોઈએ, કારણ કે આ

વિધયનાં વિચાર કરતાં સંસ્કારાતંત્રાં; ધૃણાસોકાઃ શ્રમણુભાં પડેછે; અને તેમ ધ્યાનએ કાંઈ આશય જેવું નથી અતઃ કરણની સ્થાવરીઓ છોડવાથી અતઃ કરણના પ્રેમની બંધને કુટી ના મેછે એમ માનવું નહિ; નવજાન્યવાં પાપાણુજન્ય કલિના અતઃ કરણ; કદીએ એથી કાંઈ કા જનનાં બંધન ક્ષય પ્રાપ્તતાં નથી વાસ્તવિક વાત એ છે કે કલેઓ કામબંધનનો ક્ષય કરવા ઇચ્છે છે તેઓ, તે વિશેષ લાગણીવાળા થાયછે અને જેમ જેમ મેક્ષતા કરાર સમીપ આવેછે તેમ તેમ તેઓનાં દુઃખ વધારે દોષાય થતાં જાયછે, હો કલિન, અઘન, રાકે, નહિ, મુરુહુ ક્યારે, સપ્રજ્ઞ, માનઃ પ્રાપ્ત કરેછે, ત્યારે તે મહાભાગેવી રિયતિએ મોહીયેછે. તેનું દુઃખ એવું કોમલ થાયછે કે સંસારમાં કોમલો જાય કાંઈ ક્ષાય તેની લાગણી તેના અતઃ કરણમાં આંધળે અને પોતે વ્યથાશકિત સદાય થાયછે તેણે મોતાને માટે તે સર્વથા સિજેલું છે એટલે નૈવેદિકચિત્ પોતા પાસેછે તેનો અન્યના કલ્યાણુ અર્થે ઉપયોગ કરેછે. આવી રિયતિ અને સિવાંગાને કર્મ બંધન થતાં નથી, તેનો જીવ કર્મની બળમાં પડતો નથી, જેમ જેમ તે જીવ ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરેછે અને ઈવરીમાન ધર્મતાવવાનું મોતે સાધન બનેછે તેમ તેમ તેની પ્રવૃત્તિ તે કાર્ય સાધવા ન્તર વિશેષ થાયછે અને તે શુરુમાં સે વરદાન પણ તેવું જ માગેછે. આમ કરતાં કરતાં જીવનો દૈતલાવ ધ્વંસ થતાં પોતે સર્વમય થાયછે. હવે તેને કોઈ પણ પ્રકારની સ્વાર્થબુધ્ધિ રહી નથી. માત્ર એક જ ઇચ્છા છે કે પોતે વિશેષ વિશેષ જગતના કલ્યાણ માટે ઉપયોગી થાય અને તેમાં કાંઈ બાધ આવે નહિ; માત્ર પરાપકાર વિના અર્થ કાંઈ કાર્ય કરવાનું નથી. આવી રિયતિએ જ્યારે સિમ્પ પોહાયે ત્યારે કર્મનો ક્ષય થાયછે અને કર્મબંધન થતું નથી.

અભંગ બંધન બ્રહ્માંમાં માત્ર એક છે; જીવજ્ઞાની એકતા જેનો ધ્વંસ સંભવતો નથી. કારણ કે તેની બિજતા કોઈ કાલે જન્મે નથી. એ બંધનથી જે અપૃથક્ છે તે સર્વમય છે. શુરુ શિયતું પૃથક્ત્વ નાશ પામેછે અને અન્યોઅન્ય એકભાવ થાયછે. એના એક્ય એથી જીવ ક્રમે ક્રમે ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત કરી જન્મ મરણના ફેરામાંથી નુકાડેછે. આ સંસારમાં જન્મ પામ્યાનું મૂલ કારણ સંસારનાં મોર્ગ બોમવાની તૃષ્ણા છે. એ મોગની તૃષ્ણા ધુર ટેવી પેહી પંજી પંજી જન્મ પામેલાં પડે છે પદ્મિ હવે હસિ ઉચ્ચ થવાથી તૃષ્ણા પશુ ઉચ્ચ થાય છે અને તે પોષવા માટે આ લોક અતુલ જમિકાએ; જીન અને ભક્તિ એ આ લોકમાં જ બનેછે એટલે તેને પરિપૂર્ણ કરવા માટે મનુષ્યેદ અવસ્થા છે. જ્યારે માનની પરિપૂર્ણ દશા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે મહાભાગેને આ જગત સારે શા માટે સંબંધ રાખવો પડે એમ પ્રશ્ન થાય પરંતુ તેઓ સંબંધ રાખે છે તે પોતાના સ્વાર્થ માટે નથી. તેઓને હવે કાંઈ આ જગતથી લાભ નથી તેઓને આ જોક્તા અતુલ થઈ કાંઈ વિશેષ માન થવાનું રહેતું નથી. આ જગતમાં એવી કોઈ શક્તિ નથી જે તેઓને આધીન નથી. સારાંશ એટલે જ કે આ સંસારમાં અવતરવાનું તેઓને કાંઈ પ્રયુક્તિયોગ્ય નથી. આટલું છતાં તેઓ અવતરે છે. આ માટે તેઓનાં મોર્ગ ઈશ્વરી અંશ છે તે તેઓને હવે પ્રેરે છે. બહારનાં કર્મ પૂર્વે જે રીતે તેને પ્રેરતાં હતાં તેવી રીતે આ પ્રેરણા થાય છે. તેઓ સ્વજન બંધુ વર્ગને સદાય કરવા અવતરે છે અને આ જગતનો સંબંધ સર્વદા લાગ કરવાની રિયતિ પ્રાપ્ત થયા છતાં તેમ કરતાં નથી. સૈમઓની સૈકા સુધા પ્રયાસ કરે જાય છે. એ

મ કરતાં નરતાં સહસ્ર યુગો વડી જાય છે અને તે દુરમ્યાન પરોપકાર તથા તત્કાલિન આ-
નંદાસિ એવી સુદૃઢ થાય છે કે તેઓનાં પ્રેમભાવ અને શાન્તિ અવર્ણનીય છે. તેઓ
આ પૃથ્વી ઉપર સન્નિતિ જીવતાની પોતાની સમાન સ્થિતિ ધોષી નેવામાં અને ધર્મરક્ષા-
વતાનો ઉદ્ધ ધોષી નેવામાં એટલો બધો આનંદ માને છે કે તેઓ તે આનંદની ભાષા-
નો વશ થઈ અવતાર લે છે.

અથાપિ પવિત્ર પૃથ્વી પૃથ્વી મનુષ્યનાં કર્મનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ તે-
ની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતો સમગ્ર કર્મનો વિષય છે તેનું પણ અવગણન કરવું અવ-
શ્યનું છે. કુટુંબ-ગામિ-ગ્રામિ-પ્રજા ઇલાદિ બિન્ન બિન્ન સમૂહ છે તેમાં ભોલો આવી
મજા છે અને તેથીજ પ્રત્યેક મનુષ્યના કર્મની ઉપર અસર થાય છે એ વિચારતાં કોઈ ગુ-
ચવણ પેદા થાય છે. આપા પ્રસંગમાં કર્મના દેવતાઓને પારંપર અકરમાતો થાય છે તેને
માટે યોગ્ય અવસ્થા કરવાની જરૂર પડે છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાનાં કર્મ ભોગવે છે એ જન-
સંશય વાત છે. પણ એક પ્રજા આવવા તેથી નાના ભોલો સમૂહનાં સમગ્ર કર્મનાં ભોગમી
સાથેજ કોઈ એક મનુષ્ય પોતાનાં અદુષ્ટ કર્મ તેના પૂર્ણ પાકકાલ પહેલાં ભોગવી લે છે
એમ વખતે જનવાતો સંભવ છે; આગર જો કે એ વિશે ચોક્કસ નિયમ જાણવામાં છે એમ
કહી શકાય નહીં. કારણ કે વખતે એમ પણ બને છે કે કોઈ એક સમૂહની ઉપર અમુક
આદતને લીધે સર્વ તેનો ભોગ થવાં જોઈએ છતાં તેમાંથી એકાદનો એવો બચાવ થઈ જા-
ય છે કે સામાન્ય રીતે અમરકાર લાગે છે. પણ વાસ્તવિક તે તેનાં કર્મનું ફલ છે. આગ,
તોફાન ઇલાદિ જીવંતિ હાનિ કરતાં આદતો આવે છે તેમાં એવું ઘણી વાર બની આવે છે.
વળી વખતે એવું પણ બને છે કે એક જીવનાં પૂર્વનાં સંચિતમાં કોઈ કર્મ એવાં છે કે
તેના પરિણામે તેને પોતાની જીવંતિ ભોગ આપવો પડે તેમ છે. પરંતુ તે કાલ દૂર હોય
છતાં જો એવાં સમગ્ર કર્મના ભોગસમયે કોઈ સમૂહમાં તે અન્ય સંયોગને લઈ આવી પડે
હોય અને તેવામાં એવી આદત આવે તો તેમાંથી તેનો બચાવ થતો નથી પરંતુ તે કોઈક પહેલું
પોતાનું કર્મ ભોગવી લે છે. આમ થવાથી તેને કોઈક અન્યાય થાય છે તો તેના જન્મમાં જ કારણ
તે ફલ ભોગવવાનું હોય છે તે વખતે તેનું જો દુઃખમાંથી રક્ષણ થાય છે; કારણ કે જે સ-
મયે સમગ્ર કર્મના ભોગદાર, એક સમૂહને કરવાના હતા તે વખતે તે તેમાં આવી મજેસો
એટલે તે વખતે તેણે તે ભોગવી લીધેલું છે.

માત્ર દુઃખ ભોગવાય છે અને સુખ એવા સંયોગમાં નથી ભોગવતું એમ નથી.
એમ પણ બને છે કે અન્ય સંયોગને લઈ એક સમૂહમાં અવતાર થયો તો તેઓનાં શ-
બ કર્મનાં પરિણામે તેઓને સુખ ભોગવતા હોય છે તેનો લાભ જો જીવને પણ પ્રાપ્ત થા-
ય છે. પરંતુ તેટલું કરવું તેનું પહેલું વળી જાય છે, કારણ કે જે સર્વ સરખા સંયોગમાં એક-
સો હતો તો તેને જો સુખ આ અવતારમાં પ્રાપ્ત થાત નહીં.

ઉપર જે એ પ્રકારનાં કર્મનાં રૂપ વર્ણવ્યાં તેમાં એવી શંકા થાય કે કર્મના અચ-
ળ નિયમનો એવી ભંગ થાય છે, પણ વાસ્તવિક તેમ થતું નથી, કેમકે અમુક જીવને આ
સંસારમાં અવતાર લેવામાં કુટુંબ-ગામિ-ગ્રામિ-પ્રજા ઇલાદિમાંથી અનુકૂળ સમૂહ તરફ
આકર્ષણ થાય છે ત્યારે જો ગુણ, વિશેષ જળવાન હોય છે તે અવતાર લેવામાં સહાયભૂત થા-
ય છે અને તે પ્રમાણે દોરણ અનુકૂળ ગર્ભમાં તે નિવાસ કરે છે, એમ છતાં જન્મ થાય એટ-

એ તે સમજનાં સુભાશુભ કર્મના ભોગદારમાં તેના ભાગ આવે તે જો એ જાણનાં કેટલાંક ધર્મ સંચિત કર્મમાં હોય તો વહેતું મોડું ભોગવવાનું તો છે એટલે તેનાં ભોગ તે જાણનાં છે, અને તેના બદલો આગળ ઉપર આપવાનું એ નિયમના રક્ષણ બુલતા નથી. આ સંસારમાં જીવની ઉત્પત્તિ પછી વૃદ્ધિ મંદમંદ થયે જાય છે તે અરસામાં જેને બિન્નબિન્ન અનુભવો પ્રાપ્ત કરી-સંમદ કરવા બિન્નબિન્ન જાતિનાં અવતાર લેવા પડે છે. એ જ કરી તે જીવને પોતાનાં પૃથક્ પૃથક્ કામો ભોગવવાની અનુકૂળતા સાથે આ સંપેશિ પ્રાપ્ત કરવાની આદ્યમુક્તિ રહેલી છે. કોઈ વખતે એમ પણ બની આવે છે કે અમુક પ્રકારના અનુભવો પ્રાપ્ત કરવાની તક આવી જાય છે ત્યારે જીવને તેવા અનુભવને જીવનનાં લોકમાં મળી, શકે તેમાં અવતરવાની જરૂર પડે છે. અમુક સમજના જીવો લાંબા કાળથી અત્યાર ધારણ કરી નિયમસર અનુભવોનો સંમદ કરતા આવે છે, તેમાં તે અનુભવો બિન્નબિન્ન જાતિમાં અવતાર લે છે એમ જણાય છે. પણ કેટલાક જીવ તેમ નથી કરી શકતા એટલે એકની એક જાતિમાં એક કરતાં વધારે વખત અવતરે છે. અમુક જાતિના લોકોમાં પણ તેના પેટાસમૂહમાં અનુકૂળતા પ્રમાણે આકર્ષણ થાય છે. એ રીતે જોતાં પુનર્જન્મનો સામાન્ય કાલ જે પંદરસો વર્ષ કહેવામાં આવે છે તેટલા અંતરે એક જાતિના જીવો અમુક પ્રજામાં અવતરે છે. ઈસ્ટીસનના પહેલા બીજા સંક્રાંતિ સમય લોકોમાં અવતરેલા જીવો આજ તેવીજ ખાસીયતો સહિત અંગ્રેજ લોકોમાં અવતરે છે અને તેઓમાં જો સાદા સિક, વિજય મેજવવાની, પરદેશનિવાસી થવાની, તથા રાજ્યસત્તા ભોગવવાની વૃત્તિ હતી તે આ લોકોમાં જોવામાં આવે છે. એવી વૃત્તિથી ભરપૂર જીવ એ પ્રજામાં અવતરવા આકર્ષાય છે અને તેનું પોષણ એ લોકોનાં સમગ્ર આરાં નરસાં કર્મની સાથે થાય છે.

(આવતામાં સમાપ્ત.)

૪

રત્ન.

(મળેલું)

(અનુસંધાન ૫૪ ૧૬૨ થી)

જીવાત્મા.

અચાપિ પર્વતને બિન્ન બિન્ન શરીરરચનાઓ વર્ણવવામાં આવી તે વાસ્તવિક જોતાં જીવને કાર્ય કરવાનાં સાધન છે. આ સાધનો હમેશાં તે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણેજ વાપરી શકે છે એમ કહી શકાય નહીં. તેનું કારણ એટલું જ છે કે જીવ પોતે પણ હજી પરિપક્વ થયો આવે છે. ખરું કહીએ તો વર્તમાન કાલમાં સામાન્ય મનુષ્યોમાં જે કાંઈ રહેલા છે તે તેઓની પરિપક્વ દેશ સાથે સરખાવતાં માત્ર બીજાની સ્થિતિમાં છે. “અર્ધાન” નામેના એક પુસ્તકમાં એક એવો શ્લોક છે કે જે શરીરમાં માત્ર જોનું વિસ્ફુલ્ગિત દાખલ થયું તેઓ તો ગાનરહિત રજાં કારણ કે જ્યોતિ સંપૂર્ણ પ્રકાશિત થઈ નહીં. આ શ્લોકના વિસ્તારમાં મોઝ વસાવાટકી કહે છે કે આધુનિક કાલમાં જે સામાન્ય મનુષ્ય-જાતિ પ્રધાન છે તે

ઓને વિશ્વલિંગ માત્ર પ્રાપ્ત થયેલ છે અને તેઓને આ મન્યંતરમાં હજી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નથી. ધણી ખરાં મનુષ્યો હજી તે વિશ્વલિંગ પ્રકાશિત થયા પામ્યા નથી અને તેમાંથી સરખી અને શકાશિત જ્યોત્તં જાળ્યા કરે એટલી સ્થિતિએ પહોંચતાં તો હજી મુર્ખના હરા પડી જશે. ચિઓસોદી સમયે લખેલાં પુસ્તકોમાં વખતે વખતે એમ લખવામાં આવેલું છે કે હવેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વિકાસરહિત હોવાથી તેમાં કંઈ હાનિ કે વૃદ્ધિનો અવકાશ નથી કારણ કે તેનું સ્વરૂપ દિવ્ય છે અને તે સંપૂર્ણ છે. એ હકીકત જાણીને માત્ર જીવ પડે છે એટલે તે આત્માજ સમજવો કારણ કે તે સંપૂર્ણ છે અને તેનું સર્વ સ્વરૂપ આપણને સમજાવું જાણુ મુશ્કેલ છે. પણ જ્યોત્તમા જે વારંવાર જન્મ પામે છે તેનો પરિપક્વ થવા પાત્ર છે અને જે મનુષ્યોની આંતરદૃષ્ટિ જાગૃત થઈ હોય તેઓ એક હવેની દેવસ્થાનમાં જે અરૂપ સ્થિતિ છે સાંધી ને અઘાપિ પર્વત જે સ્થિતિ ઘડી હોય જે એ જોઈ તેની પરિપક્વ દશા કેમ અને કેટલી ઘડી તે કહી શકે છે. આપણે અરૂપસ્થિતિ કહી છે પણ વાસ્તવમાં તે પણ અમુક પ્રકારની પ્રકૃતિવાળી છે તેથી રૂપવાન છે એટલે તે પ્રકૃતિનું શરીર તેને હોય છે. આ શરીર કારણશરીર છે જે આખા મન્યંતરમાં એકનું એક રહે છે અને જન્માંતરમાં સાથે ને સાથે આવે છે. હવેને પૃથક્ત્વ પમાડનાર આ શરીર છે એટલે તે પ્રત્યેક હવેને હોય છે પણ તેનું દર્શન બિન્ન બિન્ન જીવ પ્રતિ વિવિધ પ્રકારનું હોય છે. સાધારણ રીતે મનુષ્યમાં જે જોઈએ તો તે શરીર માત્ર કોઈ પણ રંગ વિનાનું જાણે સૂક્ષ્મ પદ હોય તેવું છે એટલે જેઓ સૂક્ષ્મભૂમિકા જોઈ શકે તેથી શક્તિ ધરાવતા હોય છે. તેને પંચ માંડ દેખાય છે. આથી સ્થિતિમાં તે હવેને જ્યારે જ્યારે પુનર્જન્મ કારણ કરવો પડે છે ત્યારે વાહન તરીકે તે માત્ર કામ આવે છે, તે ઉપરાંત તે કામ આપતું નથી. પણ જ્યારે આજુસની સમજાવક અથવા જ્ઞાનશક્તિ ખીલવા માંડે છે ત્યારે તેમાં ફેરફાર થવા માંડે છે. તેમ અહંમતતા થતાં તેની સ્થિતિસ્થિતિ બદલાય છે. આ સ્થિતિસ્થિતિ તેનાં વખતે વખતે થયેલાં ક્યુદ્ધ શરીરથી, તેમજ આસપાસની હકીકત તે તે શરીરની જે વખતે વખતે બદલાય છે તેનાથી, કેવલ અલગ છે. કારણકારના પરિમાણ રંગ, તેજ, અને સ્પષ્ટતાવટ તેની સ્થિતિસ્થિતિ બારી છે અને ક્યુદ્ધ શરીરની સ્થિતિસ્થિતિ માનસિક શરીરમાં પ્રતિશિત થાય છે. પરંતુ એ જે વચ્ચે બેઠે એટલો છે કે કારણશરીર માનસિક શરીર કરતાં સ્વાભાવિક રીતે અત્યંત સૂક્ષ્મ અને સુંદર હોય છે. વળી મુખમાં એક અગત્યની જાળમાં કારણ શરીર બ્રહ્માંડ બધાં કરતાં શ્રેષ્ઠતા ધરાવે છે એટલે તે દ્વારા કોઈ પ્રકારની મહિમા સ્ફુરવા પામતી નથી. તેની ભૂમિકા ઉપર કોઈ એવો જીવ હોય કે જેણે લેણમાત્ર પચિતતા કારણ કહી નથી પણ જેવો આર્યો એવોજ મનો તો તે તેના પ્રથમના સ્વરૂપમાંજ ખીલ્યા વિનાનો દેખાય છે. કદાપિ તેણે આ દુનિઆમાં ચેતે હતો તે સમયે પાપમ્મ કયો હોય તોપણ તે શરીરને તે અસર કરવા પામતો નથી પણ તેનું પરિણામ એ થાય છે કે ધણી જન્મ સુધી તેને સદ્ગુણ સ્ફુરવાવાની તક પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ કોઈ મનુષ્ય સદ્ગુણ કરવા નિત્ય દૃઢતાથી પ્રયત્ન કરે છે તો તેની અસર કારણશરીર ઉપર તત્કાલ થાય છે. પચિત માર્ગના ઉપર ગમન કરનાર એક શિષ્યનું કારણશરીર જોવામાં આવે તો જગતનાં નહીં જોવામાં આવેલ એવો આનંદાપક સુંદર દેખાય જાણે છે અને જે મહાત્માના જે શરીરનું દર્શન થાય.

ને તે સમજતાં શુભાશુભ કર્મના ભોગદારમાં તેનો ભાગ આવે તે જો એ જીવનો કોઈ-પણ સંચિત કર્મમાં હોય તો વહેતું મોડું ભોગવવાનું તો છે. એટલે તેનો ભોગ તે ભોગવી લે છે, અને તેનો બદલો આગળ ઉપર આપવાનું એ નિયમના અંશ જીલતા નથી. આ સંસારમાં જીવની ઉત્પત્તિ પછી વૃદ્ધિ મંદમંદ થયે જાય છે તે અંસામાં જેનો બિભલિત અનુભવો પ્રાપ્ત કરી-સંગ્રહ કરવા ભિન્નભિન્ન જાતિનાં અવતાર લેવા પડે છે. એથી કરી તે જીવને પોતાનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્મો ભોગવવાની અતુલતા સાથે આ મર્યાદા પ્રાપ્ત કરવાની આશ્ચર્યકતા વહેલી છે. કોઈ વખતે એમ પણ બની આવે છે કે અમુક પ્રજાના અનુભવો પ્રાપ્ત કરવાની તક આવી જાય છે ત્યારે જીવને તેવા અનુભવ ને જાતેનાં લોકમાં મળી શકે તેમાં અવતરવાની તકરાર પડે છે. અમુક સમજતા જીવે લાંબા કાળથી અપૂરાર ધારણ કરી નિયમસર અનુભવોનો સંગ્રહ કરતા આવે છે તેમાં તે અતુલને બિભલિત જાતિમાં અવતાર લે છે એમ જણાય છે. પણ કેટલાક જીવ તેમ નથી કરી શકતા એટલે એકની એક જાતિમાં એક કરતાં વધારે વખત અવતરે છે. અમુક જાતિના લોકોમાં પણ તેના પેટાસમૂહમાં અતુલતા પ્રમાણે આકર્ષણ થાય છે. એ રીતે જોતાં પુનર્જન્મનો સામાન્ય કાલ ને પંદરસો વર્ષ કહેવામાં આવે છે તેટલા અંતરે એક જાણપણ જીવો અમુક પ્રજામાં અવતરે છે. ઈશ્વીરમનના પહેલા બીજ સંકાના રોમન લોકોમાં અવતરેલા, જીવો આજ તેવીજ ખાસીયતો સહિત અંગ્રેજ લોકોમાં અવતરે છે અને તેઓમાં ને સાહસિક, વિજય મેળવવાની, પરદેશનિવાસી થવાની, તથા રાજ્યસત્તા ભોગવવાની વૃત્તિ હતી તે આ લોકોમાં જોવામાં આવે છે. એવી વૃત્તિથી બરપૂર જીવ એ પ્રજામાં અવતરવા આકર્ષણ છે અને તેનું પોષણ એ લોકોનાં સમગ્ર સારાં નરસાં કર્મની સાથે થાય છે.

(આવતામાં સમાપ્ત.)

૪

સંસ્કૃત.

(મહેલું)

(અનુસંધાન ૫૪ ૧૬૨ થી)

જીવાત્મા.

અદ્યાપિ પર્વત ને ભિન્ન ભિન્ન શરીરચનાઓ વાનુવંશમાં આવી તે વાસ્તવિક જોતાં જીવને કાર્ય કરવાનાં સાધન છે. આ સાધનો હમેશાં તે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણેજ વાપરી શકે છે એમ કહી શકાય નહીં. તેનું કારણ એટલું જ છે કે જીવ પોતે પણ હજી પરિપક્વ થયો આવે છે. ખરું કહીએ તો વર્તમાન કાલમાં સામાન્ય મનુષ્યોમાં ને કવો, રહેલા છે તે તેઓની પરિપક્વ દેશ સાથે સરખાવતાં માત્ર બીજની સ્થિતિમાં છે. “અયાન” નોમના એક પુસ્તકમાં એક જોવા શ્લોક છે કે ને સરીસેમાં માત્ર જોજનું વિશ્લેષણ દાખલ થયું ને એ તો જાનમહિત રવાં કારણ કે જ્યેષ્ઠ સંપૂર્ણ પ્રકાશિત થઈ નહીં. આ શ્લોકના વિસ્તારમાં મૈત્રેય પલાવાટકી કહે છે કે આધુનિક કાલમાં ને સામાન્ય મનુષ્ય-જાતિ પ્રવૃત્તિ છે તે-

ઓને વિસ્ફુલિંગ માત્ર પ્રાપ્ત થયેલ છે અને તેઓને આ મન્યંતરમાં હજી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. પણ ખરા મનુષ્યમાં હજી તે વિસ્ફુલિંગ પ્રકાશિત થવા પામ્યું નથી અને તેમાંથી સરખી અને શકાશિત જ્યોત જાળ્યા કરે એટલી સ્થિતિએ પહોંચતાં તો હજી યુગના છાંયડા વડી જશે. ચિત્તોત્સોદી સખધે લખેલાં પુસ્તકોમાં વખતે વખતે એમ લખવામાં આવેલું છે કે જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વિહારસ્થિત છેવાથી તેમાં કંઈ દાનિ કે શક્તિનો અવકાશ નથી કારણ કે તેનું સ્વરૂપ રિત્ય છે અને તે સંપૂર્ણ છે. એ હકીકત આત્માને માત્ર જાણી શકે છે એટલે તે આત્માના સમજનો કારણ કે તે સંપૂર્ણ છે અને તેનું સર્વ સ્વરૂપ આપણને સમજાવું બહુ મુશ્કેલ છે. પણ જીવતમા જે વારંવાર જન્મ પામે છે તેનો પરિપંકજ થવા પાત્ર છે અને જે મનુષ્યોની આંતરદષ્ટિ બદલત ઘઈ હોય છે તેઓ એક જીવની દેવરથાનમાં જે અરપ રિયતિ છે સાંધી તે અઘાપિ પર્વત જે રિયતિ ઘઈ હોય જે એ જોઈ તેની પરિપંકજ દશા કેમ અને કેટલી ઘઈ તે કહી શકે છે. આપણે અરપસ્થિતિ કહી છે પણ વારંવારમાં તે પણ અમુક પ્રકારની પ્રતિવાળી છે તેથી રૂપવાન છે એટલે તે પ્રકૃતિનું શરીર તેને હોય છે. આ શરીર કારણશરીર છે જે આખા મન્યંતરમાં એકનું એક રહે છે અને જન્મોન્મત્તમાં સાથે તે સાથે આવે છે. જીવને પૃથક્ત્વ પમાડનાર આ શરીર છે એટલે તે પ્રત્યેક જીવને હોય છે પણ તેનું દર્શન બિન બિન જીવ પ્રતિ વિવિધ પ્રકારનું હોય છે. સાધારણ રીતે મનુષ્યમાં જે જોઈએ તો તે શરીર માત્ર કંઈ પણ રંગ વિનાનું જણી સહ્ય પડે હોય તેનું છે એટલે જેઓ મુક્તમુખિયા જેઈ શકે તેવી શક્તિ ધરાવતા હોય છે. તેને પણ માંડ દેખાય છે. આથી સ્થિતિમાં તે જીવને બ્યારે બ્યારે પુનર્જન્મ ધારણ કરે તો પુરે છે ત્યારે પાહન તરીકે તે ગાત કામ આવે છે, તે ઉપરાંત તે કામ આપતું નથી. પણ બ્યારે માણુશની સમજાવકિત અથવા જ્ઞાનશક્તિ ખીલવા માટે છે ત્યારે તેમાં દેશ્વર થવા માંડે છે. તેમ અહમમતા ઘટાં તેની રિયતિરતિ બધાય છે. આ સ્થિતિરતિ તેનાં વખતે વખતે થયેલાં સ્થૂર શરીરથી, તેમજ આસપાસની હકીકત તે તે શરીરની જે વખતો વખત બધાય છે તેવાથી, કેવલ અલગ છે. કારણકારના પરિમાણ રંગ, તેજ, અને સ્પષ્ટતાવડે તેની સ્થિતિરતિ બાંધી છે અને સ્થૂર શરીરની સ્થિતિરતિ માનસિક શરીરમાં પ્રદર્શિત થાય છે. પરંતુ એ બે વચ્ચે બેદ એટલો છે કે કારણશરીર માનસિક શરીર કરતાં આજ્ઞાતિક રીતે અત્યંત સૂક્ષ્મ અને સુંદર હોય છે. વળી સુખાચે એક અગત્યની બાબતમાં કારણ શરીર બ્રહ્માનાં બધાં કરતાં શ્રેષ્ઠતા ધરાવે છે એટલે તે હજી કંઈ પ્રકારની મહિનતા, સ્ફુરતા પામતી નથી. તેની જુમિકા ઉપર કંઈ એવો જીવ હોય કે જેણે કોરામાત્ર પવિત્રતા ધારણ કરી નથી પણ જેવો આજ્ઞા એવોજ મુખે તો તે તેના પ્રથમતા સ્વરૂપમાં જ ખીલ્યા વિનાનો દેખાય છે. કદાપિ તેણે આ દુનિયામાં પોતે હતો તે સમયે પાપજ કયાં હોય તોપણ તે શરીરને તે આચર કરવા પામતો નથી પણ તેનું પરિણામ એ થાય છે કે ધણા જન્મ મુખી તેને નિહાળણ સ્વરૂપવાની તક પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ કંઈ મનુષ્ય સહવર્તન કરવા નિલ દેહનાથી પ્રયત્ન કરે છે તો તેની અસર કારણશરીર ઉપર તાકાલ થાય છે. પવિત્ર મુર્ગના ઉપર ગમન કરનાર એક સિખનું કારણશરીર જેવામાં આવે તો જન્મતમાં નહીં જેવામાં આવેલ એવો આનંદદાયક સુંદર દેખાય જાય છે અને જે મહાત્માના એ શરીરનું દર્શન થા

૧૫ તો પ્રકાશિત તેજોમય અલ્પત સુંદર ગોલો જોવામાં આવે છે, જેની પ્રભા અવપર્ણ છે. સામાન્ય પંક્તિના મનુષ્યની આસપાસ જે રંગ વિનમનું પદ મૂકે જોવામાં આવે છે તેનાથી માંડીને જુદા જુદા દરજ્જાનાં પ્રભિલતામાં શુદ્ધિ પામેલાં મનુષ્યોથી તે એક મહાત્મા પર્યંતનો ઉર્ધ્વ વર્ણુઓ તેવો દેખાવ જે કોઈ નેઈ શકે છે તેને પુનર્જન્મ ધારણ કરનાર શબ્દ કેવી રીતે ક્રમે ક્રમે ખીલતો જાય છે તેની શંકા રહેતી નથી.

૧૬ સારઆત્મમાં ત્યાગાત્મિક રીતે શબ્દ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાનાં સાંપ્રતને પરિપૂર્ણ રીતે પેતાને સ્વાધીન રાખી તેને પોતાની સત્તામાં રાખી શકતો નથી, એટલે 'મન' તથા મનોવિ-
કારને પોતાની ઈર્ષ્યાપૂર્વક ચક્ષાત્રી શકતો નથી. જગતમાં સામાન્ય રીતે જોઈએ તો સા-
ધારણ પંક્તિનાં મનુષ્ય એ વાત ઉપર લક્ષ આપતાં નથી એટલુંજ નહીં પણ તેની કામ-
નાટ્યિ અને તદનુસાર વિચારો તેને જ્યાં જ્યાં દોરે છે ત્યાં ત્યાં તે સહેલાઈથી ધસડાઈ જા-
ય છે. આવી સ્થિતિમાં મનુષ્યો હોય છે ત્યારે તેની નિદ્રામાં પંથુ તે વૃત્તિ અને વિચારો
કોઈના પણ કબજામાં નહીં હોવાથી યથેચ્છ કાર્ય કરે છે. એ હકીકત ધ્યાનમાં રાખીએ તો
સ્વમાવસ્થા કેવી હોય તે પ્રત્યેક મનુષ્યનો શબ્દ કેટલે અંશે ખીલેલો છે તેના ઉ-
પરથી વિચારી શકાય એવું છે એમ સદૈવ સમજશે. જાદિ વસ્તુને શબ્દ કેવી રીતે અને કે-
વા રૂપમાં પ્રદર્શ કરે છે તે પણ અવસ્થા કરી જાણવું નેઈએ. જ્ઞાનતંત્રુઓ ગતિમાન થઈ
મગજ ઉપર જે છાપ પાડે છે તેની વ્યવસ્થા કરવી, વર્ગ પાડવા, તથા તેને એકંદર રૂપ
આપવું એ કામ મનદ્વારા શબ્દ કરે છે. દૃષ્ટાંત કે આપણે એક બારીમાં જઈ ઉભા ત્યાંથી
આંખણી નગર એક ઝાડ ઉપર તથા એક ઘર ઉપર પડી એટલે આપણે જાણ્યું કે અમુક
વસ્તુ ઘર છે, અમુક વસ્તુ ઝાડ છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે એ દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન
અને દર્શન એ બેમાં બહુ તફાવત છે, શરણે આ પ્રશ્નને એવું અને છે કે દશ્ય વ-
સ્તુ ઉપરનાં પ્રકાશનાં કિરણોના પ્રસાધાત યઈ 'ઈધર' યાને આકાશદ્વારા તે ગતિમાન થ-
ઈ આંખની દીડી ઉપર પોહાયે છે અને આંખનાં ચંચલ જ્ઞાનતંત્રુઓ તત્કાલ તે સંસ્કાર
મગજમાં પોહોચાડે છે. આટલી ક્રિયાથી આવે એમ થાય છે કે અમુક સ્થિતિ અમુક આકા-
શની અમુક વર્ણુની એક વસ્તુ છે, પરંતુ એક ચોરસ સહેત રંગનો દર્શનો તે ઘર છે, અને
એક ગોળ મથાલાનો લીલા રંગનો દર્શનો ઝાડ છે એમ જોઈ પાડ્યા એ મનનું કાર્ય છે.
વળી તે હેતુથી અમુક છેટે છે અને તેનું અમુક પરિમાણ છે એ પણ મન નિશ્ચય કરે છે. એ
કાર્ય મન પોતાના પૂર્વના અનુભવ અને જ્ઞાનને લીધે કરી શકે છે. એ સિદ્ધ વાત છે કે
એક અર્થ નેઈ જન્મ પામી કોઈ જોઈ નથી તેને કોઈ સત્ત્વ પ્રયોગથી દૃષ્ટિનું કાર્ય થયા
થ યઈ શકે એમ થાય તો કેટલાક કાલ પૂર્વે તે જે વસ્તુ જેને તે પોતાથી કેટલી દૂર છે,
એ તેનાથી દૂરી શકાતું નથી. બાલકના સંબંધમાં પણ એમજ હોય છે. એ વાત તો સર્વ
કોઈના અનુભવમાં હોવી જોઈએ કે એક બાલક અંદર તરફ જોતાંજ તેને હાથમાં લેવા પો-
તાના હાથ ઉંચા કરે છે. પણ જેમ જેમ વય વધતી જાય છે તેમ તેમ તે અનુભવથી પો-
તાની મેળે સમજવા લાગે છે કે પોતે જે વસ્તુ જેને છે તે કેવા આકારની, કેવડા કદની, અ-
ને કેટલી દૂર છે. વય પોહોચેલા તોડો પણ કોઈ નથીન વસ્તુ આંખા અજવાળામાં જુલે છે
તો તેઓને ધણીવાર તેનું કદ અથવા તેનું અંતર જણાવવા ધ્યાનમાં આવતું નથી. આ
સર્વ વાતથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે માત્ર અશુદ્ધિય યથાસ્થિત દર્શન માટે બસ નથી.

દસ્ય વસ્તુના વ્યવસ્થિત તાન માટે મનદાસ જીવાત્માના કાર્યની આવશ્યકતા રહેલી છે. વળી, એ પશુ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે માનુ મનથી પણ તે કાર્ય થતું નથી, કારણ કે મન પ્ર-
થમથી એવી સંપૂર્ણ સ્થિતિએ પહોંચેલું હોતું નથી પરંતુ ક્રમે ક્રમે અતુલ્ય પ્રાપ્ત કરી તા-
રવાર તુલના કરતાં કરતાં એ દરબે પોહોચે છે. .

નિદ્રાવસ્થા.

આંતર દ્રવિઓ બચતુ થઈ વિશ્વદર્શન કરવાની જોએને શક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી છે તેએ સાક્ષી પૂરે છે કે બ્યારે કોઈ મનુષ્ય ગાદ નિદ્રામાં હોય છે ત્યારે તેનાં ઉપ તરવો સરને-
પાધિ સાથે હમેશાં શરીરથી છુટાં પડી તેની નજીક આસપાસ ઉઘે ખેંચી કરે છે. એટલે
બ્યારે સ્વમાવસ્થા વિશે આપણે ચર્ચા કરીએ ત્યારે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી હવે અને તેનાં
ભિન્ન ભિન્ન સાધનોને તેનાથી શું અસર થાય છે તે બજાનું જોઈએ. આપણે સ્વમાવસ્થા
વિશે ચર્ચા કરવામાં એવું દષ્ટાંત લેવું કે એક મનુષ્ય ગાદ નિદ્રામાં છે. તેનું સ્થૂલ અને
સિંગ-જે હમેશાં સ્થૂલથી અભિન્ન છે-તે સ્થામાં શાન્તિથી પડેલ છે. હવે સક્ષમેપાધિ સ-
હિત તેના ઉપર શાન્તિથી હુમે છે. આ સમયે ભિન્ન ભિન્ન તરવો બાન અને સ્થિતિ કે-
વ પ્રકારે રહે છે તે જોઈએ.

૧ મગજ.—આ સમયે હવે સ્થૂલ મગજ ઉપરની પોતાની સત્તા છોડી દે છે, પરંતુ
તેથી એમાન થઈ જાય છે એમ ધારવું નહીં. કેટલાક પ્રયોગો ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું છે
કે સ્થૂલ શરીરમાં પણ કાંઈક બાંધે બાન રહેલ છે અને તે હવેનો સમાગમ નહાય ત્યારે
પણ કાર્ય કરે છે. વળી એ બાન સમગ્ર દ્રવિજન્ય જ્ઞાનથી જુદું છે. લીડબીટર-જેમણે આ
વિષય લખ્યો છે તથા તેનો અભ્યાસ કરવા જાને પ્રયોગો કરી અતુલ્ય પ્રાપ્ત કરેલો છે. તે
પોતે પોતાના અતુલ્યથી લખે છે કે દાંત ખેંચી કાઢવા માટે ગાદતરો જે વાપુ સુધાડી મા-
ણેને એ બાન કરે છે તેવે વખતે તેમણે અવલોકન કરેલું છે કે મનુષ્યમાં ઉપર કશું તેવું
બાન રહે છે. દાંત ખેંચતાં થયેલ દુઃખને લીધે હાથ તે તરફ ઉઘે થાય છે અથવા અમા-
થ પશુ યુમ પડાઈ જાય છે. આ ઉપરથી ખાતી થાય છે કે એ ખેંચવાનું દુઃખ શરીર-
ને લાગે છે. પરંતુ વીશ સેકન્ડ પછી બ્યારે હવેનો શરીર સાથે સમાગમ થાય છે અને મ-
નુષ્ય માધ્યમાં આવે છે ત્યારે તેને પૂછતાં તે કહે છે કે એ દાંત ખેંચી લીધો તેનું જરાપ-
ણ દુઃખ તેને લાગ્યું નથી. વાપુ સુધવાથી છૂટા પડેલા હવે શરીરના સમાગમમાં નહીં હ-
તાં સ્થૂલ શરીરમાં રહેલ મગજમાં રહેલ બાનને લીધે ઉપર કહી તે એકા કરે છે એમ
સમજવું જોઈએ.

(આગળ ચાલુ)

૪

સાગ્ય.

૧

સાગ્યસકિત.

(મળેલું)

સાગ્ય પોતાની પ્રગતિ કલ્યાણને વારતે જે જે શ્રમ લીધો હોય તેનો અંતઃકરણ-
પૂર્વક આભાર માના તે સાગ્યનું અને સાગ્યનું દીર્ઘપણ ધ્વજિતું તેનું નામ સાગ્યસકિત છે.
તેના પર આવી પડેલા બધા વખતે તેને પોતાનાં તનમન અને ધનથી મદદ કરવી એ સા-
ગ્યસકિત જાગ્યમાં મુકવાનું સુચિત છે. કોઈ પરોપકારી પુરુષ પોતાની ધનસંપત્તિ કે દેહ-

ની દરકાર કર્યા વિના. મનુષ્યમાનદું બંધું કરવાને પોતાના સ્વાર્થનું અલિદ્ધન જેટલે અ-
 રે આપે છે તેટલે અરે. તેની કીર્તિ અમર રહેશે. એજ પ્રમાણે રાજા પણ પોતાની પ્રજા-
 ના કલ્યાણને અર્થે જેટલો શ્રમ લેશે તેના પ્રમાણમાં પ્રજા પણ તેના પર અનન્ય સંભા-
 રિત દર્શાવે છે. અને એ દર્શાવવાનું ચિન્હ કામગીના દુકાંપરનાં માનપત્રો કે વાણીના વજાર
 મેલનો વ્યય છે એમ નથી. ધણા પ્રાચીન સમયમાં મહારાજા શ્રામે પોતાની પ્રજાના કલ્યા-
 ણને વાસ્તે અને પ્રજાના અભિપ્રાયને માટે જે જે કર્યું છે તે સર્વ વાચકના હૃદયમાં
 પ્રિતરાયણ છે. પ્રજાએ તેની કદર કેટલી બધી છે તે બાણવાનું સાધનં તો આપણને પ્ર-
 ત્યક્ત છે. એવા રાજાને આપણે ધૈર્યવતો અવતાર માનીને હાલ પૃથ્વીએ છીએ. મધ્ય સમ-
 યના થી વિક્રમ જોગ ઇત્યાદિ રાજાઓએ પોતાની પ્રજાના કલ્યાણને વાસ્તે જે જે શ્રમ
 લીધા છે તેપણ પ્રસિદ્ધ છે. મધ્ય રાજાને સમયે રાજાઓ પોતે વેપ બદલીને નગરચર્યા
 જોવા સાર નીકળતા, પોતાના પિયે અને પોતાના કુટુંબનાં મનુષ્યો વિષે પ્રજા શું જોશે છે તેની
 તેજો અત્યંત સૂચક વપાસ કરતા અને પોતાના વર્તનમાં કે પોતાના બીજા અમાત્ય વ-
 ગરે નોકર વર્ગના વર્તનમાં તે પ્રમાણે ફેરફાર કરતા. તેમને માન આપવાને હાલની માફક
 માનપત્રો કે સભામાં બાણજો કરવાનો પ્રચાર નહોતો. પ્રજાનું મુખ અંતઃકરણ તેમને આ-
 શિર્વાદ આપતું તે તેજો પોતાના મુખા અંતઃકરણથીજ બહારી લેતા. પ્રજાને જેમ એ
 આભારની લાગણી શબ્દોમાં બહાવવાની ઈચ્છા હતી નહિ તે પ્રમાણે રાજાને પણ મા-
 નપત્રોથી સંતોષ માનવાની જરૂર રહેતી નહિ. રાજાની કે તેમના કારભારીઓની મરજી સંપા-
 દન કરવાને માટે કોઈ ખુશામદખોરો જે નહોતો તે કહેવાની હિંમત પણ કરી શકતા નહિ.
 ધનમનનું પરિચય એટલું ભારે હતું કે અન્ધારી રાજાની સ્તુતિ કરવાને કોઈથી હબપણ
 ઉપાડી શકાતી નહિ. રાજા પોતાની પ્રજાનું કલ્યાણ કરવામાંજ પોતાના જન્મનું સાચું મા-
 નના અને પોતે કરેલા શ્રમ માટે પોતાનું અંતઃકરણ મારફતે પુરતું એટલે બીજાની પાસેથી
 તેની સ્તુતિ સાંભળવાની તેમને લાલસા રહેતી નહિ, તેથી કરીને ખરી રાજબક્તિ કથી અને
 અરાજબક્તિ કથી તેની ચર્ચાજ તે સમયે નહોતી. હવે માંપ્રત કાળની સ્થિતિ જુઓ.
 હાલનો સમય કેવો છે તે તપાસીએ. આપણા પર વિદેશી પ્રજાના સંસ્થ અમલનો પ્રા-
 રંભ થયો ત્યારથી રાજાઓ પોતાના જન્મનું અને રાજ્ય મેળવ્યાનું સાહસ્ય શામાં માનતા
 આજ્યા છે તે તપાસીએ. પ્રજાની પાસેથી અને તે પ્રકારે મહેનત કરાવી, અસલ કર ઉધરા-
 વી પોતાનાં જમદારખાનાં હોરા, રત્ના, મોતી અને સુવર્ણથી ભરાય એ તેમની પહેલી યુક્તિ.
 પોતાનો ધર્મ માનનારી પ્રજા તેનો લાભ, પોતાનો સ્વાર્થ સધાયા પછી, જોગવે એ તેમની
 બીજી યુક્તિ. છેક અન્ન વિના તો પ્રજા નાશ પામે, પોતાનો સ્વાર્થ સધાય નહિ, માટે તેને દેહ
 ટકાવી રાખવા જેટલાં અન્ન વસ્ત્ર મળે તો તે પૂરતું છે એમ તેજો માનતા. તેટલું પણ તે-
 મને આપતું એવો પોતાના ધર્મથી વિરુદ્ધ કહેવાય પણ સ્વાર્થને માટે એટલો સ્વધર્મ દૂર
 મક્કામાં આપતો. સર્વજ વિદેશી રાજા એવા થયા છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી પરંતુ પ્રા-
 રંભમાં તો એજ સ્થિતિ હતી એ નિર્વિવાદ છે. ત્યાર પછી અકબર, જહાંગીર વગેરે દયાળુ રા-
 જાઓ થયા તેમાં આ દેશની પ્રજાને કાંઈ ન્યાય અને મોટા હોદ્દા, મળવા લાગ્યા. મોગલ
 પરદેશી રાજાઓએ આ દેશને પોતાનું વતન ગણ્યું અને પ્રજાના સંતોષમાં પોતાના રાજ્ય-
 ની સલામતી છે એમ તેમને બાન થયું. તેના સારા પરિણામ આપણને ઇતિહાસ દ્વારા જણા-
 યા છે. આવું સમયે પ્રજાને રાજબક્તિની પિઠાન થંવા માંડી અને લોકો રાજબક્તિ કે-

ખાડવાની તલ્લીન કરવા લાગ્યા. તેમની પછી કોઈ કોઈ રાજા વિરલ રાજાની સ્થાપના થવા તોપણ પ્રગ્નેને મોટેથી પોતાનાં ગુણોનાં જ્ઞાન સાંભળવાની લાલસા વધી. એજ સમયથી ખુશામદખોરેનો એક વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. તેમણે પોતાના સ્વાર્થને વારતે પોતાની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સુખનું નિશ્ચયન આપ્યું. જૂના કવિઓ, બાદશાહો અને સ્વદેશદ્રોહીઓનો એક વર્ગ ઉત્પન્ન થયો અને રાજાની ખુશામદનાં કાઓ નિમ્મથો અને વાર્તાઓ રચાયાં. તેમનું જોર એવું વધી ગયું કે પ્રજામત જે વસ્તુનું જ નામેનું જાણ હતું તે નાશ પામ્યું. પરદેશી, રાજા અને દેશદ્રોહી ખુશામતીઆની આમળ રાજાની ઉપર કાંઈપણ બતતો નહોતો રહ્યો નહિ. જાપણ પોતાનું જ્ઞાન બહારી ગઈ અને રાજ્ય કરતી પ્રજાની અને રાજાની પ્રીતિ સંપાદન કરવાની તેને પણ લાલસા થતી ગઈ. રાજા ઉપરથી કેવલ અંકુશ હતો એવો અને રાજાની નોકરી કરવાની પ્રગ્નેને એટલી બધી જરૂર પડતી ગઈ કે દારબારીઓની ખુશામદ કરવાની કળા તેને સર્વ વિદ્યા ભૂપણ અને હોશીયારી ગણાવા લાગ્યાં. પોતાનું કે સ્વદેશનું કે ધનનું શ્રેય શા માટે તે પ્રજા કેવળ વીસરી ગઈ. ખરે ખોડવાની હિંમત કેવલ નાશ પામી અને વીર્યની પ્રગ્ને પાપઈની માફક હાથના તાળોટા પાડી અમલદાર વર્ગની બોલખાલા ગાતી થઈ.

આવી સ્થિતિમાં એ રાજ્ય પણ ગયું અને યુરોપી રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રારંભ થવા માંડ્યો. નાતરે એટલી સ્ત્રી જેમ એક પતિ મરી ગયા પછે બીજો નવો ફાંકો ધણી મેલવાવાને લગ્નમાય તેમ નવા ધણી જોરે નાતર કરવાથી ખુશામદમાં મકાવ થયેલી પ્રગ્નેને આનંદ થવા લાગ્યો. પોતાના દેશ ને ધર્મને માટે ચેડાજ યત્ન કરવા લાગ્યા પણ તેમનો યત્ન ફાંકટ ગયો. પ્રયત્ન તો તેમનો ફાગટ ગયો પરંતુ જે બીજા તે મુકી ગયો એજ આ દેશના ઉદયનું કાંઈક આશાજનક ચિહ્ન રહી ગયું. રાજ્ય કરતી પ્રજાની ખુશામદ કરનારાનું જોર એટલું બધું વધી ગયું કે ખરી રાજભક્તિ ક્યાં તેના અર્થનું પણ જ્ઞાન રહ્યું નહિ. આ ખુશામદમાં પ્રથમ રાજ્ય ભોગવી ગએલી મુસલમાન પ્રજા પણ સામેલ થઈ. તેમાં પણ એક ઈદગ તૃતિયમ ચલ્યું. ઇસ્લમ દેશથી પોતાનો ધર્મ સાચવવાને નાકેલી પ્રજાનું એક ટોળું પશ્ચિમ દિગ્દુરતાને કીમતે આવીને ઉત્તરે મહા રાજ્ય છુટીને તેના એકા નાના નાના ટુકડા પર કોઈ કોઈ મુસલમાન અને કોઈ કોઈ હિંદુ નાના રાજ્યોનું રાજ્ય હતું તેમણે આ આક્રમક ધેરાયદી અને શરણ આપેલી પ્રગ્નેને આશ્રય આપ્યો. મુખ્ય સરત એ કરવામાં આવી કે તેમણે કદી હથોળ પર પડવું નહિ. એ કરાર કબુલ કરવામાં આવ્યો અને તેનો પરિણામ એ થયો કે ખુશામદીઆઓની જે એક મોટી રોળી દેશમાં વફાદાર પ્રજા થવાનું ગીત ગાતી ફરતી હતી, તેમની સંખ્યામાં આ રોળીનો અર્ધો ભાગ જાલ્યો. પરિણામ એ થયો કે પશ્ચિમ દિગ્દુરતાનામાં રાજાની ખુશામદ કરી સ્વાર્થ સાધી લેવાની મોટી હોશીયારી સંપાદન કરવાની એક નવી કળા જુલબી અને તેમાં સ્વદેશભક્તિ અને સ્વમાનનો ભોગ આપવામાં આવ્યો. ખરી રાજભક્તિ શામેલ છે તે પણ બહારી જવામાં આવ્યું એટલું જ બસ ન થયું હોય તેમ ખરેખરી પ્રગ્નેની સ્થિતિ કાંઈકે હિંમતથી દેખાડનાર હિંદુ મુસલમાન અને પારસી એ ત્રણે કોમમાંથી જે એક નાનો વર્ગ આ દેશના સુભાગ્યે ઉત્પન્ન થયો છે તેને અશબ્દભક્ત અને બેવડાનાં વિશેષણો લગાડી એ ખુશામદીઆ નાદાનોએ નિંદા કરવા માંડી અને

પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માંગેલા વર્તણૂક સમયમસીતો એ પુશામદ્યોદયોગી દારૂદર્દીના મ-
દમાન્દ પ્રકારના છે. તેમાં ખરી વફાદારી કે ખરી બેતદ્વાદ્વાદીનાં સ્વરૂપ અને “તેના અર્થ પણ
ખુદિને વગમ્ય રહ્યા નથી.

ખરી રાજભક્તિ શામાં છે? પ્રખ્યાત એકબોએ મુંબઈની કોંગ્રેસના મંડપમાં કહ્યું ૧૯-
૧૯ કે “રાજ્યદરબાર રાજને કે રાજ્ય કરતી કોમને પોતાની આંખે પાટા બાંધીને જે હા-
થ નેહી તાળે રૂઝી જો હુકમનો પાઠ કરવો તેમાં ખરી રાજભક્તિ સમાવેલી નથી.”
રાજ્ય કાંઈ સર્વે વાતે જાણી શકે નહિ. વળી પરદેશી રાજને તો તે જાણવાનાં સાધન પણ
આછાંજ છે. તેની ખોડખાપણુ ન જણાવવામાં આવે તો તેનો પરિણામ વિપરીત થાય. આત
અન્યાય અને અસંતોષનું બીજા રોપાવનાર પુશામદ્યોદયોગી રાજભક્ત નથી. અને તેનું જ ના-
મ ખરી રાજભક્તિ નથી. પરંતુ રાજ દરબાર કોમને પ્રબળતા દુઃખથી વાદ્ર કરવી, એની
બાંધણી તેમને હિંમતથી જણાવવી અને તેમ કરીને પ્રબળને આપાદ કરવાને રાજને આ-
શ્રી કરવો કે જેથી કરીને તેનું રાજ્ય દીધાય થાય તેનું જ નામ ખરી રાજભક્તિ કે વ-
ફાદારી છે.

ધી. જોનરેબલ મીં જવેરલાલ ઉમયાશંકર યાજ્ઞિક.

ધી જોનરેબલ મી. જવેરલાલ ઉમયાશંકર યાજ્ઞિકના સ્વર્ગવાસના સમાચાર આ
ભારતની અવદશાના અનેક સમાચારથી ઉપજેલા શોકમાં અનંતવૃદ્ધિ કરનારા છે. અને જે
પુરુષને માટે આટલું કઠી શકાય છે તે આ જગતમાંથી ગયે સતે વિદ્યમાનજ છે. કીર્તિ-
સ્તંભ કે માનપતાદિથી તેની નામના રાખવાની આવશ્યકતા નથી. આ જોગણીશ-
મા શતકના પાછલા અર્ધે બાગમાં જે જે રાજકીય રચનાઓ થઈ, મહેસુલ, કેલવણી, ન્યાય,
સેટલમેંટ, પોલીસ, આબકારી, સ્વરાજ્ય, આદિ ખાતાંઓની યોજના, વ્યવસ્થા, સુધારણા, અને પરિ-
પાક થયાં તે સર્વેના મીં જવેરલાલ સાક્ષી થકને બાબતશાહી થયા હતા. પણ એ બાબ તે
મની તીવ્ર અવગ્રહન શક્તિથીજ પ્રાપ્ત થયું હતું. જેમાંથી કશા બાબનો સંભવ નહિ એવા
આ શુદ્ધ વિવચના આંકડાના અધ્યયનથી મીં જવેરલાલ એવા સંપૂર્ણ રીતે તૈયાર હો-
તા કે તેમના એ જ્ઞાનની સાહાય્યથીજ એક પાઠસરોયની કાઉન્સિલ કે પાર્લામેંટની સભા
સુધીમાં ધણાક દેશદિલેથી નરો નામ કઠી શક્યા છે; વિંદુસ્તાનની રૈયતને મહેસુલખાતા-
માં તેમ બીજાં અનેક ખાતાંમાં ધણુ લાભ થયા છે; અને રાજ્ય કર્તાઓને ધણી આંટીને
પ્રસંગે પોતાનો મોંઘ મુઝયો છે. આટલા મહોરા જ્ઞાનના કોશરૂપ આ પુરુષની નિર્માનિતા
અને સાદાઈ તથા ગમે તેવા નાના માણુમને પણ પોતાના સામર્થ્યનો ઉપયોગ કરવા દેવા-
ની બલાઈ, તેમને સારી લોકપ્રિયતા મેળવી શકી છે. રાજકીય વિષય ઉપરાંત સામાન્ય સા-
દિલમાં પણ તેમજે સારું નામ મેળવેલું છે. રાજકીય વિષયના આવા સારા જ્ઞાનવાળો નર અદ્યપિ
આપણામાં થયો નથી, ને દીર્ઘ કાલ સુધી યવની આશા નથી. એવા પુરુષના જવાબી અમારે
હૃદય ખરા ભક્તિબાવથી ખિન્ન છે.

સુદર્શન. Gm Bhut.

(ત્રી મહિલાન નમુનાઈ દિવેરી)

ધર્મ-દુક-નાય-નાહિત્ય-અગતા ર-રૂપ અને રાગ-નિચાન,

“સત્યં પરં ધીમહિ”-ભાગવતમ,

પુસ્તક ૧૧, અ. ૬]

(આસિક)

[જુન. ૧૮૮૬]

માહિત્ય.

સશયાત્મક મન

(મોડ)

(૧૬)

હરિ મુજ મન નિર્જનતા ટો,

મ રાયસુધિ પ્રમણો—

હરિ

ધરિ હનિમિત્તપરાયણુ ચાવા મારે મનકું ટાગો

વનત જોગમા વળવા મન્ય દરે ઘડિકમા આજો—

હરિ

• દરે કહી ના દરે પનક પનક એ એસા આજો,

પવન દરે ત્યમ ફરતુ એ મન કામોગન મમાલો—

હરિ

બજો મરો ન્તો કરો જીવસી રામ મશય મધમા ખાજો,

નહિ તો દરામુખ જેવા મુખને નેરમાવમા વાજો—

હરિ

એકપત્નીવત પમાનમાને કરને સમ કૃપાજો,

નહિ તો અનેમ્મોગી કરને જેવો કાન્ક રૂપાજો,—

હરિ

પી ગ્હે મુદ્ર કરે ન કામ પમાની દેમે ડગજો,

પ ન ક પમિમમા ફેમે મજે કામ એક દાજો—

હરિ

હૃદય કરો કામગ કદિ ન્તે તો કમન સમુ કી આલો

નહિ તો પથ્થર સમ રડવ-ત કામે કામ આજો,—

હરિ

• પર કપકારે પુલ્ક ફૂલિએ હું ક રુ ઓશિઆજો,

આ દીકો મ જે દેખજે એ મમ જીતિ દાજો,—

હરિ

દેવા કહી ન આન-હ હોય તો સેવા જીતિ વાજો,

ઉગન અતથી ભાતા નાના કામ એક મજશે દાજો,—

હરિ

અમુક નિર્ણય નિશ્ચય કરજો, નહિ તો આશો આજો,
મોહનજી પછી આ કાને કે પેસે કાનેવાજો—

બેઠમાં અબેઠનો સાક્ષાત્કાર.

ગજલ (સૈરવી.)

- જિગરમાં જંપલાવી ને અટક્યાણું ન રે' અટકી,
રિસાયું તુંયકી તો એ પડે તુજ, અંચળે બટકી— જિગરમાં. ૧
- પડયું ઇલાસને ડાલે દબરો હાલે હાજીમાં,
તહો તારી ચુકામીની રિલે એને ચડી અટકી— જિગરમાં. ૨
- બજનમાં ભોગમાં કે વા દહીંથી ક્યાં હડી પેસે,
તથાપિ તું વિના બીહું ફરે પેહું બધે ફટકી— જિગરમાં. ૩
- હરામી બેહવાઈ આ અનવધિ આસની આંટી,
ઉકેલે દોર એ તારા મકાનેથી લહી લટકી— જિગરમાં. ૪
- બહુ એ મોટું ચાલે ગલી દૂચી એધાદીમાં,
ઈતાં એ અંગ અંગે ત્યાં અટક તુજ આંખની અટકી. જિગરમાં. ૫
- અજબ શયતાનનો ચરખો મુદત મશગૂલ મન રાજ,
ફુકુમથી એ તું ઉપર એ મરે માથું રહું પટકી— જિગરમાં. ૬
- મનાઈ અંચલે પેહું કણે કણ બહાર અંતરમાં
'ઈતાં હુમાં મિટી ક્યાં તું કણે કણ બચે છેટકી'— જિગરમાં. ૭

દિગ્દર્શન:—આ કાવ્યને કાંઈક વિવરણ નોંધવું. આશુક ઉપર રીસાયતો આશુક કહેછે કે મારા જિગરમાં જંપલાવીને ને, એ મારું જિગર અટક્યાણું છે એટલે એક ઠેકાણે, એટલે નારી પાસે, જંપીને બેસવું નથી, ને તેથી તારાથી રીસાયણું લાગેછે, બૂકી તો રીસાયું છે તો એ, તારા વિયોગની વ્યથાથી પડતું પડતું પેણુ, તારા અંચલમાંજ પડેછે એવું એ તારા રામય છે. પછી એ મનના અટક્યાણા સ્વભાવના દાખલા આપ્યા છે. ઇલાસનની સાહેબીમાં હાલ હાજી ઉપર ડાલવું હોય ત્યાંપણુ તું જાણે કે તને બુલી ગયુંછે ને તેથી તું રીસાય તો તેમ નથી એવી હાકમીમાં પણ એને તો તારા ચરખાની ચુકામી કરેલી તેના રસની અટકી ચડી રહી છે. બજન કરે કે ભોગ કરે, પણ એકે ને પોતે કરવું હોય તેમાં એ રહેવાનું નહિ, ને ક્યાંથી ક્યાં પેસે; તોપણુ તે કાંઈ તારા ઉપરની બેદરકારી નથી, એતો તારા વિના બીહું થઈ ને પેલાં કાઠડું ફટકડું ફરેછે. ને કરવું હોય તેમાં-પણુ પોતે રહે નહિ એવી એ મનની હરામી તથા બેહવાઈ, નિર્લજ્જતા, તેજ અનવધિ નામ છેડાવિનાની ને એને આશા અધાત તજ્યા છે તેની-ચુંચવાયત્રી આંટી છે, પણ એવી આંટીમાં બરાબરને તને પીસરી ગયું નથી, તારા મકાનને પહોંચવાનો જાણે એ દોર હોય, મકાનથી લટકાવેલા દોરને આધારે જાણે તે મકાનપર ચઢવાનું હોય, એમ માનીને એ આંટી ઉકેલે છે. વગી કાળાં પો-ળાં કરવાની અંધારી ગલી દૂચીઓમાં રોજ, બહુવાર, દબરો વર્ષ વીને તોપણુ તેને

તે રીતે, એમ અદ્યક્ષ સેવકોનું નેમણ છે, ત્યાં-થું તને કુલીને પોતાના-એવા અધમ સ્વાર્થમાં પડે છે! ના, ત્યાંપણ એને એમ અંગે તારા નેમણની અટક અટકાવવા કરે છે. મન તો અદ્યક્ષ, વહાણી ન શકાય તેવો અને ન ધારેલું માથાપણ રચનારો શેતાનનો ચરખો છે, અચવન મગ-જરી, અહંકાર, ને તે પણ મુરત-વ્યર્થ-શ્લઘિનાનો તે જોનાંમાં બપો છે એવો રાજ છે, જો જતણે પોતાના જ હાપણના જોરથી સર્વને નમાવવા ઇચ્છનાર મદ છે, એવી એની મદતાથી તને રીસ આવી હોય કે મારા ઉપર અમલ કરવાથી હું પ્રેમ અર્પતી નથી, તો નાણું કે એતુભવ આવ્યો નથી ત્યાંસુધી હુકમ કરે છે ને અવળે માર્ગે માથુ પડે છે તોપણ તે તને પ્ર-ભાસ કરવાનો જ હુકમ કરે છે, બીજી ઇચ્છાનો એ હુકમ નથી. તું એમ એની પરીક્ષા કરી જો, અને એ તારામથ છે એમના જાણુ એ મન સદા મનાયલું છે, મનાઈને એનો કંઈ કણે, બહાર અને અંતર એવો કણે કણે, તારા અર્થસમાં સમાઈ ગયો છે, બધું હું ને તું છે, આચારવિચાર સર્વમાં તું છે, એમ તારા અર્થસમાં સમાઈ જોલે છે કે હે મીટી! તું આ પ્રકારે મારામાં જ છતાં કાણુ કાણુ ક્યાં છુપાય છે!

અક્ષરાર્થે આટલો જ છે, પણ કાવ્યપ્રતિબાના વિલાસમાં પરમાનંદ અનુભવનો દિ-વીસાવલી પ્રતિબાને, નિરંતર વ્યવહારમાત્રને સુનદરિટથી ભોગવતો જ્ઞાની પોતાના અનુભવી મનને, કોઈ જ્ઞાની યુરુ સદૃશ્યતાથી ઉપદેશ લેતા સિધ્ધને, આવેજ માર્ગે રમણી શકે અને આ-નંદ વિસ્તારી શકે એ વાચ્યાતીત અર્થ સદૃશ્યને પ્રતીત યાય તેવો છે. તેનો વિસ્તાર અંત અપેક્ષિત નથી. બાવનાની એકરસ અમેદ ભૂમિકાનો જેને લેશ પણ સ્પર્શ છે તેને એ વ્ય-નિ સહજે પ્રતીત યયા વિના રહેશે નહિજ. અને આવા કાવ્યનો કંઈપણ ઉપયોગ હોય, તો તે એટલો જ કે બાવનાની જે ભૂમિકા સ્પષ્ટ વચનથી એ કહી શકાય તેવી નથી, કહેવા-શીજ બાવનાનો ધ્વંસ યાય તેવી છે, નેનો કંઈક ભાસ કરાવવાને, યોગ્ય દૃશ્યને એ એક અનુકૂલ સાધનરૂપ યાય.

સંગીત.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૦૧ થી)

હૃદયગત રસને અને બાવનાને પ્રતીત કરાવવાના જેમ રંગ (ચિત્ર) પાપાણુ-શિલ્પ સખદ (કાવ્ય), એ માર્ગે તેમ સ્વર અથવા નાદ એ પણ એક મહામાર્ગ છે. એમાં અર્થની બાવના ઉપર દષ્ટિ નથી, માત્ર નાદની રચના અને તે રચનાથીજ અનેક પદાર્થ, ભા-કરપના, અને સૃષ્ટિઓનાં સ્થાન કરવાનો આધાર છે. વર્તમાન સમયમાં સંગીતના નાદ-વિવિધ વિદ્યુતિઓને ખસે કોઈ વાદના ઉપર જીણી રેતી પાથરી જે આકૃતિઓ ઉપજાવવાન પ્રયોગ વીલાયતમાં કરી જોવાયા છે, તેને, અમેરિકામાં હમણાંજ એક શોધકે વધારે શુદ્ધિ આપનાર એવા પ્રયોગ કરી બતાવ્યા છે કે હવામાં ઉડતી રત્નને નાદની વિવિધ વિદ્યુતિઓ (રાગ) ની અસર લગાડી હોય તો તે રત્નના અનેક આકાર યાય છે; સપાટી ઉપર જે રેખાચિત્ર યાય છે તે આવી ધન આકૃતિઓનાં પ્રતિબિંબ છે. ભૂમિતિનાં ચિત્રોની ધન આકૃતિઓ દર્શ હોય તો આ પ્રયોગનું કોઈ રહસ્ય સહજે સમજાય. આપું સિદ્ધ થતું જાય છે તે સમય

નાદ અને સંગીતની પરમ ઉપયોગિત અને મહત્તાવિષે આપણે જોઈએ. સમગ્ર શ્રીકીર્તિ તેટલું
 ઓછું છે. નાદના વિવિધ વિન્યાસ, તેને અંગે સ્વર, ગ્રામ, મૂર્તિના ગુણ આદિ વિવેક, અને
 તેતે પ્રકારે અનંત શબ્દ સૃષ્ટિઓ ઉભી કરી લેવાનું સામર્થ્ય, તે સંવેદના વિચાર, યથારક્તિ
 કરાયા. આપણાં સાંઝામાં આખા અઘાંડની ઉત્પત્તિ નાદથી કહીએ. યોગાભ્યાસીઓને નાદાનુ-
 સંધાન, નાદિકેને મંત્રશક્તિ, ભક્તોને નૃપસિદ્ધિ એ સર્વથી તે શાસ્ત્રવચનની પ્રતીતિ પણ
 છે. એ નાદનોજ સંગીતકારા વિવેક કંઈએ, યથાર્થ પ્રકારે સમજાય તો સંગીત એજ
 નાદારૂપની વિદ્યા છે. સંગીત બ્રહ્મવાદીજ આધ્યાત્મિક પેલાનાં શાસ્ત્રોને પ્રત્યક્ષ રીતે સિદ્ધ કર-
 ની આપી શ્રદ્ધાપૂર્વક તે શાસ્ત્રોને સ્વીકારવા સ્વીકારવવાનું સાધન. ખોઈ નાંખ્યું છે. સંભાર-
 નન કરનાર સંગીત જેટલું પણ જ્ઞાન આપણા કનમાં એ ન રહેવાથી આપણે આપણા ક-
 વનનું અને આખા સંસારનું ગાન શુભાવી, કલહ અને કંકાસના વિવાદમાંજ કૃતાંચતા મા-
 નીએ. મને પોતાને સંગીતનું પ્રયોગજ્ઞાન નથી, તથાપિ સંગીતની જે ભાવના મને સ-
 મજાદ છે તે મારા વાચકાના દૃષ્ટ્યમાં રાખવાને અર્થેજ, મને અજ્ઞાત એવા પણ આ વિષ-
 યમાં મેં માયું મારવાની ધૂષ્ટતા કરીએ, તે સારા સંગીતવેત્તાઓ કંતવ્ય ગણશે એવી આ-
 શા છે. સંગીત એટલે ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય. સ્વરનો જે વિચાર આપણે કરી ગયા તેમાં ગીતમાત્ર-
 નોજ વિચાર થયો છે. હવે વાદ્ય એટલે વાદ્યના વિવિધ પ્રકાર નહિ, કે તેતે વાદ્ય વાપરવાની
 પ્રક્રિયા નહિ, પણ વાદ્યનો શો ઉપયોગ છે તેનો વિચાર કંતવ્ય છે. સંગીતમાં જેને તાલ
 કહે છે તે સામ્યવાને વાદ્યનો મૂલ ઉપયોગ છે. ગીત પણ જેમાંથી નીકળે એવા, વાદ્ય તે પ-
 હીથી થયા હોવાં જોઈએ. ત્યારે તાલ. એટલે શું? નાદની શબ્દભાવથી જે વ્યક્તિ તેને સ્વ-
 ર કહીને તેની રચના આપણે દર્શાવી. પરંતુ એકરસ એકાકાર નાદશબ્દમાં કહી વિદ્યુતિ નથી,
 કોઈ સ્વર નથી, તેમ તેવે સમયે સૃષ્ટિ પણ નથી. શબ્દ, અથવા નાદ ચતાની સાથે સૃષ્ટિ
 છે. પણ કોઈએ સૃષ્ટિ પ્રદેશ અને કાલવિના કલ્પનામાંજ આપી શકતી નથી. અમુક શબ્દ ઉ-
 ચ્ચારસો કે તે શબ્દાનુસાર આકૃતિ ખડી થઈ, પણ તે આકૃતિને અમુક દેશનો અને અમુ-
 ક કાલનો સંબંધ આપાય નહિ તો તેનું અલ્પજ્ઞ ધર્મ શકાવાનું નહિ, એવું આપણી બુદ્ધિનું
 બધારણ છે. તો પ્રત્યેક શબ્દની સાથે, પ્રત્યેક મૂર્તિની સાથે, તેનાં દેશ-
 કાલ પણ રહે છે. જેવો જેવો કાલ અને દેશનો કમ કલ્પાય છે તેવી તેવી મૂર્તિઓ સર્જીએ
 તે પ્રત્યક્ષ થાય છે. તાલ એકજ પ્રકારનો ન રહેતાં તેના અનેક પ્રકાર માન્યા છે તેનું પણ
 ખરું કારણ આ છે. સંગીતને અમુક જ્ઞાનનાં વિસ્તારવાં છે, અમુક સૃષ્ટિ કરવી છે, એટલે
 દેશનો નિયમ તેને લાગુ થતો નથી, દેશ તો તે પોને, મૂર્તિ બેગો, ઉપવર્ગની સેછે. કેવો દેશ
 કેટલા કાલથી યશ્ને એજ તેનો વિષય છે, એટલે સંગીતને તાલનો નિયમ રાખવો પડે છે.
 અમુક કાલને અનુસરી અમુક સ્વરવિન્યાસ વર્તે છે એજ તે તે તાલનું સ્વરૂપ છે. જેમ જિ-
 ન બિન મોગથી વિવિધ મૂર્તિ મૂલવાય છે, તેમ ને તે તાલથી તે તે મૂર્તિના પ્રકાર વિરત-
 થે છે. શબ્દના ઉચ્ચારની સાથેજ કાલનો નિયમ લાગુ થાય છે, દેશનો નિયમ તે પછી બ્યારે
 શબ્દની સૃષ્ટિ થયેલા લેવારે વિચારવાનો છે.

ગીત સાથે તે અમુક પ્રકારના સ્વર સાથે અમુક અર્થવાળી મંત્રો એટલે સંપ્રદા-
 ના ઉચ્ચારથી થાય છે. પ્રત્યેક અક્ષર મોઢામાંથી નીકળે તે પહેલાં તેના નાદ નાદિમાંથી છે

છે, ને તે નાદ અમુક વર્ણરૂપે કંઈ વગેરે કોઈ સ્વાદ્યથી વ્યક્ત થાય છે. 'કર્મે' આ પ્રમાણે વર્ણની ઉત્પત્તિ થયી, અને વર્ણ વર્ણ બેગમ યદ્ય સંખ્ય ઉપજના, અને ઘણા સંખ્યોની બેગમ કરી તેની સ્વરના નિયમો પ્રમુખે રચના બનાવી રાગમાંથી ઉપજવેલી, એ બધી સ્વરનાને કંઈક કાલ લેઈએ એ તે સ્થૂળ રીતે પણ સંમત રાકાય તેવું છે. અમુક રાગ ગાવેછે કે કોઈ બીજા ગાવીછે તે નાદને કાલવી, સ્વરરૂપે બહાર કાઢે એ અને ઘણા સ્વરોની બેગમ કરી રાગરૂપે તે બીજાને ગાવી એ કામ ગમે તેટલી અડચથી થાય તો પણ તેમાં કંઈક કાલ લેઈએ લેઈએ. આખાં નોતરોં ઉરેક વૃત બનેછે તે કાલ વિના બંનતી નથી. એક વર્ણ પણ ઉચ્ચસ્વામાં કાલ મુકીને તે ઉચ્ચસ્વાયે, છે; કાલ ન હોયતો કશું બને નહિ.

સ્વરોની યોજનાથી જે રાગ થાય તેનો હેતુ માણસના મનને રંજન કરવાનો છે. એ રંજન શી રીતે થાયછે એ વિષે વિદ્વાનોના અનેક અનેક મત છે, પણ હરકાં રાગમાં જોવી સ્વરોની યોજના હોય તેવી યોજનાથી બ્યારે મન એકાગ્ર થઈ જાયછે, અને મનમાં થાલ-તી જુદી જુદી વૃત્તિઓ જે જુદે જુદે માગે ફલાતી હોયછે તે મન પાસાથી ખેંચાઈને એક કેકાણે જમાવ પડેછે ત્યારે રાગનો રસ જરાજર અનુભવાતાં મનને રંજન થાયછે, પણ બ્યારે આવી રીતે મનની એકાગ્રતા થાયછે ત્યારે ગમે તેવી વિરદ વિરદ વૃત્તિઓ પણ એક એકને વિરદ રહેતાં નથી, અને રાગના રસમાં લીન થઈ કાલથી આનંદ આપનારી થાયછે. ત્યારે આ પ્રમાણે મનની વૃત્તિઓ પરસ્પરને અનુકૂળ થાય, અને એમ થવાથી મન એકાગ્રતા પામી રહેતો અનુભવે, એટલાજ સારે અમુક રાગમાં અમુક સ્વર આપવા બેઠાંએ, અમુક સ્વરો વાદી વિગાંદીએ, અમુક અંશે બ્યાસીદીએ, તે રાગને ગાવાનો અમુક કાલ છે, અમુક મતુ છે, એ વગેરે નિયમો સંગીતશાસ્ત્રમાં બાધેલા છે. એ પ્રકારે ગાઈને થાય ને તેથી મનને આવે એકાગ્રતાનો, આનંદ આવે, જીલ બધી પાત જુદી જુદી રાગમાં જ લીન થવા જેવો આનંદ આવે, તેને ઉપજાવનાર જે સ્વરરચના તેને આગેછે સંગીતમાં 'હાર્મની' કહેછે, આપણે મીઠાશ કહીએ છીએ. એ હાર્મની અથવા મીઠાશમાં કાંઈ વર્ણ પડે પડે તો તેને આગેછે શીરકાંડ, કહેછે, આપણે ફીકાશ કહીએ છીએ. બ્યારે મનને રંજન કરવા આરે સ્વરોની રાગમાં જોડવણ કરતાં તથા તેને ગાઈ જતાવતાં અનેક તરફની કાળજી રાખવાની જરૂર પડતી છે, બ્યારે જે કાલને આવીને રહી નાદ, સ્વર, વર્ણ, રાગ, અને જગત માયની ઉત્પત્તિ થાયછે તે કાલના નિયમ ઉપર લક્ષ ન આપવાથી મીઠાશને બંધે ફીકાશને પેદા થવાની, ઘણે અસર તો નહિ જ થવાની, ગમે તેવી સારી સુરાવદથી કોઈ રાગદારી ચાલી હોય તે જેમ સુર જગતમાંથી બેસુર થાયછે, તેમ કાલ ઉપર બ્યાન ન આપવાથી એ આખી રચના બેલાલ થઈ જાય છે, અને કશું રંજન કરી શકતી નથી, બધું ફીકું પડેછે.

તંબા, કમર, મુદગ, સંતાર, સારંગી, આદિ જે વાદ્ય છે તે કાલનો હીસાબ કરીને ગાયકને જણાવે. રૂમિ તે હીસાબ ઉપર અંકોવગાનો સંધન છે. જે મ વાદ્યમાંથી કાલનો હીસાબ કાઢી બતાવાય છે, તેમ નૃત્ય કરનાર પોતાના પગમાંથી એ કાલનો હીસાબ કાઢી બતાવેછે. ગીતને વાદ્ય અનુસરેછે અને વાદ્યને નૃત્ય અનુસરેછે તે બંને આ પ્રકારે બંધી રહે છે. કાલના હીસાબને અનુસરવાથી તાલ પેદા થાય છે. શાયેની પાંત એટલી છે કે અમુક રાગમાં એટલે અમુક સ્વરસંયોગથી અમુક રસ જરાજર એ બંધાયું છે પણ પ્રયોગમાં કોઈકરી શકેવું નથી, તેમ અમુક તાલથી અમુક રચના થશે.

માં વિદ્યાની પારતુ' જ્ઞાન આપ્યું છે કે નહિ, 'અહ્યુ' હશે તો તુરત 'આદેશ' એ શબ્દનું રહસ્ય સમજી સામે, તેવાજ અનુભવમયક શબ્દ હચ્ચારશે, એવા આશયથી પ્રિતાનું પ્રશ્ન છે. પ્રતાપાન કોઈ વસ્તુ, પદાર્થ કે ચિન્હ નથી, વચનગાત્રથીજ, શબ્દમાત્રથીજ, સૂચન કરાય તેવું છે, એટલે પ્રતિવચન કેવું આવે છે તે એવાજ પ્રિતાનું પ્રશ્ન છે. આમ હોવાથી, પુત્રને, અતિશય સ્તુત્વ છતાં પણ, 'ભગવન્?' એ આદેશ કેવો છે? એવા અતિ દ્વિતીય નેત્રમાવર્ષી, અજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરી જ્ઞાનને પ્રાર્થતો બોધ પિતા શિક્ષક દૃષ્ટાંત યોજી પુત્રને બોધ કરે છે. જેમ મૃતિકાનો સાક્ષાત્કાર થયો કે મૃતિકાની જે જે નામરૂપ છે તેનો પણ યથોજ, એમ એજ્ઞાનથી સર્વજ્ઞાનનો એ આદેશ છે. એવાજ સુવર્ણ, લોહ, આદિ દૃષ્ટાંતથી પણ મેતાવે છે. એટલાથી શિષ્યને બોધ થતો નથી, બહુ બૃહ્દ બોદમય, નાનાત્વની ભલકાપે વિસ્તરેલાં, શાસ્ત્રનો તેને પરિચય અને વિશ્વાસ છે; તેથી તેવાજ નાનાત્વરૂપ વાગિવસ્તારે કરી સૃષ્ટિનો ક્રમ કહે છે, અને તત્ત્વોનું એક એકમાં વિલય થવું સમજાવતે સમજાવતે નાનાત્વનો એકત્વમાં વિશેષ કરવાનું, નાનાત્વનો અધ્યાન દોષ કરી એકત્વે તેનો અપવાદ કરવાનું, શીખવે છે. પૃથ્વીથી અપ્, અપ્થી તેજ, તેજથી સત્, એમ મૂલ શોધતે શોધતે સન્માત્રમાં સર્વ નાનાત્વને એકત્વ કરી આપે છે, અને એમ નાનાત્વગાત્રથી વિમુક્ત છતાં સર્વ નાનાત્વનું નિર્વાદક જે સત્ તેનું જાત કરાવે છે. મન, વાણી, ધૃદ્રિય તેના જે જે નિષ્કરો છે, તેનાં જે જે શાસ્ત્ર છે, તેનાં જે જે સત્ય છે, તેમાંનું એ સત્ કાંઈએ નથી, એ બધાંમાં જે સ્થૂળતા આરોપી ને વસ્તુ વિચારાદિ દર્શાવાય છે તે સ્થૂળતાનો અપવાદ કરતાં જે અવશેષ રહે તે રૂપે એ સત્ મન, વાણી ધૃદ્રિય અને તેનાં કાર્ય એ સર્વ છે. આવે અભેદ જણાવવા સમર્થિગત અભેદ દર્શાવી, વ્યર્થિગત અભેદ દર્શાવે છે, ને પુરુષ જે વ્યર્થિયૈતલ્ય તેની વાણીનો મનમાં, મનનો પ્રાણમાં, પ્રાણનો તેજમાં, તેજનો પરદેવતામાં વિલય દર્શાવે છે. અને છેવટ વ્યર્થિ સમર્થિનો અભેદ અનુભવાવધા, 'આ વ્યર્થિરૂપ નાનાત્વ તે સમર્થિરૂપ સત્ છે, એમ કહેતાં સ્વેતકેતુને પ્રત્યક્ષ કરાવી દે છે કે એ જે મનોવોગતીત સત્ તેજ તું છે; તત્ત્વમાસિ.

જેને ધૃદ્રિયો સ્પર્શી સંકલી નથી, મન-મુકી સંકલ્પ નથી, જે, કોઈ પદાર્થ કે દૃષ્યના નથી, જેને ગણ્યાથી, હીસાજ કરાવી, ટાળો મેજાવી, વ્યવહારના પ્રત્યક્ષને નિયમે પ્રત્યક્ષ કરાવી શકાય નથી, એવું જે સર્વ છતાં કાંઈ નથી, વિરોધવાણું જાસતે સતે અભેદમય છે, તેને મહાત્માઓ શિષ્યને દીધા પ્રકારથી સમજાવે? કોઈ ક્રિયા કે દૃષ્યના પણ આ સ્થાને ઉપયોગની નથી. શિષ્યનું હૃદય એટલા વિશાસને પામ્યું હોય, સર્વ નાનાત્વના પ્રકારમાં તેનો સ્થૂળતાં ત્યજતાં જે અવશેષ રહે છે તે એકરસ એકાદર સમતાના મૂત્રને તે સમજતો હોય, તો તેવી દશાને મહાત્માઓ તૈર, સર્વ અનુમતીઓના અનુભવમાં સુપ્રસિદ્ધ—“તે” —પેલુ” —એમ કહીને સૂચવે છે. અને એ એકાદર, એકરસ, તૈરના પ્રત્યક્ષપ્રમાણની પ્રતીતિમાં ત્વ જે જવણ કરનાર વ્યક્તિ તેમાં રહેલા એ મૂત્રનું દર્શન નિદેશે છે. આ પ્રકારે કોઈ જીજ્ઞા પ્રમાણથી નહિ પણ શબ્દમાત્રથીજ, મેનનાને તાપર મેની શિષ્યની ગાળનાને, મેની રહેલી મૂત્રની ગાળના તુરંતજ મેતાપી દે છે, અને

જોતાવકતા પવેત સને નાનાતવનો અગેદ અનુભવાથી, પસો સમતાને આનંદમન નીતિ-
માર્ગે જવેશે છે. આમ હોવાથીજ વેદાન્તશાસ્ત્ર શાખાધારી શાસ્ત્ર છે. ઉપદેશજ એ શાસ્ત્ર
કરી શકતું નથી, માત્ર કોઈ સંઘાથી કરીને જે સર્વદશારદિત, બાગમ્ય, દુઃખરસ, છે,
તે સૂચવે છે.

નીતિ અર્થે સારાપણ આદિની ભાવના બાંધીએ ને તે દેશવવાને પણ શાખા નિના બીજી
કાંચન નથી. નીતિ અનીતિ, સારું જોડું, એનાં દૃષ્ટાંત જગત્તા વ્યવહારમાંથી આપી
દેશવ, પણ જે પરમનીતિમયતા કે સર્વથી ઉત્તમ સારાપણ તેની ભાવના, નેનાં દૃષ્ટાંત
જગતમાં મળે શકે. એ ભાવનાની ન્યૂનાધિકતા, અનુચાર નીતિ અનીતિ આદિ વ્યવસ્થા
કહેવાય છે. સર્વમાં મતે સર્વથી શુદ્ધ એવી એ ભાવના સર્વ પ્રશસ્તિના, ઇષ્ટ સાધ્યરૂપે
સુવિચારી જ્ઞાનોની નિષાંત્રી થઈ રહે છે, ભાવનામાં નાનાતવ નથી નેનાથી નાનાતવ છે.
એમજ કોઈ પણ પદાર્થની ભાવના લેશે તો તે પણ વ્યવહારથી ન દેશવ શકાય તેવી
સ્થિતિમાં જ રહેશે. આથી જાણનાઓમાં વચી જે જે જાણનાની જાણનાઓ—અનીતિ, વામ-
ત્ય—આદિ છે તે પણ નીતિ, સત્ય આદિના ન્યતમાં ન્યૂન અંશના જાણનાની વચક છે,
ત્યારે વિરોધી જાણનાઓ પણ વસ્તુતઃ એકજ જાણનાનાં રૂપાંતર છે. જોટપુંજ નથી, જાણ-
નાનાનાઓ જોઈશું, વિચારની, આચારની, પદાર્થની ગમે તેની જાણના જોઈશું ને ના-
નાપદોને લેઈ સતે સર્વ જાણનાં તત્ત્વ એકતું એકજ સમજાશે. એના એકરૂપને જ વિવિધ
જાણનાના નામ કલ્પાયાં છે એપ અનુભવાશે. એવી જે જાણમય એકરૂપ શૂનિકા ને
જાણનાનો પ્રદેશ કહેવાય છે, એમાં વિચારવાથી રાગ દ્વેષ આદિ ચિદ્વસ્તુ નિરૂપ થશે,
પરમ સમતાનો દૃઢ માર્ગ જડે છે, અને આનંદમાં કદાપિ વિશેષ હોયતો નથી. જેટલી
જેટલી વાર જાણનાને મૂકી વ્યવહારમાં અગ્રામ છે—એમકે નીતિમાવનાને મૂકી નીતિવાન અની-
તિવાન એવા શાહુ અને ચોર, ધાત્ય અને યાતક, નિંદ્ય અને નિષેધ—તેના વિચારની
આવામાં પડાય છે—ત્યારે જાણનામાં વિશેષ લાગતાં શબ્દિક નાનાતવ થઈ રહે છે. સૂક્ષ્મદર્શીને
તો પ્રતાપપ્રતિત પરવારતાં પુનઃ સમતાનો આનંદ અવિચિન્ન રહે છે. સંગીતમજ્જાએ
ગમે દેવાં તાન, પલટા, કોઈ સારો ગવૈયો લે પણ પરિણામે તાલના સમ ઉપર આપીને
સંવેગે આનંદ આપે તેમ જાની પણ ગમે નેવા વ્યવહારમાં ચિક્ષિપ્ત થઈ સગને કદાપિ
ચૂકતો નથી. એમ ક્ષેત્રકેતુને સૂચવે પણ, ગુરુ સિધ્ધિ એ સાવ યતાં, સત્ત્વની એકમય
જાણનામાં વિશેષ શબ્દ, શિષ્યને એ જાણનામય વિશ્વ તૃણ—શબ્દે કરીને કહેવાયું, અને
શતશબ્દપ્રમાણમાં ત્વે—ને દર્શાવી, અગેદનો એપ શબ્દમાત્રે કરી થયો.

શાખાથીજ અનુચ્યના વ્યવહારમાત્રનો નિર્વાહ છે, જોટલે શાખાશાસ્ત્રને અમમનનારા
વૈષાકરણો ત્રણ સાદિત્વકારોએ પણ શબ્દનું આવું જાણનામય તાત્પર્ય સમજાવવા પોત-
પોતાની પરિભાષા અનુસાર, યોજના કરી છે. વૈષાકરણો એમ માને છે કે કોઈ પણ શબ્દનો
જે અર્થજોઈ શકે છે તે, તે શબ્દના અક્ષરોમાં નથી, પણ અક્ષરોથી બિન એવી રહેલ
નામની શક્તિ માથે અન્યથા પાગવાથી શબ્દો સાર્ય થાય છે. આ રહેલને મીમાંસકો
જાણી કહે છે, અને શબ્દમાત્ર જનિવાગક એ, વ્યક્તિનો નેમા આલોપથી જોઈ છે એમ

કહે છે. નૈયાયિકો પણ જ્ઞાતિને પુરવીકારી શબ્દમાત્ર જાતિવિશિષ્ટ વ્યક્તિના બોધક છે એમ કહે છે. સાહિત્યકારો તો સખ્દમાં બોધિતા વાચ્યમાં તેમ વાચ્યથી અતિરિક્ત એવા લક્ષણો પણ કાવ્યત્વ માનતા નથી, કાવ્યનો આત્મા જે રસ જોની ઉત્પત્તિ, તે શાસ્ત્રવાળા પ્રાચીન અને લક્ષ્યની ચાર એવો, માત્ર સહજ્યેને જોતાવેત, તુરતજ, પ્રતીત થતો જે આત્મલક્ષણ ચમત્કારિક અર્થ છે, તેમાં માને છે. એને બજાવતા અને ધ્વનિ કહે છે. અર્થ સ્ફુટ, ભક્તિ, ધ્વનિ અથવા રસ, એ બધા સાક્ષાત્ શબ્દને મૂકી તેની પારના, ભાવનામાં પ્રદેશને દર્શાવવાનાં નામ છે; અને વેદાન્તશાસ્ત્ર જે પ્રદેશને 'જ્ઞાન'—સંજ્ઞાથી બોધે છે, તેનું જ નામો પણ સૂચન કરે છે. આ ઉપરથી સહજે સમજાશે કે તત્ત્વમાર્ગે આદિ, મહાવાક્યોનો વિવેક કરવામાં, હવે અને ત્વે એવા પ્રથમાંત બે પદનો અર્થ, દ્વિવાક્યથી અન્યથ છે, એટલે તે બે પદનું એકાધિકરણ, અર્થે, હોવો જોઈએ; એમ વૈયાકરણ કહે છે તેનું જ તાત્પર્ય છે. સાહિત્યકારો પોતાની પરિભાષા પ્રમાણે તત્ત્વને ત્વેનો વ્યાકરણાનુસાર કરતો અર્થે સમજાવવા જન કરે છે; અને સર્વનાનાત્વરહિત તત્ત્વ તથા નાનાવર્ગ્ય ત્વેનો મહાવાક્યી અર્થે કરી આપે છે. એ અર્થે જહત્, અજહત્, તથા જહદભેદક અથવા બ્રહ્મત્વાય લક્ષણો તે વિસ્તાર કરે છે. એ વિષય તો કોઈ પણ વેદાન્તના ગ્રંથમાંથી જોઈ શકાશે. પરંતુ જાને એ સર્વનું સૂચન કરવામાં કેટલાક હેતુ રહેલા છે. એક એક શાસ્ત્રમાર્ગની શાસ્ત્રના બંધારે તે શાસ્ત્ર પોત પોતાના વિષયને છેક ભાવના પ્રયત્ન સેષ જ્યાં સારેજ યાપ છે. વ્યાકરણ કે કાવ્ય કે ન્યાય કે મીમાંસા અને તે શાસ્ત્ર હોય, પદાર્થની કલાત્ શાસ્ત્ર હોય, તે મધ્ય તે તે વિષયની જે વ્યવહાર પારની ભાવના છે ત્યાંથી આરંભ કરી નિષ્કર્ષ રચનામાં, અને તે ભાવનાને સિદ્ધ કરવાનો યત્ન ગ્રેરવામાં, પ્રત્યેક શાસ્ત્રની શાસ્ત્રના છે. એટલું જ નથી, પણ જ્યાં શુદ્ધ ભાવનાના પ્રદેશનો સ્પર્શ થયો કે બેદવાળાં એવાં પણ શાસ્ત્રમાર્ગનો તે ભૂમિકામાં અર્થે સમજાય છે, અને એકના એક સત્તા બધાં નામ છે, તેને સમજાવવા, અનુમંતાવવા અનેક માર્ગ મળ્યા છે, એવું અનુમવાય છે. તત્ત્વમાર્ગે આદિ મહાવાક્યોપોધિત જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર ભાવનાની ભૂમિકામાં વિચરનાર જ્ઞાનને કોય છે; કેવલ શબ્દમાર્ગની ભૂમિકા જે જહતી તે જહદતી લક્ષણ આદિ પારિભાષિક વચનો તેના આંકળમાં બરાબ રહેનારને એ સાક્ષાત્કાર થયો નથી કે થવાનો પણ નથી. એજ શુદ્ધ રસમય વેદાન્ત અને હજુ શુદ્ધ વેદાન્ત વચ્ચેનો ફરક છે જે આ પ્રસંગે વાચકોના હાથ ઉપર સંકળે આવી શકે તેમ છે.

આવાં મોહીયવાળું તત્ત્વમાર્ગે એ મહાવાક્ય સાંભળી શ્વેતકેતુ આધર્યે પછી ગયો. અનેક વિધાને જાણીતો સતો, આ જરા વિધાના ચમત્કારથી અદિત ચમ્પ ગયો. નિપુરી વિના જ્ઞાન કેમ સંભવે એમ માની પિતાને કહે 'બગવત્' અને એ આદેશ મુનઃ સમજવો. પિતાએ મધુમક્ષિકા જે મધુ કરે છે તેનું દર્શાવત આમુ. અનેક જ્યોત્નારસ લાવી મધુ કરે છે, મધુ થયા પછી હું આમુકનો રસામુ, એમ તે તે રસ જાણતા નથી;—એવોજ આ સત્તા અનુમવાનો રસ છે. એમજ નહીં જાને સમુદ્ર, વૃક્ષો અને શાખા, આદિ દર્શાવતાં સમજાવે છે; શ્વેતકેતુ તે દર્શાવતાંથી રમણતાનો

અથ ત્યજી ભાવનાને શ્રદ્ધી શકતો નથી, ત્યાર વટદક્ષિણે એને મગાવી, તેને બગાવે છે તે તેમાથી ને દાણા નીકળે છે તેમાનો એક બગાવે છે, ને પૂડે છે ‘આમા શુ દેખે : ૧’ એ દ્રષ્ટાંત આપે. મહાનટ વક્ષ છે તેમ અદસ્થ ભાવનામા સર્ગ નાનાત્વનો વિસ્તાર છે એવું પ્રદક્ષિણ ચતા સ્વેતકેતુ અધિક પૂછે એ ને પિતા વલણને જલમા મૂકાવી તેના દટાનીથી સમજાવે છે. છાંટ, કોષ પુરુષને ગાધારમાથી આપે પાટા બાધી દૂર મૂકી જાય, ને ત્યાં તેને કોષ પુરુષે માન પાટા કાઢી નાખી ચાંચ જતામે જેથી પૂછતો પૂછતો તે સ્વદેશને પ્રાપ્ત કરે, એવો આ સંપદગમ્ય આદેશ છે એમ કહે છે. સર્વથી અતે મરવા પડેલા મનુષ્યનું દટાનત આપી કહે છે સગા સજની આવી ‘ભાઈ મને એળખે છે ?’ એમ પૂછે છે, પણ જ્યાં સુધી વાણી મનમા, મન પ્રાણમા, પ્રાણ પર દેવતામા, વિતીન યથા, નથી ત્યાં સુધી તે એળખે છે, પછી કાંઈ નથી. એમજ વાણી, મન, પ્રાણ, તેમાં પંચ પારની જુ મિશ્ર ને ત્યજ તેમા જ્યારે ત્વ નો વિલય થાય છે, ત્વ પોતાનું રચાન વાણી, મન, પ્રાણ આદિ ભૂમિકાઓમા શોધતે શોધતે પર ભૂમિકામા, તત્ ની ભૂમિકામા જાણે છે, ત્યારે એકરમ-ધન અભેદનો પરમ આનંદ દેશ પામે છે. એ જ્ઞાનનાગમ્ય તત્ત્વો અનુગમ્ય સંપદમારે કરાવી, એકથી સર્વ જ્ઞાનનો માર્ગ સૂચવી, તત્ત્વમસિં એ મદ્દા મૂળના જલથી, પિતાએ પુત્રને કૃતકૃત્ય અને કૃતાર્થ કરી, સર્વ પિતા સાર્યક કૃત્રી આપી,

૩

સ્વમ.

(મજેતુ)

(અનુસંધાન ૫૪ ૧૮૯ થી)

પરંતુ આ જ્ઞાન એવું છે કે તેને યથેચ્છ લાગણીને સપૂર્ણ રીતે જોગજન પ્રદક્ષિણ કરી શાખી શકતું નથી એટલી તેની શક્તિ નિર્બળ યદ્દ જાય છે અને તેવી સ્થિતિમા અન્ય સંસ્કૃતિ અને શક્તિઓ તેના ઉપર અસર કરવા અથવા સત્તા ચલાવવા સમર્થ થાય છે લોહીના ફરવામા અથવા પહોંચવામા જોઈતા જગ્યામા જરા પણ ફેરફાર થાય છે તો તેના કાર્ય-મા ભારી અનિયમિતપણું થઈ જાય છે. અજીવિકારથી ને ખરાજ સ્વપ્ના આવે છે અને સુષ્પે નિદ્રા આવતી નથી તે આ લોહીના વદનમા ફેરફાર થતાથી થાય છે વખતે નિદ્રા સુષ્પે આવી જવા છતાં પણ આ સ્થાનનું ને જાતિમાન-અગર તે વણુ વોડુ અને વિચિત્ર છે તો પણ-તે કેટલીક અનુભવને જેવી ખારીયતો મતાવે છે તેનું કાર્ય ધણે ભાગે સ્વચ્છેદિત દેખાય છે અને તેનું પરિણામ અસંજત, અર્ધરહિત અને અત્યંત અવ્યવસ્થિત બેવામા આવે છે. કોઈ પણ વિચાર તેને સૂચવવામા આવે છે તો તે પોતે ને કોઈ સ્વલભા વિચરેલ હોય તેની સાથે જોડવા વિના તેને પ્રદક્ષિણ કરી શકતું નથી; એટલે એવી કોઈ પણ સૂચના અતર્કમા રુદ્ધિત થાય અથવા બહારથી સૂચવનામા આવે કે તુલ્યાન પોતે કોઈદેશ માં સાથે તેને જોડી ચિત્રપ્રજ્ઞ કરી દે છે અર્ધ વિચારનો માત્ર જીવ દયા-

તેમાં રાખવા અથવા સ્થરરજીમાં રાખવાં તે અશક્ત છે. પણ એવું કાંઈ તેના ધ્યાન ઉપર આવે છે એટલે મન કલ્પિત ચિત્ત રમે છે અને તેનું દર્શન પાતે કરે છે. દૃષ્ટાંત લઈએ કે એવા રીતિ નિદ્રામાં પડેલા એક માણસને કીર્તિનો વિચાર સૂચવે તો તેનું સ્થૂં બાન તત્કાલ તેની આગળ કીર્તિવાન મનુષ્યોનાં ચિત્ત જોમાં કરી તેનું દર્શન કરાવશે. દેવ અથવા તિરસ્કારનો વિચાર સૂચવતાં તત્કાલ તે માણસ પ્રતિ કોઈ પુરુષ બને. દેવ અથવા તિરસ્કાર કરતો હોય, એવું દત્તેન થશે. કોઈ સ્થલનો વિચાર જ્યવવામાં આવે છે કે તત્કાલ તે સ્થળે તે પોહાયે છે એવું લાગે છે. જ્યત્ત અવસ્થામાં કોઈ ચીન અથવા જાપાનના મુલક સંબંધો વિચાર કરે છે તો તેના વિચાર માત્ર ત્યાં પોહાયે છે, પરંતુ સ્થૂં શરીર તો જ્યાંનું ત્યાં રિયત છે એવું જ્ઞાન કાયમ રહે છે. સ્વપ્ન અવસ્થામાં એમ થતું નથી. તે અવસ્થામાં જીવાત્મા જે સંસ્કારોનો વિવેક કરે છે તે ત્યાં વર્તમાન નહિ હોવાથી ચીન અથવા જાપાનના સંબંધમાં જરા વિચાર રજૂતાં તે દેશમાં જાંજો પાતે હોય. એમ જ્ઞાન થાય છે અને જે કાંઈ આસપાસની ખીના તે વિચારને લગતી હોય તેમાં પાતે નિમગ્ન થઈ જાય છે. આવા બનાવ સ્વપ્નમાં એકાએક અને વારંવાર અનુભવમાં આવે છે પણ તેથી નિદ્રાવશ થયેલ મનુષ્યને ભેદગત્ર આશ્ચર્ય લાગતું નથી. એ વાતનો ખુલાસો આપણે જે ઉપર સ્થૂંજ્ઞાનના પૃથક્ અસ્તિત્વ વિષે કહી ગયા તેથી સંપૂર્ણ રીતે થાય છે; એ સ્થૂં જ્ઞાનમાં આશ્ચર્યની લાગણી લાગે એથી તેની સ્થિતિ નથી. આ વાત અવલોકનથી અનુભવસિદ્ધ કરેલી છે. સ્થૂં મગજ તેની પાસે જે જે વસ્તુનું દર્શન થાય છે તે માત્ર જુવે છે, પરંતુ તેના પૂર્વાપર સંબંધનો અથવા તે જે શુભો પ્રદર્શિત કરે છે તે વાસ્તવિક છે કે નહિ તેનો વિવેક કરવાની તેનામાં શક્તિ નથી.

આવા અપૂર્ણ જ્ઞાનની સ્થિતિમાં પૂર્વાપર વિચારસંકલનાનો નિયમ જે કાર્ય કરે છે તેને લીધે પશું આશ્ચર્યકારક ગડબડ જોવામાં આવે છે. જ્યત્ત અવસ્થામાં એ નિયમ કેડી અકાચન રીતની ત્વચ્છી કાર્ય કરે છે, એ તો આપણને સારી રીતે પરિચિત છે. જણા કાલથી વિસ્મરણ, મૈથી વાત, માત્ર એક સદજ બોધાયેલા રાખથી, માત્ર કોઈ સર કાને પડવાથી, કોઈ પુષ્પની સુગંધ આવવાથીજ પુનરપિ, રજૂરી તેની સર્વ સંકલના સહિત તાજ થાય છે. નિદ્રાવશ થયેલ મગજમાં આ નિયમ તેવીજ રીતે કાર્ય કરવા તેમ્પર રહે છે, પરંતુ તે કાંઈ ચંચામાં તેટલી પરિપૂર્ણતા હોતી નથી. પ્રત્યેક વિચારસંકલના-પછી તે સૂક્ષ્મ જાવવાની હોય કે સ્થૂં જાવવાની હોય પણ-તત્કાલ મૂર્તિમાન થાય છે. જ્યત્ત અવસ્થામાં તે સંકલનાથી હિંમત થતાં વિચારો એક બીજાથી સંબંધ રાખતાં હોય અથવા ન હોય તેમાં પણ તે કાલના કમ પ્રમાણે રજૂરે છે. પરંતુ નિદ્રા અવસ્થામાં તે એવું સેજલેજ થઈ જાય છે કે તેમાં ઘણા ગડબડ જોવામાં આવે છે; અને ઘણી વાર તેનો અંત આવતોજ નથી. કારણકે સદજ સંબંધ ધરાવતી વાત જરા પણ સ્મરણમાં આવતાં તે તરત તેમાં જાગ્રત થઈ જાય છે. અને તેનું ચિત્ત ખુબ થઈ જાય છે તેને લીધે સ્થૂં જાવવાની થાય છે.

સ્થૂં મગજમાં રહેલું જ્ઞાન ઉપર વર્ણવેલું તેનું કાર્ય કરે છે. તેની વિવેક કરવાની

અપૂર્ણ સમિતિને લીધે સ્વાભાવિક રીતે સમગ્રજાતિનો જાણર થયો. મોટે ભાગે તેમાંથી જે કોઈ કિત્તો આગળ આવે છે તે કોઈ પણ તેની 'સપૂર્ણ' જિંદગીમાં વાસતા નથી. જાણર અમરદામ તો એક વખત સાબળવામાં આવેલ કોઈ વાક્ય અથવા કામગીરી કહીતું સમજી કરતા તે પૂરેપૂરે સાદ આવે છે, પરંતુ અર્થરહિત લાભનો સમૂહ કાંઈ સમગ્રજાતિ સાબળવાની યુક્તિ વિના યાદ રહેતો નથી. સ્વાભાવિકતામાં તેવો કાંઈ નિયમ રહેતો નથી.

વળી બીજાં તે જાનની જાણીયત એવી છે કે જહાનચી સ્પર્શ થતા શબ્દોદાદિની સહજતા તેના હવડ અંજાર સાથે છે, અને તે અસર મદલ્ય કરવાનું તેને ખરડી અચરડી કોઈ વિચિત્ર રૂપ કહે છે.

સ્વાભાવિક સંબંધો સાબળાયા આ અસરનાં દર્શનો આપે છે અને જ્ઞાનવાદને પણ એ પોતે એ વિષય ઉપર કાંઈ વક્ષ આપ્યું હશે તો તે અતુલ્યતામાં આવ્યું હતું એકવાળ એવી છે કે એક જાણનો મલપટો જરા તણાવો હશે તેથી તેને જાણે પોતાને ફીસીએ વળી જાણો હોય એવી અસર થઈ હતી. એક જાણને જરાક યોડીયો લાગતા કોઈ જાણની પશુઓ કરાવો હોય એવી અસર થઈ હતી, મોટી નામનો એક સમૂહ લખે છે કે એક સમૂહ પોતે જીજ્ઞાસામાં સૂતો હતો ત્યાં પશુજના કઠોડમાંથી એક સળાએ નિશ્ચય પડી તેની ગરદન ઉપર આવી પડ્યો હતો; એવી રીતે પડેલો હતો કે સહજ ગરદનને અડકેલો હતો. પણ તેની અસર તેને એવી થઈ હતી કે જાણે પોતે ફેંચ રેવાલુ જાનના માગવામાં સામેલ થયો હતો અને તેને ગરદન ખારતા હતા. એક વેપક એમ કહે છે કે તેને ગરદન આવી ને એકાં હોતો અને તે વખતે કાંઈ સમજ નહિ પડે તેવો વાપાળ આવતો સાબળાતો, જાણે કે ભારે ગરજના થઈ હોય અને યુગ્મરાણ થઈ રહી હોય. આ થયાનું શું કારણ હતું તે થઈ કાંઈ સૂધી તો તેનાથી સમજાવ્યું નહિ; ઉપર તેને જાણમાં મદલ્ય કે પોતે એકાંકી ઉપર કાંઈ જાણી સૂતો તેથી એણે અવગત ન ગણત નેહો થતો તેને લીધે એવું લાગ્યું. પછું કરી એ લોકોનાં ફરવાથી થતે-કરે કેમકે કાનમાં કાંઈ વસ્તુ ધાંધવાથી જોસળાં મોટીનાં પહેલેતો અવાજ સંભળાય છે.

મા જારી અનિયમિતપણે થઈ જાય છે. તેથી એટલું જ ખરડાં થઈ જાય છે કે સ્વયં સુખે નિદ્રા આવતી નથી તે આ લોકોના વદન-ફરકાર થતાથી થાય ઉપરથી સ્વયં જાણ સુખે આવી જવા છતાં પણ આ સ્વયંનું જ જાણિયાન-અગર તે થયું થોડું જાણ સ્વયં છે તે જાણ છે અને તેનું પરિણામ અસંનત, અર્થરહિત અને અવગત અવગતિયત જોવા દેખાય છે. કોઈ પણ વિચાર તેને સ્વયંવામાં આવે છે તો તે પોતે જ કોઈ સ્વયંનું જાણ નિયતેલ હોય તેની સામે, જોડયા વિના તેને ગ્રહણ કરી રાકેલું નથી, એટલે એવી રીતે કિંમત પણ સ્વયંના અંતરમાં રહેલિત થાય અથવા જહાનચી સ્વયંવામાં આવે કે કાંકાય જેને કોઈ દેશ સાથે તેને જોડી વિચાર કરી દે છે. કોઈ વિચારનો થાન જાણ રહેવાનું.

પણ એ વિચારો તો અનુચિત મનુષ્યોના છે અને ને પ્રલોક મનુષ્યની આસપાસ બ્રમણ કર્યાં કરે છે. શ્રુતિવિધાનુ વિધાર્થીઓ તો સારી પેઠે સમજે છે કે વિચારો પણ વસ્તુરૂપ છે, દારણકે વિચારો માલક પ્રકૃતિ ઉપર પોતાની છાપ પાડી શકે છે અને તેને લેઈ-કાઢકે કાઢ ટકે તેણે સર્વ ઉત્પન્ન કરે છે. તેનું આયુષ્ય એ વિચારને પ્રથમ જોઈએ અંશે વેગ મળેલો હોય તે ઉપર આધાર રાખે છે. આવી રીતે જોતાં આપણે બીજા મનુષ્યોના વિચારના સાગરમાં પડેલા છીએ, અને જંગલમાં તેમજ નિદ્રામાં બીજાના વિચારો આપણા સુદૃઢ મગજ સમીપ વારંવાર આવ્યાં કરે છે. જ્યાં સુધી દોષ મનુષ્ય પોતે વિચાર કર્યાં કરે છે અને આ મગજને કાર્ય કરાવ્યાં કરે છે ત્યાં સુધી બદારના વિચારો તેના ઉપર આસર કરવા બુદ્ધ સમર્થ થતા નથી. પણ તે વિચાર કરતું બધ પડે છે કે તત્કાલ કોઈ પણ નિયમ વિના સમજ પડે નહિ તેવા વિચારોના સમૂહ તેમાં ધમે છે. ઘણા ખરા વિચારો તો તેના દાંઠ અર્થ સમજવામાં આવ્યા વિના અને ધ્યાન પણ બેઠ્યા વિના આગળ આવ્યા જાય છે. પણ વખતે દોષ એવા આવે છે કે જે એ સૂક્ષ્મ-મગજને અતુદ્ભૂત હોવાથી તેને ભગત કરી કાર્ય કરવા પ્રેરે છે. એવા વિચારો તે મગજ તરફથી પ્રદલ્ય કરી તેને વિસ્તારે છે અને જાણે તેના પોતાના હોય તેમ વર્તે છે. એ પ્રમાણે થાય છે જોઈએ તે વિચાર પોતાને અતુદ્ભૂત વિચારો સ્વર્ણે છે અને તેમ કરતા વિચારની સંકલના બધાઈ જાય છે ને એટલે સુધી કે મૂલ વિચારોના તો પાછો પછો પણ મળતો નથી અને તેની પાછા આવેલા વિચારો દોષ પ્રયોજન વિના પડી જાય છે અને, વળી આજના જાય છે. મનુષ્ય વર્ગનો ધર્મ ભાગ જો પોતે પોતાના વિચારો ઉપર લક્ષ્યરૂપે આધેક્ત કરશે તો આ સ્થિતિમાં ઘણું જાગે, રહે છે જોમ જણાયા વિના નહિ રહે. એવા વિચારો ને આવ જાય કરે છે તે વાસ્તવિક જોઈશું તો તેના પોતાના નથી હોતા પણ બીજા લોકોના વિચારો હુડકે હુડકે છુટા પડેલા આવી તે રીતે ફરે છે. આમ યવાનું દારણ માત્ર એ છે કે સામાન્ય મનુષ્ય પોતાના વિચારો પોતાને સ્વાધીન રાખી શકતું નથી. બાહ્ય વખતે પોતે શું વિચાર કરે છે અથવા આ મુક વિચાર અમુક વખતે શું માટે આવે છે તે પોતે જોક્સ રીતે જાણી પણ શકતું નથી. દોષ જોક્સ વિષય ઉપર વિચાર સ્થિર કરવાને જાણે તેવાં મનુષ્યો તેને જામે તેમ દોષવા દે છે; અથવા વિચારશૂન્ય થઈ જાય છે તો તેમાં જામે તેવો દોષ વિચાર આવી બીજા નામે છે એટલે તે જમી રહે છે. આ સમજાવતું પરિણામ જોઈ આવે છે કે જવાતના દોષ પણ વિષય ઉપર ચિત્ત લગાડી તે સંબંધી જોક સરખી રીતે વિચાર કરવા મથે છે તો પણ તેમ કરવા તે સમર્થ થતા નથી. જ્યાં એ પ્રમાણે વિચારવાનું શરૂ કરે છે કે તરતજ અનેક પ્રકારના અસંબંધ વિચારો વંચરતોડે અંદર છુમે છે અને તેને અટકાવવાની ટેવ મનને પડેલી નહિ હોવાથી તેને ખરોડવાનું અશક્ય થઈ પડે છે. એવાં મનુષ્યો જોક્સવૃત્તિ શું છે તે સમજતાં નથી; અને વૃત્તિનિયંત્રક કરી ચિત્ત સ્થિર કરવાની ખામી, મનની નિર્મલતા તથા ધ્યેયના જલની ખામીને લીધે શ્રુતિ વિધાના અભ્યાસના આરંભકાલમાં આગળ વધી શકતાં નથી. વળી જગત્તો વર્તમાન સ્થિતિમાં સારા કરતાં હુદ વિચારો આસપાસ ઉત્પન્ન થઈ બ્રમણ કર્યા કરતા વિશેષ હોય છે એટલે તેને દૂર કરવા માટે સદૃઢ પ્રયત્ન અને સંજાળ જરૂર છે તે જો જાગી

રાખવામા આવે નહિ તો મનની નિર્બળતાને લીધે તેના કૃપારો માણસને ગમે તેમ આડે માર્ગે ફેરી જાય છે. (આગળ આત્મ)

૪

અભ્યાસ.

(અનુક્રમણ પૃષ્ઠ ૧૮૩ થી)

સમ; દર્શ, ઉપરમ અથવા ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા, સમાધાન એને સમાદિપદસંપત્તિ કહે છે. (વિવેકથી આત્મભાવનાનો અર્થ જાણી દુઃસ્વપ્નરતાર્થ અર્જુનભવાને માર્ગે ચઢેલું અંતઃકરણ, વિરાગથી સર્વ રચ્યભાવના મલતી ત્યાગ કરે છે, અને જે જે રચ્ય પરિવેદથી સંકોચ, બય, આદિ નીપજે છે તે કૃપણતામાંથી મુક્ત થઈ ઉદાર ભાવમા વળવા પાડે છે. એમ ભાવનાને પીછાનતા અને ભાવનામાં જવા ચલન કરતા મનને મુખ્ય-ઉપ-યોગ એકાગ્રતા અથવા વૃત્તિનિરોધનો છે. વિવેકથી જે ભાવનાનું જ્ઞાન થયું છે તેમાં જવા વિરાગથી ચલન થાય છે, તેની સાથે તે ભાવના ઉપર વૃત્તિને એકાગ્રતા રાખવાનો અભ્યાસ પણ સર્વથા અપેક્ષિત છે. આ એકાગ્રતાનો ભંગ કરનાર અંતઃકરણમાં રહેલા અનાદિ વિલેપના સંસ્કારો છે. અનેક ક્રમથી, અનેક વિચારથી, અનેક જન્મમાં, તે પ્રાપ્ત કરેલા છે. વિવેક વિરાગનો ઉદય થયાથી તે સંસ્કારો હવે પરિપક્વ થવા માંડ્યા છે અને ફક્ત પશુ થાય છે, જેથી સામાન્ય જનસમાજ કરતાં અધિક ઔપાધિક સુખ દુઃખના સંપાદા આવે છે. પરંતુ તેમાં એ વૃત્તિને આદેશિત ન થવા દેનાર સમતા અથવા આત્મ-ભાવનાની ભૂમિકાનો દૃઢગ્રહ, તે સિદ્ધ થવાને અર્થે સમાદિપદસંપત્તિ કહી છે. એ સંપત્તિજ છે. સંપત્તિ એવું શાસ્ત્રમાં ભાવનાનું નામ છે, એક એક ભાવના ઉપજતી તે તે ભાવનાને સિદ્ધ કરવી એ એક એક સંપત્તિ કહેવાય છે. અને વ્યાવહારિક સ્થર્થ જે સમૃદ્ધિ તે પણ એ ભાવનારૂપ અર્થમાંથીજ થયો છે, કેમકે પોતે પારેલી વ્યાવહારિક પણ જ્ઞાનના સિદ્ધ કરનાર પરાક્રમી પુરુષનેજ સંપત્તિવાન કહેવાય છે.

વિવેક વિરાગથી સ્વયદ્ધને વિષે અભિરત અંતઃકરણને અનેક પ્રાકૃત સંસ્કારોત્પત્તિઓ વિલેપમાં નાખે છે. વિષયો, પદાર્થો, વિચારો, અનેક અનેક આકારો, અનેક અનેક પ્રકારે સાધકની દૃષ્ટિ આદિ છાંદ્રિયોને, મન આદિ જ્ઞાનશક્તિઓને લોબન કરવા આવી મળે છે. તે તે વસ્તુ વિચારાદિમાં, વશ કે અવશ, પડ્યા વિના રહેવાનું નથી; તથાપિ સાધનસંપન્ન સાધકની એવી રીતિ છે કે સર્વ જોગ્યમાંથી તે જોગ્યના તત્ત્વમાત્રનાજ જોગ્યતા યવું. જોગ્ય એવાં પદાર્થવિચારાદિમાં જે જે સંકોચ, બય, ક્ષણિકતા, નશ્વરતા, આદિ અનિત્ય અંશો છે તેને વિવેક કરીને, તેથી નિર્વેદ ઉપજતાં, તે ઉપર દુર્લેહ કરવું, અને એ જોગ્યમાત્રનો પરિવેદન-રહિત જે ભાવના તેમાં વિરમવું; વેદાન્તીઓ અધિજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર પામવો એમ કહે છે તે કરવું; એવો સાધકનો માર્ગ છે. એક રચ્યમાં રચ્ય દૃષ્ટાંત લેઈએ, તમને 'જાણી વાર આશ્રય લોગદું' હશે કે સુરદાસ, દુવસીદાસ આદિ જાણી મહાન

આવ'પટ સતે દરિયાકા કાગ યધ ગયા? વિપયાસકત મન જેને વ્યવહારમાં અતિ તુચ્છ કલ્પ છે તે પ્રણુને પ્રિય કેમ થઈ? આનંદ ઉપર આસક્ત મૂઢમાં મૂઢ પુરુષ પણ, આનંદ ગરીર કરતાં પોતાની આસક્તિને જુદી પાડી શકે છે એ તો સુપ્રસિદ્ધ છે. એમ ન થતું હોય તો વિરહ યતાં ગ્લાનિ થવી ન જોઈએ, રાત્રી દિવસ પોતાના પ્રિયગરીર પાસે નિર્ગમન કરવાનો લાલમા રહેવી ન જોઈએ. આ વાત સ્વયં હોય તો એટલું સિદ્ધ થાય છે કે સમય સ્પર્શના સ્પૃશ્ય ભોગ કરતાં અસ્પૃશ્ય અને કેવલ ભાવનાગમ્ય એવી ઈર્ષ્યા આસક્તિને મૂઢા લ'પટમાં લ'પટ પશુતુર! મનુષ્ય, થોડે અંશે પણ, અગ્રજે તો છે એવું લ'પટને વ્યવહાર મથે વ્યવહારમાં અતિ નિઘ ગણ્યતો હોય, પરંતુ સ્પૃશ્ય કરતાં અધિક એવી જે ભાવના એની લ'પટતાનો પણ નિર્વાહ કરી રહી છે, તે જો એનામાં દેખાતી હોય, તો ઉપદેશ-માત્રજ તેને અવશેષ છે. તે પરમજ્ઞાનના માર્ગ આગળ ઉભો છે, તેને એ માર્ગમાં લાંબ નાર કોઈ અતુર દૈનિક જોઈએ. લ'પટ સ્ત્રી પુરુષોને નિઘ, તિરસ્કાર, મારફટ, આદિથી વશ રાખનાર તેમનાં યુગ ન યધ શકતાં શત્રુ થાય છે; પણ જે ભાવના તેવા દુરાચારીને મજા, અલ્પજીવણને લીધે એ દુરાચારમા રાખી રહી છે, તે ભાવનાના પરમ સ્વરૂપ ઉપર તેમની દૃષ્ટિ કોઈ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી લાગી શકે, પ્રિય ગરીરથી મિત્ર કરીને ભાવનાનો મત્સ્યજ્ઞ માર્ગ દર્શાવી શકે, તો એવા મનુષ્યો સદગ્રે સ્પૃશ્યનો ત્યાગ કરી, ભાવનાની ભૂમિકામાં વિહરે છે, અને અજેહની ભાવનાનું ધ્રવણ યતા ભક્ત, રાત્રી, આદિ યધ શકે છે. તુલ-સીદ્ધાસાદિને તો પોતાની અતિપ્રિય અંગનાઓજ તેવી ઉપદેશ આપનારી યધ છે. વાસિકામાં કથુ છે કે વિષયત્ર'પટ વ્યભિચારિણીને જેમ શુદ્ધત્વ કે પતિસંભોગ કરતે સતે પણ પોતાના જોરનું વિસ્મરણ યદુ નથી, તેમ સાધનસંપન્નને વિવેકથી મજેલી આત્મભાવનાની ભૂમિકાનું મથે તે. વ્યવહારમા સતે પણ વિસ્મરણ યદુ નથી. આ પ્રકારે વિપયમાત્રનું સમજવાનું છે. વિપયસમૂદયથી આ પ્રકારે, વિરક્ત રહેવું અને વારંવાર તે તે વિપયની દોષદૃષ્ટિ રાખી વૃત્તિને પારંગ્ઠે પોરતી જે વિવેકલગ્ન આત્મભાવનાની ભૂમિકા તેમાંથી ચલવા નહોતી તેને મદદખાઓ રામ એવા નામથી જાણે છે, કમકે એમ થવાથી વિશેષ-અન શમી જાય છે. વૃત્તિનરોધનો નિત્ય પ્રાતઃકાચ શુદ્ધ યધ અભ્યાસ કરનારને, નિરોધના સરકારની વૃદ્ધિ યતા વિશેષના સરકાર ફીણ થાય છે. પરંતુ એવા અભ્યાસને સમયે પ્રત્યક્ષ યતા અનેક વિચારગા કે ને પછીના વ્યાવહારિક પ્રસંગમા પણ ભાવનાની ભૂમિકાને દૃષ્ટિ બહાર ન જવા દેવી એવો જે દૃઢ આગ્રહ તે રામ કહેનાય છે. આવી રીતે શમના માર્ગમાં વિચરનારને હ્રમ અને લોધકાચ ટકે તેવાં રાગદોષ યતાં નથી, એટલાજ માટે તે યુગને શાન્ત કહે છે, અને શાન્તિની સર્વ મદતા કહેવાય છે. આત્મભાવનાની અજેહભૂમિકામા નાનાત્વ અને વિશ્વ છેજ નહિ એટલે ગોકુલોદ્યાદિથી શુદ્ધ યથેવાને પણ આપણે એમ કહીએ છીએ કે 'શાન્ત યાઓ' ત્યાં એ તેને એકરસ અજેહ ભૂમિકાનું ભાન કરી, શોભના કારણરૂપ નાનાત્વને વીસારે પાડે એટલીજ પ્રાર્થના આપણે કરીએ છીએ.

આવા પ્રજ્ઞાના નમની અનિક સિદ્ધિને અર્થે દમ એ નામનું સાધન કહેલું છે સદં મજી કરીને ભાવનાની ભૂમિકામાં વૃત્તિ વિચર કરવાનો આચારજ્ઞના યજ્ઞ ઇદ્રિયયામ, વ.

હો બધવાનું થઈ, મહા વાયુ જેમ નાનને તાબી બાધ તેમ અંતઃકરણને તાબી બાધ છે. આખીએ કહે છે કે વૃત્તિનિગ્રહ સારી રીતે ન થઈ શકે તો શરીરનો નિગ્રહ તોલકર; મન બાધ તો બધા દે, પણ શરીરને જ્યાં ન દે. વિષયભોગ આદિમાં વૃત્તિ દોડે, પણ શરીર ઇન્દ્રિય આદિક વ્યાપાર ન કરે તો તે વૃત્તિ પ્રત્યાઘાત પામી એની મેલે ક્ષીણ થઈ જાય. તામચી જેને ભવનાની શૂનિકા ઉપર ટકવાનો અભ્યાસ છે તેને, બહેંકી ગયેલી વૃત્તિ, ઇન્દ્રિયોને તે વસે જાણે તો કશું કરી શકતી નથી. વૃત્તિ ગમે ત્યાં ગઈ, પણ ઇન્દ્રિય જે બાહ્ય માધ્યમ તે વસે છે તે વ્યાપાર કરતી નથી, એટલે વૃત્તિ દુરતમ ભાવનારૂપ અધિષ્ઠાનમાં પાછી પડી શાન્ત થવાની.

(આગળ આપું)

૫

કર્મ.

(મળેલું)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮૧ થી)

પ્રજ્ઞતા સમજ કરતાં કુટુંબનો સમજ બહુ નાનો છે. એટલે તેમાં જે સુખ 'કુ'ખ ભોગવવાને કર્મની અનુકૂલતા પ્રમાણે પૃથક્ પૃથક્ જીવને અવતરવાનું આકર્ષણ થાય છે. એક અતારમા જે જે જીવેની સાથે નિશ્ચ પ્રાંતની ગાઠો બધાવ છે તેને અનુમતી તે જીવો પુનરપિ એક કુટુંબનાં સંબંધીઓ થઈ અવતરે છે. કોઈ કોઈ વખતે જે જીવને સંબંધ એટલો બધો થઈ થઈ જાય છે કે વારવાર સાથે તે સાથે એકના એક કુટુંબમાં જન્મ ધારણ કરે છે. ઘણી વાર એમ બને છે કે એક કુટુંબનાં પૃથક્, પૃથક્ મનુષ્યો ભિન્ન ભિન્ન કર્મને આધીન થઈ દેવલોક-દેવસ્થાન (સ્વર્ગલોક)માં ઝીરો વધતો કાલ નિર્ગમન કરે છે તેને લીધે તેમાંના કેટલાકમા અતાર થઈ જાય છે. ત્યાર પછી એકદમ આવી મળે છે. વિશેષ કરી એવો નિયમ છે કે કુટુંબના જે જે જાણીઓ ઉચ્ચવૃત્તિઓ મેળાન હાય છે તેઓ વારવાર સાથે જન્મ પામી એકદમ થાય છે. ઉપર જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે કોઈ પ્રજ્ઞનાં સમગ્ર કર્મ ભોગવતા તેમાંના પૃથક્ જીવને વખતે પાકદાસ પહેલા કોઈ કર્મ સોની સાથેની આપ્ત ભોગ ભોગવવા પડે છે તે વાત કુટુંબને પણ લાગુ પડે છે. કર્મની અમુક સંકલનાને લીધે કુટુંબનો સાવ પ્રત્યેક જીવને પણ કુટુંબનાં સમગ્ર કર્મને આવીત થઈ સુખદુઃખ ભોગવવાં પડે છે, જે ભોગવવાને માટે તેનો સચિત કર્મનો પાકદાસ થવાને હજી વાર હોય છે. એ પ્રમાણે થવાથી ક્ષણભયર દેહને જે અદાસ દુઃખ ભોગવવું પડે તેનો બદલો કામલોક અથવા દેવસ્થાન-સ્વર્ગલોકમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

સમજાવો આ વિષય એટલો બધો વિસ્તારનાળો છે કે તેને સંબંધે જેટલું વિવેચન કરવું પડે તેના કરવાનું જેમ કઠિન છે તેમ તે વિગતવુ અધ્યયન થઈ જાય. પણ કરવું કઠિન છે કારણકે તેના સંબંધે સમગ્ર આપવા આવી નથી. આ લેખને સુખને સર હકીકત જણાવી છે તેમાં સંબંધે કાંઈક ધ્યાન ત આવી શકે છે. આપના વિષય ઉપર

પર અનુમાન બાંધી વિવેચન કરવું એ વાસ્તવિક નથી એટલે તેનું પર્યાય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ચિરકાલ પર્યંત જાવલોકન અને અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને યોગ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેથી જુદા જુદા જીવનાં કર્મોના પૂર્ણપર અંબધ શીઘ્રી કાદાહવો જોઈએ ત્યારેજ યોગ્ય પાત સમજવામાં આવી શકે. તેમ છતાં આ સમગ્ર કર્મના પ્રકાર સંબંધે એક વાત અવશ્ય કહી શકા જાય છે. અમુક સમૂહના વિચાર કૃતિ અને બાહ્ય સ્વભાવનું દર્શન એ જોઈ પિયે મેઘન બ્રહ્મવાદરહી લખે છે કે જોરીસ્ટ્રોટલે પ્રોટોને અનુસરી મહાબૂતનો અર્થ એવો સમજાવ્યો છે કે તે સ્વસ્વરૂપિત તત્ત્વો છે અને આ પ્રજ્ઞાંકનર માર વિભાગ ઉપર સત્તા અસાધવા પ્રત્યેક વિભાગમાં એક એકને સ્થાપેલાં છે. આવી રીતે પ્રિસ્તિ પશુ મૂર્તિપૂજકની પેઠે મહાબૂતો તેમજ દિશાઓની સ્તુતિ અને પૂજન કરે છે એમ નથી પણ તેઓ તેના અધિષ્ઠાતા દેવતાને પૂજે છે. પ્રિસ્તિ ધર્મમાં બે પ્રકારના મુદ્દમ શ્રવેલાં છે; દેવતા અને બૂતો. ઇંગ્લીસ્ટ અને ગ્રીકવિદ્યાના જ્ઞાનીઓ એકજ વર્ગમાં તેઓને ગણે છે. તેઓની દૃષ્ટિએ બૂત દેવતા અને દિવ્ય દેવતાઓ વચ્ચે કાંઈ ભિન્નતા નથી. શેમન કેલ્કલ્ક પંથપાળા પોતે પણ એ બૂત દેવતાનું કોઈ અન્ય નામાભિધાન કરવામાં આવે છે કે તત્કાલ દિવ્ય દેવતાની પંક્તિમાં તેને ગણવા માંડે છે. મનુષ્ય પૃથક્ પૃથક્ તેમજ તેના નાનાં યોદ્ધા સમૂહ જે કાંઈ સુખ દુઃખ ભોગવે છે તે કંઈકની આસાથી વા દેવતાઓમાંથી કોઈની સત્તાથી બને છે એમ માનવું જ નહિ. એ ભોગ પોતપોતાના કર્મોના ફલ છે. આપણે અનેક પ્રકારે બીજ વાવીએ છીએ તેના પરિણામે આકાશી સૃષ્ટિમાં અનુકૂળ શક્તિઓ જાગૃત પામ છે અને લોહસુગન્ધી પેઠે આકર્ષણ છે. તે આકર્ષણશક્તિ એટલી બલવતી છે કે કોઈ તેને અટકાવી શકવું નથી. એ શક્તિનો તે બીજ વાપનાર પ્રતિ પ્રત્યાધાત થાય છે. એ ફલ સંબંધે અશુભ કર્મ કર્યું હોય વા તે કરવા વિચાર્યું હોય તો પણ સરખું જ છે. કારણકે વિચાર પણ એક પ્રકારે સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ છે અને વર્તમાન કાલની વિદ્યાઓ પણ એમજ કહે છે. જેવંસ અને જેએમ નામના જડપદાર્થશાસ્ત્રવેત્તા “વિદ્યાશાસ્ત્રમાં મૂળ તરત નામના તેઓના પુસ્તકમાં સર્વ લોકોને જણાવે છે કે સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ છે તેનાં પ્રત્યેક રંગકણ પૂરે જે કાંઈ બની ગયેલ છે તેનો નોંધ છે. આધુનિક જડપદાર્થશાસ્ત્રવેત્તાઓ દિન પ્રતિદિન ગ્રીકવિદ્યાના વગલમાં તણાતા આવે છે એ વાતનું તેઓને જ્ઞાન થવું નથી પરંતુ તેઓની સમજ તો તેવીજ ચલી આવે છે.

ત્યારે ગલિન અને નાશકારક પ્રતિવાળાં વિચારરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યારે સૂક્ષ્મ ભૂમિકા ઉપર તેઓ ન્યાયનંધ એકેકં થાય છે ત્યારે તેઓનું બલરૂપ ભૂમિકા ઉપર હતરે છે અને તેથી લગાઈઓ, રાજ્ય પ્રાસદા, લોકોની અંદર અંદરની લગાઈઓ અને એવા પ્રકારના શીસાંદો હો છે. એ સમગ્ર કર્મોનાં ફલ તેનાં મૂળ બિન્ન રોપનારને આપે છે અને એકેર પાલભાવ કરે છે. એવી રીતે મનુષ્ય એકંદર જોતાં પણ સમૂહનાં પ્રારંભ બાંધનાર એકજ છે, કારણકે તેની પોતાની સૃષ્ટિ પોતાનાં કર્મ પ્રમાણે બંધાય છે.

(આવતામાં સમાપ્ત)

-૩-

૪૯.

૧

સામાજિક મુખ.

(મળેલું)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬૬ થી)

પરંતુ વંશસામ્રાજ્યમાં એક વર્ગના શોષા એવા છે કે તેને ઉપરની નિરાશાજનક ટીકા ધાણ પડતી નથી, કારણ કે તેઓ વ્યક્તિની તંદુરસ્તી રાખે અને તેમનું આયુષ્ય દીર્ઘ કરે એવા છે તોપણ, તે ઉપરથી તેમની કીમત નથી થતી. તેઓ દુઃખનું જાતેજ નિવારણ કરે છે, કે નાગ કરે છે. આ પ્રમાણે દ્વંષ્ટ રોગગ્રામક ઉપચારો કરતાં દુઃખના ચાલને નષ્ટ કરનાર શાસ્ત્ર તદ્દન શુદ્ધીજ સ્થિતિ ધરાવે છે, અને તેનાથી દુઃખ ઘટી સામાજિક મુખ વધે છે, કે કમ તેનો ખાસ. શુદ્ધ વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે. જ્યારે દ્રાઢ માણસને અતિશય પીડા થતી હોય, ને કલેરાઈદોર્મ સુધી ને તે પીડામાંથી બચે છે, ત્યારે તેના દુઃખનું નિવારણ અગર કમતી થયું, ખીજ કોઈના મુખનો કિચિત્ પણ ભોગ લેખતે નથી થયું, તેમજ એક માણસનું દુઃખ જો આપણે જોઈએ, તેજ આપણ ખીજનું દુઃખ વધારે એમ પણ ધારી શકાય નહિ. પરંતુ દુઃખને ઠાંકનાર ઉપચારોનું શાસ્ત્ર જો વ્યક્તિ વ્યક્તિનું જીવન દીર્ઘ કરી તેમની હાલત સુધારતું હોય તો તે ખીજ ઉપચારો કરતાં તેનાથી વધારે મુખ ઉત્પન્ન થશે નહિ; પરંતુ મનુષ્ય જાતને દુઃખમાંથી છોડાવે છે તેટલે અંશે તેઓ મનુષ્ય જાતના મુખમાં વૃદ્ધિ કરનાર સ્પષ્ટ રીતે છે. પરંતુ આ શાસ્ત્રને આધારે જ દુઃખનું બાન થયું નથી, તે દુઃખના કરતાં વધારે દુઃખદાયક પરિણામો પાછળથી જો તેના ઉપચારથી ન થતાં હોય તો તે તેના શોષકને સામાજિક મુખની વૃદ્ધિ કરનાર તરીકે ગણી શકાય. આનાથી વિરુદ્ધમાં દ્વંષ્ટ ઈસ્ટર્ન જોલવાનું છે કે કેટલાક લોકો આ ઔષધોનો અતિમર્યાદા ઉપયોગ કરીને પોતાનું શરીર ખરાબ કરે છે, અને હાંડળી ટુંકી કરે છે. આ વાત કદાચ થોડે કે ઓછે અંશે, આદેકોહોલને પણ લાગુ પડે છે. પરંતુ જો આત્મીય ધ પુરવાર થયું હોય ને—સીતળા, કરીનાઈન અને જે ખીજ, બધા રોગના ઉપચારો કે પ્રતિબંધકો શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે તેથી મનુષ્ય જાતની શારીરિક સ્થિતિ સુધારવામાં કંઈ દેખીતી અસર નથી, તો તે પુરથી એમ અનુમાન નીકળે કે રોગપ્રાપ્ત વસ્તુઓના ઉપયોગથી અમુક માણસને ગમે તેટલું નુકસાન થઈ પડે તોપણ તેથી સામાન્ય રીતે સઘળાઓની તંદુરસ્તી તથા મુખ હંમેશા માટે ધરી ન આવે. જો કે આદેકોહોલની માફક પ્રથમ દાખલ થતી વખતે આનાથી ગરજની સમ્પ્રદાય વધે, તો પણ વખત જાય તેમ, તથા તેમનાથી દૂર રહેવાની જમનાના દંડના ન હોય અથવા વગર નુકસાને વાપરી શકે એવાં તંદુરસ્ત શરીર ન હોય, તેઓ કુદરતી ચુટણીના નિયમે મરી પડવારે, તેમ તેમ આ ઉપચારો ગરજની સમ્પ્રદાય ઉપર, નોખે ની અતિશય ટાક કે મન્ય આદેકોહોલના અતિશય તાપ કરતાં, વધારે ખરાબ અસર નહિ કરે, તેથી 'સર્ગ' હજી.

પાગાં એ ઉપચારોથી સારી થાય, મનુષ્યજાતની હાલત અને સુખ ઉપર થતી સામાન્ય અસરની પ્રકાર અમરોથી ખરેખર જણાઈ જતી નથી.

દુઃખનું જ્ઞાન ઢાંકનાર આ રાત્રિના વિચારમાંથી સ્વભાવિક રીતે તાત્કાલિક મુક્તિના ઉપચારને મનુષ્યના સુખોત્પાદક સાધન તરીકે ગણવામાં ઠાકાપણ છે કે નહિ, તેનો વિચાર સૂચે છે. 'તાત્કાલિક મુક્તિનું ઔષધ' એ પરિભાષા એ અર્થે વપરાઈ છે, તે જ્ઞાને અર્થમાં તેની સુખવાદક અસરોની ગણતરી થવી ઘટે છે. બેકન પોતાના જ્ઞાનત્રય અથવા જ્ઞાનત્રયની ભલામણ કરે છે, અને તેનો અર્થ—મરણદુઃખની સિધ્ધિતા કે ધ્વંસ—એવો કરે છે. તે લખે છે કે, "વેદનું કામ ફક્ત તંદુરસ્તી સારી કરવી એટલું જ નહિ, પણ દુઃખ અને પશ્ચાત્તપ્તિ ઓછાં કરવાં એ પણ છે." તેમજ વળી આ ઓછાં કરવાં તે રોગની શાંતિ કરવાને અર્થે જ નહિ, પણ આ જગતમાંથી પ્રવાણ સરજ અને સેટુ કરવા માટે પણ ઓછાં કરવાં, એમ હું માનું છું—કારણ કે આ સુખ કંઈ નાનું સુખ બહુ જ નહિ. આવા સુખદાયક ઉપચારની એગ્રેટસ સ્ટીઅર હંમેશા ઇચ્છા કરેલા; અને એન્ટોનીયસ પાયસના મૃત્યુના સંબંધે આની ખાસ નોંધ લેવાઈ છે. તેમ જ મૃત્યુ સુખી અને આનંદી સ્વભાવના લેવું જ થયું હતું. એવું જ એપિક્યુરસ માટે પણ લખાયું છે કે તેનો રોગ પ્રાણાંતક કહેવાઈ ચુક્યા પછી તેણે મધ્યની અતિ-રાધ પાન વડે પોતાનું પેટ અને હૃદયો પુરી દીધાં; તે ઉપરથી એવો લેખ લખાયો કે—

"તે એટલો નિરાશામાં યઃચૂર હતો કે તેને નરકકુલની દુર્ગંધ માત્રમ પડે તેમ ન હતું."

પરંતુ આથી ઉલટું, રોગ અસાધ્ય માત્રમ પડ્યા પછી, રોગીની પાસે હજાર રહેતાં વૈદ્યો અગ્રાધ છે તથા અર્થમાં અને છે; પરંતુ મારા વિચારમાં તો તેઓએ મૃત્યુનો રસ્તો સરલ કરવાનું જ તેનાં દુઃખ અને નાસ ઓછાં કરવા માટે બુદ્ધિમાન પુરુષોની સલાહ સાથે, સારવાર કરવી જોઈએ, બેશક તાત્કાલિક મૃત્યુના ઉપચાર આવા હેતુથી તો સુખવાદીની દૃષ્ટિએ દરેક રીતે ઈષ્ટ છે. વૈદ્યો રોગોરહેતક કે ખીજા ઉપચારોથી મૃત્યુનું દુઃખ ઓછું કરી શક્યા છે, તેટલે અંશે તો મનુષ્ય જાતના સુખમાં તેઓએ સ્પષ્ટ રીતે જિદ્દ કરી છે. ફક્ત જ્યારે દુઃખના કમતી ચવાથી, વગર ઉપચારે મરી ગયાં હોતાં તેવાં, પણ ખરાબ હાલતમાં જીવન લંગાવવા પામે, ત્યારે તેની સુખોત્પાદક અસર સંશયાત્મક કહેવાય.

પરંતુ કેટલાક લોકો બેકન કરતાં પણ આગળ વધ્યા છે, અને તાત્કાલિક મૃત્યુના તામે, એવી ભલામણ કરે છે કે—મરણ-દુઃખક અને અસાધ્ય હોય તો, પ્રાણને વગર દુઃખે વિસર્જન કરાવવો! તેઓ એવી દલીલ લાવે છે કે કોઈ માણસ અમુક અસાધ્ય રોગ નીચે એવો કચરાઈ રહેતો હોય કે તેના જીવવાથી પોતે તથા ખીજાં હાનિ પહોંચે તેટલાં હોય, ત્યારે તેને દુઃખ મુક્ત કરવો, એ સુખના લાભમાં તેને માટે બેહેતર કે બેશક એ જોગવાનારને તો લાભ છેજ; અને એ તેને મનુષ્યના હોય નહિ, પણ કોઈ જીવસત્ત્વનું વડે અગર દુઃખે પ્રાણ મુક્ત કરાય તો તેને જે લાભ થાય, તેથી ખીજા

રાજાએ ન્યાય કેવે આપે, રાજાએ કેવો છે, વ્યવહારમાં પણ રાજાએ વર્તન-
રહસ્યને આજે શું શું કરેલું, એ બધું જાણવાની મનાને હાથ રહેતું. ખાસ કરીને મન-
પનો ગાસકે હતો. આવી વ્યવસ્થાને ખાસ કરીને સંધ્યે ગણીને કેટલાક દરી કાઢે છે,
પણ તેમ કરવા જેવું લાગતું નથી.

આપણને ધર્મની આવશ્યકતા દર્શાવતા અનેક કારણો કહેવામાં આવે છે, પણ ખરે-
ખરે એ છે કે જગતની સામાન્ય આપ-લેખા જે સમગ્રમય જીવન ધાર્યું છે, કમળ અને
વિષવાદમાં જે અનવધિ દુઃખ પ્રિયતર છે, તેમાંથી મનુષ્યને મુક્ત રાખી તેની પાસના
બાળ જીવનની શક્તિ અને સુખ સર્વદા દિલ આગળ સંખ્યાતર ધર્મ છે. ધૃ એટલે ધારણ
કરવારૂપ અર્થથી ધર્મશબ્દની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી, મનુષ્યને ધારણ કરનાર તે ધર્મ-એ-
મ કહેવાય છે, પણ પ્રાકૃત એવું વ્યાવહારિક જીવન તેમાં રંગદોળાયા ન દેતા તેની
પાર માણસને ધારણ કરી રાખનાર તે ધર્મ એમજ આપણે સમજવાનું છે. ધર્મજ આ-
પણને સાત, ન્યાય, દયા, પ્રેમ આદિ સર્વ ગુણ જાવતાઓ આપે છે. એવી જાવતાઓ
આમાધ્ય અને અશક્ય જેની લાગે છે, હરિશ્ચંદ્ર જેવા સાતવાદી યજ્ઞતુ કે રામ
જેવા ન્યાયી ચલાવું એક દૃષ્ટનામાત્રજ જણાય છે, તથાપિ એટલું તો મરે કાંઈ દરી-
કારણે કે એવી અશક્ય અને અમાધ્ય પણ જાવતાઓ મનુષ્યની દિલ આગળ ન હોત
તો આજ તેની અધમતાનો પાર રહ્યો હોત નહિ, પરંતુ એના અને મનુષ્યના જીવનની
મારામારીનો અવધિજ આગળે હોત નહિ. પક્ષપાત અને લાંચ લેવાથી ન્યાયના પવિત્ર
નામને અપવિત્ર કરનારો આજો સંસાર છે, પણ ન્યાયની વ્યવહારાતીત જાવના આપણી
દિલમાં ન હોત તો આપણે શુદ્ધ ન્યાયે પહોંચવાને આગળે ચત્રવાળ થાય. મનુષ્યજી-
વની જે મંદાઈ અને કૃષણતા સ્વાર્થ એ નામથી જોળાય છે તેમાંથી છરી દાન,
દયા, દીનતાનો મર્જા મનુષ્યોને તે તે જાના વિના હાપિ હાથ આવત નહિ.
ધણાકે ધર્મને સ્વર્ગ નરકની મિલીપિકારી, ધણાકે કષામતની ધાતીયો, ધણાકે ક્રમના
પ્રિયતરો, ધણાકે ધર્મના કોષના સગવડો, આવી જીર્ણતકાગ્રક જાવતાઓને મનુષ્યની
દિલ આગળ રાખવા ચત્ર કરેલા છે. પણ એ સર્વથી એટલુંજ મિદ્ધ થાય છે કે મનુ-
ષ્યને પ્રાકૃત જીવનની પારનું સુખમય, સાન્ન, ન્યાયી, જીવન જોગવવાનો મર્જા જતાવ-
નાર ધર્મજ છે. ગમે તે વ્યવહાર લેખજે પણ તે સ્થૂળ વ્યવહારની પાર કાંઈ જાવના
હોવાનીજ. કારીગર ઘાટ ધડે ને ચોર ચોરી કરે તેના મનમાં પણ અમુક આસરની,
અમુક સુખની જાવના ખરીજ. જાવના જોગ હિત, સંકોચની પારના જીવનને સમજ-
વાની, તેમ તેમાં વધારે શાન્તિ અને વધારે સુખ. એજ જાવના હિત કહેવાય. જે-
ટલી જેટલી હિતજાવનાઓ છે તેનો આધાર ધર્મ વીપર છે, અને મનુષ્યને અધમતામાં
ન પડ્યા દેતાં હિત જાવનાના વિશાલ, હિતર જાવમાં જાનિયો વિચારવાનાર પણ ધર્મજ
છે. જનકારથી વ્યગ્ર થયેલાં જીવન એ ધર્મનાં આશ્રય અને આશ્રયન ન લે, તો તેમનાં
દુઃખ અને કરેલની સીમા રહે નહિ.

ધર્મની આવી મહત્તા અને આવશ્યકતા સમજનાર સ્વીકાર કરવાને આચકા નહિજ

ખાવ કે જોમ એક એક વ્યક્તિનું જીવન ધર્મ વિના નિષ્ફલ છે તેમ સમગ્ર રાજ્યનું જીવન પણ ધર્મ વિના નિષ્ફલજ છે. રાજ્યની ખટપટોને શાસન કરી નિયમમાં રાખી, રાજ્ય-ભાવનાનો ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવનારી ધર્મભાવના જો સર્વોપરિ ન હોય, તો રાજ્ય એ જીવન અને ફરતા વિના ખીજું કંઈજ થાય નહિ. રાજ્ય એટલે સમગ્ર વ્યક્તિધર્મનું આદર્શ, કુટુંબની જગ્યાએ વિસ્તારેલી ભાવના, એ વાત લક્ષમાં લેતાં, જો રાજ્ય ઉપર ધર્મનું પ્રભુત્વ ન હોય, રાજ્યના સભ્યે કરી અધમતાના એટલે અન્યાય, જીવન, પક્ષપાત, આદિના જે જે પ્રસંગ આવે તે તે પ્રસંગે ઉત્તર રાજ્યભાવના ઉપર રાજ્યને પકડી રાખનારી ધર્મભાવના સર્વોપરિ ન હોય; તો રાજ્ય એટલે શરીરભલે કરેશે સ્વચ્છદી અનાચાર અને ક્રૂતા એ વિના ખીજો અનુભવ આવી શકે નહિ. આટલાજ હેતુથી ધર્મભાવના એટલે ભાવનામાત્રને ઉન્નતિમાં રાખનાર સર્વમથી ભાવનાના રક્ષક જે બ્રાહ્મણો તેમને રાજ્યમાં સર્વોપરિ માનેલા છે, અને શામન એટલે ધર્મનું પ્રરૂપણ કરનારનો વર્ગ સર્વત્ર સર્વોપરિ છે બ્રાહ્મણોને આથી કરી કોઈ પ્રકારે સ્વચ્છદીપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમના ઉપર પણ રક્ષણ અને પોષણ તથા સેવન કરનાર વર્ગનો અંકુશ રાખેલો છે. પણ ધર્મની ખાતના કદાપિ કંજુપિત થાય નહિ તે અર્થેજ બ્રાહ્મણોને રાજ્યે પોષવા અને પાલન, ધનસમૃદ્ધ કરવા દેવા નહિ, અકિંચન રાખવા. વનમાં રહેવા દેવા, હણવા નહિ, ધન્યાદિ વ્યવસ્થાઓ રચેલી છે. એ વ્યવસ્થા સાચવવામાં સ્વધર્મ સમજનાર રાજ્ય એટલા સચિત અને નમ્રત્વ રહેવા છે કે બ્રાહ્મણને રખે કંઈ વિદ્ય આવે એવી તેમણે ધર્મભાવના માટે કાળજી કરી છે. ચક્રવર્તી દુષ્યન્તે દરબારમાં ઋષિદુભારોને દેખતાંજ કહ્યું:—

कि ताम्रतिनामुपोदतपसां विघ्नैस्तपोदृपेतं

धर्मारण्यचरेषु केनोच्चैर्दત્તमाणिषसञ्જેष्टितम् ।

आहो स्वित्प्रणयो ममापचरितैर्विष्टंભિત્તૌવીર્યાં

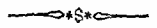
૧ શું તપથી સમૃદ્ધ એવા વ્રતધારી મુનિના તપમાં વિદ્ય આવ્યું! એમનાં ધર્મારણ્યમાં વિચરતાં બ્રાહ્મણ પ્રતિ કોઈએ અસન્મયેષ્ટ કરી! અથવા મારા દુરાચરણથી વૃક્ષ-હતાહિના વિવસવાને વિશેષ થયો! કે આ મુનિદુભારોને મારા સુધી કરીઆદ કરવા આવવું પડ્યું. પોતે સ્વધર્મથી ચૂકે, રાજ્યભાવનાથી બદ થાય તોજ શાસન કરનાર સુરુવર્ગને વચમાં આવવું પડે એમ સમજનાર રાજર્ષિએ ધર્મને રાજ્યનું કેટલું આપ-સ્વક અને ઉપયોગી તથા ઉન્નતિ અને સુખના નિદાનરૂપ અંગ ગણતા હશે તે સમજવું કઠિન નથી, ધર્મ એજ રાજ્યનું હિતમાંગ કહેતાં મસ્તક છે, તે બધાં નથી તે રાજ્ય મસ્તક ગિનાવું અમંગલ થક છે. આવો રાજ્ય અને ધર્મનો અતિનિષ્ઠ સંબંધ લાગે છે.

(આવતા અંકમાં સર્ગાસ.)

Wingyathankar Manushankar Dethak of Suran
 સુદર્શન Sagarankur
 Bh. M. D. D. D.

(તંત્રી મણિવાલ નરુભાઈદિવેલ.)

(ધર્મ-શુદ્ધ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૨. અંક ૧૦] (માસિક) [જુલૈ. ૧૮૯૭]

૧

સાહિત્ય

૧

આનંદેબલ મી. જવેરલાલ

(મળેયુ)

સંસ્કૃત.

દૃષ્ટાણે આ જગતે હો ત્રિગુણ્યથવડે સર્વનાગતિ ધારી,
 મંથે માધવી રાજુ સ્વગત ગદિમધી રક્ષણભાગે ગણી,
 દૃષ્ટાણે કરો હો નિખિન જગતનો દાલ ચદારરૂપે,
 મા ! મા સદા કલ્પે, નવ મયન કરો ઉચ્ચ માધ્યકારે ॥ ૧

શિખેરિણી.

નિરાઓ મને આ પ્રકટિત ગદામારક વધુ
 ધરે છે આ ગોતું વસન નયમ કાળુ નિજ પરે,
 દિનોં માસે જલે અમરિત થયા મ મનગુણે
 જુએ છે આકાશ અગ્નિ બદુ ચિન્હો ત્યમ આરે ॥ ૨

ઉપગતિ.

રૂઝાઈ ડો યુગે માત આને, દૃષ્ટાત હૃદય હૃદમધ્યદેશે;
 કાગી થયો પા અતિમે પિણવે, જવેરિલાવે જગ આ ત્યજાવી. ૩
 જવેર સસો કદિ મામ્ય માવે આને નદિ લાલ કુદાપિ રૂપે,
 જગાર બાપે નવ વેર રાખ્યુ, હતા થયો ત્યાગ કુદમ્પતિનો. ૪

ઝવેર જુનું નહિ લક્ષમવાળું, અસૂર્ય કાઠા પરમાં પહોંચ્યું;
 નિમૂંવતા પ્રાંતપદે વિરામ્યું, અસાધ્ય માયા સ્વરે સાત્તપતાની. ૫
 વિદ્યા તણો યદ બદ્ધ યોગ્યો, કુટે વિચિત્રાદુતિ દાન દીધાં;
 શરીરવાત્રા કરી એ સ્વરથી, ઘોષા પ્રસારી નિજ શ્રેયકારી. ૬
 નેત્રી તણું સ્થાન સુદિવ્ય ધારું, પૂર્વાદ નામે બહુ કાર્ય દીધાં;
 સમાજ માર્ગો, મુખરે રહીને, દર્શાવવા કેમ ન ધર્મ જાણો ? ૭
 લોકો સમૂહે અતિ લોપ શોચે, વિદ્યાતણાં મદિર અન્ય બારો;
 આધ્યક્ષનો જાવ નથી સમાગમ. કાલે હયો લૌકિક અમૂલ્યીને. ૮
 સમર્થ વા સુર્જરૂપકદુઃખે આવરવડી છે અધુના આપેક્ષા;
 ઉપેક્ષવા લોક વિનંતી સર્વે, મૈત્રીજ બાંધી કયમ કાલ સાચે; ૯
 શતાર્થ વર્ષે સ્થિત કેમ હોડયા ઝળાનુગધો દદતા પમાડી.
 વિમાર્ગ આપ્યો અથવા કલેથી, કાલે કરાલ કેમ આ નિરોલ્યો ॥ ૧૦
 મનુષ્યવાને કયિતા પ્રકારે, પૃથક્ પ્રતીતિ રમૂતિ ખેળ સુખ્યો;
 આભાવ એકે બહુ અન્ય રહે, સરકારરૂપે દિત પૂર્વનું છે. ૧૧
 લોકાનુરક્તિ સ્થિર હવલોકે, અનંત જો સમારક ચિન્હ ચોળે;
 તથાપિ ગુચ્છું ઉપકાર માપે, શાંતિ પમાડે નિજ અિમ માંભ. ૧૨

૨

“ માની લઉં શેમાં મળા ? ”

(મહેલું)

(ગજલ)

ક્યાં છે મળ ? ક્યાં છે મળ ? કહે તું સુસાદર અલકના !
 દુનિયાં મદી ક્યાં છે મળ ? માની, લઉં શેમાં મળ ?
 છે ક્યાંઈ આણું મુશ્કાલીની આ અલકને કોઈ મુલો ?
 દેખાડો દેજો હોય તો, ખોદી લઉં ત્યાંથી મળ.
 આલમ મુલો બહેરી ન આણું સાનનું દરીઆ તણું,
 તે દુઃખ પોતાનું રહે તો માની લઉં શેમાં મળ ?
 રાવે હસે અરિયર ભૂત શોધે ન શું-ક્યાં-સત્ય-છે ?
 દુખ-ભાર લઈ મુગી ફરે ધરતી, લઉં શેમાં મળ ?
 ત્યાં આસમાને આજલાં જુદાં જુદાં કંઈ ચકચકે,
 સમજે મ કા-તેથી નિસાસાં શો બારે ! શેમાં મળ ?
 દરીઆ મદી, -ધરતી મદી, -તે આસમાન મદી-ઉડે,
 કહે તખ્તે પુશાલીતણું ! શું કામની પણ ને મળ ?
 છે ત્યાં ગયાં ભૂત તો દંભરો માણવાન અધુર મળ.

સાથે લઈ પાંખાં ફર્યાં દોહા નહીં, તો ક્યાં મળત ?	૭
પુનઃપુનઃતી આસમતણી દસતી ખીંતે જે દારમી	૮
દેખુ છું દરમાય કાણુમાં ? માનું તો શેમા મળ ?	૯
સણવા કહે આવસોકવા કો વાંચવા મોઢ કહે,	
હું, સ્વાયરો રાખું ધણો તેમાં ન આવે પણ મળ ?	૧૦
હું માન દુનિયાનું મુણ, આવસોકું સારી ખલકને,	
તણી લઈ છું બેદ સઘળો, ત્યોય તેમાં ના મળ ?	૧૧
આસમતણી મેં ચોપડીમાં ફેરવ્યાં પાનાં ધણા;	
માણીકના ડહાપણપટ્ટી સમજી યથો, પણ ના મળ ?	૧૨
અગર વિના તનહા ફરે તેથી ન આવેરે ? મળ ?	
આ ઈશ્ક વિષ્ણુ રોતું ન માને દીવડુ ક્યાઈ મળ ?	૧૩
ઘડી ગયેલા નૂરથી ઝાણો ફરે જવ-મડળે,	
ધારી ફરીરી હું પુકાર “નૂર” આ મુજ નૂર ક્યાં ?	૧૪
સણે ન કો રહુ; જીવે ના મુજ હાવત આવમે,	
દેખુંજ તેને રહતી હું તો દુનીયામા ક્યા મળ ?	૧૫
દુનિયા મહોં બાઈ નથી—ક્યાઈ નથી—ક્યાઈ મળ ?	
મગમીનિતો બહાર આ છે ? માતું તો શેમાં મળ ?	૧૬
છાંદગી છે જ્યાં સુધી રહેવું બધું રે ? ત્યાં સુધી,	
આ છાંદગી પુગી યશે તો આવરો ઉઝી મળ ?	૧૭
રમરવાં ગયેલા સ્નેહીને રહ્યાં ગયેલા સ્નેહીને	
‘દલઆશ’ અવિત મુંજ એ છે હાલ તો ! કહો તે મળ ?	૧૮
કહોં તે મળ કે દબ દે મુખેંધ, ડહાપણ જે મમે,	
અવસાન સુધી હિંદવ મુજ તેમાજ માલી સે મળ ?	૧૯
અવમાન બાદ ઉડી જતા અવિત અગમ્યજ સયાનતા,	
આ ખલકમા નયોં ક્યાઈ એવી ફરેશ ત્યાં સાચી મળ ! !	૨૦

૩

સંગીત.

(અનુસધાન ૫૪ ૧૯૮ થી)

એક કમસદ્યનાં શતપત્રમાં એક ઠાસે એક સોય ધોત્યામાં આવે ને તે પાર પડી જાય એટલા કાચને ફાણુ કહે છે. આઠ ફાણુનો એક લવ દહેવાંય છે, તે આઠ લવને એક ઠાસા કહે છે. આઠ ઠાસાનો એક નિમેષ યાય છે, ને આઠ નિમેષની એક કલા માય છે, જે ડહાની એક માના યાય છે જેને આણુ પણુ કહે છે.

૧ માત્રા	ને	અણ્દુત	કહે છે.
૨ માત્રા	ને	દુત,	"
૪ માત્રા	"	લધુ,	"
૮ માત્રા	"	ચુર,	"
૧૨ માત્રા	"	ચુત,	"
૧૬ માત્રા	"	કાકપદ,	"
૨૦ માત્રા	"	તિઅ,	"
૫ માત્રા	"	ખડ,	"
૭ માત્રા	"	મિઅ,	"
૯ માત્રા	"	સકીયું.	"

આ પ્રમાણે માત્રાનો હીસાબ છે, અને તેનાં નામ છે. આપણે કહેલું છે કે જે ને ઢેકાણે ઢેકા આવે તે તાલ, અને જે ખાલી જગ્યા દેવામાં આવે તે કાલ. આવેલો હીસાબ કોઈ પણ સ્થાને અત્ર બતાવેલા આ માત્રાઓના હીસાબમાં લાવવાને માટે કરાવેલો છે. એવું નિયમ છે કે ૧ માત્રાથી તે ૧૬ માત્રા સુધી અને ત્રણ માત્રાથી તે ૯ માત્રા સુધી જે કશ પ્રકારે બતાવ્યા તે પ્રત્યેકમાં એક માત્રાએ તાલ અને બાકોની બધી માત્રાએ કાલ છે. જેમકે અણ્દુતમાં એક તાલ છે; દુતમાં ૧ તાલ+૧ કાલ છે; ચુતમાં ૧ તાલ+૧ કાલ છે; તિઅમાં ૧ તાલ+૨ કાલ છે, ઇત્યાદિ.

આટલો હીસાબ સમજવામાં આવી જાય તો જેટલા જેટલા પ્રકારે તાલના ચર્ચ શકે છે તે બધા સહજ સમજવામાં આવશે. ત્રિતાલ, ચોતાલ, બહુતાલ, સદ્રતાલ, લક્ષ્મીતાલ, અષ્ટમર્ગલ, સવારી, દાદરા, દીપચંદી, સુવર્ણક, જે જે તાલ પ્રસિદ્ધ છે તે બધા આટલા હીસાબ ઉપરથી સમજી શકાશે; અને કેઈ સ્ત્રીજ કેવા તાલમાં મગાની છે તે જાણવાની સાથે બરાબર સ્વર અને તાલનાં તોલથી તેને ગાઈ રજન થઈ શકશે.

ચોગાંક ઉદાહરણથી આ વાત સહજ સમજશે જાણે કે ધીમા ત્રીતાલાનો તાલ નંકો કરવો છે તો તે ૨ દુત+૧ લધુ એટલી માત્રાનો તાલ છે એમ જાણતાંજ તુરત બરાબર ગાઈ શકાશે. ૨ દુત અને એક લધુ મળી કુલ આઠ માત્રા થઈ, ત્યારે સમયી સુમ સુધી એ તાલમાં આઠ ગાના આવવી જોઈએ. સમ એટલેને ઢેકાણે પહેલો તાલ પડે છે તે જગા ત્યારે ૮ માત્રાની ગોંવણ એવી થશે કે:—

દુત
લધુ
દુત
= ૮ માત્રા

૧ તાલ+૧ કાલ+૧ તાલ+૩ કાલ+૧ તાલ+૧ કાલ

આ પ્રમાણે બધા તાલનો વિચાર થયો ઉપરથી તથા ઉત્તરો પાસેથી સમજી શકાય.

આથી તાલોનો વાપર સમજાય છે.

આ સિવાય અમુક માનુના કેટલા તાલ યંત્ર ગકે તે સમજવાને, તથા હરકોઇ પ્રકારનો તાલ આવે તા તે કેટલી માત્રાનો ને કેવા બધારથી છે તે સમજવાને, પ્રસ્તાવ, નટ, ઉદ્દિષ્ટ, શુચિ, મખ્યા, મેર, મકંટી, પતાકા, લગ્નક્રિયા, કામદિ જે પિગલ શાસ્ત્ર, આ પ્રમિદ છે તે પણ કામ આવે છે.

તાલના વિચારમા મમ, અતીત, અનાગત, વિષમ, એ પ્રકાર જાણવાની જરૂર છે. કેમકે તાલ અને કાવનો વિચાર એ સજાઓમાથી રચ્ય થાય છે. આવતા ઉચ્ચારની સાથે જે તાલ પડે તે સમજ, અને એ ઉચ્ચાર થઈ મથા પછી જે તાલ આવે તેની નજરે જે ઉચ્ચાર આગળ ગયો તે અતીત, ગીત રહે થયા પછી જ્યા તાલ આવનાર હોય તે અનાગત, અને જે આગળ રહે છે એવો અનિયમિત તાલ તે વિષમજ. જ્યારે એક માત્રામા, ત્રણ અક્ષર આવે અને સમ ઉપર પહેલો અક્ષર આવી જાય તે ખીજા બે આગળ પર રહે ત્યારે તે આડ કહેવાય છે, જે વિષમ અક્ષર હોય તેને તાલ લાગે ત્યારે તે કુઆડ, કહેવાય છે; ને અતીત ઉપર તાન આવે ત્યારે તે જુઆવ કહેવાય છે, એમજ જે અનુક્રમ દુત, વગેરે પ્રકાર કલાતેમા જે માત્રાનું માપ જતાબધુ તેટલાં માપથી ચીજના અક્ષરોને મપાય તો તે બરાબર માપુ કહેવાય છે, એક માત્રામા બે અક્ષર લેખ, લે તો તે દિગુણ (દુગુણ) કહેવાય, ત્રણ લે તો ત્રિગુણ (ત્રીગુણ) કહેવાય, એમ સમજવું કાઠ પણ તાન લેવો પણ જેટલા તાલ આવે તેમા તાલ અને તાલની વચ્ચેનો જે અંતર, તેમા જરા પણ ફેર ન પડતા તે સરખો આવે એને લય કહે છે. લય ત્રણ પ્રકારની થાય છે નિયમપદ, મધ્ય, દુત. જ્યારે ચાર ચાર માત્રા જેટલો લય રાખી ચ્વર આવે ત્યારે તે વિષમપદ અથવા કા કહેવાય છે જ્યારે હોય તેટલી માત્રા ઉપરજ લય આવે ત્યારે તે મધ્ય કહેવાય છે, જ્યારે તાન સાથે કુગન ત્રીગુણ થાય ત્યારે તે લય દુત કહેવાય છે. આ પ્રકારે તાલનો હીસાન મમજને યોગ્ય તાલથી યોગ્ય રાગને ગાવામા આવે તો સુપૂર્ણ રાગ જામે છે, અને મીઠાસ પેદા થઈ, સંગીતનો રસ જામે છે સંગીતમાં જે જે લાભ કલા છે તે ત્યારેજ જાણાય છે.

(આવતામા સંગ્રામ)

❧ ગીતાદિ સમકાલોદયો વાતોયોડસૌ સમગ્રહઃ ।

ગીતાદૌષિતિઃ પશ્ચાદન્નીતસ્વાલવાતતઃ ॥

અનાગતેતુ પ્રાવૃત્તાલવાત્તો ગીતાદિકસ્તતઃ ।

વિષમે નિયમો નૈવ પ્રાપ્તે ચાર્ધે સુવૈર્મતઃ ॥

‡ નયમવૃત્તિનિયમો વાતેરિત્યુચ્યતે પૃથૈઃ ।

૨

ધર્મ

૧

કર્મ

(મળેલુ)

(ગત અકર્મી સમાપ્ત)

કાલના અતુકમ પ્રગાણે-ગુનાદ, સેગ, અકરમાત્ જનતા નેવામાં આવે છે
જુનાસો પણ આ વાતથી યદ્ય શકે છે. ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલાં વિચાર-રૂપ જુન
વામાં સદાયજુત થાય છે તે મરવોનુ, રૂપોનુ એ ગુનાદ જનવાધી પોપણુ થાય છે
જુદા જુદા આસપાસના પરિણામ પણ એવીજ રીતે તેઓનું પોપણુ કરે છે.
જોતું જુન થાય છે તેના સગા સંબંધીઓને તેથી ક્રોધ અને વૈરભાવ ઉત્પન્ન થાય
એટલે તે રૂપોને તેનો લાભ મળે છે. તે સાથે વળી ગુનાદ કરનારનો પૈરભાવ, તેને
હાત દ'ડ આપવામાં આવે ત્યારે તે ગિફાથી ઉત્પન્ન થતા વિદરાવ જુરસો એ
આ રૂપોને સદાય યદ્ય અનેક ખીજા મનિન રૂપો પેદા કરે છે. જેમ તે
બધ વધતું જાય છે તેમ ખીજા એના ગુનાદ કરવા તેઓ ખીજાં મનુષ્યને પ્રેરે
તેના પરિણામમાં વળી તેવું ને તેવું બને છે. એથી એવા કૃત્યનો એવ જાણે
ટોપ તેમ તે બન્યા જાય છે. સેગનું પણ તેમજ થાય છે. જેમ જેમ તે પ્રસરે છે
તેમ મનુષ્યને ત્રાસ પડે છે એ ત્રાસથી ઉત્પન્ન થતા રૂપ સેગના બક્ષમાં વૃદ્ધિ કરે
મનુષ્યના પ્રાણનો ન્યારે વિગ્રહ થાય છે ત્યારે તેને અતુક્રૂપ સત્વોની વૃદ્ધિ થઈ તે
ઉપર અસર કરે છે એટલે તેનો પ્રત્યાઘાત ભોજને લાગે છે. પ્રત્યેક દિશામાં મનુષ્યો
જાના એકીગતીની કશરી શક્તિને લીધે સૃષ્ટિના દૃષ્ટાણુ અને વૃદ્ધિમાં કાર્ય કરનાર
તે જાણીતાની સાથે ગરાંબરે અને સંવત્સરે છે તેઓ પોતાના અશુભ વિચારથી વિવિધ

ચોડાક ઉદાહરણથી આ વાત સહજ

કરવો છે તો તે ૨ દુતનર લઘુ એટલી મા ઉપચાર.

ગાઇ શકાશે, ૨ દુત અને એક લઘુ મળી સમ એટલે. જે ઉદાહરણ પહેલો તાલ પડે
સુધી એ તાલમાં આઠ ગાના આવવી જોઈએ. સમ એટલે. જે ઉદાહરણ પહેલો તાલ પડે
છે તે જગા ત્યારે ૮ માત્રાની ગોઠવણુ એવી થશે કે—

દુત લઘુ દુત

= ૮ માત્રા

૧ તાલનર કાલનર તાલનર કાલનર તાલનર કાલ

આ પ્રગાણે બધા તાલનો વિચાર એવો ઉપરથી તથા ઉગતાદો પાસેથી સમજી શકે
કાશે.

આથી તાલોનો વાપર સમજાય છે

સુદર્શન નિયમે. લંબુતી વખત, દુઃખ અથવા જે તે વખતે શોક કરવો નિર્ણય છે. જો હજી હોય તો વરતમાં તે દુઃખ ભોગવી લેવાય અને બાધિયમાં ચતુઃ દુઃખ દૂર કરાય. કારણકે એક વખત ભોગવ્યા પિતા તો આપવાનું નથી એટલે ભોગવાઈ ગયું તો પછી તે દુઃખ ચલાવું નહિ. જેને એ જ્ઞાન ધર્મ નથી તેણે માત્ર એટલી વાત ચોક્કસ કરી રાખવી કે દુઃખ આવી પડે તો તેનો શોક નહિ કરતાં આનંદથી ભોગવી લેવું. એમ સમજવું કે 'એટલું' માથે પડ્યું છે તો પૂરું કરે છુટકો છે. એમ કરી આગળ ગાત્રવું એ લાભજનક છે કેમકે એટલું દેવું અપાવું એટલું એટલું આપવાનું રહેશે. આ કલ્યાણકારી નિયમ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી જે ધર્મ રહે છે તેની ગંતિ જો સર્વ લોકો જાણે અને તેની અસર તેઓને થાય તો કેટલું સારું થાય. પાશ્ચાત્ય મુલકોમાં ઘણા લોકોને આદ્ય ભાગ્યે જ નિયમ માત્ર કપોત્તકલ્પિત લાગે છે. કેટલાક યિશોસીસ્ટ યાને અધ્યાત્મવાદ માનતા વાળાને પણ કમ્પેનો નિયમ શુદ્ધિમાં આવે છે એટલી માન્યતા છે. પરંતુ તેઓના મનમાં જે વિશે ચોક્કસ ખાતરી નથી એટલે તેને અનુભવી આચરણ કરવાનું નેઓનાથી ચલાવો સંભવ ક્યાંથી? ગ્રેટ્ટર એન નામનો એક તત્ત્વવેદી લખે છે કે ક્રાઇ પણ નિયમની માન્યતા લોકોમાં કસેલી છે તેનું માપ તદ્દનુસાર તેઓનાં આચરણ ઉપરથી થાય છે. એ રીતે જોતાં કમ્પેનો નિયમની માન્યતા જે લોકોમાં હોય તેઓનાં આચરણ નિર્મલ, ખલવાન, ગંભીર, અને ઉત્સાહવાળાં હોવાં જોઈએ. આપણાં કૃત્ય આપણને નડે છે. આપણી ક્રિયા આપણને બાંધે છે. એક વાર આટલી વાતનો નિશ્ચય થયો કે મુક્તિની રાજ્ય સંગીય છે એમ સમજવું. કુદરત છપને સદાનુ ઇસવ આપી શકતી નથી. તેનામાં શાંતિથી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું બધું છે. અને જ્ઞાન તથા ગંતિ એ જાને પ્રેમમાં લગાડવાનાં છે. એટલું કરવાની શક્તિ અને સમજ આવી એટલે કમ્પેનો અધિવ્યક્ત અને અનિવાર્ય નિયમ તેને આધીન છે.

૨

અવધાસ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧૦ થી)

દમને સિદ્ધ કરવાને અર્થે ઘણાક સાધકો વ્રત, ઉપવાસ, તપ આદિ કરીને શરીરને કષ્ટ આપે છે, ઇદ્રિયોને દમો છે, મનને વશ કરે છે; પરંતુ શીમમવાને અર્જુનને કહ્યું છે તે કદાપિ વીસરવું જોઈતું નથી કે ખાલ ઇદ્રિયોને વશ રાખી, અંતરૂપી વિભવોનું ચિંતન કરનાર કેવલ ગિર્યાચારીજ છે, એને કોઈ પણ દેવની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ઇદ્રિયદમનને અર્થે અનેક પ્રકારનાં જે સાધનો વ્રત, દાસ્યોગ, આદિમાં સુપ્રસિદ્ધ છે તે આદ્યવાની આવરણકતા જણાય તો તેમ કરવાને બાધ નથી, પણ કેવલ તેના દમમાલ્યથી જ લાભ છે એમ ધારવું નહિ. આ સમજોગના ગામેનો એવો નિયમ છે કે વિવેકથી સ્મારકથી, સાધનમાત્ર, સાથે સાધેજ અવધાસમાં જમવામાં જેમ એકના એક પદાર્થથી રસ

આવતો નથી, કે પાક કરવામાં જેમ એકના એક પદાર્થની પાક મનો નથી, તેમ અબેદ-
 ધૂમિકાના સાક્ષાત્કારનો સમગ્ર પરિપાક થવાને પણ સર્વ સાધનો ત્યાં જ સ્થાપી રાખવાં
 પડે છે. રાગીને એકતા આપવોપચાર ઉપરાંત પોષણ, સ્થાન, સસર્જી આદિ પણ સાંચ-
 વવાનાં છે, તેમાંના એકનાજ સેવનથી ફલ નથી, તેમ બનદુઃખનાં રાગીને પણ સર્વ
 સાધનો સમુદાયથી સાથેજ પાલવાનાં છે. અને ત્યાં પાલવામાં કોઈ અતરસ પડ્યા આવી
 શકે તેમ નથી, દારણકે રાજભોગનાં જે સાધનચતુષ્ટય તે કોઈ બાજુ દેખા નથી કે જેનું
 શી બે ક્રિયા એક એકની સાથે આવી ન શકે. વિવેક, વિરાગાદિ સર્વ નિમ્નજનનના
 વનાથી ગમ્ય સાધનો છે, શમાદિસંપત્તિ પણ તેવાજ પ્રકારની છે, એટલે જે પ્રસન્ને
 જેવાં વ્યવહાર પ્રાપ્ત થાય તેમાં તે તે સાધનનો અનુભવ ભુક્ષિમાન અધિકારીને પરમ
 ઉપયોગી અને મહત્ત્વ સંપન્ન છે.

શમથી કરીને શાન્તિનો સ્વાદ અનુભવતું અંતઃકરણ પ્રવૃત્તિના વેગમાં ધડતુંબ
 નથી, અને દમથી દેવાઈ રહેલી ઇન્દ્રિયો શમને વિરોધી હોય તેવા માર્ગમાં વલતી નથી.
 જે નિયમ મનીષ્ટિને લાગુ પડે છે તે નિયમ સ્થૂળ ઇન્દ્રિય આદિને વધારે સુદૃઢ
 તાથી લાગુ પડે છે. કોઈ એક શીત મનને બંધાય છે કે, પછી મન, રોષ
 તા છતાંયે તે ને તે માર્ગ વલવાનો યત્ન કરે છે, ને સહજે તેમજ વચ્ચાં કરે છે. એ
 મન શરીરના અવયવો અથવા ઇન્દ્રિયો પણ જે માર્ગ વારંવાર પ્રયોજાય છે તેજ માર્ગ
 ધમ્મજા વિનાએ, સ્વાભાવિક રીતેજ, વળી જાય છે. આંખમાં પ્રકાશ આદિનો વધારે પ્રવેશ
 થતો અટકાવવાને આંખને જે નિમેષોન્મેષ થાય છે તે આપણી ઇચ્છાથી થતો નથી. અને
 યુગથી સમગ્ર મનુષ્યજાતિને તેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિને એ એક શીત બંધાયું છે ને આંખનું
 પાંપણો એવી પ્રવૃત્તિ સાહજિક રીતે ક્યાં કરે છે. કોઈ મારવા આગે કે હાથ ઉઠા
 કરી દેવાય છે, ખાવા વંચત હાથમાં ડુળીઓ આવ્યો કે હાથ મોઢા બણીજ વળે છે, એ
 આદિ અનેક વ્યાપારો આપણા શરીરના અવયવો ઇચ્છા વિનાજ ક્યાં જાય છે. એ
 વ્યાપારોને રોકવા માટે પ્રયત્નની અપેક્ષા રહે છે. સ્વાભાવિક વ્યાપારોની પેઠેજ કૃત્રિમ
 વ્યાપારો કોઈ કોઈ ઇન્દ્રિય કે અવયવ ક્યાં કરે ને કૃત્રિમને એટલે કે ઇચ્છા સહિત કરેલ
 વ્યાપારને પણ સ્વાભાવિક જેવા એટલેકે ઇચ્છા વિના થતા વ્યાપારોના જેવા કરી લેવા
 રે, તેવા નદારા વ્યાપારમાંથી તે તે ઇન્દ્રિયને રોકવાની આગ્રહની આપસ્યકતા છે. ઘણાં મન
 યુક્તોને આપણે દારણે અકારણે પણ જીમ દલાવ્યાં કરતાંજ દેખીએ છીએ, કાંઈને કાંઈ
 બોલ્યાંજ કરતાં દેખીએ છીએ; તેમની ઇચ્છા વિના પણ તે બોલ્યાં કરે છે. આવી કુટ-
 પડી જવાથી તે એક સ્વાભાવિક વ્યાપાર જેવી થઈ, અને ગમે તે સ્થાને કોઈક સાંભળ-
 નાર મહત્ત્વ એટલે અથવા કેંઈનો પણ સંબંધ કાને પડ્યો. એટલે તેવાં મનુષ્યની જીમ હા-
 લવાજ માંડે છે અને ગમે તેજ પણ બોલ્યાં કરે છે. આવી રીતે પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને ઘણી
 અનિષ્ટ દેવો, ઇચ્છાથી પ્રાપ્ત થતે થતે, ઇચ્છાસહિત સ્વાભાવિક જેવી થઈ રહે છે. એ
 સર્વને રોકવાને અર્થે દમની અવિરપકતા છે. બ્યારે બ્યારે તે ને ઇન્દ્રિયને તેની અનિષ્ટ પણ
 સ્વાભાવિક થઈ ગયેલી પ્રવૃત્તિ થવા માંડે કે તેના ઉપર ધૂણુ લગા રાખા તેને ઇચ્છાપૂર્વ

સૌથી. એમ એક વાર, બે વાર, દસ વાર ચોક્કસ ચલાવવા પછી તે ઇન્દ્રિય પોતાની મૂળ સ્થિતિમાં આવી જશે અને ઇચ્છા વિના પણ પ્રવૃત્તિ કરવાની તેને જે તે પ્રકાર પુરતી હોવી તે મરીતે ચૂકવી, ઇચ્છા સહિત પ્રવૃત્તિ કરવાની ટેવ, પડશે.

દમના આખા પ્રયાસનો સાર એ છે કે સમયી જમ અંતઃકરણની માનસિક પ્રવૃત્તિને સાધક પોતાની ઇચ્છાને વગ રાખે છે તેમ દમથી કરીને ગરીબની તથા ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિને ઇચ્છાને વગ રાખવી. ઇચ્છાને પ્રબલ, દૃઢ, અને આગ્રહી બુદ્ધિથી એજ તરત છે, અને મન, ગરીબ, અને વાણી ત્રણે ઇચ્છાને વશ વર્તે એવી તેમને પ્રત્યેકને ટેવ પડેલી એ સાધકનું અતિ દુર્લભ પણ આવશ્યક દર્શન છે. ઇચ્છા વિના મન શરીર કે વાણી દર્શી પ્રવૃત્તિ કરે નહિ એવું ચણું બેઠાં, મનુષ્યો નવરા બેસે છે ત્યારે મન અનેક દેહનાઓ હયાતે છે, શરીર કાંઈ નહિ તો તખ્તમાં બાંધવા જેવી કે આમ તેમ હાલવા જેવી પણ એટલા કર્યો કરે છે, તે સર્વ ઉપર, નાની મહોટી સર્વ પ્રવૃત્તિ ઉપર, ઇચ્છાનો દૃઢ અમલ બેસી રહે એવા પરમ વશીકારને અર્થ જૂઠું અને દમનો અભ્યાસ છે. કહેવાનું વાતપર્ય એમ નથી કે સોહીનું ફરવું. નાડીનું ફાલવું, આસનું આવડું જલ્દી, એ આદિ હિયાઓ પર્વેન પણ ઇચ્છાનો વશીકાર વ્યાપી જાય તેવો આયાસ કરવા; પરંતુ એ વશીકારની પરાકાષ્ઠા દર્શાવવાને એમ કહીએ કે રુધિરકમળ, આસપ્રશ્વાસ, નિમેષાન્મેષ એ સુષાત પણ ઇચ્છા વિના ચાપ નહિ તેવી સ્થિતિજ પ્રાપ્ત કરવા જેવી છે.

આ પ્રકારે દમની ગિદિથી સમ સુરક્ષિત રહે છે, અને ગમ તથા દમ-ઉભયે વિષેક-વિશગને પરમપ્રુષ્ટિતા થાય છે. ગમ અને દમ સિદ્ધ થયા માંડે એટલે ઉપરમ અથવા ઉપરતિ એનો મેળેજ આવે છે. સમયી કરીને મનોવૃત્તિ વશમાં આવી અને દમથી કરીને શરીરના વ્યાપાર વડા ચલાવે નિબંધારણ, નિબંધવેત્તન, વપર્ય, એથી કાંઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં સાધકને રચિ આવવાની નહિ. એમ ઉપરતિનો માર્ગ છે.

(આગળ ચાલું)

૩

સ્વમ

(મહેલું)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૮ થી)

ઉપરનું વર્ણન જમત અવરથા સંબંધે કરેલું છે. પણ નિદ્રા અવરથામાં એવા કાલસુ વિચારોનું વહન મગજમાં વધુ સેદ્ધલાભથી આવી શકે છે કારણકે તે સમયે છવાતમા તે મગજના સંબંધમાં ઓછો રહે છે. દાઢમાં તે વિષયને લગતા કેટલાક પ્રયોગો કરતા એક નવાઈ જેવી વાત જોવામાં આવી કે એક નિદ્રાવશ થયેલા માણસની તરફ આવતા 'એવા' વિચારોને કાંઈક રીતે અટકાવવામાં આવે છે ત્યારે તેનું સૂત્રમ મગજ માંત રહેતું.

નથી પરંતુ ધીમે ધીમે પોતે સ્વમાવસ્થામાં હોઈ તેમ કોઈ પૂર્વ દાવની પરવડું સ્મરણ નહીં કરી તેનાં ચિત્ર પોતાની સમીપ સ્થાના માંડે છે. આનું દર્શન આગળ પ્રયોજનાર વર્ણનમાં આપવામાં આવશે.

આકાશપ્રકૃતિવેદિત વાસનારૂપ આ હાથમાં જીવાત્મા નિદ્રા વખતે નિવાસ કરે છે. જેની આંતરદષ્ટિ નિમિત્ત થઈ શકે તે બે કોઈ નિદ્રાવસ્થા થયેલાં મનુષ્યને તેની સ્થાનામાં પડેલાં જોઈ તે જીવ તેની હાથમાં સ્થિત સ્થૂં શરીરની ઉપર ટંગાઈ રહેલાં દેખાશે. તેનો દેખાવ એક સરળો હોય નથી; કેમકે જે જીવ જોવાનો છે તે કટલે બે જો પરિપક્વ દશાને પહોંચેલા છે તેના ઉપર તેનો ધણા આધાર છે. જે માણસ લેશમાંત્ર પણ દુઃખવાયલું નથી અને જેનો બુદ્ધિ ખીલેલી નથી તેવા માણસને જોશે તે માત્ર ધુગસના ગોટા જેવું તે રૂપ શરીર ઉપર ફરતું જણાશે. તે આકૃતિરહિત હોય છે, તેનું કોઈ ચોક્કસ રૂપ વર્તી શકતું નથી; અને કામનાના બરપૂર વિચારો જે વિશેષે કરી પ્રત્યક્ષ અને નિગમી હોય છે તેવા અડધું કંઈ કરે છે. તે વળી સ્થૂં શરીરથી બહુ દૂર જઈ શકતું નથી. જેમ જેમ તેની બુદ્ધિ ખીલતી જાય છે તેમ તેમ તેનું રૂપ ચોક્કસ થતું જાય છે. જ્યારે તે સંપૂર્ણ સ્થિતિએ પોહોંચે છે ત્યારે સ્થૂં શરીરના જેવીજ તેની આકૃતિ થાય છે. તેની સંસ્કાર ગ્રંથી કરવાની શક્તિ પણ તે મહાત્મામાં વૃદ્ધિ પામે છે, અને આ તે શક્તિ એટલી તીવ્ર થાય છે કે તે બુદ્ધિમાંથી ઉત્પન્ન થતી સારી નરસી સ્ફુરણાની તંત્રાવ તેના ઉપર અંસર થાય છે. જ્યારે જીવાત્માની પરિપક્વ અવસ્થા થાય છે—એટલે કે સંપૂર્ણ રીતે તેની શક્તિઓ ખીલી રહે છે—ત્યારે તેમાં મહિન પ્રકૃતિનાં પરમાણુ રહેતા નથી તેથી દુષ્ટ સ્ફુરણા ગ્રંથી કરવાનું સાધન તેમાં હોતું નથી. તેની અનુસંધાન પણ વૃદ્ધિ પામે છે. મણે દૂર સ્થૂં શરીરથી છુટા પડી અમન કરવાનું તેને હિંમત લાગતું નથી; તે અનં જે જે સ્થાન અને મનુષ્યના સમગ્રમાં પોતે આવે છે તેનું સ્મરણ યોગ્ય થાય છે. તેને રહે છે. આ વાસનારૂપ શરીર લેશમાંત્ર કામનાનો અંશ હોય તેવા વિચાર અંશના સૂચનાના સંસ્કાર સહજમાં ગ્રંથી કરી લે છે. કટલીક વાર તેની પોતાની કામના હવે હોય તો પણ તે પોતાથી ઉતરતા પ્રકારની કામનાના સંસ્કાર ગ્રંથી કરવા તત્પર થઈ જાય છે.

જીવાત્મા:—સંસ્કૃત શરીરની નિદ્રાવસ્થાની સ્થિતિ, જેમ જેમ મનુષ્યશક્તિ ખીલતી જાય છે તેમ તેમ બદલાતી જાય છે અને તેમાં નિવાસ કરનાર જીવની સ્થિતિમાં તેથી કરી વિશેષ ફેરફાર થાય છે. શરૂઆતમાં જો શરીર ધુમસ્થા ગોટા જેવું ફરતું દેખાય છે. તે વખતે જીવ, સ્થૂં શરીર જેવી રીતે પડેલું હોય છે તેથી રીતે, સુગમિમાં પડેલા લાગે છે. પોતાની ઉપરની ભૂમિકાનું દર્શન કરવાની કે તેની સૂચના અપણું કરવાની તેનામાં જીવંત શક્તિ હોતી નથી. વખતે અન્યાયો કોઈ સંદેહ બાવ, સ્ફુરણા આવે તો તે સ્થૂં પ્રકૃતિ પવેત પહોંચાડી શકે નથી; કારણકે શરીરપત્રની સૂચનાનો અંશ અન્ય અંશ જોવાની તેનામાં સમા નથી. જોઈ જો ગાવડું જાયતે અવસ્થામાં તેને સ્મરણ રહેતું નથી. જોઈ સ્થિતિનાં મનુષ્યને નિદ્રામાં બનેલ કોઈ જનાવ સ્મરણમાં રહે

તો તે અંદર અથવા બહારથી થયેલી, સુચના સ્વરૂપ મગજ ઉપર લાગવાથી માન રહે છે. અપાતુભાવે ને પ્રેરણા અનુભવ થાય છે તેનું એ સ્થિતિમાં સ્મરણ રહી શકતું નથી.

ઉપર વર્ણવી તેવી સ્થિતિથી માંડીને નિદ્રા અવસ્થામાં આકાશિક પ્રકૃતિની ભૂમિ, કા જ્યાં જીવ સંપૂર્ણ સચેત રહે છે તેટલા પર્વત અનેક સ્થિતિનાં ભુતંગો જગતમાં જોવામાં આવે છે, પરંતુ ઉવટની સ્થિતિએ પહોંચેલાં બહુ જવલે મળી આવે છે. ધણી વાર એમ જાને છે કે મનુષ્યનો જીવ સારી રીતે નિદ્રાઅવસ્થામાં સચેત હોય છે તો પણ તેના લિંગશરીરને મગજ સ્વાધીન રાખી તેમાં ઉત્પન્ન થતા નકામા વિચારોનાં ચિત્ર અટકાવવા તે સમર્થ થતો નથી; તેથી તેના ઉચ્ચ ભૂમિકાનો અનુભવ સ્વલ્પ મગજ સુધી પહોંચે છે તેજામાં એવાં ચિત્રો વચમાં આવી સ્પષ્ટ સ્મરણ રહેવા દેતાં નથી. એ પ્રેરણાએ ધવાથી, બ્યારે તે મનુષ્ય જાગૃત થાય છે ત્યારે ધણે ભાગે તે કાંઈ સ્મરણ હોતું નથી અને કાંઈ વાર હોય છે તો તે એવું ગાજગવાળું હોય છે કે કાંઈ સ્પષ્ટ સમજી શકતું નથી. આવી સ્થિતિ બહુ દુષ્ટાને પાત્ર છે કમકે તેવે સમયે સ્મરણમાં રાખવા લાયક ધણી યાતોનો જીવને અનુભવ થાય છે, પરંતુ તેનાથી તે બની શકતું નથી. ધણી વાર તે દૂર દેશાંતર જાય છે; ધણાંજ સુંદર સ્થળો તેના જોવામાં આવે છે, તે જીવતા અને મરણ પામેલા મિત્રોને મળી તેની સાથે વાતચીત કરે છે; વખતે એ ગિત્રો પણ તે જોઈ શકે છે ઉપર સચેત હોય છે; વખતે સારાં બાજી હોય તો પોતાના કરતાં વધારે જ્ઞાનવાનની સહવાસમાં આવે છે, અને તેઓ તેને ચાવધ રહેવા સુચના કરે છે અથવા કાંઈ જ્ઞાનની વાત બતાવે છે; વખતે પોતાના કરતાં ઓછા જ્ઞાનવાળા હોય તેઓને શિક્ષણ આપવાનું તેને સાંપવામાં આવે છે તે પોતે કરે છે; વખતે મનુષ્યસ્થિતિએ નહિ પોતાની એવાં સારાં-વધુ, કિન્નર, ગાંધર્વ, ઇત્યાદિના સમાગમમાં તે આવે છે; કવચિત્ દેવનું દર્શન પણ થાય છે. એમ અનેક પ્રકારની સારી માહિતી અસર કરનાર પ્રસંગો તેને આવે છે એને તેથી તેને ત્રાસ છુટે છે, અથવા તેનું સામર્થ્ય વધે છે.

એ સર્વ તેને કદાપિ જાગૃત થાય ત્યારે સ્મરણમાં રહે નહિ તોપણ તે કુતિર ઈપર ને જીવ યોગ ધણી અંશે સચેત રહે છે તે એ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગ ઉપર છે એમ સમજવું. આ શક્તિ જીવ ને સ્વલ્પ ભૂમિકા ઉપર શક્તિ ધરાવે છે તેના કરતાં જાગૃત હોય છે. એક વખત સ્વલ્પ શરીરનાં જીવનમાંથી છુટી આ સ્થિતિમાં પહોંચી જીવ સચેત રહી શકે છે તો પછી તેની શક્તિ અદ્ભુત થાય છે દેશકાલની પરિસ્થિતિઓ આપણે જાગૃત અવસ્થામાં જોઈએ છીએ તેમાંનું તેને કાંઈ રહેતું નથી. તેને યાદ પણ નથી તેમ પણ નથી. કાલનું અસ્તિત્વ વાસ્તવિક છે કે આ જગતમાં સ્વલ્પ જૈત-પની મર્યાદાથી માન તે ભાસે છે એ જાગૃતની ચચો અગર ને કે ધણી રચિક થઈ પડે તેવી છે તોપણ આ સ્થલે તે કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. પછી એ પણ જાણવા જોગ્યું છે કે ભૂત-વર્તમાન-ભવિષ્ય એવી જે કાલની ત્રણ છે તે સધાઈ છે કે મર્યાદા વર્તમાનજ છે. આ સ્થલે માત્ર એટલું જ કહેવું જાય છે કે જ્યારે જીવાત્મા સ્વલ્પ જાગૃત થઈ શકતો થાય છે—નિદ્રામાં, મૂર્છામાં, કે મરણથી—ત્યારે તેની કાલની મનુષ્યના કાં

પ્રક વિવક્ષણુજ છે. તે સ્વયં સામાન્ય ગણનાની સાથે સંપૂર્ણ પૂર્વે તેની નહિ હોવાથી સમુખ્યની સમજમાં આવે નહિ તેવી છે. વાંચનારની શંકા દૂર કરવાં તેના સંબંધમાં સેકડો વાતો કહી શકાય, પરંતુ અહીં તો માત્ર બે કહેવામાં આવે છે. એક વાત તો ધણી પુરાણી છે અને ધણું કરી ઝીડીસને “ધી સ્પેક્ટેટર” નામના પોતાના વર્તમાન પત્રમાં આપેલી છે; બીજી માત્ર યોડા માસ ઉપર બનેલી છે અને તે કાંઈ વખત પ્રસિદ્ધ થઈ નથી.

સુસજ્જમાન લોકોનું ધર્મપુસ્તક કુરાન છે તેમાં એવી એક આશ્ચર્યકારક વાત કહેલી છે, કે એક દિવસે પ્રાતઃકાલમાં મહામદ પેગંબર સ્વર્ગમાં ગયા અને ત્યાં તેમણે બિન્ન બિન્ન પ્રદેશો જોયા જેના સંબંધી તેમને સંપૂર્ણ સમજ આપવામાં આવી, અને ત્યાં તેમને જુદા જુદા શીરસ્તાઓ સાથે ઘણી લાંબી વાતો થઈ. એટલું જતાં જ્યારે તે જનશત્રુ થયા ત્યારે તેમનું જોહાનું તેમના બદનની ગરમીવાળું હૃદય અને વિચાર કયો તો માત્ર યોડી પલ થઈ હતી એમ લાગ્યું. તેના સંબંધમાં ઝીડીસની લખેલી વાત એવી છે કે મીસરના એક સુસજ્જમાન કહ્યું કે ઉપર લખેલી હંકીશત માની શકાય તેવી નથી. એટલુંજ નહિ પણ તેણે પોતાના ધર્મગુરુને એટલે સુધી કહેવાની હીમત કરી કે એનો ગપ છે. ધર્મગુરુ બહુ વિદ્વાન હતો એટલુંજ નહિ પણ કાંઈક ચમત્કારી પણ હતો. એટલે તેણે કહ્યું કે હું તારી શંકા અહીંને અહીં દૂર કરી બતાવું કે એ પ્રમાણે બની શકે છે. તેણે એક પાણી બરેલું વાસણ ત્યાં મંગાવ્યું અને મુસજ્જમાનને કહ્યું કે આ પાણીમાં તારા મસ્તક બોળી એકદમ ઢાલી લે. મુસજ્જમાને તે પ્રમાણે માથું પાણીમાં નાખ્યું કે તરતજ તે બાજુ કાંઈ અનુભવા પ્રદેશમાં હોય એવું તેને લાગ્યું. તે સ્વયં કાંઈ પર્વતની તળેટીમાં સંમુદ્ર કિનારે ઉઠ્ઠેલ જોવામાં આવ્યું. આવો મુલક જોઈ તેને ગભરાટ થયો એટલે, પૂર્વે પ્રદેશના રાજાએને સ્વાભાવિક વિચાર આવે તેમ, તેને લાગ્યું કે મારા ઉપર બહુ થયું. એમ માની તેણે તરતજ તે વિદ્યાને દગો કરેલો. એમ કહી ગાળો દેવા માંડી. પણ તેમાં તો તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ અને ઉલટો છુપા વ્યાપી. એટલે ખાવાની તળવીજ કરવા માટે તે પણ નવા પ્રદેશમાં ચાલ્યો. યોડા સમય આસપાસ બંટરવા પછી એક જંગલમાં ફેરવાઈ લીધા લાકડાં કાપતા તેણે જોયા. તે લોકોને સદાય ચલા તેણે આંજીવ કરી. આ લોકોએ પોતાની સાથે તેને કામમાં લીધો અને આખરે પોતાની સાથે ગામમાં તેડી ગયા. ત્યાં તેઓની સાથે તે કેટલાંક વર્ષ રહ્યા અને ધણી રોજગાર કર્યો. એમ કરતાં કરતાં તેણે ધન સંચય કર્યું અને પછી એક શ્રીમંત સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું. તેની સાથે ઘણાં વર્ષ સુખમાં નિર્જનન કર્યા અને તે સ્ત્રીથી તેને ચૌદ છોકરાં થયાં. ત્યાર પછી એ સ્ત્રી મરણ પાળી અને તે પછીના કાલમાં તેના ઉપર એટલી બધી વિપત્તિ પડી કે તેની છેક કંગાલ સિત્તિ થઈ ગઈ અને વૃદ્ધવર્યામાં ફરી દહીંઆરાતો થયો કાચ કરવો પડ્યો. એક દિવસ સંમુદ્ર કિનારે જતો હતો ત્યાં વચ્ચે ઉતારી જળમાં નાદાવા પડ્યો અને પોતાનું માથું ઉચકી પાણી ખાંખેરી આંખ ઉઘાડી તો પોતાના પૂર્વના દરુદી માણસો તેમજ વૃદ્ધ ગુરુ પાસે દબેલા જોયા અને પાસે પાણી બરેલું ખેલું વાસણ પણ જોયું.

(આગળ ચાલુ)

સત્યકામ જાખાલ.

છાંદોગ્યોપનિષદમાં કયા છે કે સત્યકામ જાખાલ. પોતાની માતા જાખાલાને કહેવા લાગ્યો 'માતા! મારે અહાયયે માટે ગુરુ પાસે જવું છે, હું કીયા જોતનો છું તે કહો.' માતાએ કહ્યું 'હું જાણતી નથી તું કીયા જોતનો છે; બદુની પરિચયો, કરનારી પરિચારિ કોહું યુવાવસ્થામાં તને પામી છું; એટલે તું કીયા જોતનો તે જાણતી નથી; મારે નામ જાખાલા છે, તારે નામ સત્યકામ છે, માટે સત્યકામ જાખાલ એવું નામ કહેજે.' પછી સત્યકામ હારિદ્રુમત ગૌતમ પાસે આવી વિનયમાલે વિનવવા લાગ્યો.

'અહાયયેને અર્થે આપને નિવાસે આવ્યો છું.'

'સોમ્ય! તારે જોત કીયું છે?' ગુરુએ પ્રશ્ન કર્યું.

'તે તો હું જાણતો નથી. મેં મારી માતાને પૂછી બેસું, તો તેણે કહ્યું કે બદુની પરિચયો કરનારી પરિચારિકા હું યુવાવસ્થામાં તને પામી છું, એટલે તું કીયા જોતનો તે જાણતી નથી; મારે નામ જાખાલા છે, તારે નામ સત્યકામ છે, માટે ભગવન! હું સત્યકામ જાખાલ છું.'

ગુરુએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું 'જાણજ ન હોય તે આવું (સ્પષ્ટ અને સત્ય) પુદી શી નહિ. હે સોમ્ય! તું સમિત બેળી કર, તને ઉપદેશ દેઈયું, સત્યથી કદાપિ ચલ્લીશ નહિ.' આ પ્રકારે તેણે ઉપનયન કરી અતિકૃપા અને દુર્બલ એવી ચારસો ગાયો બતાવે કહ્યું 'સોમ્ય! આગની પાછળ જવું; અને એક સંદસ ન થાય ત્યાં સુધી પાછા આવવું.'

સત્યકામ તેમને લેઈ તે સંદસ થઈ તેટલાં વર્ષ પ્રવાસી રહ્યો.

પછી એને ઝાપે કહ્યું 'સત્યકામ!'

'ભગવન! એમ, સત્યકામે ઉત્તર આપ્યું.'

'સોમ્ય! હવે સદસ થયાં છીએ, આચાર્યગૃહ ગણી અમને લેઈ ચાલ; હું ત પ્રહનો એક પાદ કરું.'

'કહો ભગવન!'

'પ્રાચી દિશ્ કસા, પ્રતીચી દિશ્ કસા, દક્ષિણ દિશ્ કસા, ઉદીચી દિશ્ કસા;— સોમ્ય! આ ચતુષ્કલ એવો પ્રકાશવાન નામે અહનો પાદ જાણુ. એને યથાર્થ જાણી ચતુષ્કલ એવા પ્રકાશવાન નામના અહનો પાદને ઉપાસે તે આ સોકમાં પ્રકાશવાન આ પ્રકાશવાન લોકને પ્રાપ્ત કરે. બીજો પાદ તને અગ્નિ કહેશે.'

પ્રાપ્તકાલે ગાગોને દાઢી, તે નીકળ્યો. ત્યાં સાપકાલ ચયો ત્યાં તેમની પાસે અગ્નિ સ્થાપન કરી, ગાયોને આંતરી, સમિધ્ દેહી, અગ્નિની પાસે પૂર્વાભિમુખ બેઠો.

અગ્નિએ કહ્યું 'સત્યકામ!'

'ભગવન!'

'સોમ્ય! તને અહનો પાદ કરું.'

‘કહો, ભગવન્ !’

‘પૃથિવી કલા, અન્તરિક્ષ કલા, આકાશ કલા, સમુદ્ર કલા;—આ ચતુષ્કલ એવો અનન્તવાન નામે પ્રહારો પાદ છે. એને યથાર્થ જાણી જે ચતુષ્કલ એવા અનન્તવાન પ્રહારો પાદને ઉપાસે તે આ લોકમાં અનન્તવાન થાય, અને અનન્તવાન લોકને પ્રાપ્ત કરે. પ્રહારો તૃતીયાદ તને હંસ કહેશે.’

પ્રાતઃકાલે ગાયને હાકી તે નીકળ્યો જ્યાં સાયંકાલ થયો ત્યાં તેમની પાસે અગ્નિતું રચાપન કરી, ગાયોને આંતરી, સમિધ્ હોમી, અગ્નિની પાસે પૂર્વાભિમુખ બેઠો.

હંમ તેની પાસે હડીને આળ્યો ને બોલ્યો ‘સત્યકામ !’

‘ભગવન્ !’

‘સોમ્ય ! તને પ્રહારો એકપાદ કહું.’

‘કહો, ભગવન્ !’

‘અગ્નિ કલા, સૂર્ય કલા, ચન્દ્ર કલા, વિદ્યુત કલા;—આ ચતુષ્કલ એવો જ્યોતિષ્માન્ નામે પ્રહારો પાદ છે. એને યથાર્થ જાણી જે ચતુષ્કલ એવા જ્યોતિષ્માન્ પ્રહારો પાદને ઉપાસે તે આ લોકમાં જ્યોતિષ્માન્ થાય, જ્યોતિષ્માન્ લોકને પ્રાપ્ત કરે. ચતુર્થપાદ તને મદ્ય કહેશે.’

પ્રાતઃકાલે ગાયોને હાકી તે નીકળ્યો જ્યાં સાયંકાલ થયો ત્યાં તેમની પાસે અગ્નિતું રચાપન કરી, ગાયોને આંતરી, સમિધ્ હોમી, અગ્નિની પાસે પૂર્વાભિમુખ બેઠો.

મદ્ય (સમુદ્રનું પક્ષી) તેની પાસે હડીને આળ્યું અને બોલ્યું ‘સત્યકામ !’

‘ભગવન્ !’

‘પ્રહારો એક પાદ તને કહું.’

‘કહો, ભગવન્ !’

‘કાશ્ય કલા, ચતુ કલા, શ્રોત્ર કલા, મન કલા;—આ ચતુષ્કલ એવો આયતનવાન નામે પ્રહારો પાદ છે. એને યથાર્થ જાણી જે ચતુષ્કલ એવા આયતનવાન પ્રહારો પાદને ઉપાસે તે આ લોકમાં આયતનવાન થાય, આયતનવાન લોકને પ્રાપ્ત કરે.’

પછી સત્યકામ આચાર્યના નિર્વાસને પ્રાપ્ત થયો,

આચાર્યે કહ્યું ‘સત્યકામ !’

‘ભગવન્ !’

‘પ્રહારો જેવો તું બામે છે, તને કોણે અનુશાસન કર્યું ?’

‘મનુષ્ય કરતાં અન્યે; મારે ભગવાનના ગતે હવે ઉપદેશ આપો. ભગવાન્ જેવા પ્રાણીને શ્રવણ કર્યું છે કે આચાર્યથીજ પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યા સાકુતા વ્યાપે છે.’

‘તે જે જાણ્યું છે તે કરતાં કાંઈ ગ્રેવ રહ્યું નથી.’

આ પ્રકારે પ્રહારોનાથી કૃતાર્થ થયેલો સત્યકામ આચાર્યને વંદન કરી પોતાને રથાને ગયો. ‘સત્યકામ’—સત્યની જેને કામના, ઇચ્છા, યધ છે તેવો મત્યકામ પોતાના પિતાને જાણી નથી. જાનાભિમુખ અધિકારી અનેક જન્મના સંસ્કારોથી યુક્ત યધ, હૃદયના

જ્ઞાનપ્રાપ્તિસમીપતા સંસ્કારને જાતુભવે છે, ત્યારે તેને પૂરેનાં કર્મરૂપ વિના નથીજ હોતો, તેથી આમુક વિનુપરંપરેનું સ્મરણ નથીજ હોતું. પિતા, વિના કેવલ માતાનેજ, જ્ઞાનયુક્તિનેજ, જોગ્યંબોતા સત્યકામ શુરુ સમીપ જાય છે. શુરુ તેને બ્રહ્મણ રૂપે, તેની સત્ય વાણીથી, જોગ્યંબો છે, અને સો ગાયો હંમર થાય ત્યાં સુધી સામ્યવા સાંપે છે. સો ગાયો સંદસ થાય, જોટશે કે જ્ઞાનાભિમુખ અધિકારીની જ્ઞાનેદ્રિયો સંપૂર્ણ રીતે રચનાતરિક્ત બાવનાનાં પ્રગ, દેસનો અનુભવ કરવા જેટલી પુષ્ટ, તીવ્ર અને સમર્થ, થાય ત્યાં સુધી શુરુ, સત્યકામને ગાયોનું પાલન કરવાનું, પોતાની શક્તિને એકાગ્રભાવનાથી અધિક ઉપાવવાનું કહે છે. જ્ઞાનેદ્રિયો પુષ્ટ થાય છે ત્યારે તીવ્ર ચયેલી બુદ્ધિ જેને આખ્યાનમાં ક્રમ-અભિભાવ-કહી છે, તે આવીને સર્વ શક્તિઓ પુષ્ટ થવાની, સો ગાયો સદસ થવાની ખબર આપે છે. તેનીજ સાથે, જો બુદ્ધિ નેને જેનું એકાકાર અભેદનું પ્રદણ થાય છે તેનું ક્રમ રાવે છે અને કહે છે કે પૂરે, પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ઉત્તર એ ચારે બહાની એક એક કલા છે, જોટશે એક એક અંશ છે, ચારે અંશ યેધને પ્રજાને એક પાદ, નામ એક ચતુર્થાંશ, ચાર્ય છે. દેશ અને કાલના પરિચ્છેદ વિના બુદ્ધિ કોઇ પણ પદાર્થને મૂઢી તકતી નથી એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે જોટશે પ્રદણ અથવા જેને સામાન્ય રીતે આપણે માન કહીએ છીએ, તે જ્ઞાનમાત્રમાં જે રચના કે નાનાત્વ છે, તેની પાર જે સૂક્ષ્મ બાવરૂપ અને નાનાત્વરૂપિત, દેશ અથવાદિક છે, તેને એકાકાર પ્રજાભૂમિકાના એક પાદરૂપે બુદ્ધિ કહી જનાર છે. નાનાત્વથી મૂઢી, દિશ્ની જે એકતા અને વિશાલતા છે, તેટલી એકતા અને વિશાલતા, જેના ઉદયને થાય, તે પ્રજાના ચતુર્થાંશનો અનુભવ કરી શકે એ નિઃસંશય છે. તે પ્રજાશવાન શોકને પ્રાપ્ત કરે છે. રચૂલ પરિચ્છેદ પાર અનુભવે તેની બુદ્ધિ ઉપાડી જાય છે, પણ તેથી અધિક જે અનુભવની ભૂમિકા છે ત્યાં તેનાથી જઈ શકાતું નથી, માટેજ અગ્નિ તને જાંજો પાદ કહેશે જોમ કહીને ક્રમ વિરમે છે. સત્યકામ આટલું સમજી નું રતન શુરુ પાસે જવા નીકળે છે, પણ જ્યાં સમકાલ થાય છે ત્યાં થોભે છે પોતાના ચતુર્થાંશને અધિક સંસ્કાર આપવાને અર્થે કોઇ કોઇ જન્માંતર કરવા પડે તો કરે છે; અને રચૂલ તથા સૂક્ષ્મથી વ્યતિરિક્ત જે બાવનાની ભૂમિકા તેની સાથે સંબંધ કરાવનાર જે અગ્નિ-આધ્યાત્મિક જ્ઞાનાગ્નિ-તેનું પાત્રવ કરે છે, તેને ઉપાસે છે. સૂક્ષ્મ પદાર્થ રચૂલ જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિ આ રથને અધિક અનુભવ આપી શકતી નથી, એ અગ્નિ પોતેજ ઉપદેશ કરે છે. હ્રદિયપ્રજ્વલ (રચૂલ) તેમ આનસિક (સૂક્ષ્મ) વિષયની પાર જે એકરસ અભેદ બાવનાની ભૂમિકા છે તેનો અનુભવ કરાવવા અધિકારીનો બુદ્ધિશક્તિ અસમર્થ છે. અગ્નિ કહે છે મૂઢી કલા, અંતરિક્ષ કલા, આકાશ કલા સમુદ્ર કલા જ્યાં પરિચ્છેદનો પ્રદેશ છે તેવી મૂઢીથી આરંભ કરે છે, કેમકે દેશપરિચ્છેદને વીસરાવી દિશ્માત્રનેજ પ્રજાના પાદરૂપે સત્યકામે જાણી છે. એ દિશ્ના પ્રદેશમાંની જે મૂઢી તે એક કલા છે, તેથી ઉપર જે આકાશ તે એક કલા છે, જે આકાશની પાર સમુદ્ર તે એક કલા છે. આજ સમુદ્ર જોટશે જગપૂર્ણ મહોદધિ ન સમગતાં મહોદધિવૃદ્ધ નિઃસીમ અપરિચ્છેદને સત્ત તેને સમુદ્રશબ્દે કરીને સ્વયંવેશું સંભળવું. માટેજ આ પાદને અનંતવાનું કલા છે દિશ્મથી જે પ્રજાશવાન, અને પ્રજાશે કરીને જેની સીમાં જંખાવતી

જેવો પરિચિત્ત, પાદ ક્ષો તે કરતાં જેને પરિચિત્ત કે સીમા નથી એવો અનન્ત—અ-
વિનિનિ—પાદ આ પ્રકારે અગ્નિએ ક્ષો. જાણે પાદ હંસ કહેશે જેમ અગ્નિ કહે છે,
કારણકે હંસ જે આત્મા તેજ તેનો પોતાનો અનુભવ કરાવી શકે, આત્મા આત્માને
ઓળખી શકે, એ અંગે અનુભવમાં આત્મની અપેક્ષા નથી.

હંસ ઉડે તો સડે આવે છે. આત્માનુભવ જેને થાય છે, બાવનાની અસેદ બૂ-
મિકાનો અનુભવ જે મહાજ્ઞાનીઓને થયો છે, તેમનું કથન એ છે કે એ અનુભવ શુદ્ધિના,
તકની, મનના, વિલાસથી, ક્રમે ક્રમે વિકસે છે હોય એવો નથી; જાણે શરીરની બહાર-
થી આવતો હોય, કહીંકથી ઉડીને અંદર પડે તો હોય, પીગળીના સમકક્ષની પેઠે તદ્દાશુ
બધે પ્રકાશ વિસ્તારતો હોય તેવો આકર્ષકશક્તિ સમજાય છે. માટે હંસ ઉડીને સત્ય-
કામની પાસે આવે છે તે કહે છે: અગ્નિ કલા, સૂર્ય કલા, ચંદ્ર કલા, વિદ્યુત કલા, એ જ્યોતિ-
માન પ્રજાપાદ છે. જે બૂમિકાનું હેવટમા હેવટ ગ્રહણ, વર્ણન, જ્યોતિરૂપે અનુભવીએ
કે છે, આત્મજ્યોતિ એવી જેને વજ્રાવધાને સર્વ અનુભવીઓની સંજ્ઞા છે, તે
પ્રજ્ઞાના તેજસ્વ્ય મિથ અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વિદ્યુતને દર્શાવી, તેમના પ્રવેશનામા રથૂદા
સદ્મની, પાર પડી, સાકાર અને અત્યંત નિરાકાર, અદ્વયવત્ થવા તથા કરવાની જે
શક્તિ છે, તે ઉપર સત્યકામના લક્ષને દોરે છે. અપરિચિત્તા અને અનન્તતાની પરિતુ-
લિ દર્શાવે છે. અને કહે છે કે હવે જે અર્થપાદ રહ્યો તે મદ્યુ કહેશે.

મદ્યુ એ સમુદ્ર જે હવણાજ અગ્નિએ અનન્ત સત્ત્વ રૂપે કઢી મવા તેમાં રહેનાર પક્ષી
છે, તે ક્ષયમય એકરસ સમુદ્ર જે પ્રજા તેમા વસનાર જાનોન્મુખ હવ છે. 'સત્યકામની
બાવના પ્રકાશ, અનન્ત, જ્યોતિ ત્યાં સુધી વિસ્તાર પામી છે, હવે એટલુંજ સમજવળું
રહ્યું છે કે એ જે બાલ બાવના તે અંતર બાવનાનાજ પ્રકાર છે. વ્યક્તિમાં જે ચૈતન્ય છે
તેજ-એ, પ્રકાશ, અનન્ત, જ્યોતિષ એ રૂપે વિલસે છે ને વ્યક્તિમૂર્તિ એમ એકાકાર અ-
ભિન્ન છે. બાવનાની બુમિકામાં દશે ભેદ નથી. આ ઉપદેશ હવ પોતેજ પોતાને ફરી
હવમાક વીસરતાં સાક્ષાત્ એકરસનું પાન ફરી ફરફટ થાય છે. પ્રાણ કલા, અસુ કલા,
ઓત્ર કલા, મન કલા;—એવું પ્રાણ, અસુ, ઓત્ર, મનનું જે વ્યક્તિપ આયતન-બોગાયતન-
તેજ કહીને આયતનવાન પાદ છે. પ્રકાશ, અનન્ત, જ્યોતિષ-તેજ આયતન—બાવના તેજ
મૂર્તિ અને મૂર્તિ તેજ બાવન;—આ અનુભવ સત્યકામને થઈ જાય છે.

મત્સ્યકામ ગાયો સામ્યવતાં કૃતકૃત્ય ચર્ચ યુરુ પાસે જાય છે. તેના હૃદયમાંથી ના-
નાત્વમાત્ર જોગળી મથુ છે, અનન્ત જ્યોતિરૂપ તે વિવશી રહ્યો છે. યુરુ તેને જોતાંજ
જાણી જાય છે ને કહે છે કે તું પ્રજ્ઞાની જેવો જાસે છે. સત્યકામ કહે છે કે મને અનુભ્ય
વિના અન્ય એવા આચાર્યોએ ઉપદેશ કર્યો છે માટે આપ ઉપદેશ કરી મને કૃતાર્થ કરો.
યુરુ કહે છે કે હવે ઉપદેશ કરો પણ શેષ નથી.

ઉપનિષદોમાં પ્રજ્ઞાજ્ઞાન જેવા જગ્ય અને મોક્ષપદ વિવધનું આવી સાદી અને કલ્પ-
નાને જગત કરી તે બારુ સાક્ષાત્કારવદનને બોધ આપનારી વાર્તાઓથી કથન કરેલું છે.

પાછળના સમયના વેદાન્તીઓએ અવ્યક્તેશ્વરને ધરાધાર મહાકાશની જે તડંગતો રચી છે તે કેટલી કિંદૃષ્ટ, બુદ્ધિનો ખંસ કરનારી, અને બકવાદમાંથીજ વેદાન્તી બનાવવાનો સરસ મામો કરી આપનારી છે. તે આ ઉપરથી સદને જણાઇ આવશે. તેક જોઈ બુદ્ધિ કરતાં દ્રશ્યના અને યતિમા આપણને અજ્ઞાનનો અનુભવ સત્તર કરાવી શકે એમ છે. એક ખીજ વાત પણ આ આખ્યાયિકામાંથી સ્પષ્ટ થાય છે. સત્યક્રમને શુરુએ કેટલું જ્ઞાન આપ્યું એ સદને જણાય એમ છે. પોતે પોતાની શક્તિથી અધિકારી અનેક સ્થળનાઓના તત્ત્વનું મંડળ કરી અનુભવ ન પામે ત્યાં સુધી શુરુક્રમા કે શુરુસેવા નિર્વૃત્ત છે.

૫

દેવલોક.

(મયેકું)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૦૦ થી)

એ પ્રકારના વધારે પ્રયોગો કરતાં એમ પણ સિદ્ધ થયું કે જે સરવ પ્રથમ કૃત્યને થાય છે તેનો રંગ પ્રથમ જે પ્રકારનો વિચાર કરેલો હોય છે તેના ઉપર મુખ્યત્વે કરી આધાર રાખે છે. ઉપર જે દર્શાવતું વર્ણન હતું તેમાં અત્યંત પ્રેમમય વિચાર હોવાથી તેના સરવનો રંગ ખીજતો સુશાખી હતો. કાંઈની રોગચાળા માટે વિચાર કૃત્યન થાય તો તેના સરવનો રંગ ખુસાનુમા રૂપેરી સફેદ દેખાય છે; વળી કોઈ નારીપાસ અને નાક એક થયેલા મિત્રને ધૈર્ય અને દૃઢતા રાખવાને ઈચ્છાપૂર્વક ધારણા કરવામાં આવે તેના સરવનો રંગ પ્રકાશિત સ્વર્ણના જેવો ખીજો દેખાય છે.

આવા સર્વ પ્રયોગોમાં બોધું એ પણ જોવામાં આવે છે કે સુદેવ-રંગમતિ જે પ્રત્યેક ભૂમિકાના ભૃત્તિક પદાર્થમાં જોવામાં આવે છે તે ઉપરાંત જોતા પ્રતિ તે વિચાર પ્રથમ કરવામાં આવે છે તેના તરફ જતાં સરવોમાં અચુક પ્રકારનું બળ પણ પ્રાપ્ત થયેલું હોય છે. જેટલા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા તેમાં જાત એક વિના બોધી સર્વમાં તેવી શક્તિ બારમબાર યતી હતી. એક વિધેયે નીચેની ભૂમિકામાંથી પોતાના શુરુ—એક મહાત્મા—પ્રતિ પહોંચાડવા પ્રેમ અને બક્ષિતમય વિચાર કર્યો. આતું પરિણામ દૃષ્ટ્યોને જે થયું જોઈએ તેથી કેવલ વિરુદ્ધ જોવામાં આવ્યું. આમ ચલાવી સમજ માટે પ્રથમ જોઈએ જણાવતું અવસ્થાનું છે કે કાંઈ પણ મહાત્મા અને તેના શિષ્ય વચ્ચે વિચાર અને સરવનો સંબંધ ચાલતોજ રહે છે. દેવલોકમાં આ સંબંધ દર્શાવનાર સર્વ વર્ણનું એક અષ્ટગાદ બરેકું કિરણ જોવામાં આવે છે. તેમાં મુખ્ય રંગ સુવેનાર—સુવર્ણના જેવો ખીજો—અને આસ્માની હોય છે. એ ઉપરથી પ્રયોગ કરવી વખતે એવું ધારવામાં હતું કે શિષ્યનો દૃઢ વિચાર એજ કિરણને વધારે ત્વરિત ગતિ આપશે. પરંતુ એ વખતે તેમ નહિ બનતાં એવું બન્યું કે એ તેજોમય કિરણના રંગે એકાએક અત્યંત ખીજા અને શિષ્યના પ્રતિ હાથી આકર્ષક શક્તિ સ્પષ્ટ દેખાય તેમ વડન કરવા લાગી. એથી સ્પષ્ટ જણાય કે ત્યારે શિષ્ય શુરુ પ્રતિ વિચાર સંજાવે છે ત્યારે અન્યોઅન્ય આત્મો સંબંધ વૃદ્ધિ પામે છે અને તેથી કરી જે શક્તિ શુરુ દીધાં દે છે તેમાં આ પ્રમાણે સ્વાધી વધારો થાય છે અને

તેને ઉપરથી વધારે સહાય મળે છે. આનું કારણ એવું જણાય છે કે મદાત્માઓની શક્તિ એટલી બળવાન અને સુદૃઢ રહે છે કે તેમની સાથે સખધ ધર્મવતાર આકર્ષક શક્તિદ્વારા કોઈ ત્રીણ વિચાર ગતિમાન થાય છે ત્યારે તે ગતિ તેઓની પ્રતિ જવાને બદલે જે ચાલતો સખધ હોય છે તેનું ચાલત્ય વૃદ્ધિ પામે છે અને યુરોના ગ્રેગ સામે વિશેષ વર્પનો જણાય છે.

ઉપર દેખા તેવા વિચારોની અસર અરૂપભૂમિકા ઉપર બુદ્ધિજ પ્રકારની થાય છે તે તદ્દાવત ભૂમિકાના ભૌતિક પદાર્થ કરતા ભૌતિક સત્ત્વ જે કહેવામા આવેલ છે તેમા વિશેષ જણાય છે. ચૈત્યભૂત પદાર્થમા તેની સૂક્ષ્મતાને લીધે વિશેષ ચાલત્ય પ્રાપ્ત થાય છે પણ ભૌતિક સત્ત્વમા તે કોઈ રૂપ પેદા થતું નથી એટલે તેનું કાર્ય પણ તદ્દન જુદી રીતે થતું જોવામા આવે છે. નીચેની સર્વ ભૂમિકા ઉપર કરેલા પ્રયોગોમા એવું જોવામા આવ્યું કે જે વિચાર-રૂપ સત્ત્વ ઉત્પન્ન થતું હતું તે જે મનુષ્ય પ્રતિ વિચાર કરેલો તેના ઉપર અસર કરવા માટે તેની આસપાસ ઘુમ્યા કરતું અને અનુકૂળ પ્રસંગ આવે ત્યારે તેના માનસિક, સૂક્ષ્મ, કે રચન શરીર પ્રતિ પોતાની સત્તા ચલાવતું. પણ અરૂપભૂમિકામા તે કારણશરીરમાથી વીજળીના ઝમકારાની પેઠે વિચાર નીકળી જેના પ્રતિ વિચાર કરેલો હોય તેના પણ કારણશરીરને અસર કરતો. એ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે નીચેની ભૂમિકાના વિચારો રૂપ-શરીરને અસર કરી શકે છે પણ હૃદય ભૂમિકામાં કરેલા વિચાર કારણશરીર ઉપર અર્થાત્ જીવ જે વારંવાર જન્મ પામે છે તેને અસર કરે છે. આવા પ્રસંગમાં રચ્ય રૂપને અસર કરવાનો વિચાર હોય તો તે પ્રથમ કારણશરીરમા થઈ ઉપરથી નીચે ઉતરી પોતાનું નિમજ્જ કાર્ય કરે છે.

અત્યાર પર્વત જે નીચે ઉડેલી ભૂમિકા વિષે કહેવામા આવ્યું છે તેથી સામાન્ય એવું પ્રશ્ન થાય કે એ ભૂમિકાના ભૌતિક પદાર્થમા કેટલો તફાત હશે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્પષ્ટ તો નહિ પણ સાધારણ રીતે આપી શકાય એવું છે, કારણ કે સર્વથી નીચેની ભૂમિકાના પદાર્થનું વર્ણન કરવા માટે પૃથ્વી યોગર વિશેષવાચક શબ્દો મળવા કઠિન છે ત્યારે જીંછને માટે તો યુજ કહેવું એક વાત તો એ કે જેમ જેમ આપણે ઉપર ચઢતા જત્યાં છીએ તેમ તેમ ભૌતિક પદાર્થ વધારે વધારે સૂક્ષ્મ જોવામા આવે છે, એકતાનતા વિશેષ સ્પષ્ટ, અને તેજ વધારે પ્રકાશિત અને ચચલ, બિન બિન સુગ્ધા વધારે હૃદય સ્વર, અને રમની વધારે બારીક હાથ અનુસંધવામા આવે છે. એમ કહેવામા આવે છે કે રચ્ય ભૂમિકાનું તેજ સૂક્ષ્મ ભૂમિકાના તેજ આગળ અધાર છે એ અવકારયુક્ત ગણવામા આવે છે પણ તેમ નથી. એ ખરૂં છે, વધારે સ્પષ્ટ સમજ થાય તે માટે નીચેની સાથે ઉપરની તુલના કરવા કરતાં ઉપરથી નીચે ઉતરી તુલના કરવી એ વધારે સુમમ પડે તેવું છે. સર્વથી હૃદય ભૂમિકાની એવી કલ્પના કરીએ કે તેમા જે ભૌતિક પદાર્થ છે તે જે શક્તિથી સચેત અને સજીવન થાય છે તેની તે શક્તિ તેજ રૂપે નીચે ઉતરે છે. એ હૃદય ભૂમિકા દેવલોકથી પણ અતિ હૃદય છે. આપી રીતે પ્રથમની ભૂમિકાનો ભૌતિક પદાર્થ તથા આદ્યશક્તિનું સંયોજન થઈ તે ઉતરતી ભૂમિકામા આવે છે અને ત્યાં તેના જીવ-રૂપ થાય છે ત્યાંથી વળી જ્યારે નીચે ઉતરેલો ત્યારે તે ભૂમિકાના ભૌતિક પદાર્થનું પડ ચઢાવી લે છે એટલે આદ્યશક્તિ એ ભૂમિકાના પડમા

રહી ત્રીજી ભૂમિકામાં છત્ર—૩૫ પ્રવર્તે છે. આમ કરતાં કરતાં જ્યારે સાતમી ભૂમિકામાં આવે છે ત્યારે એ આદ્યશક્તિ ઉપર છ પંડ ચઢેલાં હોય છે એથી ફરી મૂલ પ્રકાશ પળો, ઝંખો, ચંદ્રી જાય છે અને તેનું મૂલ આચલ્ય પણ બહુ મંદ પડી જાય છે. આખા બ્રહ્માંડની ભૂત—પદાર્થને સચેત કરવા માટે છે ત્યારે પણ એવી રીતે થાય છે એમ સંદેહ સમજી શકાશે. આ ક્રિયાસંદિગ્ધમાં વારંવાર થયા કરે છે એટલે તે જ્વાલ, યથાસ્થિત, ધ્યાનમાં રાખવાથી અભ્યાસક્રમે બીજી જાળતો સમજવાનું બહુ સરસ યંત્ર પડશે.

આ ભૂમિકાના સામાન્ય ગુણોનું વર્ણન કરતાં આકાશમાં પડી રહેતા લેખો વિશે પણ કહેવા સુક્યું નહિ જોઈએ. આ લેખો વાસ્તવિક જોતાં સૃષ્ટિની સ્મરણી છે. જગત્નો ખરો દત્તિદાસ આ લેખોમાંથી પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. સૂક્ષ્મ આકાશિક ભૂમિકામાં આ લેખો જે છુટા છાપાં વખતો વખત દેખાય છે તેની સાથે સરખાવતાં આ ભૂમિકામાં તે લેખો સ્પષ્ટ, યથાસ્થિત, અને પૂર્વાપર સંબંધ દર્શાવે તેવા જણાય છે. મૂલ લેખ એજ છે કે આ ભૂમિકામાં કોઈ અન્ય ભૂમિકામાંથી પડેલ પ્રતિબિંબ દેખાય છે તે નિશ્ચય કહી શકાય નહિ. આ કહેવાનો સારાશ માત્ર એટલોજ છે કે કોઈ વિશ્વદષ્ટિવાન ભૂત ભવિષ્યની વાત કરે ત્યારે જો તે આ ભૂમિકા પર્યંત દષ્ટિ પોહોચ્યાડી શકે તેવો હોય તોજ તેનું કહેવું વિશ્વસપાત્ર છે. તેમાં જો ભુલ થવા સંભવ છે. તે મનુષ્યને જો ભૂમિકા પર્યંત, પહોચવાની શક્તિ હોય પરંતુ પોતાનો અનુભવ સ્થૂન ભૂમિકા પર્યંત પાછો લાવવાની બરાબર શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય નહિ તો તેમાં પણ વખતે ભૂલ થાય છે. એટલું તો ખરેખર છે કે જે અભ્યાસક્રમે સ્થૂન શરીરમાં રહી દેવલોકભૂમિકાનું દર્શન કરવા પોહોચવા જોટલી શક્તિ પ્રાપ્ત કરી હશે તેને આ જગત્ના દત્તિદાસનું બહુ ચિત્તાર્થક જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન હાય આવેલું જણાશે. એવા મનુષ્ય સાપ્રત કાલમાં જે ઐતિહાસિક જ્ઞાનનો પ્રસાર થાય છે તે દેહને આશીર્વાદ છે તેનું અવલોકન કરવા સમર્થ થશે અને તેથી કરી તેમાં જે કોઈ ભુલ થતી હશે અથવા અસત્ય વાતો દાખલ થઈ હશે તે સુધારવા તેમજ કાઢી નાખવા આ ત્રી પૂર્વક સમર્થ થશે. તેઓ પોતાની ઇચ્છા અનુસાર જગત્ના ઉત્પત્તિશાલ્યો અથાપિ પર્યંત બનેલાં બનાવો પોતાની સમીપ લાવી દર્શન કરવા ધારશે તો કરી શકશે; અને આદિકાવમાં અગ્નિદેવતાઓએ પ્રથમ મનુષ્યદેહ ધારણ કરી મહાન સુધારા આ દુનિયામાં પ્રવર્તતા સ્વાસ્થ્ય વર્તમાનકાલ પર્યંતનો સમગ્ર દત્તિદાસ તેઓના જાણનામાં આવી શકશે. વળી માત્ર મનુષ્ય જાતનેજ દત્તિદાસ જણાશે એમ નહિ પણ એક સંમદસ્થાનમાં હોય તેમ ભિન્ન ભિન્ન અને વિચિત્ર પ્રકારનાં પણ પડી આદિ જનાવરો તથા વૃક્ષ આદિ ઉદ્ભિદ્ધ રૂપો જગત્ના આદિ કાવમાં કેવાં હતો અને તેમાં કેવા ફેરફાર થતા આદ્યા તે પણ જોવામાં આવશે. પૃથ્વી ઉપર જે ભૂસ્તરના અગમચળ જેવા ફેરફાર થયા, મહાન પ્રલયો થયા, અને જોને લીધે આ પૃથ્વી ઉપર જલ રચલ બદલાતાં આવ્યાં છે તેનું પણ જ્ઞાન થશે. આવી તરહથી જે દ્રાષ્ટ, દેવલોકનું દર્શન કરવા સમર્થ થાય છે તેને તે જોવાની તક મળે છે. જે દર્શન એટલું બધું જ્ઞાનદારક અને આકર્ષક છે કે એટલોજ લાભ માત્ર ગણીએ તો પણ તે આ જગત્માં જે લાભો પ્રાપ્ત થાય છે તે સર્વના કરતાં ઘટે છે. પરંતુ તે લાભ ઉપરાંત સુદ્ધિપ્રભાવ યથ જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય છે અને તે સાથે

જૂવતંત્રાધી દેવવૈદ્યામાં ગગનાગગન કરી શકાય છે. અને મહા જ્ઞાની મહાત્માઓને સમા-
ર્થન કરી શકાય છે. રથૂલ જગતના અવિતની જાળમાંથી છુટી શાન્તિ ભોગવાય છે
અને તેના સતત સુખથી આનંદ થાય છે. તેમજ તે સર્વ કરતાં પણ વિશેષ અગત્યની
ધાતુ એ કે પોતાના જાતનું મનુષ્યેનું કલ્યાણ કરવાની અત્યંત શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ
કાંઈ યોગી લાગે જણાય નહિ. એ સધળાને ક્યારે વિચાર કરીએ ત્યારેજ આપણને મ-
નુષ્ય આવી શકે એક અવધારી પૂરું રાખેત અવરથામાં દેવશોકમાં ગમનાગમન
કરવા સમર્થ થાય છે અને પોતાના પૂર્વજોના એ દિવ્ય સ્થાનનું દર્શન થયાર્થ કરી શકે છે
તેના કેટલેક લાભ સમાવશે છે. (આગળ ચાલુ)

૩

૨૨.

મારું જીવનચરિત.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૭૮ થી)

એમ કરતાં હરસુખરાય એક દિવસ સમય સાધીને સાહેબને મળવા ગયા. મુશ-
રજીએ હરસુખરાયને બહુ બહુ રીતે માન આપી સાહેબ આગળ રજી કર્યા અને સાહેબ
તથા હરસુખરાય વચ્ચે, વિનય વિવેક યમા પછી, મુદા ઉપર વાતચીત ચાલી.

“નવાબ સાહેબ રાજકાજમાં બરાબર લક્ષ્ય આપતા હોય એમ લાગતું નથી.”

“મારો અનુભવ એવો નથી, પરંતુ જ્યાં સુધી પોતાના નોકરો હુકમ બજાવી શકે
ત્યાં સુધી થણી પોતે તો દેખરેખ કરતાં વધારે શું કરી શકે?”

“મારે એમ માનવાનું કારણ છે, હરસુખરાયજી! કેટલાક લોકોને દાદ ફરીબાદે
પહેાળ્યા વિનાજ નોકરીમાંથી બરતરફ કરવા અને તે લોકો જ્યાં ત્યાં નવાબસાહેબની
બગદોષ કરતા હોય તે ચાલવા દેવું એ વાત વાજબી નથી.”

“આપ કરમચંદને માટે કહેતા હશે, પણ, એમાં નવાબસાહેબે કાંઈ ખોટું કંઈ નથી.”

આવા સીધા અને પોતાના પલનથી વિરુદ્ધ ઉતારને સાબળી, સીકાવાને તત્પર થઈ
રહેલા સાહેબ સીકાઈ ગયા અને ક્રોધથી બોલી હઠ્યા: “ત્યારે તો પેલો કામળ લખવામાં
પણ નવાબસાહેબે કાંઈ ખોટું નહિજ કંઈ હોય?”

હરસુખરાયે જરા પણ ધીરજ ન તજતાં, શાન્તિથી કહ્યું “હું આપને એ વિષે જે
કાંઈ કહીશ તે ઉપર આપનો વિશ્વાસ બેસશે.”

“શું તમે મને એ રીતે બાંધી લેવા ઇચ્છો છો? સરકાર પોતાને ખાતરી થાય તેવી
રીતે તજવીજ કર્યા વિના રહેતાર નથી.”

“તો તે તજવીજને અતિ સત્ય હવાઈ” યમા વિના રહેતાર નથી, એવી મને ખાત-
ર છે એટલે આપ એ તજવીજને જોઈશી, ઉતાવળથી શરૂ કરવા ઇચ્છતા હો તે કરતા વ-
રે ઉતાવળથી હું ઇચ્છું છું.”

“એમ કહેવાય છે કે એ કામળના લખનાર તમે છો” એમ કહીને પોતાના આવા
આરોપની શી અસર થાય છે તે જોવાને સાહેબ એકી નજરે હરસુખરાયના વદન ઉપર

જોઈ રહો.

હરસુખરાય સુધો, સરને, પ્રાગાણિક રાગપુરુષ છતાં અતુભવથી ધડકાને બહુ ઉડે. અને શાન્ત યદ્ય રાગો હતો. સરલ પ્રકૃતિમાં જે તીવ્રતા, તીખાસ, અને અયોગ્ય પ્રવર્તન, સાંભળતાં જ એકાએક સળગી ઉઠવાની ક્ષણિક દુર્ભવતા હોય છે તેમાંથી હરસુખરાય, આનંદથી લાંબી ઉંમરે, મુક્ત થયો હતો. ધોમેશ બેલ્યો: “જો વાત તમ અરી છે; પણ, એમ કહીને હું આપનો પાસેથી મારી માગતો નથી; જેમ અને તેમ જલદીથી પૂરાવો, કરી મને આપ મુનહુવાર કરાવો એજ માગુ છું.”

સાહેબને તો આ સાંભળી આશ્ચર્ય લાગી ગયું અને જે હરસુખરાયને પોતાના રૂઆં પાથી દબાવવા ધમ્મજનો હતો તેનાથી પોતે કાષ્ઠક સંકેત પામી મુરારજી અદિ મંડવના કહેવા ઉપર અશ્રદ્ધા કરવા લાગ્યો. પણ મુરારજી કયો ન હતો. આ બધી વાત તેણે બહાર ઉભા રહી અક્ષરે અક્ષર સાંભળી હતી, અને હરસુખરાયના બોલવા પછી, સાહેબ વિચારમાં પડી ગયો કે શું કહેવું, તે વખતેજ થોડાક સહીઓના કાગળો ઉતાવળના છે એમ કરી તે અંદર પેઠો સાહેબને પણ મુરારજીનું આવતું પ્રાસંગિક અને ઉપયોગી લાગ્યું કે હરસુખરાયને શું કહેવું તેનો વિચાર કરવાનો સમય મળી શકે. થોડાંક કાગળો ઉપર સહી કર્યા પછી સાહેબે મુરારજીને કહ્યું “મુરારજી! પેલા કાગળ બાબત જે પૂરાવો હોય તે જલદી રજુ થવો જોઈએ.”

મુરારજીને આ માગણીથી, હરસુખરાયની હાજરીને લીધે, બહુ ગમરાટ થયો, પણ સમયચક્રકર્તાથી તેણે ઉત્તર વાળ્યું કે “બહુ સારું સાહેબ!” અને હરસુખરાયના બણી જોઈ જરા મોહું મગકાવ્યું કે એમાં કાંઈ નવી એમ સમજી હરસુખરાય પણ મુરારજીનો અવિશ્વાસ કરે નહિ. પણ પાકો થયેલો નાગર તુરંતજ સમજી ગયો કે શુભવાચ્યમાં પ્રોત્તો સાહેબ પૂરાવા માટે મુરારજીનો આશ્રય શોધે છે ત્યારે અવશ્ય આ ગરબડમાં મુરારજી અજેસર છે. આટલું સમજ્યા પછી એ કારભારીના મનમાં આજી કામ કીયે ધોરજો લેવું તેનો ધાટું જોડવાઈ ગયો. પોતાનું કામ યદ્ય ગયું એટલે તે બોલ્યો: “સાહેબ! મને શો હુકમ છે?”

“હાથ આપને રજ છે, ફરીથી જરૂર પડતાં બોલાવીશું.” એટલું સાહેબે કહ્યું કે હરસુખરાય સાહેબને અને મુરારજીને સલામ કરી ઉઠ્યો, અને બહાર નીકળ્યો, પણ મુરારજી એ થોડીકજ વારમાં તેની પાછળ આવ્યો, અને કચેરી બહાર જાને જણા કાંઈ વાતચીતમાં વળગ્યા—એમને વાત કરતા રહેવા દેઈ હરસુખરાયને ઘેર શિવલક્ષ્મી પાસે આપણે જઈએ.

હરસુખરાય સાહેબ પાસે ગયા તેજ વખતે રામનાથ ઘેર આવ્યો હતો. શિવલક્ષ્મીએ કહ્યું “રામા! ગોપીનાથનું ઘર તને બહુ ગમ્યું લાગે છે?”

“ગમવાની વાતજ નથી, આપણું કર્તવ્યજ છે કે તે ન ગમતું હોય તો પણ ગમ્મ વડું.”

“પણ પિતાજી પ્રતિ તારા કર્તવ્ય કરતાં એ તે કર્તવ્ય વધે છે?”

“હવે તારા કરવાની વાત જવા દે; મંદવાડ અને દુર્ગ એ હરકેઈ માણસના હૃદયને,

પહેલાં આકર્ષે છે.

“ હથેર કરે ને એટલાજ આકર્ષણમાં તારું કર્તવ્ય સમાપ્ત હોય ” શિવલક્ષ્મીએ જુઓંકે હિંદારીને વદને કરકારીના ચપરે કહ્યું.

રામનાથ શરમાઈ ગયો, ઉત્તર આંધવાને કાંઈ મારવા લાગ્યો, ને શીકો પંડી જઈ જાયે તૂટે શપથે બોલ્યો “ એ વિના બીજું શું કરણ હોય ? ”

“ સરસ્વતીને દવે આરામ છે કે નહિ ? ”

“ ન હોય તો મારાથી એકાએક કેમ અવાય ? ”

“ હું તો જાણું છું ને પિતાજી કાલે જવાના છે માટે તું આવ્યો છે. ”

વળી રામનાથ ગમરાયો, ગમરાતે ગમરાતે બોલ્યો “ હા, તેથીજ તુરત આવ્યો. ”

“ રામનાથાં તું હવણાંનો નીશાએ પણ જતો નથી. બાપાજી તને પૂછશે ત્યારે શું કહેશે ? તારા માસ્તરને એ મળ્યા હતા, ને તેણે એમને કહ્યું છે કે કાલમાં તારા અજ્ઞાપસ સારો નથી. ”

રામનાથ કાંઈક ઉત્તર ગોઠવવા જતો હતો એવામાં દરસુખરાયની શાકી ચોકમાં આવી, અને બાક્ર બહુ બન્ને પિતાને બેઠવા નીચે દોડી ગયાં. રામનાથે પિતાને નમન કર્યું અને દરસુખરાયે તેને પોતાની પાસે તાણી લેઈ ગોખીનાંઈ, તેમનાં કુટુંબી, સરસ્વતી સર્વેના ખખર અતર પૂછી, ને રામનાથે નિઃશંક હૃદયે, પોતાના બાંધબાવથી, કહી બતાવી. સરસ્વતીની હકીકત કહેવામાં દરસુખરાયે રામનાથના બોલવામાં કાંઈક વધારે ભાવ અને આઘાત દીઠાં પણ બાક્ર ઉપર ડાસાને વધારે સંશય થયો નહિ.

ધરમાં જઈ વાળુ કંથો પછી સુવા પહેલાં રામનાથને દરસુખરાયે તેના અજ્ઞાપસ વિષે કહેતાં એટલું કહ્યું કે “ તું જહુ નાની અને અતુભવ પિતાની વધતો છે, સંસારમાં જહુ જહુ પ્રકારની વિકટતામાં તારે ઉતરવાનું છે, માટે હવણાં તારા તાબા હૃદયનો પ્રવાહ આંકી અવળી વાતોમાં વહેવરાવીને શુભાવી નાખીશ નહિ. તારા હૃદયમાં જેટલું ખલ હોય તે સઘરી રાખજે, આગળ તેનો જહુ ખખ ગણશે. વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં, ગાય તેટલો શ્રમ કરી એ ખલને કેવે માર્ગે ઉપયોગમાં લેવું તે સમજવાનો હવણાં જેટલો આયાસ કરશે તેટલો આગળ જતાં લાભ થશે. હું ને કહું છું તે તને નહિ સમજતું હોય, પણ શિવલક્ષ્મી તને સમજવશે. એને પૂછ્યા વિના તું કશું કરીશ નહિ, એની આજ્ઞામાં રહેજે. ”

પ્રાતાઃકાલે બન્ને છાદરોને રંગાડી આશિર્વાદ દેઈ દરસુખરાય પ્રમેદપુર ગયા.

(આગળ ચાલુ)

રાજ્ય

રાજ્ય અને ધર્મ.

સંસાર વ્યવહાર સર્વને હવ્ય માર્ગે સ્વાવધાર સારું ધર્મની ભાવના નિરત અશત ને મળ્ય રહેવી જોઈએ. એ ન હોય તો વ્યવહાર અને રાજ્યની પ્રવૃત્તિમાં ને અન્ય પ્રકારનાં પ્રયોજનો સ્વાર્થ અને અધિકારને અંગે ગ્રાહ્યતા પામે છે, તેનાથી જનસં

મૂકની નીતિ દિનપ્રતિદિન અધમ અને નીચ થઈ, રાજ્યકર્તાઓ પણ બહુ કષ્ટ અને ત્રામનાજી ઉપજાવનારા થઈ પડે. જે દેશમાં રાજ્ય એજ સર્વનો ઉપરિ છે ત્યાં જે ધૂન-ભાવના સર્વોપરિ થઈ તેને પણ અંકુશમાં ન રાખે તો રાની જંગલી લોકોના સીકારો ટોળાના ઉપરિ કરતાં એ રાજ વધારે સારું થઈ શકે નહિ. એક એક વ્યક્તિને ધર્મની જગ જાવના લક્ષમાં ન રહે તો અનંત અધમતામાં પડવાને સંભવ છે ત્યાં સર્વ વ્યક્તિની એક સમિતિ જેવા રાજને તો ધર્મભાવનાના આશ્રય વિના અત્યંત પગથે પગથે જાટ્યા, અનીતિ, દૂરના, અને રવચ્છદી અનાચાર વિના ખીજી પ્રાપ્ત થાય નહિ. આટલાજ માટે રક્ષણ કરનાર વર્ગને શાસન કરનાર વર્ગે સર્વદા ઉચ્ચ ભાવનાના અંકુશમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે.

ધર્મભાવના ઉપર લક્ષ રહેવાથી જે બધા પરિણામો ફલે છે તે આ સમયમાં સર્વનો દૃષ્ટિ આગળ છે. રોમનું સામ્રાજ્ય અનેક કારણોથી ભાંગી પડ્યું અને ઊંચતબિચત થઈ ગયું, તે સમયે જંગલી લોકોનાં ટોળાંએ આખા યુરપ દેશને ઉચ્છિન્નપ્રાય કરી દીધો હતો. એવી હુદુશા, અધમતા, અધકાર, અને અભ્યવસ્થામાંથી, ક્રિસ્ચિયન ધર્મની પરમ જ્ઞાતુભાવની ભાવનાએ યુરપનો અને તે દ્વારા આખા જગતનો જે ઉદ્ધાર કર્યો છે તે સર્વને સુનિદિત છે. એ ભાવનાને વશ વર્તી અનેક યોધાઓએ પોતાનાં જીવન પાવનું સ્વાર્થે ધૃત્યું છે, ધર્મની સ્થાપના કરી છે, વ્યવહારને ઉચ્ચ બનાવ્યો છે, વિદ્યા, કલા, આદિમાં અનંત વૃદ્ધિ કરી, નવાં રાજ્યો પ્રાપ્ત કર્યાં છે. જંગલી અને નિકરખી લોકોમાં પ્રજાશ અને ઉદ્યોગનો ગદિમા વિસ્તારતાં. એકંદરે વિશ્વના ઐદિક સુખની વૃદ્ધિ કરી છે. ક્રિસ્ચિયન ધર્મની જ્ઞાતનાતુ એ બધા જીવન અને અમેય છે. જ્યાં સુધી એ બંદને રાજ્યકર્તાઓ નમે છે ત્યાં સુધી એ રાજ્યનો અસ્ત કદાપિ થવાનો નથો ધર્મભાજ સર્વ સુખ છે, ધર્મજાટ યજ્ઞમાં પરમ દુઃખ છે એ ઉક્તિ અક્ષરશઃ સાચી અને સાતુભવ છે. ક્રિસ્ચિયન ધર્મની પ્રવૃત્તિ પછી એશિયામાં મહામદ પેગંબરે પ્રવર્તાવેલા દસ્તખમતુ સામર્થ્યે પશુ જેવા જેવું છે, જે ધર્મભાવના મહામદે જંગલી આરણ્યને સુમાર્ગે લાવવા પ્રવર્તાવી તેના મદિમા બંધે છે કે પેકીનથી તે પેરિસ સુધી એક વાર ધસ્તાવનું સામ્રાજ્ય ચલ્યું; તે કાલે જે સારામાં સારા વિદ્યા, કલા, આદિ હતાં તે એ સામ્રાજ્યના ઓદમા-એત્લા દાઢમાં અગ્રણ્ય, તેમાં તેમણે મજા વધારે પશુ કર્યો. હાલવીસનની પૂર્વે આપણા આર્યવર્તમાં જોશો તો કપિલવસ્તુના રાજાને ત્યાં અવતરેલા કુમારે સંસારનો ત્યાગ કરી જે અભેદમાર્ગનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો તેનાથી બસોજ વર્ષમાં લકાથી તીમેટ પર્વત અને સુરજૂથી સ્ત્રીન પર્વત એક મહા સામ્રાજ્ય હજુ થઈ ગયું. મહારાજા અશોકના આર્યવર્તનો આરે દિશાએ મુળી આવતા શાસનો આજ પશુ તેની સાક્ષી પૂરે છે. એ ઐદ સમ્રાજ્યની પૂર્વે વેદધર્માનુયાયી આર્યો ભરતખંડમાં ઉત્તરે તેમનોજ પ્રભાવ વિચારો. તદ્વાખારતનો સંગ્રામ થઈ જે કલક ઉપજ્યો અને અસ્તવ્યસ્તતા વ્યાપી તે પૂર્વેની આર્યવર્તની વિદ્યા, કલા, જ્ઞાન, સમૃદ્ધિ એ સર્વની મહા વિચારો, પુરાણોમાં તે સમયે બતાવેલી ભૂગોળગીનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી ભરતખંડ, ધ્રાવ, અર્જસતાન, સ્ત્રીન, જપાન, અમેરિકા, પર્વત અદ્ય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર વિચારો, એટલે વેદધર્મની ભાવનાના પરાક્રમનું સદરે

જ્ઞાન થઈ શકશે. આમ વેદ, ગૌડ, ધરલાભ, ક્રીસ્ચીઅન, સર્વેનું ધર્મ વિના ઐહિક સમૃદ્ધિ પાશુ મળી નથી એવું દ્વિતીયાસથી વારંવાર સિદ્ધ થાય છે.

તે તે ધર્મભાવનાની પડતી સાથી થઈ અને તે તે સમૃદ્ધિનો લોપ સાથી થયો. એ વિષય પણ તુલકામાં ચર્ચવા જેવો છે કે જેથી વિચાર કરનારને વર્તમાન સમયે પોતાનો માર્ગ સમજવાનું બની આવે. આપણે એ વાત વારંવાર પ્રતિપાદન કરી છે કે ધર્મનો પ્રદેશ ભાવનામાં છે. માણુમના શરીર સાથે, માણુસના મન સાથે, ધર્મને સાદ્યત્ સંબધ નથી; માણુસના આત્મા સાથે ધર્મને સાદ્યત્ સંબધ છે, અને આત્માના કલ્યાણને અર્થે શરીર અને મનને કેમ પ્રયોજવાં એ માટે ધર્મને શરીર તથા મનનો પણ વિચાર કર્તવ્ય થાય છે. પરંતુ ધર્મમાં આત્માનો વિચાર કરવાનો છે એવું તાત્પર્ય એ છેલ્લે મતુષ્ય અને વસ્તુમાત્ર આત્માની ભૂમિકામાં અભેદ પામેલી છે, અર્થાત્ શરીર અને મનના પ્રકારોથી ભિન્ન છતાં જગત્તરી વ્યક્તિગત કેઈ કોઈથી ભિન્ન નથી, એકનું દિત્તાદિત તેજ સર્વનું. ને પ્રત્યેકનું દિત્તાદિત છે, અને રાગદ્વેષનો પ્રસંગજ નથી. મત્ર કર્તવ્યપરાયણતામાંજ પરમ શ્રેય છે. અત્યંત રીતે સ્વ કર્તવ્યમાં સર્વ કર્તવ્ય સમજવું અને કર્તવ્યને અંગે કર્તવ્યના ધસારા રૂપ જે રાગ દ્વેષ તે ન પાગવાં એવી રિચિતિને મુક્તિ કહેવાઈ છે. આપું મુક્તિ અને ધર્મનું સ્વરૂપ શરીરના આપાસથી, મનના ને બુદ્ધિના વિદ્વાસોથી; અનુભવમાં આવતું નથી; ને એ રીતે અનુભવમાં આવતું નથી માટે શરીર અને મનના ભેદને ટાળવા રૂપ જે 'મુધારો' આપણે કલ્યાણકારી માનતા હતા તે જોડો માર્ગ હતો. એ ધર્મભાવનાનો અનુભવ તો આપણા શરીરના જે અંગમાં કોઈ સારી ખોટી ઉર્મિનો અધાત યતાં વેગ વાપી જાય છે તે અંગમાં, અર્થાત્ દૃઢતામાં અને દૃઢતાં પ્રેમ, વ્રદા, અને સ્વાપેણમાં રહેલો છે. આમ હોવાથી ધર્મનો અનુભવ ભાવનાના પ્રદેશમાં છે એમ કહેવાય છે, ને એ ભાવનામાં સર્વનો અભેદ અનુભવાય છે એ સુખસિદ્ધ છે. આવો ભાવનાનો પ્રદેશ અનુભવવાથી, તે અનુભવનું યત્ન મન અને શરીર ધર્મિતના વ્યાપારોમાં વ્યાપવાથી, નીતિ, ભક્તિ, શુદ્ધિ, સ્વાપેણ, સાદસ, પરાક્રમ, એ સર્વ હૃદયભવે છે. ભાવનાવિનાનું જે જુદું, સંકુચિત, જીવન. અર્થાત્ જેને કરી વેગવાળી વાત સોંભળતાં હૃદયમાં અજાનજાટ ન થાય એવું જે વાણી આશાહી જીવન, તેનાથી કમ્પ પરાક્રમ થઈ શકતું નથી, અને તેટલા ધર્મદાંગથી મુક્તિ એ પ્રાપ્ત કરાતી નથી. જે જે ધર્મપ્રવર્તકો થયા છે તેમણે ભાવનાનું આ અતિ નિગૂંઢ સ્વરૂપ સારી રીતે અનુભવેલું છે, અને તે પોતાની આસુપાસનાને અનુભવાવવા યત્ન કરેલા છે; કેમકે ધાર્મિક મતુષ્ય જે આનંદ પોતાને આવે તે અન્ય સર્વની સાથેજ લોભવવા ઇચ્છે છે. તે તે ધર્મપ્રવર્તકો જેવા જેવા દેશકાલમાં થયેલા, તેવાં તેવાં સાધનો વાપરીને તેમણે પોતાપોતાની ભાવના સમજાવવાનો માર્ગ સાધેલો. આમ જોતાં વેદ, ગૌડ, ધરલાભ, ક્રીસ્ચીઅન કેમકે ધર્મ મૂલ્યમાં આ ભાવનાથી ભિન્ન નથી, તે તે ધર્મ પ્રવર્તકોનાં સાધનોએ કરીને ભિન્ન થઈ ગયા છે, અને એ સાધનોની પ્રકૃતિ ઉપરથી તે તે ધર્મનું આધુન્ય બધાયું છે.

લાખે કહે, લાખો દડાં! પણ મંત્ર વિષય શું કરે? આ.
 આખો પાસાં પરે કે છકમ સાધી બાણુડાં! આ.
 તે હસ્તથી આ લઈ આવી શું કરીને શું કરે?— આ.
 આ ખીંકને ખાખી સહે ચારી ફતી જૂરી કંઈ! આ.
 તુતો નકામી ખાંકથી મેલી બનીને શું કરે?— આ.
 આ ખાક રોતી એટલું! આખી રહે તે એજ છે! આ.
 'ખાલમરે બાલ મગર એવી રચે! તું શું કરે?— આ.
 રાખું સચુરી! રાખને તુએ સચુરી! આ સનમ! આ.
 તોએ રહે ના આંસુડાં! ફોલી સચુરી શું કરે?— આ.

૨
 નિદ્રાને: આવાહન.
 (મહેશ્વ)

[ઇંગ્રેજ કવિ "વર્ડ્ઝ્વર્થ" ના એક કાવ્ય ઉપરથી]

હરિગીત

પરિમિત પદે યેશંતું યેજું ધીમું ને કંમંથી જગુ,
 મંજીર ધ્વનિ વરસાદનો, સંમાન ઝાંજું મધમાખનું;
 હંમર ઉપરથી ધોધ સરિતાના ધૂધડતા, ફૂફો
 બહુ જોસથી સુસવાટ કરતો પવન વૂલો પીંજો;
 ઉદયિ પ્રગત, સપાટ જોડનો અને પાણીતણી,
 યોળા સપટી ચળકતી, આકાશ ખુલ્યા રંગનું;
 મસ્તિષ્કમાં એ સર્વે આવીને ગયાં કમથી દહુ;
 તોપણ પડ્યોજી અનિદ્રા-દમણાં કુંજનાં તરુ મોહિયા,
 ન્હાનાં પતંગી શ્રુતિમનોહર ગીતડાં લલકારશે,
 ને પહેલું કરુણાપૂર્ણ કૂચન કોકિલા લ'બાવશે.
 ગદ્ય રાત્રિને જે પ્રથમનોએ આંખ નિદ્રા પાંડ રહો,
 ત્હારી કૃપા કોઈ કપાએ પણ નહીં પાગી સકશે;
 એમનાં વળાં ફરતી નહીં તું નિદ્રા આળે અધિ સખી;
 ત્હારા વગર જાંખી દિસે મધુરી હયાની સુરખી;
 કર અનુમૂલીત ઉદાર, મંમલમૂર્તિ સર્વે સેવતા,
 નવતરે નવચૈતન્ય ને ધિય પ્રસવતી અધિદેવતા.

સંગીત

(મત અકાશ સંગીત)

સંગીત એટલે ગીત, વાદ્ય, નૃત્ય એ પ્રમાણે કહી આવ્યા છીએ. ગીત અને તાલ વિશે આપણે કિયિત વિચાર કરી ચુક્યા. નૃત્ય વિશે આ સ્થાને વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. નૃત્ય પશુ, જેમ ગીત ધ્વનિમાત્રથી ગાય વ્યક્તિત્વ કરે છે, તેમ, અનિનયથી આવને વ્યક્તિત્વ કરવાની કલા છે. એના મૂલ્ય નિમિત્તે દાબ અને નાટકના વિષયમાં સમાય છે એટલે એના વિષેની ચર્ચા અત્યંત અપ્રસ્તુત યથા પડે તેવી છે. તાલ જે ગીત અને નૃત્યની વચમાં છે તે, હમણે સાધારણ છે; જેમ ગીતને તાલ વિના ચાલતું નથી તેમ નૃત્યને પણ તાલ વિના ચાલતું નથી. હમણેનો એવ તાલ છે. તાલ વિનાનું સંગીત અર્થાત્ ગીત તેમજ નાટ્ય હમણે ખેતાલ, નીરસ છે.

સંગીતની જે વિવિધ શાસરો અવિતના અનેકાનેક પ્રકારો અને વ્યવહારો ઉપર ચાલે છે તેની શેષમાત્ર સૂચના આપણે આગળ કરતા આવ્યા છીએ. નાદની અસીર કેટલી બધી છે, કેટલી આકર્ષક છે, કેટલી દત્તતિકારક છે એ વાત સર્વે જ્ઞાતા સર્વે વિચારશીલ મનુષ્યોને અનુભવમાં આવી ગયેલી છે. સંસારના રાગદેશમય કલહપ્રાય જીવનમાંથી નાદ અને તે નાદને યોગ્ય પ્રકારે સાધીને ઉપભવેલી મુરારટ માણસને એ દલદની પાર ઉપાડી જાય છે, એ કલહ વીસરાવી દે છે, અને તાલના સમની સાથે એકતાન કરી, અવિતના પશુ સમંતુ દર્શન દરાવે છે. 'સમત્વંયોગલ્લઘ્યતે' એમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે જે 'સમ' ને યોગ કહી રહ્યાંયે અર્જુનને ઉપદેશ્યો છે તે સર્વે જીવનનો પરમોત્તમ સમ પશુ, નાદની મુરારટ, ધજી વાર, કાંઈપર્યંત પશુ, દર્શાવે છે, અનુભવાવે છે. જે એકાગ્રતાને ખરે સર્વ પ્રકારની, ઐદિક તેમં પ્રારમાર્થિક સિદ્ધિને માર્ગ મુક્તિ આપે છે તે એકાગ્રતા ઉપભવનારાં સુધર્મીમાં સંગીત સર્વોપદ્રિ અને મુખ્ય છે. સંગીતથી જાતી એકતાનતા, એકાગ્રતા, રાખવાનું વૃત્તિને શીલ બંધાય છે અને તે શીલ એવું દૃઢ યથ જાય છે કે 'સામાન્ય જ્ઞાતો' થી, સામાન્ય કૃષ્ણતા-હુદ્રતા આદિ પ્રાકૃત વૃત્તિઓથી, જે સંકોચ અને વિશેષ ઉપજે છે તે સંગીતાનુરાગી જીવનમાં, ખીજાં પ્રાકૃત-જનોની અપેક્ષાએ જોતો, ગીતન્યૂન હોય છે. અનુભવનાં જીવનને ઉર્જાતિ અર્પિનાર, મનુષ્યના હૃદયને દ્યાર્દ્ર અને પ્રેમશીલ બનાવનાર, મનુષ્યના આચારને વિશાલ અને ઉદાર-દર્શનનાર, એકંદર પ્રકૃતિને કોષક નરમાશ, દયા, ભાવિકપણું, શ્રદ્ધા, ઉદારતા; આદિને વિનીત બાવ અર્પનાર સંગીત જેવી ખીજ કોષ કલા નથી એમ સર્વે કોષ સ્વીકારે છે. એટલાજ માટે એને દિવ્ય કલામાં ગણી છે, એની ખીજ તથા સહયરીઓ શિલ્પ, ચિત્ર, દાબ તેના કરતાં પણ એ કલાની શ્રેષ્ઠતા મનાઈ છે. દેવતાઓ અને ગંધર્વો સંગીતપ્રિય જણાવ્યા છે એટલુંજ નથી, પણ નાદના ધ્વનિને આપણે વિશ્વ વશ છે એમ કહેવાતું આવે છે.

પુરેણું સંગીત આદિ કલાની ચરિત્ર ઉપર કેમ પ્રાર અતિ અનિષ્ઠ અસર પણ દીધું.

માં આવે છે તે અત્રે પીસરી જવી ન જોઈએ. તારતલિક રીતે જોતાં જોવી અનિષ્ટ અ-
સરૂં સંગીતથી યદ્ય નથી, અધમ પ્રકૃતિવાળા પાત્રમાં કોઈ પૂર્વ સંસ્કારને બધે એ દેવી
કલાનો યોગ થયો છે. વિદ્યાથી જેમ કદાચિ પશુ હાનિ નથી, છતાં વિદ્યાને ઉપાસનારા વ-
જાકનાં મારિત, અવિદ્યાન કરતાં પણ અધમ જણાય છે, તેમ સંગીતને પણ થાય છે.
માત્રમાં જે અપાત્રતા હોય તે કોઈ પ્રસંગ આવતાં પ્રકટ થઈ આવે છે. ને તે સંમો-
ગ પ્રકૃતિ યાંત્રિ ભૂતાનિ તિગ્રહઃકિં કરિષ્યતિ એ કૃત્યવચનાનુસાર સંગીત નો છું પણ
મહા વિકટ હલયોગવી ખેડી પણ તેની પ્રકૃતિના વેગને રોકી શકતી નથી. પ્રકૃ-
તિને વશ કરવા જવી અને તેના પાણુ અધિષ્ઠાતા થવું એજ પરમ પુરુષાર્થ છે અને જી-
વિત્તુ કર્તવ્ય છે; પણ તે સિદ્ધ કરવાને સંગીત એ, અસ્તિ હુંગમમાં હુંગમ, મૃદ સાધન છે.
સંગીત એવો પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા સમર્થ નથી, પણ તે સિદ્ધ કરવાના માર્ગને વિ-
રોધી નથી, અનુકૂલ છે, એટલુંજ તેને ખાટે કરી શકાય એ થોડું નથી. એ વાત ખરી છે
કે સંગીત આદિ બાવગમ્ય અને બાવનામંજ બાનંદ લેતી આપતી કલાઓ પોતાનાં ઉ-
પાસકોને રથૂસ વ્યવહારની પારને પારજ રંગાડ્યાં કરે છે, તેથી તેઓને રથૂસમાં હર્તરવું
ગમતું નથી, રથૂસ સંસારના પ્રાપચિક જીવનમાં જે ખોટી ખુશામદો, સંક્રામ બરેલી
કૃપણતાઓ, અને નાની નાની નકામી ખટપટો કરવી પડે છે તે તેમને બહુ દુઃખ લાગે છે.
આમ થવાથી તેવા જનો વ્યવહારનાં પરવા કરવાનું ચૂકતા જાય છે, પાસે દેવ કે ન હોય
પણ દુઃખીને આપી દેતાં આચકો ખાતા નથી, પોતે તુકસાન વેડીને પણ જે તે કામ પતવી
દેવાનું વલન રાખે છે, અને રથૂસમાં બહુ સપડાઈ જવાય ને રથૂસ પાર વારંવાર વિચરાય
નહિ તો કોઈ ગાદક પદાર્થોદિના સેવનની કુટેવમાં પણ પડી જાય છે. આથી કેરીને ઘણો
વાર સંસારી જનો જોને નીતિ, મિતવ્યય, ડહાપણ, ક્યાદિ નામ આપે છે તેની તેવા જ
નોમાં ખોટ દેખાય છે; પણ તે ખોટ તેમનામાં સંગીતેજ આજી એમ દહીં ઓછાનું નથી.
સંગીતને સારી રીતે ઉપાસનારા ઘણાંજે એથી ઉલટી રીતભાતવાળાં સુશિષ્ટ અને સું-
પ્રતિષ્ઠિત પણ દેખાય છે. એટલે માત્ર પોત પોતાની પ્રકૃતિનેજ મેળો છે, સંગીત પૌરે જે
દિવ્યતાવાળું છે તેમાં કોઈ પ્રકારનો સંશય નથી.

સંગીતમાં કોઈ વિલક્ષણ મૃદુતા, જાગૃતા, ઉદારતા, સ્વાર્પણ, — ઉન્નતિવાળું ચારિ-
ઉપગમવાની પ્રકૃતિ રહેલી છે. જે કોઈ ભાવ ઉપજાવવો હોય તેનું ઉત્તમેતમ સ્વરૂપ
સંગીતથી યદ્ય શકે છે. આવી ઉન્નતિદારક સંગીતપ્રકૃતિને સર્વ દેશના ધર્મપ્રજ્ઞતાઓએ
સારી રીતે લક્ષમાં રાખેલી છે. આપણાં વેદથી આરબીને જોઈતું તો વેદમ ત્રો તેમ મંત્ર-
માત્ર સંગીતનાજ સંદ્રમ સદમ પ્રકાર છે, અને તે પ્રકારને યથાર્થ સમજી તે પ્રમાણે તે તે મંત્રના
ઉચ્ચારમાં ફલની સિદ્ધિ રહેલી છે. સંગીત પોતે, ચાર વેદ તેવા જે ચાર કુપવેદ છે તેમાંનો
એક ઉપવેદ છે; અને જેમાં સંગીતનુંજ પ્રાધાન્ય છે એવા સામેવેદને યજમાનમાં જાનતોજ
મુખ્ય અધિકાર છે. આટલુંજ નથી પણ રાજ અથવા તેવા મહાજનો જેમને વિવિધ
કાર્યપરામણતાની વ્યવસ્થામાં દિવસનો મહોટો ભાગ ગાળવો પડે છે તેમને એકાગ્રતાનો ચાન્ત
આનંદ અનુભવાવડાને રાજદરબારે તથા મહાજનોનાં જવનોમાં ધર્મસાહચર્યોતાઓએ સં-
ગીતને હૃદય રચાન આપેલું છે. કિંજનના ધરધરમાં પુરુષના બારને લધુ કરનાર તેની

અર્ચાગનાનું બૂખણું પણ સંગીતનેજ મળ્યું છે. આમ એક પાસા ધર્મ તેમ બીજી પાસાં વ્યવહાર મર્મમા આર્ષોએ સંગીતને પ્રાધાન્ય આપી સંગીતનો મનુષ્યચારિત્ર ઉપર જે બળવું, અસર છે તેનો બહુ સૂક્ષ્મ દર્શકો ઉપયોગ કરી લીધો છે. આજ પણ શિષ્ટ દેશોમાં સંગીતના જ્ઞાન વિના શિક્ષણ પરિપક્વ થયું ગણાતું નથી.

પણ ધર્મ અને વ્યવહાર ઉભયથી ભિન્ન એવો સાદિત્ય એટલે સાધારણ રીતે જેને પુસ્તકો લખનારનો વર્ગ દલીએ તેમના અતિ ઉપયોગી અને આવશ્યક કાર્યોમાં પણ સંગીતનો પ્રભાવ સારી રીતે સર્વોપરિ છે. લેખમાત્ર જે પ્રકારના છે: ગદ્ય અને પદ્ય, ગદ્યમાં જેમ સર્વ પ્રકારની ભાષા લખી શકાય છે તેમ પદ્યમાં લખાતી નથી. પદ્યમાં તો કેટલાંક ગદ્યમાં આવનારા શબ્દોને આવી ન શકે એવી પણ મર્યાદા છે, અને ગદ્યમાં જે પદાર્થને એક નામ આપાતું હોય તેજ પદાર્થને પદ્યમાં અન્ય નામ આપવું પડે છે અથવા કોઈ ધ્વનિમયોદ્ધતી કે લક્ષણથી તેને સૂચવવું પડે છે. કાવ્યનું કાવ્યત્વ ન સમજનારા, અને કાવ્યને માત્ર શિંગલના નિપમાતુમાર ગોઠવેલું ગદ્યજ સમજનારા, પ્રાકૃત પામરોને આ મૂઢમ બોદ સુવિદિત ન હોય તો બલે, પણ જેને કવિતાના રસનો સ્વાદ છે તે તો સાક્ષી પૂરેશે કે આનો ગદ્ય અને પદ્યની ભાષામાં બેદ પડવાનું કારણ પદ્યનો સંગીત માથે જે નિકટ સંબંધ છે તે વિના બીજું કોઈ નથી. જે કારણથી ગદ્યની સરળિતે રહેવા દેઈ છે આદિનાં માપથી લગ્ન ખવાની સરળિતે ચોખ્ખા છે, તેજ કારણથી ગદ્ય અને પદ્યની ભાષામા આ અંતર પડેયો છે. ને તે કારણ ભાષાએ સંગીતનો આશ્રય કરી, સમરૂપે અથવા પદ્યરૂપે પ્રવર્તવા માંડ્યું એજ છે. કાવ્યરચનાના નિયમો કરનાર પદ્ધતિએ એટલાજ માટે વૃત્તિ, રીતિ, શુષ્ક, પ્રાસ, આદિનો વિવેક કરી અમુક રસને અમુક પ્રકારની શબ્દરચના અનુકૂલ છે, અમુકને અમુક છે એવા નિયમો ફરારેલા છે; અમુક ભાષને અમુક છંદ શોભાવી પુષ્ટ કરશે, અમુકને અમુક દુરશે એ પણ નક્કી કરેલું છે; અને કાવ્યદોષના અંગમાં ગ્રામ્ય, અસ્થોલ, અનેય, ક્ષિણ, આદિ દોષ ઉપરાંત એક કથકદ્વંતા એવો સામાન્ય દોષ ઉમેરી તે દોષનું સ્વરૂપસંદ્વંધના કાળને સ્થિતિ અરુચિ ઉપભવે એટલામાંજ રાખી, પદ્યપદ્યમાં સંગીતનું પ્રાધાન્ય સ્વીકાર્યું છે. આ ઉપર કોઈ સ્થલે એક રમુજ કરવામાં આવી છે કે એક રાજસભામાં કોઈ વૈયાકરણ અને કોઈ ઠવિ જે બેઠા હતા, તેમને કાવ્ય કરના વિશે વિવાદ થતાં કવિએ એક સૂઝાઈ ગયેલું જ.ક અંતાવી વૈયાકરણને કહ્યું કે આનું કાવ્ય કરો. તેણે કહ્યું:—

શુષ્કો વૃક્ષસ્તિષ્ઠત્યગ્રે

(આપણા આગળ શુષ્ક વૃક્ષ હશે છે)

ઠવિએ કહ્યું:

નીરસવરુરિહ વિલસતિ પુરતઃ

(આપણા આગળ અત્ર નીરસ વરુ વિલસી રહો છે)

આટલાથીજ કાવ્યમાં અને કાવ્યનાં પદોમાં સંગીત ક્યાં અને કેવી રીતે આવતું જોઈએ તે સ્પષ્ટ જણાય છે. શુષ્કને બદલે નીરસ, વૃક્ષને બદલે વરુ, સિદ્ધતિને બદલે વિલસતિ આગ્રેને બદલે પુરતઃ એમ કાવ્યની ભાષાજ બુદ્ધી પડી છે, તેમાં કાવ્યની અંદર સંગીતનું

જે માર્દે નેમ્મો તે સાધવાનેજ કવિને હેતુ છે. કવિએ જે કાવ્ય કર્યું છે તેમાં વૈમાત્ર્યરૂપ
 હૃદયને નીરસ અને તેમ છતાં અશિમાનથી નકામો વિવેચી, હૃદયે હૃદયનો ધ્વનિ જે તેની
 દીક્ષિત ઉક્તિના ગંભીર 'મહ' શબ્દનાં નિર્દેશ કરી સદાજે આવી ગયો છે તે તો સદાજે
 સમન્વય તેવો સ્પષ્ટ છે.

આપણી ગૂંજરાતી ભાષાનાં આજકાલનાં કાવ્યોમાં શુક્લો વૃક્ષસ્તિષ્ઠત્યએ એ પ્રકાર
 ઓટલો બધો નેત્રામાં આવે છે કે આ સ્થાને જે ઉત્તરરૂપ આપીએ તો વર્તમાન સમયના
 સારામાં સારા કાવ્ય રચનારા પણ એ દોષમાંથી થોડે ઘણે અંશે ગાળેજ છૂટ્યા પામે.
 પરંતુ વસ્તુસ્વરૂપને ઉપદેશ કરવાનેજ બધા હેતુ છે ત્યાં કાઢતો નામનિર્દેશ કરી તેના
 કાવ્યની પ્રવૃત્તિને આરા હ્રુદ દદાન્ત રૂપે જનસમાજ આગળ ધરવાનો અમારો હેતુ નથી.
 વારંવાર કહેવાતું તાત્પર્ય એ છે કે ગદ્યમાં તેમ પદ્યમાં તે તે વિષય અને ભાવના સ્વરૂપને
 અનુસરી અનુકૂળ ભાષા પ્રવર્તવા દેવી એજ હિત માર્ગ છે; ને તેમાં પણ સવિશેષે પદ્ય
 રચનામાં તો સંગીતાવદ શબ્દોજ આવવા જોઈએ એ અતિ આવશ્યક છે. આમ કહીને
 આજકાલ જે સંસ્કૃતમયી બાધા કરવાનો એક પ્રયાસ પ્રવર્તે છે તેને લેશ પણ અનુમેલન
 આપવાનો અમારો હેતુ નથી, પદ્યરચનામાં તો એ પદ્ધતિ અતિશય નિષ્ફલ અને હાસ્યા-
 સ્પદજ નીવડી છે. સંગીતને અનુકૂળ નહિ એવી શબ્દરચના, પછી તે સંસ્કૃત હોય કે પ્રાપ્ત
 હોય, પણ તેથી કહ્યુંકહુ રચનાને પદ્યમાં સ્થાન આપી શકાય નહિ. પદ્યરચનાતું કામ
 ધારવામાં આવે છે તેટલું સરસ નથી; એકલા છંદ શાસ્ત્રના નિયમો જાણવાથીજ પદ્યનું
 રચી શકાતા નથી. સંગીતાવદ શબ્દરચના અને જે બાર વ્યક્ત કરવો હોય તેને અનુકૂળ
 વર્ણવિન્યાસ ઉપર પૂર્ણ લક્ષ આપ્યા વિના ચૂકે સૂકા પદ્યનું પણ યથા શક્યે અસક્ય છે તો તે
 બંધમાં કાર્યત્વ આવતું એ તો તેથી પણ દુર્લભ છે. કાઠ પણ પદ્યનું ધર્મમાં કાર્યત્વ આવવાને અર્થ
 તો શબ્દશક્તિનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે, અને રસપેત્રચાલિની કલાતું સહન જ્ઞાન આ-
 વશ્યક છે, પરંતુ આપણે અત્ર પદ્યનું ધર્મગત વિશેષ, સૂકેસૂકા પદ્યના જોખા વિશેષ
 વિચાર કરીએ છીએ; તેનું જોખું તે પણ સંગીત ઉપર પૂર્ણ દૃષ્ટિ રાખ્યા વિના પ્રિય અને
 રંજક ધૂમ શક્ય નથી.

ગદ્ય અને પદ્ય ઉભય પ્રકારના લેખદ્વારા જનસમાજના ચારિત્રને ઉત્તરિએ લેઈ જ-
 વાનો ચલ કરનાર લેખકોએ, જે પોતાના લેખને રીધે સીધાં સચોટ વાચકના હૃદયમાં
 પરાવી દેવાની ઇચ્છા કરવી હોય તો તેમણે વિચારને દર્શાવનાર બાધા અને શબ્દરચના
 ઉપર સંગીતની દૃષ્ટિથી પૂર્ણ લક્ષ આપવું આવશ્યક છે. આમ ધર્મ અને વ્યવહાર ઉપ-
 રાંત ઉપદેશકારી સાદિત્યના પ્રદેશમાં પણ સંગીતનું પ્રાધાન્ય છે.

આ પ્રકારે સંગીતમાં અતિ ઉચ્ચ ઉત્તરિએ લેઈ જવાની અને ચારિત્રને વિશુદ્ધ મુદ્દ
 તથા સ્વાર્થજુમય કરી આપવાની દિવ્ય શક્તિને લીધે એ કલાના સામ્રાજ્યનું જ્ઞાન આપ-
 ણા આર્ય વર્ગને જેમ સાવર યાંય તેમ પરમ લાભ સમજ સંગીત વિશે કાંઈક નિરૂપણ
 કરવાનો આ ચલ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં અનેક પ્રકારની અપૂર્ણતાઓ છે, અને
 ગોખ્યાપોમે કહેવાયું કે 'લખાયું છે, એ વાતનો સ્વીકાર કરવામાં અને ગાધા ન
 સારા ગયેલા બનાવવા એ હેતુથી આ લેખ લખવામાં

૨

ધર્મ

૧

દેવલોક

(મળેલ)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪૬ થી)

દેવલોકમાં નિવાસ કરવાવાળાનાં ગણ વિભાગે કરવાનું અનુદ્રવ સામે છે, માનુષ્ય માનુષ્ય અને કૃત્રિમ આમાં દેવલોક પેટા ભાગ કરવા પડે તેવું છે પરંતુ વસ્તુ નહિ; કારણકે દેવલોકમાં મનુષ્યજાતના હુદ વિકારોને લીધે જ રૂપો ઉત્પન્ન થઈ રહે છે તેવું આ લોકમાં થઈ શકતું નથી.

માનુષ્ય નિવાસીઓ.

આ વર્ગના બે વિભાગ કરવા યોગ્ય લાગે છે. જેઓ રથૂલ શરીર સાથે સંબંધ રાખે છે તેવા અને જેઓ તેવો સંબંધ નથી રાખતા તેવા. આ બે વિભાગને જીવતા અને મૃત્યુ એમ બે ભાગમાં કેટલાક કહે છે. આપણે સામાન્ય રીતે જે સ્થિતિને મરણ સમજીએ છીએ તે સમજમાં ફેરફાર કરવા માટે આ ઉચ્ચ ભૂમિકાનું થોડું જ્ઞાન યથાની આ વસ્તુકતા છે. સત્ય જીવિત છે. એ તો બ્યારે સુક્ષ્મ પ્રકૃતિની ભૂમિકાનું અને તેથી વિશેષ લોકોનું જરાક જ્ઞાન થાય છે કે તત્કાલ સમજાય છે. ત્યારે જ ખબર પડે છે કે ખરેખર જીવિત તો એ લોકમાં ગયા પછીનું જ છે અને તેનું જ્ઞાન આ લોકમાં તેથી ઘણું શકેલ નહિ. દેવલોકમાં વસનારા જીવતા આપણે ઉપર કલા તેવા બે વિભાગ કરવા જોઈએ.

૧ રથૂલશરીરમાં રહી વિચરનારા.

રથૂલ શરીરમાં રહી ઇચ્છાપૂર્વક દેવલોકમાં ગમનાગમન કરનારા તો માત્ર મહાત્માઓ અને યોગીઓ જ હોઈ શકે છે. કોઈ પણ શિષ્યને તેના ગુરુએ માયાધિરૂપ લેવાનું શીખવ્યું હોય નહિ ત્યાં સુધી તે દેવલોકની રૂપ-ભૂમિકામાં પણ વિચરવા સક્તિવાન નથી. અને, અરૂપ-ભૂમિકામાં પડ્યા પછી તે તો જીવિત રહેતો જાય છે. તેણે જીવિત રહે છે તેવું મનુષ્ય થવા માટે બન્ને પ્રકારના મનના યોગ થવો જોઈએ. એમ યથાથી તે મનુષ્યનું અહીં મમત્વ નાશ પામે છે અને પોતાના સ્વરૂપ સાથે જોડતા યથાચો સર્વદા તેનાં સંબંધમાં રહે છે. તેની રથૂલ ઉપાધિ આ સ્થિતિમાં કાલ્પ રહે છે એ ખરું પરંતુ તેને જ્ઞાન તમામ યથાથી તેની શક્તિ અને જ્ઞાન ઉપર શિખર પોહાવેલા જીવતા જેવાં યાચ છે. જેઓ આવા યોગી અથવા મહાત્માઓનાં દર્શન કરવા પાન થયા હોય છે તેમની દૃષ્ટિએ તેમની સ્વરૂપ બહુ દિવ્ય લાગે છે. તેજ અને વર્ણનાત્મે ચક્રચક્રિત ગોળા દેખાય છે; તેઓ જ્યાં જ્યાં વિચરે છે ત્યાંથી હુદ સર્વેશ નાશી જાય છે અને તેવા રથાત્માનાં સુખશાન્તિ પ્રસારી રહે છે. આ અસર તો જેઓને તેમનાં દર્શન કરતાં નથી તેઓને પણ જાણ્યા વિના રહેતી નથી. એ મહાત્માઓ પોતાનું દ્રષ્ટી રંગી લોકમાં બહુ સારી રીતે કરી શકે છે કારણકે એમ

જેમ જીવ હૃદય. જુમિકામાં હોય છે તેમ તેમ તેના ઉપર તેઓનો કાર બહુ હાવે છે. તેઓને પોતાની મહાન કૈલાસકારી અસર પુષ્કલ મનાવવાનું આ જુમિકા પરથી બહુ દીક પડે છે અને વિચાર-રૂપ જગતમાં પણ ધાર્મિક-ગુહિ થવા માટે તેઓ મારી પૂંડે પેંતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી શકે છે. નિર્માણકાર મહાત્માઓ પોતાનું સ્વાર્થથી કરી આત્મ-જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવા જે મથન કરે છે તે શક્તિ પણ આ લોકમાંથી બહાર પ્રસારે છે જે શિષ્યો પાત્ર થઈ હોય છે તેઓને પ્રત્યક્ષ બોધ આ જુમિકા ઉપર સંદેશથી અપાઈ શક્યા છે. બીજી જુમિકામાં જેમ જની શનું નથી. એ મહાત્માઓ આ વિશ્વ પશુ દેવલોકની પાસેઓને બહુ સહાય થાય છે. તેનું વધુન આગળ આપવામાં આવશે.

વામનામુનિ સિદ્ધા અને તેઓના શિષ્યો જે કામલોકમાં બહુ જોવામાં આવે છે અને સારવાર શુભ કામમાં વિશ્વકર્તા જણાય છે તેને આ લોકમાં આવવાનો અવકાશ નહિ હોવાથી એ પીડામાંથી આ જુમિકા મુક્ત છે. આ લોકમાં તો માત્ર જોઈ અદકારનો ત્યાગ કર્યો હોય અને આત્મજ્ઞાનનો સંસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેમના નિવાસ થઈ શકે છે, પરંતુ ઉપર જ-જુલ્યા તે સિદ્ધોમાં તો અદક મળતો પૂરું અરી પ્રભાવ થયો હોય છે. તેઓની પુણ્ય-અત્યંત ખીજેલી હોતી નથી એવું નથી, અને જનની શક્તિનું સાંચક્ય કોઈ જોઈ હોઈ નથી તેમ તેની માહક શક્તિ કાંઈ થોડી હોતી નથી, પણ તેનો માર્ગ જુલો હોઈ છે. તેઓની સધળી શક્તિનું મુખ્ય મિંદુ કાંઈ પણ પ્રકારની સ્વાર્થ સંકલિત કામના હોય છે એટલે; કામ-મન વિના તેઓ કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકતા નથી; મનને કામ સાથે સમોગ સખલો પડે છે તેથી તેમાં તે જોતજોત સધ રહે છે. આનું પરિણામ એવું આવે છે કે તેઓ માત્ર રથૂવ અને સદ્ગુણ જુમિકામાં કાર્ય કરી શકે છે અને આગળ જઈ શકતા નથી. આ હકીકતથી પરા પૂર્વથી કહેવાતી આવેલી વાત સાચી પડે છે કે સ્વર્ગલોકમાં આ દુનિયામાંથી જનિત, સચેત્તા જીવ શાન્તિ લેખને છે અને પાપી હૃદય દેવા શક્તિવાન થતા નથી.

દેવલોકમાં જીવતાં મનુષ્ય સચેત્તી શકે છે જેમ જ્યારે કહેવામાં આવે ત્યારે જાનનાશિક રીતે એવો વિચાર થાય કે આ લોકમાં જોઈતું અસ્તિત્વ છે એવા મનુષ્યો પણ નિદ્રાવસ્થામાં અથવા જોઈને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હોય એવાં સમાધિમાં જો લોક પૈત્ર ગ-મન કરી શકતાં હશે કે કેમ? આ જાને વાત સબલિત છે જોઈતું કહેવામાં કાંઈ જાણ નથી. પણ તે સાથે જો પણ કહેવું આવશ્યક છે કે જેનું બહુ કચિત્ત્વ બને છે. એવાં મનુષ્યને પ્રથમ તો દાયિક-ચાયિક-માનસિક સંપૂર્ણ મવિતતા હોય ત્યારે જ તે લોકમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે. પ્રવેશ કરવાથી કોઈ જો લોકનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન થઈ તેનું જ્ઞાન થાય છે જેમ પણ નથી. તેની કચિત્તિમાં માત્ર અમુક પ્રકારના સંસ્કાર સહજ થઈ શકે છે. નિદ્રાવસ્થામાં દેવલોકમાં પ્રવાણ થઈ શકે છે તેનું દક્ષાત “લંડનલોક”ના મહાત્માના વચ્ચેથી કેની રીતે કાર્ય થાય છે તે જોવા માટે કેટલાક પ્રયોગો કરવા તેમનું એક આંદો આપવાથી સુમત્ત શકાયે. જિન જિન શ્રદ્ધાનાં કેટલાક મનુષ્યો નિદ્રાવસ્થામાં પડી તેમના મન સમીપ એક જોઆપમાન વનદોષનું ગિન વિચાર-રૂપે વસ્તુમાં આવ્યું.

તેમાં માત્ર એટલું જ જોવાની ધારણા હતી કે જુઓત યથા પછી તેનું દેહલે અંશે સ્મરણ રહે છે. આ મનુષ્યોમાં એક અત્યંત પવિત્ર અને કાંઈક સ્વાભાવિક સિદ્ધિવાન હતું. તેના ઉપર આપણે કહી ગયા તે ચિત્તની અસર કાંઈ આશ્ચર્યજનક થઈ પડી. તેને એથી ઠીક એટલી બધી પૂજ્યભાવ તથા આનંદ થયો, અને તેની મન્યતાથી એટલી બધી હર્ષરસાવના અને આર્તભાવના થઈ આવી કે તેની ચિત્તશક્તિ સૂક્ષ્મશરીરમાં જમત થઈ અર્થાત્ દેવલોકમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. પરંતુ ત્યાં પ્રવેશ કરવાથી એ લોકની સર્વ વ્યવસ્થા તેને યાદ થાય છે. એમ સમજવું નહિ એટલું જ નહિ પણ તેની યચારિયત રિયત કેવી છે તે પણ તત્કાલ તેના જાણવામાં આવતી નથી. મરણ થયા પછી તરત જોઈ રીક્ષિતમાં થય ત્યાં જાય છે તેવી રીયત આરંભમાં તેની યાદ છે. તેણે તેજ અને રંગનાં સાગરમાં જાણે તરવા માંડ્યું હોય એમ જણાયું. પણ તે પોતાના વિચારમાં કેવલ તંદ્રાન થઈ ગયેલ હતી. તેને આસપાસ શું હતું તેનું લેશ માત્ર જ્ઞાન નહિ હતું. તેના મનમાં તો માત્ર જે 'વન-સાંદર્ભ સૂચ્યું' હતું તેની મજા રમી રહી હતી. પરંતુ એ મંત્રમાં તે બહુ સૂક્ષ્મ આનંદ પ્રાપ્ત કરતી હતી, તેનું તેને સંપૂર્ણ અને યથાર્થ જ્ઞાન થતું જણાતું હતું અને વિચારશક્તિનું પણ પંજુ એ લોકની રીયત પ્રમાણે રહી પામેલું હતું. તો ત્યારે એટલું જ કે એ સંવકાલ તેને અત્યંત આનંદ થતો હતો. આ રીયતમાં તેણે કેટલાક કલાક ગાળ્યા પણ તેને તે વાતની ખબર પણ નહિ હતી. જ્યારે તે જમત થઈ ત્યારે તેના મન ઉપર અત્યંત શાન્તિ અને અનંતસનંદ પ્રાપ્ત થયાં જણાયાં. આમ થવાનું કારણ તેને પોતાને જણાયું નહિ કારણકે નિદ્રાવસ્થામાં જે કાંઈ થયું હતું તેનું સ્મરણ તેને રહ્યું હતું નહિ. પરંતુ આ ઉપરથી એટલી વાત નિશંક થઈ કે નિદ્રાવસ્થામાં મનુષ્ય દેવલોકપર્યંત જવા સમર્થ થઈ શકે તો-ત્યાંનું તેને સ્મરણ રહે વા નહિ તો પણ-તેના આત્મ-જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવામાં એ વાત સારી પેઠે સહાયભૂત થાય છે.

કાંડા પ્રયોગો કરી નિર્વિવાદરૂપે સ્થાપિત કરાય નહિ ત્યાં જુધી બેધકક થઈ કહી શકાતું નથી કે કયૂલ દેહ છતાં દેવલોકપર્યંત ગમન કરવા મનુષ્યની કેટલે અંશે યોગ્ય ઇન્દ્રિય નિર્મિત થઈ હોય તો તે થઈ શકે; પણ એટલું ચોક્કસ રીતે કહી શકાય છે કે કાંઈક અંશે તો થયેલી હોવી જોઈએ. અને પ્રાણનિમિષવત પ્રયોગોમાં વિધેયને ગ્રહણસ્થામાં એ લોકપર્યંત પોહોળાડવા માટે તો એ ઇન્દ્રિયો અવરૂપ જમત થવી જ જોઈએ. આ વાત એટલી બધી ચોક્કસ થયેલી છે કે જો એટલે દરજે વધેલ વિધેય હોય નહિ તો દર્જરમાં એક પણ ત્યાં સુધી પોહોળી શકતો નથી; અને તેવો એકાદ કદિ ત્યાં પોહોળે છે તો તે ઉપર જે દક્ષિત આપ્યું તેમ આંતર બદિર પવિત્ર રહેણીવાળો હોવો જોઈએ એમ સમજવું. અને તે સાથે તે જન્મથી જ આત્મજ્ઞાનમાં પણ કાંઈક વધેલો હોવો જોઈએ. આ સમજવું છતાં એક વાતની તેમાં વંચવે આત્મી રહી જાય છે. જે તેને આવા કામ કરવાની યથાર્થ દેખણી મળી હોતી નથી તો તે દેવલોકમાં ગમન કરે છે પરંતુ ત્યાં જે કાંઈ અનુભવે છે તે યચારિયત આ લોકમાં સમજાવવા સમર્થ થતો નથી. આ સર્વ દલીલોથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે કાંઈ પંજુ આંતર ઇન્દ્રિય પર્યંત જમત થયેલ વિધેય હોય, તેને

પણ અનુભવી કેળવનાર ખાસે શિક્ષણ હેતુ અવસ્થા છે કારણકે જ્યાં સુધી એની શોધ, કેળવણી હોય ત્યાં સુધી તેના અનુભવ વિશે તેના કહના ઉપર ખૂબ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ.

(આગળ ચાલુ)

૨

અભ્યાસ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૨૫ થી)

ઉપરતિહતું ૨૨૩૫ સકર ભગવાને એવું કહ્યું છે કે વાહ્યાનાલમ્બન વૃત્તેરોપેપરતિ-

હત્તમા. વૃત્તિને બાલ આસબન રહે નહિ એ ઉત્તમોત્તમ ઉપરતિ છે. પોતાને સિદ્ધ કરવાના લક્ષ ઉપર ચિત્તવૃત્તિનું નિરતર સ્થાપન કરવું, અને ભગનહી ગીતામાં કહ્યું છે તેમ “જ્યાથી, જ્યાથી મનોવૃત્તિ લક્ષ ઉપરથી અધી જાય ત્યાંથી ત્યાંથી તેને ખાણી લાપીને લક્ષમાં સ્થાપવી” એ અભ્યાસ રૂપ સમ સિદ્ધ થયો, અને બાલેન્દ્રિયોને પોતપોતાના સ્થાનમાં રોકી રાખી બહિર્મુખ ન થવા દેવા રૂપ દમ સિદ્ધ થતો ચાલ્યો, ત્યારે ચિત્તની જે સ્થિતિ થાય તેને ઉપરતિ કહે છે. અભેદાનુભવના વિરોધાદ્ય ઉપર પ્રવર્તની ચિત્તવૃત્તિને, બાલ છદ્મિયો વિદ્યેય પમાડે નહિ, ત્યારે તે ચિત્તવૃત્તિને બાલ એવું કોઈ આનંદન નામ સ્થાન, આનંદ, રહે નહિ અને કેવલ આંતરુંખ રહેવામાં આનંદ આવે એ સ્વાભાવિક છે. શક્તિઓ અત્યંત અતર્મુખ થઈને બાલ એવા વિષયાદિ પોતાના સ્થાન રૂપે કે આધાર રૂપે, કે શ્રવણ રૂપે, કે આનંદના કારણ રૂપે ન ગાને એ ઉત્તમોત્તમ ઉપરતિ છે.

બાલ વિષયોમાં અદ્ય અદ્ય વનિતાદિ ભોમ છે તેમ લોક, રાસ, શાદિ અનેક વાગ નાઓ છે; અને અનેકાંતે પ્રકારના અભિગ્નની મિથ્યા પ્રતિ પશુ છે. ઘરેણા, પુત્રેણા, નિતેણા, શ્વિતેણા, લોકેણા, રાસેણા, ઇલાદિ અનેક પ્રકારની એણા નામ અભિવાસ મનુષ્યના મનને કનુપિત કરી વિવેકના માર્ગથી પ્રસ્થન કરે છે. હુ ઓ પુત્ર પરિવાર વાળો થાઉં, મને અનંત સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય મારું સારીર મારું રહે, હુ રૂપાળો સુઠક કહેવાઉં, લોકમાં મને પ્રતિષ્ઠા મળે, પડિનોમાં ધાર્મિકતા મારું નામ પ્રથમ ગણાય, એવી એવી જે નાની મહોદ્ધી વાલનાઓ મનમાં ઉઠે છે. આ તેને તેને મને અનેકાને સુદ વૃત્તિઓ કરાવી લક્ષમાં ફલેલ કરાવે છે, તેમાંથી સમ દમ વડે સુરક્ષિત મન પોતાની ગત પાછું ફરી જાય છે એ અથવા એવા કોઈ વિષયમાં પોતાનું સ્થાન શોધતું નથી. “પોત સ્થાન શોધતું નથી” એટલે કોઈ પણ જ હાનિયમમાં રસપૂર્વક પ્રવર્તતું નથી, પ્રવર્ત્યો ના તેનો રસ આખવાને તે ઉપર ચોલી રહેતું નથી. અવસ્થા કર્તવ્ય રૂપે પ્રાપ્ત થતા કર્તવ્ય કરીને જેમાં રસ લેવા માટે હુ રહેતું નથી, કેમકે એ રસ, ધણી વાર, દૂતર જેમ નામ હાડકાને આનંદ પોતાના જ ગયામાંથી નીકળેના લોકોની આખી આખી હાડકામાં નીકળે છે, જેમ સમજી નવારે વધારે આવતું જાય છે તે હુ ખી ધાય છે, તેના જોડો હો.

વિરાગથી કરીને - અનિત્ય એના આ લોકથી, પરચેક પચેતના બોગનો ત્યાગ કરવાની કૃતકૃત્ય પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, ને ઉપશમમાં તે વિરાગની સિદ્ધિ પ્રત્યક્ષ જણાય છે, બાલ વિપયોમાં જેમ સાંસારિક, પ્રાપચિક વિષયો આપણે અણા તેમ શાસ્ત્રિક, માનસિક આ કંબરના વિપયોને પણ ગણવા જોઈએ. જન્મતમાં અનેક શાસ્ત્ર છે, અનેક મત, સંપ્રદાય, ધર્મ, કર્મ, યજ્ઞચરણ આદિના પ્રકાર છે, એકનો એક અદ્વૈતાનુભવના માર્ગમાં પણ અનેક પ્રક્રિયાઓ છે, એ સર્વ શાસ્ત્ર, મત, પ્રક્રિયા, આદિને જાણવાં, અમુક ધર્મ કર્મના આદ્ય-રંગાં નિતાન્ત અસ્ત રહેવું, એ જન્મતમાં પરમ પ્રતિજ્ઞાનું નિદાન છે અને પારલૌકિક સુખનો માર્ગ જતાપવાને ઉપયોગી છે. તથાપિ અમેદાનુભવને અર્થે યતન કરતા અબ્યાસીને તે બંધી પણ બાલ પ્રવૃત્તિજ છે, આંતર અને અબ્યાસમાં લેવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિ નથી. અનેક શાસ્ત્રો અને અનેક મતમતાંતરનું જ્ઞાન ધરાવવું, અનેક યોગાદિ પ્રક્રિયાઓના પ્રકીરણ સમજવાં, અનેક મત પંચ સંપ્રદાય ધર્મ કર્મ આદિના વિવેક કરવા એ બધું જોણે ધર્મને નામે દુ-કાનદારી ચલાવવા ધારી હોય તેને ઉપયોગનું છે, સાધકને તે કશા કામનું નથી. ગાંધીની દુકાનમાં અનેક મસાલા બધાં હોય છે, તે ગાંધીને પોતાને તો પેસાં પેદા કરવાને ઉપયોગ ગતા છે; પણ તેમનાં એક એક મસાલો હરકોઈ રોગીને અમૂલ્ય ઔષધરૂપ છે. ગાંધી પોતે પણ સારો દૈવ હોય તો પોતાના મસાલાનો ઉપયોગ પોતાને માટે સારી રીતે કરી શકે છે, ને બીજાને પણ લાભ કરે છે, પણ એવું આવરયક નથી કે રોગીએ બધાનું મસાલાનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ, ને બધાને જોળખીને ગાંધી જનવું જોઈએ, આનંદ કાલ વેદાન્તના અબ્યાસની પ્રવૃત્તિ ગાંધી જનવાં જોવી જણાય છે, વેદાન્તની આટપટી શા-કાઓ, અને તેનાં સમાધાન, મતમતાંતરના સદ્ગમ બેદ અને તેના પરિહાર, યોગાદિ પ્રક્રિ-યાઓનાં સ્વરૂપ અને તેનો ઉપયોગ, એ આદિ વાગ્દેશીની છેડા નહોં; પણ એ બધા અશ્રવ્યકારક જ્ઞાનસંશિમાંથી એ આપણે વારંવાર જીતું એ પ્રજ્ઞ ઉઠતું સાંભળીએ, છીએ કે વશીકાર શી રીતે, આવે? સાક્ષાત્કાર શી રીતે યાવ? એ સમયે મેંત્રી ગંધર્વની કથા સાંભરે છે. ગંધર્વ ઉપર બરેલા ચંદનની સુગંધી તેને આવતી નથી, તેને તો જાત બા-ગુનું જ્ઞાન રહે છે; તેમ આટલા બધા જ્ઞાનસંશિનો સુગંધ ને વશીકાર કે સાક્ષાત્કાર તે ન આવે તો એ જાનમાત્ર એક, બારજ છે. ધણા બુદ્ધિવિદ્યાસોધી બુદ્ધિ અનેક શાંકા-જોના વિદ્યાસમાં ઉતરી પડે છે અને જ્યાં એકાગ્રતા સિદ્ધ કરવી એ ત્યાં એકાગ્રતાને અ-ત્યંત વિરોધી એવા વિલેપનેજ સિદ્ધ કરી આવે છે. માટે સાંધકે બહુ શાસ્ત્રધ્યયનમાંજ પરમ પુરુષાર્થ ન માનતાં, વૃત્તિનું આલંબન તેનેજ ન કરાવતાં, તેમાંથી જે સાર સમજવાનો છે તે સમજી વૃત્તિને અંતરૂપ સંખવી એજ, તેને કલ્યાણકારી છે.

જેમ શાસ્ત્રનું છે તેમ ધર્મ કર્મોનું પણ છે. જન્મતમાં અનેક ધર્મ આદિ પ્રસિદ્ધ છે, આ ધર્મ સારો કે આ ધર્મ સારો, અમુક કર્મ ઉત્તમ કે અમુક જપ ઉત્તમ, અમુક ઉપા-સના સારી કે અમુક પ્રાર્થનાયાગાદિ માર્ગ-સારો, એવા અનેક અનેક કુતર્કોમાં જનો બટકે છે, વખતે એક કરે છે, વખતે બીજું કરે છે, ને જે કોઈ જરા વાચેલો બહેલો કે વેદા-ન્તાદિ ધર્મ કર્મની વાત કરતો મળેલો તેને કાંઈને કાંઈ પૂછતા રહે છે, અને તે માણસ

પોતાને જો અત્યુદય પડ્યું હોય તે પૂછનારને ખતાવે છે તે ઉપરથી પૂછનારા પાછા વહેમમાં, પડી જાય. પોતાના નિર્ધારમાં અનેક ફેરફારો કરવા ને કરતાજ રહે છે. કોઈ એવી મળ્યો તો કુંડલી ખતાવશે, કોઈ મૌનિક મળ્યો તો મન્ત્રસાધના પૂછશે, કોઈ યોગાભ્યાસી મળ્યો તો હઠયોગ રાજયોગ પૂછશે, કોઈ વેદાન્તી મળ્યો તો બ્રહ્મ ને માયાના પિયાન દરમિયાન, કોઈ વૈષ્ણવ શૈવ શાકત મળ્યો તો તેને તેની વાતો પૂછશે, ને છેવટે બધામાંથી પોતે તો હના ત્યાને ત્યાજ રહેશે. કોઈ કોઈ સારા કેળવણીના જનોને એવી નિરાશાના કુદ્ગમર કરતાં પશુ સાંજળ્યા છે કે ધર્મનો ઘોઘાળો બહુ છે ત્યાં એકે માર્ગ જડનો નથી એટલે આપણે તો પરમેશ્વરનું નામ દેખને બેસી રહીએ છીએ આવા બહુ પૂછનારા, બહુ બેટકનારા, ધણું કરીને એમ માને છે કે આપણા પોતાના દૃઢ આશયપૂર્વક કલકટ યત્ન વિનાજ પરમ સત્ જ્ઞાતકાર યદ્ય ભવ્ય એવો કે હક માર્ગ છે જે અનેક ઠેકાણે પૂછતે પૂછને હાથ આવી જશે, કિંબહુના એવા જડ લોકોને સાક્ષાત્કારનું સ્વરૂપ પણ એટલું જ સમજાવ્યું હોય છે કે સાક્ષાત્કાર થશે એટલે તો આકાશમાં ઉડવાની સક્તિ આવશે, વચનમાત્રથી આખી સૃષ્ટિ, ઉદાવવાનું બધું આવશે, અથવા એ હાથની પાછળ ઝાંઝળ એ હાથ ફૂટશે કે કપાલમા ત્રીશુલો લોચન ઉપડશે. પુરુષાર્થ અને પરાક્રમના માર્ગને તે લોકો જરા પણ સમજીતો નથી, આસસ્ય પ્રમાદ અને સ્વાર્થના પરમપૂજક હોઈ તે લોકો વિલેપમાં બપ્પાં કરે છે ને હુબક મતિના નવા પૃચ્છકોને પોતાનો સમ યદ્ય જતાં તેનો તે રોગ તેમને પણ લગાડી આપે છે. આથી બધી વૃત્તિ સાધકને નિરુપયોગી છે અને વૃત્તિનું જેને 'બાહ્ય આલંબન' કહ્યું છે તે એવી વૃત્તિથીજ ઉપજે છે, માટે એવો બ્યાપાર અત્યત ત્યાજ્ય છે.

'જ્ઞાતાય જ્ઞાત'નો ત્યાગ કરી વૃત્તિ અંતર્મુખ થાય છે એમ કહ્યું તેવું તાત્પર્ય પણ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. વૃત્તિની ખરી અંતર્મુખતા તો એ છે કે વૃત્તિનું ઉત્પાદન યદ્ય અને જ્ઞાત પદાર્થોના વૃત્તિ યદ્ય અને પદાર્થનું ધ્વંસતાએ કરીને જ્ઞાન યદ્ય તેજ કાલે એની જો એકજ વૃત્તિમાંથી કોઈ અનિર્વચનીય પ્રકારે ધ્વંસ પદાર્થ અને આદ્ય રૂપ ચોંટા તથા ધર્મિયરૂપ જ્ઞાન ત્રણે ઉપરનાં છે એમ સ્પષ્ટ વિવેક યદ્ય જતાં તે પદાર્થજન્ય રુગદોષત્રિ વિલેપ ન થતાં એકાકાર સમતામાં આનંદ લેવો. પરંતુ વૃત્તિ પોતે પોતાને આ પ્રકારે ચીની શકે અને પોતાનો નાશ સાધી પરમ અબેદ્યાજ્ઞાતારનો આનંદને હૃદય કરે એવી વૃત્તિની અંતર્મુખતા તેતો આ અભ્યાસનું પરમ અને છેવટનું ફલ છે. સાધન દશામાં, ઉપરતિ એ નામના સાધનના અભ્યાસની દશામાં જે અંતર્મુખતા ક્રમે ક્રમે આગળ યદ્યવાને કામ આવે તેવી છે તે આ કરતાં જરાક જુદા પ્રકારની અને સદાજે સાધ્ય યદ્ય શકે તેવી છે. સાધકે પોતાના ચિત્તને વારંવાર વિલોકતા રહેવું. જે જે વિચાર હો, જે જે વાસના પ્રકટે, જે જે વર્તન થાય, તેનું પૃથક્કરણ કરતા રહેવું, તેનાં નિદાન વિચારવાં, તેનાથી લાજાલાભ વિચારવો, અને ચોગ્ય જજીવ્ય તેટલો, સમ દમથી સિદ્ધ યદ્યે વશીકાર તેના ઉપર કામે લગાડી તેને યદ્યે માર્ગે રાજતાં શીખવું. આવી રીતે આત્મનિરીક્ષણ કરવાનો જે માર્ગ, કર્મમાત્રના પોતે દ્રશ્ય યદ્ય પોતાનાં એવાં સર્વ કર્મ વિચારાદિના દ્રશ્યરૂપે પૃથક્કરણ કરનાર યદ્ય, આપાધીશ મનવાનો પ્રચાર, એ અભ્યાસીને પરમ ઉપયોગી, શ્રેયસ્કારી, માર્ગ

છે. એજ વૃત્તિ અંતર્બુદ્ધિ યથાનું ક્ષેત્ર અને લક્ષણ છે. વિચારાદિ માનસિક તેમ આચારાદિ કાર્યિક પ્રવૃત્તિનું આ રીતે વિલોચન કરવાથી સારાસાર સંગ્રહ્ય તે અનુસાર વિવેક કરી વેશીકારનો પ્રયોગ કરતા રહેવો એનો કહેવાની અપેક્ષા નથી કેમકે જે વેશીકારનો પ્રયોગ કરી યથાર્થોગ્ય માર્ગે આંતર તેમ જાણ્ય પ્રવૃત્તિને નિયમાય નહિ, તો અંતર્બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિ કરી પ્રાપ્ત કરેલા વિવેકની કસો ઉપયોગ કે અર્થ રહે નહિ. જેનો અભ્યાસ હૃદય થયો છે તે પુરુષે ક્ષણે ક્ષણે, પ્રસંગે પ્રસંગે, ચાલતાં ચાલતાં, તટસ્થ આવેલો વિવેક કરી શકે છે ને વેશીકાર પ્રયોગ શકે છે. સમયસૂચકતા આદિ દુર નામોથી જેને આધુનિક યુવકો ઓળખી શકે તે યુવનું પરમે સ્વરૂપ આ આત્મનિરીક્ષણ છે. જેને એ આત્મનિરીક્ષણ એવું સિદ્ધ ન થાય. યથું તેણે નિત્ય પ્રાતાઃકાલે શુદ્ધ યદ્ય એકાન્તમાં બેસી તેવા આત્મનિરીક્ષણનો કલાં બે કલાક અભ્યાસ રાખવો. એમ કરતાં એ અભ્યાસ જ્યારે અવકાશ મળે ત્યારે કરવાનું તેવું પડશે, અને હેવટ તે સર્વદા થઈ શકે એવું સીલ જમાશે.

સાધકને યુગ્મ્ય રીતે સિદ્ધ કરવાનું આ આત્મનિરીક્ષણ છે. ઉપરતિનો પરિપાક એથી યાય છે. આત્મનિરીક્ષણ કરવાથી સાધક પોતાનો અધિકાર સમજી શકે છે. આત્મેશાનને સાધનદશામાં એજ અર્થ છે કે પોતે પોતાની પ્રકૃતિ અને પોતાની સર્વ આશીઅંતોને યુગ્ય રીતે સમજી પોતાનો અધિકાર કેટલો છે તે જાણી લેવું. એટલું જરાજરૂર જનમ્ય થઈ ઠીકે માર્ગે જવું તે સદા સમજાય છે. રોગનું યાન યથાથી ઔષધ દ્વરત સુજે છે. પણ આપણો રોગ આપણે સમજીએ નહિ ને જે વેદ મળે તેને નાક ખતાબ્યાં કરીએ તો લાભનો સંભવ ખડુ થોડો છે. શ્રમ થણો છે, કાલ તથા જલ વ્યર્થ જવાનું ભય છે, ને વ્યાધિ દુઃસાધ્ય થતાં મરણ સમીપ છે. જ્યારે અધિકાર સંગ્રહ્ય ત્યારે ચિત્તમાં વિપર્યો ઉપર રાગાદિ રહેતાં હોય અને એવો મંત્ર સમજાવતો હોય તો જે ધર્મ કમીદિ આપણા પશ્ચાત્ત્રમાનુસાર પ્રાપ્ત થયેલાં હોય તેમાં શ્રદ્ધા પૂર્વક પ્રવૃત્ત થવું; મત્ર ન હોય અને ચિત્ત સ્થિર નથી રહેતું એવો વિશ્લેષ સમજાય તો ઉપાસનાનો માર્ગ લેવો; અને મત્ર તથા વિશ્લેષ ઉભયે ન હોય તો સાધનસંપત્તિને આગે વેદાન્તશ્રણાદિથી બેદશાનનો વિલય સાધવા યત્નવાન થવું. જગતમાં જેટલા જેટલા ધર્મ છે, જેટલી જેટલી પ્રક્રિયાઓ છે, તેમાંનું એક પણ વ્યર્થ, નિરુપયોગી કે ખોટું નથી. અધિકારાનુસાર સર્વ વસ્તુની વ્યવસ્થા છે. જેનો રોગ તેવો ઉપચાર સર્વત્ર નક્કી કરેલો છે, ઉપચાર માત્ર ઉપયોગી છે, પણ જ્યાં ઉપચાર સર્વને ઉપયોગી નથી, જેને જે ઘટે તેને તે ઉપયોગી છે. માટે સર્વથા પોતે પોતાનો અધિકાર સમજવાને અંતર્બુદ્ધિ વૃત્તિ રાખી, તે અધિકારાનુસાર આગળ વધવા યત્ન કરવો. આત્મજ્ઞાનનું આંતર સ્વરૂપ જે અબેદસાક્ષાત્કાર તે યતા પૂર્વે પણ આ પ્રકારે આત્મનિરીક્ષણ ચલાવી પ્રકૃતિ ઉપર વેશીકારનું સાંપ્રજ્ઞ સ્થાપવા યત્ન કરતા સાધકને પણ આત્મજ્ઞાનીજ જાણવો. એવા સાધકને પણ કમળા હોય તો શાસ્ત્રમાં સંન્યાસ લેવાની આજ્ઞા કરેલી છે. એ સંન્યાસને વિવિદિપાસંન્યાસ કહે છે. પૃથ્વી માનીને જે સંન્યાસ તેને વિદ્વત્સંન્યાસ કહે છે.

અતઃ તત્ત યોગ્ય માંની અને અનુભવી મળી આવે ત્યારે પૂજવા જેવું કાંઈ પણ હોય

તો તે એટલું જ કે અમુક અધિકાર છે તો આમળ શું કરવું? અથવા અમુક અધિકારી અમુક કરે છે તેમાં અમુક વિત્ત આવે છે તેનો શો ઉપાય છે? પોતાનો અધિકાર નક્કી કરી મળવો. હોય તે પુરુષના ખરા મદદમાં જો પાસેથી લાભ પામી ગયું છે; ખીજા પોતાનો અધિકાર ન સમજનારા લાભ આપી કે લેષ શકતા નથી. પોતાનો અધિકાર કદનો છે તે પણ શુભ સમજાવે તો મગમગ એવી જોડી જડાયું છે તેમને માટે તે પેચ અપ્રત્યાશિત વાંચ તૈયારજ છે.

(આગળ ચાલુ.)

૩

સ્વમ

(મળેલું)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૨૮ પી)

એટલું બધું જન્યું તે માત્ર એક ક્ષણિક સ્વમ હતું અને તે માત્ર તેના શુભતા વિધાનથી થયું હતું. વારત્તિક તો એ હતું કે તેણે પાણીમાં માથું નાખી દાદી લીધું એ વાત તેને બહુ મારે માનવામાં આવી; અને તેમ ચાલતેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પણ નહિ.

આ વાત ધણી સારી છે અને પ્રકૃત વિષયની બહુ સારી સમજ આપે છે. માત્ર તે વાત ખરી છે કે નહિ તેનું આપણી પાસે કાંઈ પ્રમાણ નથી. પરંતુ હાલ યોગ દિવસ ઉપર એક પ્રખ્યાત વિદ્યાશાસ્ત્રીના અનુભવમાં એવી એક વાત આવી તેને માટે એટલી શંકા લેવાનું કારણ નથી આ અદરશને એ દંત કદાવવાની આજી વાગ્યે જરૂર પડી અને તે સાર તેણે સામાન્ય રીતે જેમ સર્વને એક જાનના વયુષ્ય ધાડવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સુધ્યો. આજી વિષયને લગતા સિદ્ધાન્ત તેને બહુ રમિક લાગતા તેથી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે પોતા ઉપર દાંત દાદી નાંખવાની ક્રિયા ક્રમશઃ તેટલામાં જે જે મને વિદ્યાર-લાગણી ક્રમશઃ ચાલે તે લક્ષમાં રાખી. થયું જેવો વાંધું સુધ્યો કે તરત તેને તંદ્રાની સાથે એવી શાન્તિ વ્યાપી ગઈ કે પોતાના નિશ્ચયનું તેને કાંઈ લાભ રહ્યું નહિ અને જે જે ધીમે નિદ્રાવશ થવા લાગ્યો. પછી તેને એમ લાગ્યું કે જાણે પ્રાતઃકાલ થયો એટલે-પોતે ઉઠ્યો, અને પોતાના નિયમ પ્રમાણે વિદ્યાશાસ્ત્રના પ્રયોગો ઉપર લાગ્યો તથા જુદી જુદી વિદ્યાનોની મંડળી પાસે બાપજી કરવા લાગ્યો. તેમાં પોતાને એમ લાગ્યું કે પોતામાં અજ્ઞયજ્ઞ સંક્રિત ખીલી છે અને અત્યંત જાનદ આપે છે. પ્રત્યેક જાતજી ધણીજ ઉંચા પ્રકારનું અને પ્રત્યેક પ્રયોગ ઉપરથી કાંઈ નથી અને મદાન શોધો હાથ લાગતી હોય એમ લાગતું હતું. આમ કરતાં કરતાં દિવસના દિવસ ચાલ્યા ગયા. મતલબ મળો લાંબો કાળ વહી ગયો. કેટલો કાલ ગયો તેનું તેને ચોક્કસ ધ્યાન રહ્યું નહિ. અતે એક દિવસ “ સંવત્ સોમ્વતી ” પાસે પોતે બાપજી કરવા મંડ્યો. તેવામાં કોઈ માણસે અયોગ્ય વર્તણૂક ચલાવી તેને અડચણ કરી અને તેને કહ્યું કે “ દેવે સંવત્ પુરું થયું. ” આ શું જન્યું ને જોવા જ્યાં તેણે માથું દેરજી તેટલામાં ખીલી કાંઈ ખોલી ઉઠ્યો કે “ જનને નિકળી ગયા. ” ત્યારે તેને જાન આપ્યું કે પોતે

હજી દાંત કાઢનાર શસ્ત્રરૂઢના ધરતી ખુરશી ઉપરજ એકેનો છે અને તાલીસ મેડના કાવ
અથો તેટલામા ઉપર જણાવ્યો તેટલો બધો કાવ વીતિ ગયો, એમ તેને બામ થયો.

આ બેમાંથી એક સામાન્ય સ્વપ્નનું દૃષ્ટાંત નથી એ ખરૂં પણ સ્વપ્નમાં પણ કાવ
કરી એમજ બને છે, અને તેના પ્રમાણ એમજે તેટલાં મળી શકે તેમ છે.

સ્ટીફન્સ ત્યાગેતો એક જર્મન સ્વપ્ન વિષયનો લેખક છે કે એક સમયે તેની બાળ-
વયમાં તે પોતાના બાપ માથે સૂતો હતો ત્યાં તેને એવું સ્વપ્ન થયું કે બાલો પોતે કાઢ
હજી રસ્તે માં હતો, ત્યાં કાઢ બવાનક જગલી પણ તેની પાછળ થયું એટલે પોતે માંસમાં
ફાંચો પણ ખુબ પાકી શક્યો નહિ એટલામા એક સીડી પાસે આબો અને તેના ઉપર
સદી જતો હતો ત્યાં તે પણ એ તેને પકડી પાંચો અને તેની જાગ આગળ રેં કરડ્યું, આટ-
લું થતા પોતે જાગી ઉઠ્યો અને જુલે છે તો તેના બાપજે તેને જાંઝ ઉપર મોંટીયો લીધો
હતો, રીશર્ચ નામનો એક ખીજે જર્મન લેખક પોતે એક બહુ કુટતાં જાગી ઉઠેલો તેના
સામક્ષમાં પોતાને જે સ્વપ્ન થયું તે લખે છે. છે છે કે તેને એવું લાગ્યું કે જાણે પોતે
સીપાઇ યદ્ય સ્વપ્નમાં હાજર થયેલો; ત્યથી નાશી જતાં બપોર દુખે તેને બોગસમાં
પડ્યાં; પાછળથી પોતે પકડાયે ગયો તત્તલીજ યદ્ય; શીલા યદ્ય; અને જાણીયા મારવાનો દુકા
સૂતાં બહુ કુટી તેને લીધે તે જાગી ગયો. આ સમયે એક બહુ કુટવાનો અનાજ થયો
તેના પરિણામમાં થયું હતું. વળી ખીજ એક એવી હકીકત છે કે એક માણસ આરામ
ખુરશીમાં ખીડી પીતાં પીતાં સુઇ ગયો ત્યાં તેને સ્વપ્ન થયું કે બાલો પ્રચંડ વર્ષે મુખી પોતે
જુદી જુદી રીતિ ગુમરી હતી, ત્યાર પછી જાગી જતા બેસું તો હજી તો તેની પાકી
પણ બોલવાણી નહિ હતી આના દાખલા લખીએ તો અનેક લખી શકાય.

ઉપર જે દૃષ્ટાંતો આપવામાં આબ્યા, તેમાં કાઢતી ગણનાની જે સામાન્ય રીતિથી
અતિરિક્ત જીવની ચોજના છે તે તો સ્પષ્ટ છે, પણ એ વિના ખીજ વિલક્ષણતા એ બો-
વામાં આવે છે કે માત્ર કાણ વાર જેટલા કાલમાં તે સંસારનું અનેક બનાવનું એક
કરી શકે છે આપણે જે મોંટીયા અને બહુકા અવાજની હકીકત લખી તેમાં તે બના-
વો લાગ્યા વખતના સ્વપ્નના અંતે બનેલ જના ને બનનાની વારમા કેટલી હકીકત તેની
સાથે જોડાઈ યદ્ય, એ વાત તો ખાસ છે કે રાજ અથવા સ્પર્શ કાવ પછી તે જાનત-
વ દાર મગજમા પહોંચતાં કાષ્ટક કાલ થાય છે, આ કાલ જમે તેટલો દુકા હોય એટલેકે
એક સેકન્ડનો પણ અમુક માગ હોય છે તો પણ તે વર્તમાનકાલનાં કાલમાપક યંત્રોથી
મપાય તેવો છે, અને તેટલા કાલમાં ઉપર કહ્યું તે સમય બને છે, એમ થવાનું કારણ એ-
ટર્ન છે કે જીવ જ્યારે સ્વપ્ન ઉપાધિથી છુટો પડી વિચરે છે ત્યારે દર્શન કરાવનારાં જા-
નત્વોની સહાયતા વિના લઘાવ તેને સર્વ દર્શન થાય છે, એટલે તેને લીધે જાનત્વકા-
લ સ્વપ્ન મગજમા તેની અગર પહેલે તે પહેલાં તે જેમ લે છે, અને તે પહેલવામાં ગમે
તેટલો અત્તરકાલ થાય તેટલા કાલમાં તે જાકોનો સર્વ ખેલ સ્વીકે છે કારણકે સ્વપ્ન મગ-
જને અગર પહોંચતા તો શરીર જાગતુ યદ્ય બન્યું છે, જાગતુ થાય છે એટલે સ્વપ્ન ધ-
રિયોની મોંઘાદાની અગર નેત્ર જાન પધતુ નથી એટલે દસ્ય તમા દ્રષ્ટાનો અપૂર્ણ જે તેના

સમજવામાં આવેલા નથી સ્વભાવરચના તો મળે કાર્ય કરનાર પોતેજ હતો એમ તેને જાતે છે. વિશેષ કરી જોઈએ હજી જોનાર પોતેના નથી હોતા તેમા એવા એન બહુ બને છે. પણ જેમ જેમ તે ખાવતો જાય છે અને પોતાની સ્થિતિ તથા પોતાને મળે ચૂકેલો ભાર છે તે મધ્યસ્થ રીતે તેના સમજવાયા આવે છે તેમ તેમ પોતાની બાહ્યવસ્થાના આજ્ઞા પેલ તે દોડી દે છે અને યથાર્થિગાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ સ્થિતિમા જીવ અજ્ઞાન જગતી મનુષ્યના જેવો છે. તેઓ જેમ સ્થિતિમા જે કાંઈ અદ્ભૂત બનાવે જોવામા આવે તેને દેવકથાનું કથ આવે છે તેમ આ જીવ પણ એવા એન રચે છે પરંતુ જ્યારે તેને પોતાની સ્થિતિ પૂરું જ્ઞાન નહા કરે છે ત્યારે તે હવે જૂનકામા એટલે બધો મુદાઈ રહે છે કે આવા નજીવા બનાવો ઉપર લક્ષ પછી આવતો નથી અને આંતરે એવું જુને છે કે તેને સ્વપ્ન થતા નથી

જીવ II મનમણુનાની અસાધારણ શક્તિ, જે ઉપર વર્ણુરી, તેને લીધે ધણી વાર એવું પણ બને છે કે તે બિવિષ્વદર્શક કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. જૂન વર્તમાન અને કાષ્ઠક અરો બિવિષ્વ તે II દૃષ્ટિ આગળ આવી ખડુ ધાય છે પણ તે તેને સમજતા આવડે છે હોય તોજ સમજી શકાય છે. કાંઈ મન વખતે રમૂનાપદિને જ્ઞાનદ્વાયક અને અમત્યની લાગે એવી બીના તેમાથી તલાલ તેના ધ્યામા આવી જાય છે અને તેને મદદ કરી રાખવા તે પ્રયત્ન કરે છે અ પ્રયત્નમા તે વખતે પાર પણ પડે છે, સામાન્ય મનુષ્યના જીવને જે મદાન મુસ્કેરી લાગે છે તેનો જ્યારે આપણે જ્ઞાન કરીએ છીએ ત્યારે તેના પ્રયત્નમા ધણી વાર તે નિષ્ફળ ધાય છે એ જાણી બહુ આશ્ચર્ય લાગતું નથી. કારણ કે તે જીવ હજી અર્થો પણ જાગ્રત યથો હોતો નથી, તેને પોતાની મિત્ર મિત્ર ઉપાધિઓ વશ રાખવા જેટલી સત્તા પણ પ્રાપ્ત થઈ હોતી નથી, કામના ઉછળાયા, આકાશિક પ્રક્રિયાના મગજમા જે કાયિત્ કાયિત્ વિચાર-વહન વેહે છે તેનાથી, અથવા રમૂન શરીરમા કાંઈ રમૂનવિકાર થવાથી, જે કાંઈ તેના જાણવામા આવે છે તે મગજ સુધી પહોંચતા રૂપાતર પામી, જાય છે અથવા ધણી વાર દનાઈ જતાયો પહોંચવાજ પામતું નથી. સ્વર્ગતે એમદિ વાત નિર્દોષથી જાગ્રત થતા પૂરી પાંધરી ધ્યાનમા યથાસ્થિત આવે છે પરંતુ ધણી વાર તેનો ચીતાર રૂપાતર થઈ એવો ધાય છે કે તેમા સમજ પડતી નથી માત્ર વખતે એવું ઉડું ઉડું બાસે છે કે કાષ્ઠક દુઃખ આવી પડવાનું છે, અને વળી ધણી વાર રમૂલ ઉપાધિ સુધી કાંઈ વાત પ્રવેશ થતા પામતી નથી.

કૃતલીક વખત લોકો એવી નકાલે છે કે આવી રીતે બિવિષ્વની કાંઈ વાતનું જ્ઞાન ધાય છે તો તે માત્ર બેસતી વાત આવી જાય છે, કારણ કે જે બિવિષ્વની વાતનું જ્ઞાન થઈ શકે એ વાત સાચ છે એમ માનીએ તો આથે એમ પણ માનવું જોઈએ કે તે પ્રથમથી નિર્માણ થયેલી હોવી જોઈએ, અને એ ખરૂં હોય તો મનુષ્યને પુરુષાર્થનો અવકાશ રહે નહિ. પુરુષાર્થ મનુષ્યને માટેજ છે, અને ઉપર જે કહેવામા આવ્યું છે કે બિવિષ્વદર્શન સાત ઘોડે અરો થઈ શકે છે તેની મતલબ પણ એજ છે. સામાન્ય પક્ષિના મનુષ્યનું બિવિષ્વ જોવું વધારે સારી રીતે બની શકે છે, કારણ કે તેની ઈચ્છાશક્તિ વાસ્તવિક રીતે પ્રગટ થઈ હોવી નથી એટલે તેના સચોટો આવી મને છે તે પ્રગણે તેવું વર્તન ધાય છે. કમ,

અનુમાર અચુક સંયોગે પ્રાપ્ત થાય છે અને તેની અસર થાય છે તે પ્રમાણે તેની સંસાર-
ચક્ષુ થાય છે, એથી કરી તેનું બલિષ્ઠ વર્તનું સરજ છે અને તેણીસાજની ગણતરી પ્રમાણે
ચોક્કસ કરી કહી શકાય છે. સંસારમા જે બનાવો બને છે તેમાં મોટા ભાગે મનુષ્યનો કૃ-
ત્ય ની અસરથી ફેરફાર થયા વિના બને જાય છે તે વાત જ્યારે ધ્યાનમાં લઈએ અને કાર્ય-
કારણનો અન્યોત્પન્નપ્રકારાએલો સંબંધ ધ્યાનમાં લઈએ ત્યારે ઘણી ખરી બલિષ્ઠતાની પી-
તાઓ ચોક્કસ રીતે વિગતવાર કહી શકાય એવાં વાતમાં કાંઈ આશ્ચર્ય લાગશે નહિ. બલિષ્ઠ-
સૂચક સ્વપ્ન થયેલાં તેથી તેમજ રજીસ્ટર્ડ દેશના પઠાકી લોકોની સદગ દૃષ્ટિથી જોવામાં
આવેલી કેટલીક પીના ઉપરથી તેમજ વિશ્વદૃષ્ટિવાળાં મનુષ્યોની બલિષ્ઠવાણીથી ઉપર ક-
હી તેવી વાત બને છે એમ વારંવાર સિદ્ધ થયું છે. વળી જ્યોતિઃશાસ્ત્રની આજી રચનાનું
મંગણું, એ કાર્યકારણના સબધનું અસ્તિત્વ છે તે ઉપરથી છે એમ સ્પષ્ટ બહુાય છે.

પરંતુ જ્યારે સામાન્યજાતિથી અદત્તી પદ્ધતિનાં મનુષ્યની આગત જોનામાં આવે છે
ત્યારે તેમાં તકાવત પડે છે. જેનો કારણગણિત અને જ્ઞાનશક્તિ વિકાસ પામેલી તેનું બ-
લિષ્ઠ જોટલી સહેલાઈથી જોઈ ગણત નથી. તે માણસ આસપાસના સંયોગે આધીન
નથી; તેના ઉપર પોતે પણ કાંઈક સળ ચલાવવા સમર્થ થયેલ છે પૂરેનાં કરી તેને તે મુક્ત
ચક્ર શકેતા નથી એ ખરું છે અને તે અનુમાર તેની છાંદશીની યુગ્મ મુક્તિ માટે ચો-
ક્કસ યત્ન લેવા હોય છે. પણ તે વખતે વખત તેને દેટલે અંશે અસર થાય છે તે જમ
જમ આવતી જશે તેમ તેમ તેની તે ઠેવી રીતે બચવા કરશે અને માણસ અંધ
પણ કરશે, એ સર્વ તેની સત્તામાં આવી જવાથી તેના સબધમાં મુશ્કેલી સર્જાયે
જ્ઞાન અનુમાન તરીકે કહેવાય. કર્મોના અસર ફેરવવા માટે તે જે જે પ્રયત્નો કરે છે તે કા-
ચ્છુક પણ તેની છાંદશીમાં નથી કાર્ય-કારણની સકલતા હતી કરે છે, તેનાં પરિચય પ્રય-
ત્નોથી સકલતામાં જ્યારે આવશે તે ચોક્કસ રીતે કહેતું કહિન છે.

૪૪

૪૪ અને વિરોધનું

“ જે આત્મા પાપરહિત, જરારહિત, મુત્તરહિત, મોહરહિત, કુપાત્પારહિત, માલ-
હરમ, સંલસંકલ્પ, છે તેની અન્યેયપણા કદી, તેની વિચેષ જગતમાં કદી; જે આ આત્મા-
ને બદલીને અનુભવે તે અર્થવાકને પ્રશ્ન કરે છે, સર્વ કામને પૂર્ણ કરે છે; ”—આ પ્રમા-
ણે પ્રાનપાતિ બોલ્યા.

એ વચન દેવ અને અનુર જગમે, પરંપરાથી આવડું મામલું બને વિચાર કરી બો-
લ્યા “ તે આત્માને દુષ્ટીએ છીએ કે જેને પ્રાપ્ત કરવાથી સર્વકામ પ્રાપ્ત થાય, સર્વકામ
પૂર્ણ થાય. ” આવો વિચાર કરીને દેવોમાંથી ધ્રુવ અને અસુરોમાંથી વિરોચન બે નીકળ્યા.
જે જગમે પરસ્પર વિવાદ લાગ જ્ઞાનત્યાગે સમિતિપાત્રિ થઈ, પ્રભુપતિ સમીપે આવ્યા.
ત્યા ને બીંસ વર્ષ બહારથી પાલીને રહ્યા. ત્યારે પ્રભુપતિએ કહ્યું “ શી હુમ્મણી ત્યાજ
વનો ન ? ”

“ જે આત્મા પાપરહિત, જરારહિત, મુત્તરહિત, મોહરહિત, કુપાત્પારહિત, સ-

ત્યકારા, સત્યસંકલ્પ, છે તેની અન્વેષણા કરવી, તેનો વિશેષ નિયત્ત કરવી; એ આ આત્માને જાણીને આનુભવે તે સર્વ લોકને પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થક્રમને પૂર્ણ કરે છે;—આત્મા જગત્તંત્રુ વચન કહેવાય છે, માટે તે આત્માની કલ્પા કરતા અત્ર વસીએ છીએ.”

પ્રજ્ઞપતિએ તેમને કહ્યું “ અક્ષિમાં જે પુરુષ દેખાય છે તે આત્મા, એ જામુર, અમય, એ બધા. ”

“ ત્યારે જગત્તંત્રુ જલમાં જે આ દેખાય છે, બાહ્યમાં જે આ દેખાય છે, તેમજી, એ કીયો ? ”

“ એજ છે જે સર્વમાં દેખાય છે તે. આ સારાવમાં જળ ભરી, તેમાં જુલો, અને આત્માને ન જાણે તો મને કહા. ”

તેમજી તે પ્રમાણે જલપૂર્ણ સારાવમાં જોયું.

પ્રજ્ઞપતિએ પૂછયું: “ કુ દેખો છો ? ”

“ જગત્તંત્રુ ! આ આત્મા આત્મા દેખીએ છીએ, નાજ અને રૂઆદી પુ-

“ ચેત સમગ્ર પ્રતિરૂપ દેખીએ છીએ. ”

પ્રજ્ઞપતિએ કહ્યું: “ સારી રીતે અલંકાર કરી, સારા વસ્ત્ર ધારણ કરી, સ્વચ્છ

“ ચંદ્ર, જલપૂર્ણ સારાવમાં જુલો. ”

તેમજી સારી રીતે અલંકાર કરી, સારા વસ્ત્ર ધારણ કરી, સ્વચ્છ ચંદ્ર, જલપૂર્ણ સારાવમાં જોયું.

પ્રજ્ઞપતિએ પૂછયું: “ કુ દેખો છો ? ”

“ જગત્તંત્રુ ! જામે જેવા સારા અલંકાર, સારા વસ્ત્ર ધારણ કરેલા, સ્વચ્છ મહેલા છીએ તેવા સારા અલંકારવાળા, સારા વસ્ત્રવાળા સ્વચ્છ મહેલા આગને દેખીએ છીએ. ”

“ એજ આત્મા, એ અમૃત, એ અજાય, એ બધા. ”

હવે શાન્તકલ્પ ચંદ્ર આત્મા.

તેમને જતા જોઈ પ્રજ્ઞપતિ બોલ્યા: “ આત્માનું સાનુશન યાન પામવા વિના આત્મા છે; હમાં એ આ ઉપનિષદને કહેશે, ત્યાં, પછી તે દેવ હો કે અસુર હો પણ ત્યાં, મરાભવ નીપજશે. ”

એ બેગાંત્રી વિચેચન તો શાન્તકલ્પ ચંદ્ર અસુરો પાસે ગયેલ અને તેમને આ ઉપનિષદ કહેવા લાગ્યો: “ આત્માજ અત્ર પૂજ્ય છે, આત્માનીજ પરિચયો કરવી, આત્માનેજ પૂજતો અને પરિચયોથી સેવતો, આ અને પેલા હવે લોકને પ્રાપ્ત કરે છે. ”

આમ થયું માટેજ અઘાપિ પણ અત્ર ઘન ન કરનાર, અધારકિન, ચળનહીનને ‘ આ અમુર છે ’ એમ કહેવાય છે. અસુરોનું આ ઉપનિષદ છે, ત્રેતશરીરને પુષ્પ અને વસ્ત્ર અલંકારાદિથી સંસ્કાર કરીને પરલોકનો જોતે જય કરે છે એમ તે માને છે.

કદ્દર તો દેવતાઓમાં પદોત્તમ પદેલાંજ ભવ પામવા લાગ્યો કે “ જેમ આ સરીરને સારી રીતે અલંકાર કરતાં તે અલંકારવાળું જણાય છે, સારા વસ્ત્ર પહેરાવતાં સારા વસ્ત્ર-

, * ક્રિષ્ણ કેશ નખાદિ દાદી નખાસીને.

વાળું જણાય છે, સ્વચ્છ કરતાં સ્વચ્છ જણાય છે; તેમ શરીર અધ હોય તો એ અધ થાય, કાણુ હોય તો કાળો થાય, વિચ્છિન્ન હોય તો વિચ્છિન્ન થાય, આ શરીરના નાશ સાથે એનો નાશ થાય;—માટે એમાં હું કંઈ સાર દેખતો નથી.” સમિત્યાચિ ચંદ્ર પુનઃ પ્રગ્નપતિ પાસે આગ્યો.

પ્રગ્નપતિએ કૈલું. “ઈદ્ર ! શાન્તહૃદય ચંદ્ર તું વિરોચન સાથે ગયો હતો, તે શી ઈન્દ્રછાયા પાછો આપ્યો ?”

“ભગવન્ ! જેમ આ શરીરને સારી રીતે અવકાર દરતાં તે અવકારવાળું જણાય છે, સારો વૃક્ષ પહેરાવતાં સારા વસ્ત્રવાળું જણાય છે, સ્વચ્છ દરતાં સ્વચ્છ જણાય છે, તેમ શરીર અધ હોય તો એ અધ થાય, કાણુ હોય તો કાળો થાય, વિચ્છિન્ન હોય તો વિચ્છિન્ન થાય, આ શરીરના નાશ સાથે એનો નાશ થાય;—માટે એમાં હું કંઈ સાર દેખતો નથી.”

“ઈદ્ર ! તું કહે છે તેમજ છે; હું તને એ પુનઃ સમર્પણીશ, ખીજાં ખરીશ વર્ષે બ્રહ્મચર્ય પાલી અત્ત નિવાસ કર.”

(આવતામાં સમાપ્ત.)

૩

૪૬.

(અનુમંધાન પૃથ્વરહથી)

મારું જીવનચરિત.

પ્રકરણ. ૭

સંસારનો આરંભ.

પિતા પુત્રને જુદા પડ્યાને આજ ત્રણ વર્ષે ચંદ્ર ગંગાં છે; વયમાં ધણી વાર મળવું દળવું થયું છે; દરસુખરાયને હાથને લીધે તથા હાર્યનારની ચિંતાને લીધે હાથનો દુર્લભ વ્યાધિ જણાવા લાગ્યો તે સમયે રામનાથ, શિવદક્ષમી, અને ખીજા બન્ને ભાઈઓ તથા કમલાગૌરીએ તેમનાં સેવા કરવામાં જાડી-રાખી નહો. આત્મચરે તો રામનાથ પ્રભાતપુરમાં પોતાની દેવેલીને સાથે માવ એકલો બેઠો છે. પિતા ગયા, કૈલાસસ્થ થયા; માતાને વૈષ્ણવ આશ્રય; પોતાને માથે સમગ્ર ભાર પડ્યો છે; અઘણાં બધાં કરવો પડ્યો છે. કુતકમાંગત વલીવટ પ્રમાણે એકાદીશ વર્ષની નાની વયના તરુણ રામનાથને નવાબે કારજારીનો પોશાખ આજ્ઞા દરબાર ભરીને આપ્યો છે. એ આજ્ઞામાં એપીનાથ, રસુ દરલાલ, સરસ્વતી આદિ સેવી સંબંધી તથા મુસરજપ્રભૃતિ ખટપટીયાઓ સર્વ એમાં થયાં છે. કમલાગૌરી રામનાથનું મુખ જોઈ જોઈ આનંદાશ્રુપૂર્ણ નયને નવા કારજારીનાં જોવારણાં લેતી, કાણુ વાર વૈષ્ણવના દુઃખને વીસરી ગઈ છે. ઘરમાં કસારનાં કડાયાં ચડયાં છે, સર્ગસ્ત શાંતિને અને દેવેલી સંબંધી આદિ અનેક બધુવર્ગને બોળન કરવાની ધામધૂમ આવી રહી છે. પણ રામનાથ આ બધા મંગલધ્વનિના શોરમાંથી છુપાઈને હાસીન વદને એકલો એકાંત એકાંત કેમ ભરાઈ બેઠો છે?

રામનાથ ધડાક તો ગાદી તકીએ પડ્યો પડ્યો વિચારમાં ને વિચારમાં કંઈ જોલતો

ન હતો, કાંઈ વિચારતો હતો કે નહિ તે, પણ સમજતું ન હતું. પણ એકાએક એના કંપા-
લની રંગો તરી આવી, 'એના' વદન ઉપર કાંઈક સુરખીવાળો પ્રકાશ છવાઈ રહ્યો, એક જુદું
સંકેતમાળા લાગ્યા, ગાંધે આગ પડવા લાગ્યા, અને છાતી વધારે જોરથી ધડકવા લાગી;—
આંખમાંથી અશ્રુનાં બે ટીપાં પડ્યાં. સંભારમાં, મને ઉપર સંભારનો કશો પણ ભાર ન લા-
ગતાં, એના રક્ષણને લીધે પોતે સ્વતંત્ર વિદ્યાર્થી તેના અભાવે પોતાને આટલે બધો ભાર
વેઠવે પડતો હતો તે માટેનું આ અશ્રુનિંદુ ન હતું. રામનાથના દૃઢપણે જુદા અગાધ હતું,
એની મદનશક્તિ અને કાર્યક્ષતા બહુ ઊંડી અને વિશાલ હતી, એનો ખુદિ વિવેકવતી
અને તીવ્ર હતી. પણ આ સમયે પિતાજી વિદ્યમાન હોય, પોને વારંવાર જે હચ્છા દર્શાવતા
તે અનુભાર અત્યુચિત્રમાં વિરાજી પોતાના આત્મારૂપ રામનાથને કાંઈનો ભાર વહેતો દેખતો
હોય, તો તેમના મનને કેવો સંતોષ થાય; આનંદપુરમાં તે સત્રોએ કહેલા અતિ માર્ગિક
ઉપદેશથી જણાઈ આવતી તેમના દૃઢપણે પુત્રના ભરિષ્ઠ માટેની કેટલી કેટલી ચિંતા ગા-
ન્ત થાય આવા વિચારોમાં રામનાથે પિતૃશક્તિની શ્રાદ્ધાંજલિમાં આ એક અશ્રુનિંદુ પાડ્યું.
પણ એ પડતાંજ પોતે સાવધાન થઈ ગયો, હવે શું કરવું છે, એ પિતાના નામને નિષ્કલંક
રોપી અધિક ઉદ્દીપ્ત કરવા પોતે શું આદરવાનું છે તે વિષયના વિચારમાં રવાનાવિદ્ય રીતેજ
હતારી ગયો.

આમ રામનાથ અનેક તરંગોમાં અદ્વિજાતો વિચારમગ્ન થઈ સ્તબ્ધ બનીને પડ્યો
છે, તેવામાં ધીમેધી મેડીતું બારણું ઉઘડ્યું અને કેમકે આંદર આવ્યું. રામનાથે તે જાણ્યું
નહિ. સરસ્વતી આવીને ગાદીની નીચે છેક પાસે બેઠી ત્યારે રામનાથે તેને દીઠી, અને અં-
તરૂના વિચારોને પડતા મૂકી રામનાથે તેના સાથે જરાક મોં મગ્નકાંડું.

“આટલા બધા દરેને પ્રસંગે પણ તમે આટલુંજ ખુદી થઈ શકો છો? અંતરૂમાં
એથી તે થી પીડા, ભરી છે કે આમ એકાંતમાં તેને લેખને બેસી રહેવું પડે છે?”

“તું” તેને રામજી શકવાની નથી; સરસ્વતી પુરોને સંસારમાં જે સદન કરવાનું,
ઉપાસવાનું, વહેવાનું, પોતાના ખરા વિચારોને પણ વખને આરી નાખવાનું, દુઃખ વેઠવું
પડે છે તેનો વિચાર સ્ત્રીઓને આવી ન શકે.”

“હજી કારભાર તો આજજ મળ્યો, એટલામાં આટલો બધો શો ભાર આવી ગયો?”

“તારી દૃષ્ટિએ એ કારભાર આજ મળ્યો એ વાત ખરી છે; પણ મારા કૃપના વહી-
વટ પ્રમાણે મને તો એ કારભાર હું અવતર્યો ત્યારથીજ મળેલો છે; એટલે સમજણ આવી
ત્યારથી પિતાજીએ મને અનેક રીતે એ કામ માટે તૈયાર કર્યો છે. આજ તેમના ઉપદેશ
અને તેમની ચૂર્તિના ઉત્તેજન વિના હું એકલો એ ભાર ઉઠાવીશ એજ મને મહોટા વિચા-
રની વાન થઈ પડી છે.”

“એમાં શાનો વિચાર કરવાનો છે? તમારા બે બાઈ તમારા સહાય છે, વૃદ્ધમાં મારા
પિતા વિદ્યમાન છે, અને ઘરમાં તમારાં માતૃશ્રી પ્રાચીન વૃત્તથી સંવે રીતે આહીતગાર છે;
અને વળી એ ઉપરાંત એ બધો ભાર હલકા કરી આપનાર, તમારો સુખ દુઃખમાં ભાગ
કરી તમારો બધો યાકે ઉતારનારનો યોગ થવો પણ હવે સમીપ છે.”

રામનાથને તુરત પોતાના લગ્નનો દિવસ સ્મરણમાં આવ્યો; પિતાનો સ્વર્ગવાસ થ-

વાયો જે સગને મુક્તવી રાખ્યું પડ્યું હતું તે, કન્યાને કન્યાપ્રાણ સંતોષ હોવાથી, તુર-
જુજી કરવું પડવાનું છે એ વાત રામનાથને સ્પુરી આવી અને પોતાના સમરા નારાયણપ્ર-
સાદ પશુ ગોવિંદપુત્રી અત્ર આવેલા છે, ને માતૃશ્રી સાથે તે વિષે વાત કરી રહ્યા છે તેનું
જ્ઞાન થયું. પણ એ સર્વ ઉપરાંત સરસ્વતીએ આ વાતને છેડવામાં શો હેતુ રાખ્યો હશે
તેનો કાષ્ટક વિચારે રામનાથના મનમાં એ વીજળીના ઝગકારાની પેઠે ચાલી ગયો અને
શુન્તજ સાવધાન થઈ દરમુખરાવનો પુત્ર ગોવ્યો. “ રનેદમાન રનેહીતો થાક ઉતારવાને
સર્વેક સપૂર્ણ છે ”

સરસ્વતીને આ તરૂમાં જરાક ધીરજ આવી, એટલે જરાક આગળ વધી ને બોલી “ પણ
રનેદ રનેદમા એ ફેર હોય છે ”

“ કર્તવ્યને ઘણી વાર રનેદ સાથે બેળવી લેવું પડે છે, બાકી પ્રથમ ‘રનેદ’ અને પછી
કર્તવ્ય એવો યોગ હોય તેના જેવો મુખ્યત્વે સંજય તો બીજો બજ નીવડે. ”

“ ત્યારે તમે રનેદને પ્રથમ બોલો છો કે કર્તવ્યને ? ”

“ ઉભયને સમાન ગણવાનું જવ અને ઇશ્વર બાપે એજ ઇચ્છુ છું. ”

સરસ્વતી જરાક અટકી, પોતાનો વિચાર રામનાથ આગળ કહેવો કે ન કહેવો તેના
સહજ વિવેકશક્તિ પડી ગઈ, કહેવાનો નિશ્ચય કરીને આવેલી છતાં, રામનાથની દૃષ્ટિ અને
વાણી આમળ તે નિશ્ચય ઓગળી ગયો. જરા વાર સરસ્વતી વિચારમાં પડી ગઈ, તેમ રામ-
નાથ પણ પોતાના મૂલના વિચારો એવા પરણવાના અને પોતાની પત્ની થનાર શુક્રગીર
શુદ્ધીના મનોરાજ્યમાં વિચરવા લાગ્યો ધીક જન્મે શાન્ત રહી ગયો.

(આગળ ચાલુ)

૪

• રાજ્ય,

રાજ્ય અને ધર્મ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪૦ થી)

ધર્મભાવનાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ કેવળ બાવગમ્ય છે અને તે બાવને રચ્યમણદ્વિમાં ઉતારવાનાં
સાધનોને યોગે તે તે ધર્મની બિલતા થઈ છે એ વાત કદાપિ ભુલવા જેવી નથી. જે ધર્મ-
પ્રવર્તકને જેવાં જન્મેને ઉપદેશ કરવો પ્રાપ્ત થયો તેવું તેણે પોતામાં પ્રકટેલી ધર્મભાવનાને
રૂપ આપ્યું. બાવનાને સર્વ જન્મે મમાન રીતે સમજી શકતા નથી, કોઈને કાષ્ટ, કોઈને કાષ્ટ,
એક સર્વને બિન બિન સાધનથી બાવનાની દૃષ્ટિ થઈ શકે છે અને એક છતાં તેથીજ ધર્મો
પરસ્પરથી જુદા પડે છે; અને જુદા પડ્યા છતાં પણ સત્ય, અદ્યાર, અસ્તેષ, દયા, ક્ષમા,
આદિ પરસ્પરે કોઈ પણ ધર્મને વિનાશ નથી આપ હોવાથીજ ધર્મના સાધારણ અને અ-
સાધારણ એવા ભેદ થયા છે. જે અભેદભાવનાનો અપરોક્ષ અનુભવ કરાવવાનો ધર્મભાવનો
હેતુ છે તે સાધારણધર્મનો વિષય છે; તે તે દેશમત્યાનુસાર એ બાવનાને સ્પષ્ટભાવ તથા
અનુભવાવવા જે પોજનાઓ કરેલી છે તે અસાધારણધર્મનો વિષય છે. સાધારણધર્મ

તો સર્વેજ એકનો એકજ છે; અસાધારણ મૂર્તિ સર્વેજ શિવ છે.

દેશ, પ્રાણ, જીવૈશ્વ કરનાર એ સર્વ ઉપર એકલે છે જેને શાસ્ત્રમાં અધિકાર કહે છે તે ઉપર લક્ષ આપીને રચેલી ધર્મવ્યવસ્થા બધાં સુધી સતેજ બાને સજીવ રહી ત્યાં સુધી તે તે ધર્મનો વિનય થયાં ગયો. પણ ગતુધ્યોને એમ લાગતું મળું કે અમુક ધર્મપ્રકારો તો ખોટા છે, દાંગ છે, ગાંઠ દલેલી યુક્તિઓ છે, તેમ તેમ તેમના પાનમાંથી ધર્મ ઉપરની શ્રદ્ધા ઝોલી થતો યતે ધસાઈ જવા લાગી અને ધર્મને અંગે જે ઉદારતા, સ્વાયંધ્ય, પૂરેકમ, બંધવતા તેમના લોહીમાં જગત્ હતાં તે અસ્તપ્રાય થઈ બધે તેમને રચાને સ્વાયં, આલસ્ય, કૃપા, છૂતા, કુસંપ, અને નિસ્તેજસ્વિતાનો હાથ થયો. ક્રિસ્તીયન ધર્મનું મૂલરથાન જેકમ્સ લેમ-તેને ગુસલપ્રાનોના હાથમાંથી છોડાવવાને જે પ્રગ્તના રાજકુમારોએ, સામંતોએ, કોઈ કોઈ રાજકુમારિકાઓએ અને ગૃહસ્થની સ્ત્રીઓએ, અનંત ધનનો અને પ્રાણુનો વ્યય કરેલો તેની તેજ પ્રગ્ત એ સમય પછીના એકજ નેતૃત્વમાં એના એજ ધર્મનો તિરસ્કાર કરતી, તેને પોષનો દાંગ માનતી, અને ધર્મભાવનામાંથી શિથિલ પડતી કેમ થઈ ગઈ? પંદરમી સદીને આરંભે ક્રોસ્ટેડેન્ડીનોપલ પડી બાગ્યું, અને ત્યાં પ્રાચીન સમયથી સંસ્મરણ રહેલી વિદ્યામુદ્ધિનો આખા સુરપ ઉપર પ્રસાર થઈ ગયો; એ પ્રસારને અંગે વિદ્યા, કલા, સાહિત્ય આદિ સર્વમાં વધારે તેજ આવ્યું, નવા નવા શોધ થયા, ધર્મની પણ વધારે રાક્ષોપ ચર્ચા થકી, બાઈબલનાં લાટીન અને ગ્રીક ભાષાંતરો, તે બાઈબલના હીમાપતી ધર્મગુરુઓ તેનો જે અર્થ પોતાના આચાર વિચારમાં દર્શાવતા હતા તેને અતુર પછે કે નથી તે બેના ગાંઠે દરીથી તપાસવા લાગ્યાં. ધર્મગુરુઓએ પણ જિજ્ઞસુકાંક્ષરતા પ્રતિનિધિ દરી, તેને નામે પાપની ગારીઓ, રવર્ગમાં જવાના પરવાન, કલ્યાણે પેલા લેખને વેચવા માંગ્યું હતું; એટલે એક પાસાં ધર્મની ઉત્તમોત્તમ બાવનાને વિશુદ્ધ ન રાખતાં લોકના અજ્ઞાનનો લાભ લેઈ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાનો પ્રકાર ધર્મગુરુઓમાં ચાલ્યો હતો, બીજી પાસાં જ્ઞાન અને વિદ્યાની વૃદ્ધિ થવાથી લોકો પિંગારવાનું થયા હતા;—દુષ્ટુર જેવા એક અપ્રસિદ્ધ ખેડુતનેજ ધર્મગુરુઓના અધિકૃત ઉપર અમરુપ પંદરવાનું અને બાઈબલનો ખરો અર્થ પ્રસિદ્ધ કરવાનું ચર આવ્યું. જેને ‘રેફોર્મેશન’ કહે છે તે સર્વત્ર પ્રચલ્ય, અને ધર્મની બાવનાને ધર્મગુરુઓએ જે અધર્મતામાં ઉતારી દીધી હતી તેને હજી સ્પષ્ટ, સ્થાપવાર પ ‘પ્રોટેસ્ટ’—પરિહ મત—દર્શાવનારો ‘પ્રોટેસ્ટન્ટ’ પંથ હવેલ થયો. એ સમયથી ક્રિસ્તીયન ધર્મ લોકમત બને સગલકમના માનપ્રકાશને અનુરૂપ થતોજ રહે છે. અને એમ સમયે સમયે પ્રકટ થતા ઐનિકારાનુસાર ધર્મના બાબતવરૂપને પોણા ધર્મની મૂલ ઉત્તમોત્તમ બાવનાને જાંખો થયાં દેનો નથી. આ ધર્મમાં ‘નો આતુ’ થયું ન હોત તો તે ધર્મની અધર્મતાનો પ્રતિપત્તિ ને ધર્મના અલ્પ-પાણીમાનનાં હાથમાં મથા વિતા રહત નહિ અને ક્રિસ્તીયન સામાજીકનાં જે વૈભવ અને વિનય આજ આપણી દૃષ્ટિ આગળ છે તે કદાપિ સિદ્ધ થાત નહિ.

જર્મન સમયમાં જ્ઞાન અને કલાનો સુરપ અમેરિકામાં ઝોટલો થયો હાથ થયો છે કે મણેકે રચાને પુનઃ ધર્મ ઉપર અર્પાસતા અને અશ્રદ્ધા પ્રકટ થયાં છે; નારિતકેનો એક પ્રસિદ્ધત્વે, કેન્દેશમાં સુવિદિત છે. કાન્ક્રમાં જે મહોટો રાજ્યાધિપતિ રજા મનકને આરંભે

યદ્ય ગયો તેનું મૂનકારણ ધર્મની અશ્રદ્ધાઓ, નાસ્તિકતા હતું; તેની તેજ નારિતકતા અને અશ્રદ્ધા પુનઃ આ શતકો અતે આખા પશ્ચિમ ગોધાર્ધ ઉપર વિચસી રહી છે. એ માથો શુ ફ્રેન્ચ યશે તે અત્યારે કહેવું અનુચિત છે, કન્યાચિત્ 'થીઓસોસી' અને તત્કાલ પ્રયત્નોના યોગે ધર્મભાવના ઉપર પુનઃ શ્રદ્ધા સ્થિર થતા, આપણે ધારીએ તેવું બાલિર્નહાન દુરત અર્તિ વિદ્વર યદ્ય જાય, તથાપિ ધર્મ ઉપર અનાસ્તા અને અશ્રદ્ધા એજ કોઈ પણ પ્રભાવના વિનાશના મૂલ કારણ છે, અને તે તે ધર્મના અનુયાયીઓના અધિગરાનુમાર ધર્મના અસાધારણ એટલે બાહ્યસ્વરૂપના ફેરફાર ન કરવેલુંએ તે તે ધર્મને શિથિલ કરાડ મૂન કારણ છે. એમ સિદ્ધરૂપે માનવાને એકલા ક્રિસ્તીઅન ધર્મનો ઇતિહાસજ સારો પૂગયો છે.

જ્યા જ્યા ઐદિક વૈભવની વૃદ્ધિ થાય છે ત્યા ત્યા ધર્મનું બધન પ્રાપ્ત શિથિલ થઈ પડે છે. ધર્મનું ફલ અદૃશ્ય છે, પ્રત્યક્ષ રીતે દૃષ્ટિમા આવે તેવું નથી, ઐદિક ત્રિલાસોનું ફલ દૃશ્ય છે, તત્કાલદૃષ્ટિમા. તાગદેવની તૃપ્તિરૂપે, ઉત્તરી શકે છે. મનુષ્યો દૃષ્ટને મૂકી આ દૃશ્ય ઉપર શ્રદ્ધા કરી શકતા નથી, તેમા પશુ જોને દૃશ્ય એવો વૈભવ નથી કે અદૃશ્ય એવો ધર્મ નથી, એમ નથી, તે તો દૃષ્ટનું સ્મરણ માત્ર કરવા કરતા અદૃશ્યનું સ્મરણ કરી, 'હું ખના દિવસ રામ સંભારનામા' ગાણે છે. પણ જ્યા વૈભવાદિ સમૃદ્ધિ અને ઐદિક જોગ સાધનની સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ ત્યા તેવા દૃષ્ટનો અનાદર કરી અદૃશ્ય ઉપર દૃષ્ટિ રાખવાનું મોટું મહાનાગ્વરણી સંસ્કારન નતેજ સુમાધ્ય રહે છે. જેમ એક એક વ્યક્તિ પરત્વે આ નાત ખરી ન, તેમ એક એક પ્રજા અને એક એક રાજ્ય પરત્વે પણ આ વાત ખરી છે. રાજ્યનો વિસ્તાર બહુ વધી જાય, બધરથા સારી રહે નહિ, વૈભવના ત્રિલાસમા અધિકારીપુરો તો પ્રમાદી બને પવનદી થઈ જાય, પરસ્પરમા કનહ વધે, દુકામા ધર્મની જે હ્રસ્વ અભેદ ભાવતા તે ઉપર દૃષ્ટિ ન રાખી, રાજ્યકર્તા અને સામતા અધાર્મિક થાય, એટલે કાલચક્રના કમળમાં કોઈ અન્ય અધિકારી જનો ઉપર તરી આવે. અધર્મને ધમ્મી પરાસ્ત કરે, ત્રિવિધી રાજ્યવ્યવસ્થાને બગ થાય. ઇતિહાસમા આવું અનેક વાર બન્યું છે. ક્રિસ્તીઅન ધર્મો અવનબતી પ્રગમ્યો. રાજ્યવિસ્તાર હવણું હવણું આવી અધાર્મિકતાનો જન્મ આપે તોયે યદ્ય ગયો છે, તથાપિ જ્યા સુધી તેમા ધર્મની હ્રસ્વ અભેદ ભાવનાનો અંશ પડ્યું રહેલું, ત્યા સુધી તેને ક્ષતિ થવાનો સંભવ નથી, અને જેમ ન થાય એમાજ, વર્તમાનસમયે, જગતનું કલ્યાણ છે.

દરનાગ અને જોડ એ જો રાજ્યો પડી ગાગ્યા તો, રાજ્યના અતિશય વિસ્તાર અને વૈભવો આગે હુદ્બવતી અધાર્મિકતામાયો પડી ગાગ્યા એમ કહેવાને આ ઉપોદ્દાત કરેલો છે. વેદધર્મનું વિશાલ સામ્રાજ્ય ત્યજી તેનું કારણ તે ધર્મના અસાધારણ સ્વરૂપ સમય માનના વૃદ્ધિ પામતા અધિમાર ઉપર પૂપુ લક્ષ ન આપ્યું, હ્યુચરની પેઠે હબા થયેલા બાહ્યદિનો સીમાર ન કર્યા, તે હોય એમ લાગે છે. આ વિશે દુકામા વિવેચન કરી આપણે જે સાર મિદ્દ કરેલો છે તેની પુષ્ટિ કરીએ.

(આગળ ચાલું)

Trivishanker, Navishanker.
of Surat Sagarika Bhawan
સુદરીના Street No. 33
Varad, 17-9-20

(તંત્રી મણિલાલ નમુનાપ્રદિવેલી.)

(વર્મ-ગૃહ-રામય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનું વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૨. અંક ૧૨]

(માગિક)

[સપ્ટેમ્બર. ૧૯૮૭,

૧

સાહિત્ય.

૨

જનસ્વભાવ.

(મહેપુ)

પૃથ્વી ઉદ્ધ.

અહીં કુપ્ય વિષે બહુ જગત સુખ ત્યાં નો જડે
અત્રિ અમુ લઈ કરી અનુભવે ધણી મેળા
જુઓ કેવળ મુનિ બધા તરુ ગયા સુખો મર્યા
નહો મરય કીર્તિમા કદિ પ્રદોષનોમા કુખ્યા ॥

ન રક શુભ રાગ કે સમિક બાપ ને વદ્ધ મુ
જુઓ કુપ્ય સુભતંગી અનુભવી સુખભાસના
નિહાવ મરે આરમી સુધનિવાસની, મુ ધરી
અનન્ત સુખ મોભવી કષ્ટક રાગો વેરામો ૨ ॥

રમિક તરુદી રાતપતિ સદે જડ કીર્તિને
સુરાગો ધડોમા વળી અદ વિગમો મલ્લ નો તે
મહા હાસિ યાતમા ધવન પ્રાણે તોદનમા
જુરી બધે સુભાનને રુણ આપ મેં કળો ॥

અમરે મુર મરનો દન નિશો પ્રજો આક્રમે
આદરા વિષ બાપિયુ મરવ હાસિયોમા બાપ

નહીં ખમીં ગકે કદી ભૂમિ શુરત્વે તેણી તણ
અપાર લયડે ગમર શુન છઠ્ઠી ખોલને ॥
અચિત્ત કમ કાળનો ન મૂર્ખ સમાજનો
કુમારે બ્રમમા ભમી તણ સુમત્ય આધારને
કુદેવ બહુ સેવનો કદી ન પદ્ય વિચારનો
પરાગ સુનિતોહતો ન હુ પડને પેખતો ॥

૨

ગાની.

(મળેતુ)

જુલણા.

મોક્ષ રૂપી આ મર્વ બ્યાપક સઃ આતમા મૂકીને અન્ય રાખે,
નહિજ વિદ્વાન જન એહને મૂકીને કાકના નકેમા વૃત્તિ રાખે;
માસ ત્રિષા અને મજ્જમા કાકની વૃત્તિ ઝટ જાય એ સત્ય માનો,
એમ ગાની નથી તેહની વૃત્તિ તે જાય નારી તણી પાસ બાણો ૧
જેમ બિડાતને જોઈને મેંકતો તર્ત તે કામથી સઘ ભાગે,
એમ ગાની યથા એટલે બટ ને નષ્ટ વૃત્તિજ તે સઘ વાગે,
તોય પશુ સોકના આજની બીકથી તર્ત નારી તણો સગ તજવો,
આતમા અનુભવી પ્રહા જ્ઞાન દમા શીન રાણુગાર સરવેજ સમવો ૨
એમ સસાર વમડાતણા કુ ખને જોગવો નહિજ મન ખીક આણી,
એહ મિટ્યા સગવ માછ સાચુ નહીં તેહની વાત શી અચ કાણી,
માય હૃદય તણી દેખવે સ્વાગે મોહ યાએજ છે તર્ત તેથી,
સાબરી ઋષિને જરત્કારજ તણી રી દશા દેખવે સાબળેથી ૩
સાબરી મત્સરના સગને જોઈને ઝડ પામી મયા મોહ પોને,
ઋષિ જરત્કાર તે મુઝી સસારને મોહ પામી ગયા સઘ જો તે,
એહ સસારને જોઈને સાબળા બધો આનસુ નહિજ વીસ,
કાણુ છોટા જાન કોણુ મોટા મહુ એક બ્યાપી નહીં અન્ય ધીસ. ૪

૩

યનિવ પ્રેમ

(મળેતુ)

ગાઈલનિકીડિત

પગી ૧ પ્રેમ તણા મારન જીએ, રનાનો કરી શુદ્ધ થા,
પગી ૨ પ્રેમ દુમ ઉપડે પ્રેમી બી ગાત યા,

પ્રેમી પ્રેમ પિયુષ વીણુ ઈનપુ, આ છે વૃથા સર્વથા,
 વિરાગિ નવ થાતુ રાગિ યદને, પ્રેમાખિષ નિમગ થા. ૧
 તદારા ચિત્ત યદી બધું દુઃખ ત્યજ, પ્રેમી હવે તુ બની,
 રહાવો લે સુખથી તું આ ઈનનનો, મિથ્યા બધુએ મણી;
 આ જ જાલ મહીં ગુલામ જમ શુ, તરિષ તાપે જાળે ? ૨
 ત્યાગી સર્વ તુ લોભ, મોહ, મદને, પ્રેમી બની ના ફરેકે ૨
 પ્રેમી તામસ ગુણ છોડી દધને, સાત્ત્વિક ગુણો ઝોલે,
 સર્વે પ્રેમી મનુષ્ય દિવ્ય બનતા, માનુના ત્યાગીને; ૩
 પ્રેમીનું મનહું પવિત્ર બનતુ, પ્રેમાળ થેને મદા,
 સ્વર્ગ પ્રેમમહીં વસે સરવદા, નેથી તુ પ્રેમીજ થા. ૪
 સુતા પ્રેમતણુ પિવા ચકી બહુ આનદ વ્યાપે સદા,
 દદગારે વળી પ્રેમના હંદમહીં, પ્રેમામૃતે આવતા;
 પ્રેમો કાઠ દિને નહીજ યદને, ગામ્યુ સુધા પ્રેમ તે, ૫
 અપ્રેમી ! જે પ્રેમી તું બની હવે, પ્રેમામૃત રપાદને. ૫
 જ્યારે પ્રેમ પિયુષતુ પીરા કંઈ, તુ એક બિડુ જરા,
 ત્યારે પ્રેમ સુધાની હોર એકરો, ડોલીશ તુ પ્રેમમા;
 પ્રેમ પ્રેમ વીના ન બોલીશ કંઈ, કુમીશ પ્રેમાખિષમા,
 ને તુ પ્રેમતરંગ માહી છુકતા જોઈશ સર્વે તદા. ૬
 જ્યા જ્યા ફેઠીશ દષ્ટિ તાદરી તદા, જોઈશ તુ પ્રેમને,
 દેખાશે તુજને ન કો સ્થળ જહીં પ્રેમી જનો ના વસે;
 પ્રેમોન્માદ કરે બધાય જન જે, સુધીશ તુ તે સદા,
 બકત પ્રેમ લોહા ચઈ તું બુજશે, પ્રેમપ્રભુ સર્વદા. ૭
 બક્તિ પ્રેમ તાપી પવિત્ર મનથી, શદ્ધા ચકી જે યશે,
 તો તું નિર્મળ પ્રેમચૂંતિ યદને, પ્રેમેશને પામશે;
 પુનર્જન્મ પત્રી ન પામીશ દદી, પામીશ તુ મોક્ષને,
 સ્વર્ગ દ્વાર ચરોજ પ્રુદ્ધુ તુજને, કોઈ ન નીવારશે. ૮
 જ્યારે સાત્ત્વિક કુદ પ્રેમ ચકી તું, પૂજશ પ્રેમેશને,
 ત્યારે દર્શન આપશે પ્રુદ્ધી યદ, પ્રેમ પ્રભુ તુજને,
 ટેલાસ ક્ષિરસાગરાદિ મહીં તુ પ્રેમી બનાને જજે,
 બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ પાદ પદમે, પ્રેમી ચઈ ચૂમશે. ૯

એ ગાથાને પ્રયોજનારાઓમાંજ હૃદય વિચાર અને હૃદય જીવનનો આરંભ થયો છે એ પણ સર્વના જાણવામાં છે; અર્થાત્ એ ગાથાના બંધારનો શોધ ચાલ્યો છે, તેટલો અવધિ આવ્યો છે એમ મનાવું નથી. છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે ‘અંધકાર’ એવો કે એ અર્થનો એક પણ શબ્દ એ ગાથામાં જણાવેલો નથી, જુગ્ગ જુગ્ગ વિષયોની વિદ્યાનો તથા પંડિતોનો પ્રવર્તાવેલી જે અર્થને આજ આપણે ‘લીટરેચર.’ કહીએ છીએ તે દર્શાવનારો પણ એકે શબ્દ જણાવેલો નથી. ‘સાહિત્ય’ એ સંસ્કૃત શબ્દને અંગરેજ ‘લિટરેચર’ એ શબ્દના અર્થનો આરોપ કરવાનો પ્રયત્ન થયાર્ય નથી; કેમકે સાહિત્યસંગીતકલાવિહિન દ્રવ્યાદિ શિષ્ટપ્રયોગોથી સમગ્રજ છે કે સાહિત્ય એ એક કલા છે, અને કવિશ્રવે જે કાવ્યનાટ્યાદિ તેટલોજ તેનો પ્રદેશ છે અર્થનો અને ‘લિટરેચર’નો અખૂટ બંધાર જ્યાં બંધાયો છે એવી સંસ્કૃત ગાથામાં તેના વાચક શબ્દો નથી એ ખરું, પણ અંધકારને ઝાળિયો, આચાર્ય, સૂત્રકાર, શુરુ, કવિ દ્રવ્યાદિ નામોથી તથા તેમનાં કૃત્યને શાસ્ત્ર, સૂત્ર, બાધ્ય, પાર્તિક, ટીકા, ટિપ્પણ, વિવરણ, વૃત્તિ, મીમાંસા, કાવ્ય દ્રવ્યાદિ નામોથી નિર્દેશનાં આપણ જોવામાં આવે છે. ‘અંધકાર’ એ શબ્દ તો આધુનિક છે, અને ‘અંધ’ અને ‘કાર’ એ વા એ સંસ્કૃત શબ્દોને જોડીને ચાલુ સમયમાંજ બનાવી કાઢવામાં આવ્યો છે; પુસ્તક, શબ્દ પણ તેવોજ આધુનિક છે, જેકે ‘અંધકાર’ જેટલો આધુનિક નથી.

અંગરેજ શબ્દવ્યુત્પત્તિપરત્વે પ્રમાણભૂત હા. દ્રેચ કહે છે તેમ શબ્દોમાં આખી પ્રજાનો, આખા દેશનો, ઇતિહાસ રહેતો હોય છે. અમુક શબ્દોનો અભાવ અને તે પછી થોડે સમયે તે શબ્દોનો પ્રાદુર્ભાવ એ પણ એ દેશના માનસિક ઇતિહાસનો મુખ્યક યથ શકે છે. સંસ્કૃત ભાષા જ્યાં સુધી આ દેશમાં આવતી રહી ત્યાં સુધી અંધ ‘કરી’ શકાય છે; જેમ ધર કરી શકાય છે, કામ કરી શકાય છે, તેમ અંધ પણ કરી શકાય છે; એ વિચાર ઋષિઓ અને આચાર્યોના મનમાં આવ્યો નથી. જેમ બીજી વ્યાવહારિક વસ્તુઓ હાથ પગના વ્યાપારથી કરી શકાય છે તેમ ઇર્ષા ઇલમ અને શાહીતો યોગ કરીને મુદ્રાંતમાં મુદ્રાઓ તોડીને તેને છાપી પૂઠું બાંધીને બહાર લાવી અંધ પણ કરનાદિવ્યાપારસાધ્ય છે એ વિચાર મુદ્રાંતોના પ્રાદુર્ભાવ પછીના સમયનો છે. આપણા જીવનમાં, જેમ પાશ્ચાત્ય સંસર્ગોને લીધે, આપણે બધી પ્રવૃત્તિને પ્રાંતર: યંત્રવત્ કરી લેવાં છતાં રાખીએ છીએ, તેમ અંધ રચવાની પ્રવૃત્તિ પણ યંત્રવત્ કરવાની લાજમાં આપણે ‘અંધકાર’ એ શબ્દ ઉપજાવ્યો છે. અને ઠાગળ તથા શાહીતો યોગથી યંત્રવત્ રચાયેલા અંધો અને અંધકારો પણ એવી માનવતી અધ્યારપદવી લેવાને આજકાલ ઉમરામ રહેલા છે.

સંસ્કૃત ગાથાના ઋષિઓ અને આચાર્યો જાણતા હતા કે શરીરવ્યાપારો યથાપિ યંત્રવત્ ચાલી શકે, મનોવ્યાપાર પણ કવચિત્ જહુ અજ્ઞાસના બેલે યોગાદિમાર્ગથી યંત્રવત્ ચલ શકે, તેવાંપિ મનોવ્યાપારની આગામ્ય સંકલનાના ક્રમમાં જોનો સમાસ યથ શકતો નથી, જેના દ્વંદ્વ અને પ્રાદુર્ભાવના તેમ સ્પર્શના નિવર્તો કરી શકતા નથી. એવી સ્વતંત્ર અને સ્વચ્છલ જે પ્રતિમા (હુલ્યાંસ) તે કદાપિ પણ યંત્રવત્ ચલ શકતી નથી.

એ પ્રતિભાનું આનાગમન આકુસ્મિક, અણુચિત્તુ થાય છે; મહાપ્રતિભાવાનું ઋષિ, ક્ષણમંદે અતિ પ્રાકૃત મનુષ્ય યંધ રહે છે, અતિ પ્રાકૃત જંતુ દાણમાં પ્રતિભાનો પ્રમાદ પાની અન્યથાત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. વાલ્મીકિ જેવા અશ્વજ્ઞાણને, તપઃપ્રભાવે કરી, કૌશલ્યમિથુનને પારંધીએ, હણુતા બેઠ, જે આદ્રીતાનો શોભ હલ્લમયા વ્યાપો તેથી પ્રતિભા દેવી પ્રસન્ન થઈ તેના મુખે અમાથી વાણીરૂપે સાકાર થયા:—

મા નિપાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

યત્ક્રોંચ મિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥

આને એ અમર વાણી અનુચ્છુપરૂપે પ્રવર્તી મહાપ્રતાપવતી એવી પવિત્ર રામકથાની જનની થઈ. વેદના મંત્ર અને સૂક્રના ઉચ્ચારનાર ઋષિઓ પણ મંત્રકાર, સૂત્રકાર, કે અથકાર કહેવાયા નથી, 'મંત્ર દ્રષ્ટા' જ કહેવાયા છે; પ્રસન્ન પ્રતિભાએ તેમને તે તે મંત્ર, સૂત્ર, સૂત્રાદિનાં 'દર્શન' જ કરાવ્યાં છે. વ્યાકરણ જેવા મહાશાસ્ત્રના પ્રણેતા પાણિનિને પણ શ્રીમહાદેવની તપશ્ચર્યા ક્ષીબૂત યતાં સંકરનો સાક્ષાત્કાર થઈ તેમના તાડવસમયે ત્રિનાદ મરતા ઉમરમાંથી આશ્વમેધાસીના જીવજીત ચતુર્દશસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયા છે. કિંબુદ્ધના કાંઈ પણ ઋષિ, આચાર્ય, કવિ, પદ્ધિત, આ આર્થ દેશમાં પ્રતિભા દેવીના આપર નામરૂપ કાંઈ છંદ દેવની ઉપાસના અને પ્રમજના વિના શાસ્ત્ર કે કાંઈનું દર્શન પામી શક્યા નથી. જેમાં તત્ત્વજ્ઞાનના અને જીવિતના ઉત્તમોત્તમ પુરુષાર્થના પરમ વિચારનો સંશ્લેષ છે એવા ભેખને પણ આચાર્યોએ શાસ્ત્ર, અથ, શીષ્યોસેતરી, કલ્યાદિ કાંઈ નામ ન આપતા, 'દર્શન' એટલું જ નામ આપેલું છે.

વર્તમાન સમયમાં પાશ્ચાત્ય યંત્રજ્ઞાનો વેગ આપણને એટલો બધો લાગી ગયો છે કે પ્રતિભાના પ્રસાદ વિના અત્યંત અસાધ્ય એવી શાસ્ત્રદૃષ્ટિ કે કાવ્યશક્તિ પણ આપણે 'અથકાર' થઈને પ્રાપ્ત કરવાનું સાહસ કરવા લાગ્યા છીએ. જે પાશ્ચાત્ય વિચારકો ચૈતન્યને પણ જંકસંઘાત બંધ્ય કરાવી પોતાનું આખું 'ચૈતન્યશાસ્ત્ર' (ચૈતન્ય અને મનના વિકાસક્રમ સમજાવવાનું શાસ્ત્ર) પણ જ્ઞાનતંતુ અને સાહચર્યના યોગાયોગમાંથી ઉપજાવવા મથન કરે છે, તે પ્રતિભાને પણ જ્ઞાનતંતુ અને સાહચર્યના યોગમાંથી ઉપજાવી લે તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી. અમુક કવિ અમુક સરોવર ઉપર રહેતા, આસ્થામાં રહેલું અમુક સ્ફટિકોદ્ભવ જેવું, અને તેના જ્ઞાનતંતુને અમુક સરોવરો જ્યારે તેને મુખે કાંઈવેળા ઉદ્ભાવ થવા લાગ્યો એમ પ્રતિભાની ઉત્પત્તિ સમજાવી, આપણા ઉછરતા જીવોને કવિ થવાની મૂર્ખ લાલસામાં સરોવરો અને લીસોતરીવાળાં મેદાનોમાં પડગાથી કવિત્વ પ્રાપ્ત કરવા મેકલનાર પાશ્ચાત્ય પંડિતોના, આપણા ઉપર આજ વર્ષદની પેઠે વર્ણનાં કાવ્ય નામધારી વીધરોં માટે, પરમ ઉપકાર માનવાનો છે.

આટલો ઉપોદ્ધાત કરવાનું તાત્પર્ય એ છે અથકાર થયુ થવાનું નથી. વ્યાકરણદોષ રહિત આપણા જાણતા આવડે, એટલે કાંઈ પણ લખીને છપાવી, અથકારની પકિતમાં અપવાની કાલસા વિધાના પ્રદેશમાં દામ આવતી નથી. પ્રત્યેક ભાષામાં અનેકાનેક નાના મ

હોટા મથો ન્યાય છે, પણ કાવની કમોડીમાંથી તેજ પાર ઉતરે છે કે જેમાં ખરે ખર હોય છે, જે એક દિવસ, બેચાર માસ, કે પાંચ દશ વર્ષનું આશુપ્ત બોગનારા લેખ છે તે રૂવતઃ વિસ્મરણમાં પડી નિર્મૂલપ્રાય થઈ જાય છે; જેમાં કાંઈ સાર હોય છે તે બેચાર દશકા કે સો ખસો વર્ષ આપરદા બોગવે છે; ને જે જગતના અનેક ઉદ્યારંત યથા છતાં પ-
ણ તેમના તેમ જનમમાજની પ્રીતિને પાત્ર રહે છે તે તો પરમ પ્રતિભાનાજ સંચલ છે.
અર્થ કરવાની પ્રવૃત્તિ અથ કરવેા ધારીને કરવી એવી કશું સાર્યક નથી; ઉત્તમ પ્રકારની, પ્રતિભા જેને પ્રેરણા કરે અને કાંઈ પણ લખાવે તેજ લખવાને અધિકારી છે. લખતાં વા-
ચતાં આવડે એના પ્રત્યેક ઔપરુષ કાંઈ પણ લખવા ધારે તો લખી શકે, છાપખાનામાં
છાપવાના ધન પાસે હોય તો છાપવી પ્રસિદ્ધ પણ કરી શકે, તેમજ આટલા વિશાલ વિ-
ખ્યાત જેવું લખનાર તેવું વાચનાર પણ મળી રહે અને તે લેખની ઉપયોગિતા પણ તેટલે
આશી કહી શકાય. વિશ્વરચનામાં એવું તો કાંઈએ નથી કે જેનો કાંઈ ને કાંઈ પ્રકારનો પણ
ઉપયોગ ન હોય, એટલે આવી દૃષ્ટિથી લેખની તુલના કરવી તે યથાર્થ તુલના નથી. જે
લખાણખાન અથવા નામને પાત્ર યતું હોય તો ખ્યાનગી કાગળ પત્રો, લીસાખના ચોપ-
ડા, સામાનની નોંધો, એ આદિ પણ અથ કહેવાત; કેમકે તે પણ કાંઈને કાંઈ સ્થાને ઉ-
પયોગી છે. પણ એવી ઉપયોગિતા, એજ, અથપ્રવૃત્તિની સાર્યકતા સિદ્ધ કરી શકતી ન-
થી એમ જણાવવાને અથ યોજવાની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર મૂલ વસ્તુ અવશ્ય એવી પ્રતિભા-
શક્તિ છે, ને તે જેને પ્રેરે તેજ લેખક યવાને યોગ્ય છે એ વાતનું આપણે દિગ્દર્શન કરી આ-
વ્યા છીએ.

પ્રાચીન સમયમાં પ્રતિભાની પ્રેરણાથી વિચ્છેને ઉપદેશ આપનાર મહાત્માઓ, અવ-
તાર, પેગંબર, કવિ, આદિ માનને પામી, જગતની ઉન્નતિને સાધવાના અનેક માર્ગ કરી આપી
ગયા છે. સુખપરપરાથી ઉપદેશ આપવાનો સંપ્રદાય, લખવા તથા છાપવાની કલાએ મંદ
પાડ્યો, ત્યારથી અવતારો અને પેગંબરોનો પ્રકાર યતો બધો પડ્યો છે; પણ જનસમાજનો
ઉન્નતિ અર્થનાર લેખની પ્રવૃત્તિ જે પ્રતિભાને આધીન છે તે પ્રતિભાના સંપ્રાપ્ત્યમાં એક રેખા પ-
ણ ઉણી રાઇ નથી. પ્રતિભાવાળા લેખાએજ ઇતિહાસમાં નવા નવા પરિવર્તો કરી આપ્યા છે,
જનહૃદયમાં બંધિત. પૈરામ્ય, માન, ચર, પરાક્રમ, સ્વાર્થેજ, આદિ ઉન્નત ભાવ પ્રેર્યો છે, અને એ-
મ પોતાની સાર્યકતા કરી આપી છે. વેદાદેર અને રોસેના લેખથી ફ્રેંચ રાજ્યવિરચ-
ય્યો, ટોમસ પેનના લેખથી અમેરિકામાં પ્રજાસત્તાક સ્થપાયું, મહાભારત અને ચંદના
રાસના અવલુથી દુનિયાએ આર્યત્વની વિશુદ્ધિને અર્થે રાજ્ય અને પ્રાણ સુધાંત હોમી
લીધા, એક એક સાધારણ બાટ કે ચારણના હુકાએ રાજ્યનાં રાજ્ય ઉધાંચતાં કરી નાખ્યાં.
અનેક નાના મહોટા લેખો તે તે લેખકનામાં પ્રતિભાએ કરેલા શક્તિના આધાન અ-
નુમાર નાની મહોટી જનસખ્યાને ઉન્નતિને માર્ગે સેઈ જવામાં સહાય થયો, ધરો, ધાય છે.
એ સર્વ ઉપરથી એજ ફલિત ધાય છે કે વર્તમાન જનસ્થિતિને બાલ કે આંતર એવો કાંઈ
ઉન્નત માર્ગ રજાવવાનું જેમાં સામર્થ્ય નથી તે લેખ વાસ્તવિક રીતે લેખના નામને પાત્ર
નથી, ને તે અધાર પોતાનો અને વાચનારનો સમય, વિના કરણ, વ્યર્થ ગુમાવે છે એમાં
સંગપ નથી.

‘ઘેય અને ‘પેયની પ્રવૃત્તિ વચ્ચે’ આસ્થાને વિભાગ કરી બતાવવાની આવશ્યકતા નથી. હજારની પ્રશ્નિતિ ત્યારેજ સાર્યક છે કે જ્યારે તેનાથી વર્તમાન જનસ્થિતિને બાદ-કે, અપ્રત્ય એવી કાંઈ ઉત્પત્તિને માર્ગ પ્રેરતો હોય જે જે બાવના આવજનથી મનુષ્ય પશુ, કરતા વિજ છે, તે તે બાવનો ઉત્પત્તિ જેથી સિદ્ધ થતો હોય, મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે પશુ જે, મ કોરા અને જે, ખાતે લેઈ અને ત રામ દેવની પરપરા પ્રવર્તે છે તે જેથી ક્ષીણ થતો હોય, ત્યાં ગદ્યપદ્યાદિ સર્વે અતીવ ઉપયોગી અને કાવ્ય કે અથ એ નામને શોધીનારા છે.

અને કોઈ પશુ કાવ્ય કે અથ આવા પ્રકારના છે કે નથી તેનું પ્રમણ સહજે જરૂરે તેમ છે લેખમાત્રના અનુમધનો પ્રથમથી વિચાર કરવો જોઈએ, લેખમા શો વિષય છે, લેખ-કે શા સબધથી તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, એ સમગ્ર આરભ શા ફળને અર્થે વિસ્તાર્યો છે, અને કોને માટે એ લેખનો નિર્ધાર છે, એ વાત તો સર્વથા, આરભેજ, લક્ષમા લેવી જોઈ એ. અમુક બાપાના વર્ણને આપણે જોળખતા હોઈએ, તે બાપાના બ્યારણના હોય વિનાના વાણી બોલી કે લખા શકીએ, તેટલા માટે એમ સિદ્ધ થવું નથી કે તે બાપામા લખેલા અથમાત્ર આપણે કુમળ શકીએજ આપણા મનનો જેટલો વિકાસ હોય તેટલું આપણે સમગ્ર શકીએ, પચવવાની શક્તિ હોય તેટલું જ પચવી શકીએ, તેથી અધિક વિષય કર્યા વિના રહે નહિ, ન્યૂન બૂખે ભારી દુર્મેલ કર્યા વિના રહે નહિ આપણો અધિકાર વિચારી તે કરતા કિયિત્ અધિક હોય તેવું વાચન રાખવાથી લાભ થાય છે, મન અને છુદ્ધિ, શુદ્ધ થાય છે, આત્માને આનંદ આવે છે અનુમધ વિચાર કર્યા છતાં પશુ જે લેખ સપ્ર-દાય વિના સમગ્ર રાક્ષતા નથી કે કોઈ વાર અન્યથા સમગ્રજ જતા અનર્થે ઉપજાવે છે, તેવા પારિભાષિક લેખોને કોઈ યોગ્ય શુરુદ્ધારાજ નિલોકવા એ વધારે ઉચિત છે. આમ અનુમધવિચાર-રૂપેયક પોતાની જાને કે શુરુદ્ધારા વિલોકન કરના જે ગદ્ય કે પદ્ય તત્કાલ યોગ્ય અધિકારીને પોતાના વર્તમાન માનસિક સ્થિતિની પાર ન ઉઘાડી શકે તે લેખમા પ્રતિમાનો પ્રસાદ નથી એ વાત નિ સશય છે. એ પ્રકારે કાવ્યની પરીક્ષા કરી આપનાર રસિકોને સદૃશ્યો કહે છે, ગદ્યાક્ષી પરીક્ષા કરી આપનારને વિદ્વાન, પડિત, આદિ નામથી મુકે છે, સદૃશ્ય કે પડિત ના મનનું રજન ન કરી શકે તે લેખ એટલાજ માટે નિષ્ફલ ગણાય છે.

વિચારનું ગાભીરું, વિચારનું ઉજતિકારક વહન, એજ લેખમાત્રની, ઉદ્દગારમાત્રની પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય નિદાન છે. બાપાની અત્યંત શુદ્ધતા, સંસ્કારમયતા, એ સર્વ ગોણુ સાધન છે, તેટલમાજ અથ કે કાવ્યનું અત્યંત કે કાવ્યત્વ નથી, ને એકલી બાપાની ટાપડીપ કરનાર તો મંચકાર કે કવિના નામને પાત્ર નથી. પ્રતિમાના પ્રસાદથી જે હલત બાવપૂર્ણ પ્રસાદ વહાણે તં તદ્વત્તુ વાણીમાજ વહેશે એ સ્વાભાવિક અને યોગ્ય છે, પશુ પ્રતિમા હોવા ન હોવા તથાપિ સારવ્યતાના આડબરમાજ જે લેખનું લેખત્વ છે તે તો જનમન બાનક જેવું અત્યંત નિષ્ફલજ છે જૂનરાત્રી બાપામા આજ્ઞાકલ અનેક અનેક અર્થો, કાવ્યો, નિમ્નો, નાટકો, પ્રમિદ્ધ થાય છે, ને ‘અથકાર’ થવું એજેમ એક ધધો હોય નેમ લોકો તેમા પ્રગટ થયા છે તેવે સમયે જરા ઉત્તમ અથ અને કહી શકાય અને અથકાર થવું કારે રાજક થયા ને રિરે આટલી સૂચના અનાયમિક નહિ ગણાય.

‘કાર’ એ પ્રત્યય જેને અતે આદે તે અધુ ધધો, વેપાર, હાથ પગે સિદ્ધ થાય તેવી વસ્તુનાં નામો આપણામાં ‘નારુ’ અને ‘કારુ’ કહેવાય છે. ને સૂત્રકાર (સૂતાર) કાર્યકાર, કાંસાર, કાંચકાર, કારુ કહેવાય છે, તેવો અંચકાર પણ કારુ, યથ શકતો નથી; સૂતાર આદિ જેમ કર્મ, કાર્યકાર, કારુ કહેવાય છે, તેમ ‘અંચકાર’ પણ ‘કારુ’ યથને કાર્યોપાર્જન કરવાનો ધધો કરી શકે એ બનાવા જેવું જ નથી. જે કાર્ય કાંઈ નિયમને વશ નથી, પણ સંવેચા સ્વતંત્ર અને સ્વચ્છેદી એવી પ્રતિભાને સ્વાધીન છે તેને ઉપાર્જન કરવાનો ધધો નિયમિત સ્વરૂપે આપી શકાય એમ નથી. લેખકો અને કવિઓ ધનાદંય યથ શક્યા હોય તે આકસ્મિક પ્રારબ્ધયોગ છે, સામાન્ય ઉત્સર્ગ તો એજ છે કે પ્રતિભાના પુત્રો સર્વેક નિર્ધન ને, નિર્ધનને રહ્યા છે. અને તેનું કારણ બીજું કાંઈજ નહિ પણ પ્રતિભાને યત્નવત્ નિયમી શકાય નહિ તેજ છે. જે વસ્તુ નિયમિત રીતે આપો કે લેખ શકાતી નથી તેનાથી ધધો ચાલતો નથી, તે એક સદા જેવી છે, ને સદામાં ઉપાર્જન થતું ન થતું આકસ્મિક દેવાધીન છે. અર્થાત્ ‘અંચકાર’ યથને ‘કારુ’ નો જે ધધો આજકાલ પ્રવર્તવા લાગ્યો છે; જેને કાંઈ ધધો ન હોય તે વસ્તુ અંચકાર તથા ઉપાર્જન કરવા પ્રત્યે એવી જે અતિ હુદ્દર રીતિ પ્રચલિત થઈ છે; તે આપણા યુવકોને કુમારો દોરનારી, દેશને હાનિ કરનારી, મનુષ્યના અતિ હિત્તગ બલ અને પરાક્રમને અન્ય સ્થાને ઉપયોગી થવાનો અવકાશ ન આપતાં અસ્થાને ફીણ કરનારી અને પ્રતિભાના પવિત્ર નામને લજ્જા પમાડનારી છે.

૨

ધર્મ,

૧

દેવલોક.

(મજ્જીમ)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫૨ થી)

સ્થૂલરહિત જીવો.

દેવલોકની બિન બિન્ન ભૂમિકામાં સ્થૂલ શરીરરહિત જીવોની સ્થિતિ વિશે વિસ્તાર થી વર્ણન કરવા પહેલાં ૩૫ અને અરૂપ સ્થિતિનો મુખ્ય ભેદ શું છે તેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોવાની જરૂર છે. આ બે સ્થિતિ વિશે આગળ પણ કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રથમની સ્થિતિમાં મનુષ્ય પોતાની વિચારસુધ્ધિમાં કેવલ કાંઈકેય કરે છે. પ્રથમ તે સાચે પોતે જે રચ્યશરીરનો ભાગ કરેલો હોય છે તેની સાથેનો સંબંધ હોતો નથી. અર્થાત્ તે શરીર સાથે મગલ ભાવ રાખી રહે છે. અરૂપ સ્થિતિમાં એ સંબંધ રહેતો નથી. ત્યાં તે માત્ર પુનરાવર્તન કરનાર જીવાત્મા રહે છે. આ સ્થિતિમાં રહેતાં જે જ્ઞાન યાચ તેનું જ્ઞાન રહે એટલી શક્તિ જેણે પ્રાપ્ત કરી હોય તે કાંઈક અંશે સમજી શકે છે કે પોતાનું આગળ વધવામાં શું કર્તવ્ય છે અને તે કેમ પાર પાડવાનું છે. આ સ્થિતિ એટલું પણ જાણવું અવશ્યનું છે કે જીવ મરણ પામી પુનરુપિ બન્યો છે, તે દરમિયાન આ જ્ઞાનને સ્થિતિ પ્રત્યેક જીવને ભોગવાની પડે છે. તદ્વત્ત માત્ર એટલોજ છે કે જેને એ ક્રિયાનિતું સંપૂર્ણ

જ્ઞાન રહેતું નથી—અને ઘણે જાગે એમ જ હોય છે—તેઓ તો ફક્ત સ્વપ્નાવસ્થામાં હોય.
તેમ એ સ્થિતિમાં રહેલી આવે છે. જ્ઞાન રહેવા ન રહે તો પણ એટલી વાત નિશ્ચય છે કે,
પ્રત્યેક મનુષ્યનો કારણ-રૂપ જીવાત્મા પુનરુત્થન પામતા પહેલા પોતાના મૂલરચરણને અરપ,
ભૂમિકામાં મૂળી આવે છે. જેમ જેમ તેની જ્ઞાનશક્તિ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે તેમ તેમ એ
ભૂમિકાનું જ્ઞાન તેને વધારે વધારે ચોક્કસ અને વ્યવસ્થિત થતું જાય છે. તેને જ્ઞાન ધાય
છે એટલું જ નહિ પણ આ લોકમાં નિવાસ કરવાનો કાલ પણ લખાતો જાય છે. એમ ય-
વાનું કારણ એ છે કે જેમ જેમ તેની જ્ઞાનશક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ તેમ તેને એ લોકની
ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિકાનો અનુભવ વિશેષ પ્રાપ્ત કરવાનું થાય છે. દૃષ્ટાંત આટલો કે પ્રથમ
ઉત્પત્તિ કરવા માટેની મનુષ્યજાતિને, આરંભ સમયમાં હોય છે ત્યાં સુધી, રથપૂર્વ મૃત્યુલોક
અને કાંઈક અંશે મરણાન્તર સુદૃઢ આકાશિક લોક વિના બીજા લોકનું જ્ઞાન હોવા સંભવ
નથી. આજ વર્તમાન કાલમાં પણ જે મનુષ્ય એ સ્થિતિમાં છે તેઓની એજ દશા છે.
એ મનુષ્યોની જ્ઞાનશક્તિમાં કાંઈક વૃદ્ધિ થઈ એટલે દેવલોક પ્રાપ્ત કરવાને તેમજ ત્યાં કુકે
સમય નિર્ગમન કરવાને તેઓ અધિકારી થાય છે. પ્રથમ તો તેઓ એ લોકની રૂપભૂમિકા-
પદ્ધતિ ગમત કરી શકે છે અને એ જન્મ વચ્ચેનો ઘણો ખર્ચ કાલ આકાશિક-સુદૃઢભૂમિકામાં
ગાળે છે. આમ કરતાં કરતાં જેમ જ્ઞાન વધતું જાય છે તેમ તેમ દેવલોકમાં રહેવાનો કાલ
લખાતો જાય છે અને સુદૃઢ-આકાશિક લોકમાં રહેવાનો કાલ કુકે થતો જાય છે. તેથી
આગળ વળી જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન અને સુદૃઢજ્ઞાન પરિપૂર્ણ થવા આવે છે ત્યારે તેને કામલોકમાં
યથા માત્ર પસાર થતું એટલું જ રહે છે, ત્યાં રહેવાની જરૂર પડતી નથી; અને દેવલોકમાં
પણ રૂપભૂમિકામાંની ઉચ્ચ સ્થિતિમાં સુખ અને આનંદમાં સુધળો કાલ નિર્ગમન
કરે છે. આટલે દરજ્જે પોહ્યા એટલે દેવલોકની અરપભૂમિકા ઉપર જે આત્મસ્વરૂપ રહેતું
હોય છે તે ઘણું અંશે જન્યત થાય છે તેથી તેને દેવલોકનું જ્ઞાન રહેવા માટે છે. આનું ધાય
છે ત્યારે, જીવ કારણ-શરીરમાં રહી થોડો કાલ રૂપભૂમિકાની ઉચ્ચ સ્થિતિમાં રહે છે અને
‘વિશેષ’ કાલ અરપભૂમિકામાં નિર્ગમન કરે છે. એવી રીતે રૂપભૂમિકામાં થોડો થોડો
કાલ સ્થિત થવાનું ધાય છે અને ઘણો કાલ અરપભૂમિકામાં ગાળવામાં આવે છે. એમ
કરતાં કરતાં એવો સમય આવે છે કે જીવ પોતાના સ્વરૂપને ઝોળખે છે અને તેનું સંપૂર્ણ
જ્ઞાન તેને થાય છે. આટલું થતાં અધોગત-ઉત્તમમનનો બેઠ ટળી જાય છે અને તે પુનર-
પ્રિ એક ધાય છે. મનુષ્ય પેદાશના મનની કલ્પિત સદૃષ્ટિમાં ગોઠ્યા પાતો જઈ કાય છે
અને પોતાની આસ પાસની સ્વર્ગભૂમિને જુવથી તે સદૃષ્ટિ માનતો તે જુવ હવે કરતો નથી.
જીવિતનું વાસ્તવિક સાર્યક શું છે તેનો તેને મથાર્ય ખ્યાલ આવે છે અને ખરેખર તે હવેજ
જીવની શરૂ કરે છે એમ તેને જણાય છે. પરંતુ આટલી ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતા તે
મહાન યોગી-મહાત્મા-ધાય છે અને વલિખમાં કેમ વર્તન કરતું તેનું પોતેજ નિમોણ
કરવા સમર્થ થાય છે.

થીઓમોશીના શિક્ષણ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં મરણોત્તર જે સ્થિતિ થવાનું કહેવામાં આવે
છે તેની સીમે કેટલાક ધર્મ-પથ વાળા જેઓ સ્વર્ગમાં રથપૂર્વ સુખની પ્રાપ્તિને મોહ
ર છે તેઓ એવો વાંધો લાવે છે કે તે ગત પ્રમણે દેવલોકમાં જેટલો કાલ રહેવામાં આવે

‘જે છે તેટલો કાચ જે સુખ સામાન્ય રીતે મનુષ્ય જોગવે છે તે બ્રમણાભાસ અને સ્વપ્નવત્ છે. પોતાનાં સર્ગાં સંબંધીઓના સશગમમાં આનંદ માને છે, અથવા પોતાના મનની કારણ પ્રમાણે, સંપૂર્ણ સુખ માની પોતાનાં કાર્ય કરે જાય છે એમ માને છે પણ નાર્તક વિક્રમેતાં એમ કંઈકમાં તે કૂર બ્રમણાને જોમ થાય છે. આવા વાદનો જે પ્રકારે ઉત્તરે આપી શકાય છે. પ્રથમ તો એટલું જ જોવાનું છે કે આ ભેગાં ક્રિયા મતાની વાત ખરી છે. કારણકે કાંઈ વાર્તાનું જ્ઞાન મેળવવા જોઈ ત્યારે ભેગાંથી કીધું વધારે સુખદાયક છે એ જોવાનું નથી. અમુક રીત સુખદાયક છે વાદુઃખદાયક છે એ અભિપ્રાયનું કારણ છે ખીણ રીતે એમ પણ ઉત્તર આપી શકાય છે કે જેઓ એ સ્થિતિને બ્રમણ માને છે અથવા કહે છે તેઓની એ જાગૃતની સમજ જ ભુલભરેલી છે, અને એ વાત આગળ જતાં વધારે વિવેચન કરવામાં આવશે ત્યારે જોયામાં આવશે. પ્રથમના ઉત્તર વિષે સંદેહ દૂર કરવો હોય તો જોઈને એ લોકમાં જઈ ત્યાંના અનુભવનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેનું જ્ઞાન રહી શકે છે તેને પૂછવાથી ચક્ર શકે છે. આથી રીતે શોધ કરનારાઓને ખાતરી થશે કે થીઓસોફીના ભોધ જે મેડમ બ્લાવાઈસ્કીએ જ્ઞાની મહાત્માઓનું શિક્ષણ લઈ પ્રસિદ્ધ કરેલો છે તે યથાર્થ છે. ખીણ ઉત્તરના સંબંધમાં એટલું જ કહેવું જસ થશે કે દેવલોકની ઉત્તરતી ભૂમિકામાં મનુષ્યને સત્યનો સંપૂર્ણ જ્ઞાસ થતો નથી અને તેટલે આંશે મનુષ્ય બ્રમણમાં રહે છે એ વાત ક્યુલ્લ કરવામાં કાંઈ જાધ નથી. પણ એ બ્રમણા જેવી વિવાદ કરવાવાળા સમજે છે તેવી નથી. તેઓને તો એમ દુઃખ થયા કરે છે કે સ્વર્ગમાં જો બ્રમણા હોય તો પછી જુલુ લોકનું સુખ શું જોડું છે. પરંતુ આ લોકની બ્રમણા અને ત્યાંની બ્રમણા એ કેવલ જુદીજ વાત છે તે આગળ ચાલતાં સમજાવવામાં આવશે.

પ્રથમ તો એટલી વાત સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે મિથ્યાભાસ અથવા બ્રમણા જે બાસે છે તે રચનાની સાથે લાગેલ છે અને જ્યારે રચના છૂટી જાય છે ત્યારે તે મિથ્યાભાસ પણ જાય છે. આ મિથ્યાભાસ કહ્યો છે તે સામાન્ય રીતે જે સર્વાનુભૂતિ છે તે સમજવો. તત્ત્વશાસ્ત્રમાં પરચલની અસ્થિતા થતા પર્વત જે મિથ્યાભાસ રહી ઉરે છે તે સમજવાનો નથી. જેમ જેમ ઉચ્ચ ભૂમિકાનું વર્ણન આપવામાં આવશે તેમ તેમ જોવામાં આવશે કે પ્રથમ જે મિથ્યાભાસ કહેલો છે તે ધોમે ધોમે જોઈએ થતો જાય છે અને મિત્ર મિત્ર ભૂમિકા ઉપર તેના પ્રકરમાં બહુ તક્ષવત્ પ્રક્ટિ જાય છે. આ લોકમાં જીવની સ્થિતિ જાલકના જેવી છે એટલે જેમ તેમ આની લે છે અને પોતાના વિચાર પ્રમાણે જેવી મિથ્યા સૃષ્ટિ રચે છે તેવીને તેવી સત્ય માની જોશે છે. તેવીજ રીતે દેવલોકમાં પણ પ્રત્યેક જીવ પોતાને અનુકૂળ સૃષ્ટિ રચે છે. પરંતુ જેમ જેમ જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જોઈ ખી સત્યસંકલ્પ થઈ સૃષ્ટિ રચે છે તેમ તેમ તે સૃષ્ટિનું મિથ્યાત્વ પણ જોઈ થતું જાય છે. ત્યારે જે દેવલોકમાં જીવ મિથ્યા સૃષ્ટિમાં રહી કાલમિર્જનન કરે છે એમ કહેવામાં આવે તો તેને એટલું કહેવું જસ છે કે આ લોકમાં જે જીવની શુન્નરવામાં આવે છે તે તેના કરતાં વિશેષ મિથ્યા છે. કદાપિ એમ કહેવામાં આવે કે એ લોકમાં જીવ પોતાની કલ્પવૈ સૃષ્ટિ રચે છે તેથી તેમાં વાસ્તવિક ભોગ્યતા નથી; તો એમ કહેવું સઘળા રીતે વાદની વિરુદ્ધ જાય એવું છે. કારણકે પ્રત્યેક મનુષ્ય જેટલી સૃષ્ટિનો આ લોકમાં બોક્તા છે તેમાં આ-

ખી સૃષ્ટિ આવી જતી નથી. પણ માત્ર પ્રત્યેક મનુષ્યની સમજ-બુદ્ધિ-કેળવણી ઇત્યાદિ બે-
દષ્ટ કરી શકે છે તેટલી જ આવી શકે છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાની આસપાસ જે જુદું જે
તેનું તેને યથાર્થ જ્ઞાન હોય નથી એ સિદ્ધ વાત છે. તે જ્ઞાન અનેક પ્રકારે મિથ્યા—અપૂર્ણ—
ભ્રુવ ગરેલું હોય છે. વસ્તુમાત્ર અને દૃશ્યપદાર્થમાત્રના મૂલ્યના જે સુદૃઢ, આકાશિક, દૈવ શક્તિ
રહેલી છે અને જે તેના અગત્યનો ભાગ છે તેના સંબંધી યથાર્થજ્ઞાન કોણ ધરાવે છે?
એ કદાપિ બાળુ પર રાખીએ તોપણ જે રચ્યપદાર્થવિજ્ઞાનના સપ્તધર્મા કેટલીક ગઢન
વાતો છે અને જે તેના સામાન્ય અનુભવમાં આવે જાય છે તેનું પણ સાધારણ મનુષ્યને
કેટલું જ્ઞાન હોય છે? એટલે ખરું જોતાં આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં જીવ પોતાની સ્વેચ્છી
સૃષ્ટિમાં રહેજે, પણ તેનું તેને જ્ઞાન હોય નથી કારણ કે એટલું અજ્ઞાન નેનામાં રહેલું છે
અને વધારે જ્ઞાન હજી પ્રાપ્ત કરવાનું જાડી છે કદાપિ એમ કહેવાનાં આવે કે આપણે
આપણાં સર્ગાં સ્નેહીઓના બેમાં રહીએ છીએ તેને આટે આ હકીકત લાગુ પડે નહિ, આ
વાત જો એ લોકો બહુ નીચી શ્રેણિમાં રહો અથા હોય અને નીચેની જૂમિકામાં હોય તો
ત્યા સુધી ખરી છે. પણ ખરું જોતાં આંદી પણ ખીચુ શું છે? આ દુનિયામાં પણ આ-
પણાં સર્ગાં સ્નેહીઓને ખરું જોતાં આપણે બહુ ચોટે અશે તેઓના ખરા રૂપમાં જોઈ
શકીએ છીએ, આપણને જેટલો અશે તેઓની પ્રકૃતિ અનુકૂળ હોય છે તેટલું જ આપણા
ધ્યાનમાં આવે છે. તેના વર્તનની તેથી હલકી આજી આપણાથી અજાતજ રહે છે. દેવો-
કમાં જે દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય છે તે દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતા વેત જો આપણે આપણા કોઈમિત્રને
જોઈશું તો તે આપણને તેના યથાર્થિયત રૂપમાં, આપણે જે જોતા હતા તેથી
કાંઈ જુદોજ દેખાશે. આનું તાત્પર્ય એટલું છે કે જેવી રીતનો સ્નેહ અહીં જણાતો તેવો
ત્યાં દેખાશે નહિ. (આગળ ચાલુ)

૨

ઈંદ્ર અને વિરોચન.

(ગત અંકથી સમાર.)

ઈંદ્રે જત્રીશ વર્ષ યુનઃ સ્વર્ગચર્ચ કર્ણુ

પછી પ્રજાપતિએ કહ્યું: “આ જે સ્વપ્નમાં સર્વથી પૂજ્યતો વિચરે છે તે આત્મા I
એ અમૃત, અબધ, એ જલ્લા.”

ઈંદ્ર શાન્તહૃદય થઈ, ગયો. દેવતાઓમાં પહોંચતા પહોંચતા તેને આ બધ લાંબુ
કે “આ શરીર અંધ હોય તો પણ એ અંધ થતો નથી, આ શરીર કાણ હોય તો કાણ
થતો નથી, શરીરના હોયથી એને દોષ લાગતો નથી; શરીરના વધથી એનો વધ થતો
નથી, એના છેદથી એ છેદાતો નથી; છતાં કદાચિત જાણે હણાય છે, નમાડાય છે, અગ્નિ-
યને જાણે અનુભવે છે, રહન પણ કરતો લાગે છે;—આમાં હું કાંઈ સાર જોતો નથી. જ
સમાજાણુ થઈને તે યુનઃ પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો.

પ્રજાપતિએ કહ્યું: “ઈંદ્ર I શાન્તહૃદય થઈને ગયો હતો તે શી ઇચ્છાથી યુનઃ આવ્યો?”

“ ભગવન્ ! આ શરીર અધ દોષ તો પણ એ અધ થતો નથી. આ શરીર કાંઈ દોષ તો કાણો થતો નથી, શરીરના દોષથી એને દોષ લાગતો નથી; શરીરના વધમાં એનો વધ થતો નથી, એના હેઠથી એ હેઠાતો નથી; છતાં કદાચિત્ જાણે દબાવ છે, ત્રાસાય છે, અગ્રિયને પણ જાણે અનુભવે છે, રુદન પણ કરતો લાગે છે;—આમા હું કોઈ સાર દેખતો નથી.”

“ ઇદ્ર ! હું કહે છે તેમજ છે; હું તને પુનઃ સમજાવીશ; બીજાં બીજીશ વર્ષ ઇન્દ્રિયમાં નિવાસ કરે.”

“ ઇદ્રે બીજાં બીજીશ વર્ષ અહ્યર્થ કરું.”

પ્રજાપતિએ કહ્યું: “ જે આ પ્રસન્ન હોઈ સંપ્રસન્ન થઈ સ્વપ્ન ગ્રામને દેખતો નથી તે આત્મા, એ અમૃત, અમય, એ અહ્યર્થ ”

શાન્તહૃદય થઈ ઇદ્ર આવ્યો. દેવતાઓમાં પહોંચતા પહેલાંજ એને બધા લાચુ કે “હવે તો ‘હું છું’ એમ તે પોતાને જાણતો પણ નથી, આ જૂતને જાણતો નથી. એ તો વિનાશજ થયો; એમા હું સાર દેખતો નથી.” સમિતપાણિ થઈ પુનઃ પ્રજાપતિ પાસે ગયો.

પ્રજાપતિએ કહ્યું: “ ઇદ્ર ! શાન્તહૃદય થઈને ગયો હતો તે શી ક્રમ્પા કરીને પુનઃ આવ્યો ? ”

“ ભગવન્ ! હવે તો ‘હું છું’ એમ તે પોતાને જાણતો નથી, આ જૂતને જાણતો નથી, એ તો વિનાશજ થયો; એમા હું સાર દેખતો નથી.”

“ ઇદ્ર ! હું કહે છે તેમજ છે, તને પુનઃ સમજાવીશ; બીજાં પાંચ વર્ષ અહ્યર્થમાં નિવાસ કરે.”

“ ઇદ્રે બીજાં પાંચ વર્ષ અહ્યર્થ કરું.”

પ્રજાપતિએ કહ્યું: “ ઇદ્ર ! આ શરીર તો મર્ત્ય છે મૃત્યુથી શુદ્ધિત, ને તે અમૃત, આ શરીર, આત્માનું અધિષ્ઠાન છે. સશરીર તો પ્રિયાપ્રિયને જોડાયેલો છે; અશરીરને પ્રિયાપ્રિયની સ્પર્શપ્રતિ નથી, અશરીરને પ્રિય કે અપ્રિયનો સ્પર્શ પણ નથી. વાયુ, અગ્નિ, વિદ્યુત્ ગર્જના, અશરીર છે, એ સર્વ અશરીર જેમ આ આકાશમાંથી ઉત્થાન પામી પરબોલિત અપેક્ષ થઈ, પોતપોતાને રૂપે અભિનિષ્પન્ન થાય છે, તેમજ આ સંપ્રસાદ પણ આ શરીરથી ઉત્થાન પામી પરબોલિત થઈ પોતાને રૂપે અભિનિષ્પન્ન થાય છે. એ ઉત્તમ પુરુષ છે. તે ત્યાં પર્વટન કરે છે, જામે છે, રમે છે,—એજો સાથે રંગણ કરે છે, માન, માંતિ, આદિ મા ખેડે છે, ઉપજાવને કે શરીરને સ્મરતો નથી. જેમ ચ કરને કાર્યમાં ચોટાએ છીએ તેમ પ્રાણ અશરીરમાં નિયુક્ત છે. જ્યાં આકાશનો અનુચંગ છે ત્યાં ચક્ષુ છે; દર્શનાર્થે આકુષ્ઠ પુરુષ તે ચક્ષુ છે. જે એમ જાણે છે કે હું આ સધુ છે તે સુધનાર આત્મા પ્રાણ છે જે એનજાણે છે કે હું આ અવણુ કરું છું તે અવણુ કરનાર આત્મા જ્ઞાન છે. જે એમ જાણે છે કે હું આ મનન કરું છું તે મનન કરનાર આત્મા મન છે. એ એનું દિવ્યચક્ષુ કે. એ આ મનન દિવ્યચક્ષુથી અલસેક પર્વતના આ સર્વ કામને જોતો સતો રમે છે. આ આત્માને દેવતાઓ ઉપાસે છે. તેથી તેમને સર્વ લોક પ્રાપ્ત છે. સર્વ કામ સિદ્ધ છે; જે કોઈ આત્માને એ પ્રકારે જાણી અનુભવે તે સર્વ લોકને પ્રાપ્ત કરે, સર્વ કામને પૂર્ણ કરે.”—એમ,

પ્રભવતિ કહે છે.

આ આખ્યાયિકા છાંદોગ્યના અષ્ટમ પ્રપાઠકમાં વિદ્યાની રત્નિ કરવા, સંપ્રદાનવિધિ સંમળવવા, અને સંપ્રસાદનુ સ્વરૂપ સમજવવા કહેલી છે. ઘણાવિદ્યાનું મહત્ત્વ ત્રિસોકશાસ્ત્રમાં ધિપત્ય કરતાં પણ અધિક છે, એમ જણાવવા ઇન્દ્રને ઘણાવિદ્યાની નિરાસી થવાનું વર્ણન કર્યું છે. રાજવૈભવાદિભોગ ત્યાગ કરીને, પોતાના આધિપત્ય કરતાં પણ વિદ્યા અધિક છે એમ માની દેવતાનો રાજ ઇન્દ્ર તથા અસુરોનો રાજ વિરાચન ઉભો ગુરુ સમીપ જાય છે. તેમને પ્રભવતિનું એક વચન વૃદ્ધપરંપરાથી સાંભળવામાં આવ્યું છે, જેથી આત્માને જાણતા અમર યજ્ઞ સર્વ કામ પૂર્ણ થાય એવું તે સમજ્યા છે, અને તે અનુભવ લેવા પ્રભવતિ સમીપ ગયા છે. પ્રભવતિએ તેમને કેવે પ્રકારે ઉદ્દેશ કર્યો, શિષ્યોએ કેવે, પ્રકારે પ્રકૃષ્ટ કર્યો એ સંપ્રદાનવિધિનું પણ આ આખ્યાયિકામાં સૂચન છે ઉભયે શિષ્ય સદન વૈરી છે, છતાં ઘણાવિદ્યાને અર્થે ગુરુસમીપ ગયા ત્યાં, 'પરંપર વિવાદ ત્યજ, શાન્ત બાવે' અર્થાત્ રાગદ્વેષ રહિત યજ્ઞને વિદ્યાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. એ પ્રાર્થના કરના પૂર્વે જગીશ વર્ષે તો તેમણે ઘણાચર્ચ નામ વ્રજ જે વેદ તેની ચર્ચા નામ પ્રતિપાલના અર્થાત્ વેદોક્ત તપશ્ચર્ચાપૂરક અવજ્ઞાદિ આદર્શો. પછી કથાપરરહિત થયેલા જાણી ગુરુએ તેમને અભિમુખ કરવા પ્રશ્ન કર્યું ત્યારે તેમણે ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. પ્રભવતિએ જોયું કે ઉભયે રાગી છે, આગા કરવાનુંજ એમનું શીલ છે, એમને એમની રૂચિ અર્થાત્ એમના અધિકાર કરતાં અન્ય રીતે બોધનાથી તે ઉપટા અરંચિ પામી નિવેદમાં પડશે અથવા અન્યથા અહય કરશે, માટે યોગક્રમાંજ એમને જે તથ્ય છે તે કહી દેવું. પ્રભવતિએ જાત્રત્ સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ સર્વના દ્રષ્ટારૂપ જે પુરુષ ઘણાભિન છે તેને ઉદ્દેશીને કહ્યું "અક્ષિમાં જે પુરુષ દેખાય છે તે આત્મા." અર્થાત્ આક્ષિ એટલે ચક્ષુથીજ જાત્રત્તા વ્યાપારમાત્ર સિદ્ધ થાય છે. ને તે સર્વ વ્યાપારનો, દષ્ટિમાત્રનો, દ્રષ્ટા આત્મા છે. આવું ગુરુવચન છતાં, પોતાને વિશે રાજપણાની મહત્તા, સુવૌપરિ હોવાનું પૌંડિત્ય, સર્વ વસ્તુ વિચારવાની બોધશક્તિ, જેમણે માની લીધેલી એવા ઉભયે શિષ્યમાત્ર એટલુંજ સમજ્યા કે આંખમાં જે હાથારૂપે સામે ઉભેલો પુરુષ દેખાય છે તે હાથ આત્મા છે. આવું તે સમજ્યા, અને બોલી ઉઠ્યા કે જલ, દર્પણ, આદિમાં જે દેખાય છે તેજ એ આત્મા કે નહિ? પ્રભવતિએ યોગજન કહ્યું કે હા, તેજ એ, એ તો સર્વમાં દેખાય છે, અર્થાત્ દ્રષ્ટારૂપે સર્વેજ છે. એમ ન ધારવું કે પ્રભવતિ જેવા ગુરુ, શિષ્યો સમજ્યા નથી એમ જણવા છતાં, સ્પષ્ટતા કેમ કરતા નથી; પ્રભવતિ એમ જાણે છે કે પોતાને યજ્ઞિત માનતા આ શિષ્ય જે એમની બુદ્ધિમાં વાત નથી ઉતરી એવું સાંભળશે તો 'બુદ્ધિમત્તાનું પોતાને અભિમાન છે એટલે વિવાદમાં ઉતરી અશ્રદ્ધાજી થઈ જશે ને ચર્ચાચર્ચ કરશે નહિ. તેથી ગુરુ શિષ્યને અનુકૂળ રહીને ઉપદેશ કરે છે; એજ યોગ્ય ઉપદેશકમ છે. વળી જે સત્ય છે તે તો પ્રથમથીજ ગુરુએ કહી દીધું છે એટલે તેનું મનન કરતે કરતે પ્રતિજ્ઞાધારણ થતાં તરત એમના સમજવામાં આવશેજ એમ પ્રભવતિ જાણે છે; અને તુરંતજ શરણાદિ દૃષ્ટાન્તથી વધારે સૂચન પણ કરી આપવાનો પોતાનો આશય છે. આટલીજ માટે તેમણે તેમની વાતની હા કહી ને પછી તુરંત શરણમાં જઈ જરીને જીએ એવી આગા કરી. શરણમાં જઈ જરીને તે.

‘તેજો જોયું તો કેશનખાદિસમેત સમગ્ર શરીરનું પ્રતિગિમ્મ દીધું પુનઃ પ્રગ્નપતિએ કે-
 ‘કેશખાદિ દૂર કરાવી શુભ વસ્ત્રલક્ષાર કરાવી જોવરાંબુ તો તેવું પ્રતિગિમ્મ શિષ્યોએ દી-
 ટ્યું આ વળી કહ્યું “એજ આત્મા” ગુરુએ તો તરત હાથે તે પુનઃ દેહાન્તથી રૂપ
 કરી આપ્યું કે ઝગ અલક્ષર દિત અને કેશનખાદિવાળી હતા ત્યારે તેવા દેખાયો અને
 અલક્ષરસંહિત તથા કેશનખાદિરહિત થયા ત્યારે તેવા દેખાયા પણ શિષ્ય પોતે તો
 તેના તેજ રહ્યા, ‘તેમ આત્મા અથવા દ્રવ્ય પણ સમદેશદિશુક્ત શરીર સમેત હોય તો
 તેવો દેખાય, ઉપાધિશુક્ત હોય તો શુદ્ધરૂપે અનુભવાય, પણ તે પોતે નો અગર, અ-
 વિકૃત એકંતો એકજ છે પરંતુ પ્રોતાને વિષે પાકિત્યનો આરોપ કરતા શિષ્યો એટલા
 ઉપદેશથી સતોય પામી શાન્ત ગમ્મને આલ્સા ગયા. પ્રગ્નપતિએ પણ જવા દીધા, છતાં
 સાતુભવ બોધ નથી એમ સમગ્ર વિચાર્યું કે જ્યાં આ શિષ્યો પોને સમજ્યા છે તેવું કહેશે
 ત્યાં વિનાશ ઉપજશે, કારણકે શિષ્યો તો શરીરનેજ આત્મા સમજ્યા હતા, અને એ ક
 ‘પદેશ એ આધિકારીઓ જ્યાં કરે ત્યાં વિનાશ થાય એ સ્પષ્ટજ છે વિરોધન અસુર હોય
 એટલે તેને અધારે વિચાર આવ્યો નહિ અને તે પોતાના અસુરોને વિષે જમ શરીરજ
 આત્મા છે, શરીરને પુષ્ટ કરવું, સુખી રાખવું, શરીરની દક્ષિણી ઔદિક પ્રવૃત્તિ તેજ સર્વ-
 લોકપ્રાપ્તિ અને અમરત્વ છે, એવું નારિતક જડવાદીઓનું ઉપનિષદ શીખવવા લગ્યો આ
 ઘાપિ પણ એ ઉપનિષદ પ્રચલિત છે, અને જે આ લોકપ્રાપ્તિનેજ માની, આત્માની સત્તા
 સમજતા નથી તે અસુરજ કહેવાયજ છે.

ઈદ્ર તો દેવ હતો, તેની અને અસુરની યુદ્ધિમા ફેરે હતો, જે ત્રણ દકાર, ‘દામ્યત,
 દત્ત, દ્યધ્ન’—દમ, દાન, દયા—તે તેનામા હતા, એટલે તેને તુરંતજ શકા થઈ આવી
 કે જે વચન સામળીને આપણે ગુરુસમીપ ગયા તે વચનમા તો આત્માને જરા, મૃત્યુ,
 શોક, આદિથી રહિત કહ્યો છે, અને આપણે જે શરીરને આત્મા ધ્યાનું તેતો તેવું નથી,
 માટે પુનઃ ગુરુને પૂછવું જોઈએ ગુરુ આગળ શકા નિવેદન કરી એટલે ગુરુએ તેના ઉ-
 દ્યતી શુદ્ધિને અર્થે તેને પુનઃ બલીશવય પ્રહાર્ય કરાવ્યું; હૃદય કાષ્ટ નયું કહેવાનું હતુંજ
 નહિ, જે કહેણું છે તે થયાર્થ રીતે ન સમજવા દેનાર મલવિષેષાદિ પ્રતિબધનો ક્ષય કરી
 આપવાનોજ અવરોધ હતો, માટે પુનઃ પ્રહાર્ય કરાવ્યું. શિષ્યની શુદ્ધિ દીઠી ત્યારે પુનઃ
 જનમદ્રષ્ટાને સ્વપ્નદ્રષ્ટારૂપે ઉપદેશ્યો, અને એમ જનમદ્ર સ્વપ્ન ઉભયનો જે દ્રષ્ટા એકા-
 કાર નિર્વિખર છે તેજ અમર આત્મા છે એમ કહ્યું ઈદ્ર શાન્ત થઈ ગયો, પણ પુનઃ મૂલ
 વચન આત્માના અગર, અમર, હોવા વિષેનું સ્મરી સકામા પડ્યો કે યદપિ આ સ્વપ્ન-
 દ્રવ્ય આત્મા શરીરના જરાવિખરાદિને અનુસરતો નથી તથાપિ સ્વપ્નમા પણ તે જરા,
 શોક, વિનાશાદિથી રહિત જણાતો નથી, અને પ્રગ્નપતિએ તો આત્માને અગર, અમર
 કહ્યો છે, માટે ગુરુને પુનઃ પૂછવું જોઈએ. ગુરુએ પુનઃ બલીશવય પ્રહાર્ય કરાવી સુષુપ્તિનો
 દ્રષ્ટા તે આત્મા એમ કહ્યું અને ત્રણે અવસ્થાનો સાક્ષી જે છતાં તેજ પ્રહાર છે એમ કે-
 પદેશ આપ્યો પણ ઈદ્રે તો દેવલોકમા પ્રગયતા પૂરે સશય થયો કે આ તો કેવન વિ-
 નાશરૂપ નિદ્રા તેને આત્મા કહ્યો, એમા ‘હ’ એવું પણ જ્ઞાન છે નહિ, આ પૂનઃ વચનમાં
 તો આત્માને ‘સર્વલોકગમ’ કહ્યો છે ત્યારે આ વિષે પુનઃ પૂછવું જોઈએ પુનઃ નમા-

તિએ ઇદને ખીજા પાંચ વર્ષે 'અઢાયર્ષ' કરાવ્યું, અને એમ એક શતવર્ષે અઢાયર્ષથી અર્ધિ વિશુદ્ધ થયેલા ઇદને ઉપદેશ કર્યો કે જગત્ સ્વપ્ન સુપૃષ્ઠિ એવી ત્રણે દશાથી રહિત ને 'અશરીર' તેજ પ્રિયાપ્રિય નામ સંગ્રહે તથા તેથી ઉપજતાં ધર્મધર્મોદિ કર્મ અને તેના સંજ્ઞા, તે સર્વથી સર્વદા રહિત હોઈ, અમર, અમર, સર્વમય, નિત્યતમ, પૂર્ણકામ, આત્મા છે. 'અશરીર' જે તથા અવસ્થાનો સાક્ષી તેને પ્રિયાપ્રિય રહે છે, માટે સુપૃષ્ઠિનો દ્રષ્ટા તે તને ચન્પવત્ બાર્યો, પણ અવસ્થાત્રણતીત એવા અશરીરને ઉદ્દેશોને મેં એ કહેલું છે, તે યગાર્ય અનુભવમાં આણુ, એટલે "જે આત્મા પાપરહિત, નિરાશરહિત, મત્સરહિત, શોન કરહિત" ઇત્યાદિ વાક્યને તું અનુભવવા ઇચ્છે છે તેનો તુરત અનુભવ આવશે. એ ઉપદેશ વાણુ, જ્યોત્, વિદ્યુત, અમ, ગર્જના, આદિનાં દર્શાવત કહે છે. એ સર્વે અશરીર છે, જો મની હૃતપતિ આકાશમાંથી ચાપ છે, અને સરીર યદ્દ બિન્ન બિન્ન રૂપે પોત પોતાનાં કાર્ય કરતાં તે જણાય છે, ને પુનઃ સ્વરૂપમાં સમાઈ અશરીરને અશરીરજ યદ્દ રહે છે, તેમ આ સપ્રસાદ અર્થાત્ જીવ અશરીરરૂપ આકાશમાંથી ઉપજી, ઉપાધિવશાત્ સરીર જીવ્યાંછ ત્રણે અવસ્થા ભોગવી, પુનઃ સરીરનો અધ્યાસ ત્યજી, સ્વરૂપ જે અશરીર તેને ને તેમજ અનુભવે છે. અશરીર અશરીરજ રહે છે; સશરીરત્વનો વચક્ષો વ્યવસ્થા કેવલ આરોપિત, કલ્પિત, છે. એ અશરીર બિન્ન બિન્ન ઉપાધિને સંજ્ઞા બિન્ન બિન્ન બાસે છે, બિન્ન બિન્ન નામ રૂપને પ્રાપ્ત કરે છે, પણ સ્વરૂપથી કદાપિ પ્રમુચ્ચ નથી. એ જણાવવા પ્રાણ, ચક્ષુ, આદિ વિવેચન કરેલું છે. આવા અશરીર આત્માને દેવતાઓ-દાન દયા દર્મને સમજનારા દેવી પ્રકૃતિયાળા પુરુષો-ઉપાસે છે; અને અમરત્વને પ્રાપ્ત કરી, સર્વકામના પૂર્ણ કરે છે, સર્વ લોકને વિષે વિચરે છે, સર્વમય યદ્દ, ફતકત્ત યદ્દ રહે છે.

૩

સ્વપ્ન

(મંચેલું)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૨૮ થી)

ઉપરની વાત મંત્રશાસ્ત્રનો એક સારો પ્રયોગ કહેવાથી તત્કાલ સમજી શકાય. આ પહેલું જગીન ઉપર એક કાચનો યા દાંતનો ગોલો દોઢાપીએ, આમાં તે ગોલો પ્રથમ તેને જે ધક્કા મારવામાં આવે છે તેના જળના પ્રમાણમાં અંશુક દિશામાં ગતિ કરે છે. આ ગતિ એક વખત પ્રાપ્ત થયા પછી તેમાં 'અંશુકજેલું' જળ આપણે ગોળું કરી શકતા નથી તેમ તેનો નાશ પણ કરી શકતા નથી. પણ જે તેની ગતિમાં અથવા દિશામાં ફેરફાર કરવાની આપણી ઇચ્છા હોય છે તો આપણે તેની સામે બીજી દિશાથી નેપીન જળનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પ્રથમના જેટલું જ જળ સામે દિશાથી અસાવવામાં આવે છે તો તેની ગતિ તત્કાલ અટકે છે; ગોળું જળ હોય તો ગતિ મંદ થાય છે; બે જાણુમાંથી કોઈ પણ દિશાથી જળ અસાવવામાં આવે છે તો ગતિ અને દિશા બંનેમાં ફેરફાર થાય છે. કમની ગતિનો પણ જોવાનું એવું જો. અમક કાદવો ગતિમાં મંકાયો છે તેનું પરિણામ આ-

વતા પહેલાં તેમાં કોઈ વચમાં આવશે નહિ તો તે પરિણામ ચોક્કસ આવશે એ સ્પષ્ટ છે. જો પરિણામ ઉચ્ચ ભૂમિકામાં નો આસેપાંત્ર થયેલાં હોય છે એટલે તે જોઈ શકાય છે. પણ આપણે કહી ગયા તેમ તે પરિણામ આવતા પહેલાં બલવતી ઇચ્છાશક્તિ અથવા શક્તિ-ત્રાકિતવાળું ચતુષ્પદનીવીન કારણોને ગતિમાન કરી તે પરિણામને વિચાર પડાડે છે. આ વિચાર કેવે પ્રકારે પામશે તે સામાન્ય વિશ્લેષણો જેવામાં આવી શકતું નથી કારણ કે તે માણસ ક્યારે અને કેવી શક્તિ કામે લગાડશે તે જ્યાં સુધી બાણવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી કુ કહી શકાય !

આ વિષયના લેખક મી. લીડબીટરના અનુભવમાં થોડા કાળ ઉપર જે ખતાવ આવેલા છે, તે બિચ્છવદશન યવાનો કેટલો સંભવ છે તથા પ્રબલ ઇચ્છાશક્તિથી તેમાં કેટલો વિચાર થાય છે એ બંને વાત સમજવાનાં ઉત્કૃષ્ટ દષ્ટાંત છે. એક ગૃહસ્થને સ્વચ્છેદિત લેખક શક્તિ પ્રાપ્ત થયેલી છે. તેના હાથ વડે અન્ય મનુષ્યના વિચાર લખાઈ શકે છે. એક દિવસ તેનાથી એક મનુષ્ય તરફથી લખાવતું શરૂ થયું. તે એક સ્ત્રી હતી અને તેને તે બહુ પરિચિત નહિ હતી. તેણી એ એવી મતલબે કહેલું લખાવું કે તે દિવસે તે બાપ એક બાપણુ આપનાં માટે જોડવણુ કરી અમુક સ્થળે ગઇ પરંતુ તે સમયે ત્યાં કોઈ હાજર થયું નહિ હતું તેથી તેને થયું અપમાન અને માહું લાગ્યું, કારણ કે તે બાપણુ કરી શકી નહિ. થોડા દિનસ પછી તે ગૃહસ્થ અને પેલી સ્ત્રી મળ્યાં ત્યારે તેની પાસે તેણીને જે નાઉમેદી થઈ હતી તે માટે દીક્ષાસો આપતાં તેણે આશ્ચર્ય પામી કહ્યું કે એ બાપણુ કરવા હજી પોતે ગઇ જ નથી પણ બીજા અકવાડીઆમાં તેના બાપણુ કરવાનો ઇરાદો છે એમ જણાવ્યું. અને કહ્યું કે રખેને એ વાત બિચ્છવ વાણી થઇ સાચી પડે. પરંતુ તેમ બનવાનો જરા પણ સંભવ તે બાપને લાગ્યો નહિ. છતાં તે વાત અક્ષરશઃ સાચી પડી. તે સ્ત્રી બાપણુ કરવા એ સ્થળે ગઇ, ત્યાં કેઈ આબુ નહિ હતું, બાપણુ થઈ શક્યું નહિ, તેને બહુ દુઃખ લાગ્યું, અને તે ચીકાંઇ. હવે પેલા ગૃહસ્થને એ જાણવાનું કોણે સ્વયં કે કોઈ આ વાતમાંથી નીકળતું નથી, પણ એટલું અનુમાન તો સદજ થઇ શકે કે જેનામાં બિચ્છવ દશનની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હશે તેવાથી એ સૂચના યમ શક્યો જેમજે. ખરું જોતાં એમ હોવા સંભવ છે કે એ સ્ત્રીનાજ છવાતમાએ તેણીની નાઉમેદી ઓછી કરવા માટે ઉત્કૃષ્ટિત થઇ એ સમાચાર આગળથી આપ્યા હોય.

એક બીજો પ્રસંગ તેજ ગૃહસ્થે તેની જ રીતે પોતાની એક સ્ત્રીના તરફથી તેણીના સંબંધમાં તરતમાં બનેલ એક શેષજન્ય બનાવતું લખાણથી વણું એક પત્રના આકારમાં પ્રાપ્ત કર્યું. તેણીએ કહ્યું કે પોતે બારે કદમાં આવી પડી છે. આ કદ સંધળુ અમુક માણસ સાથે તેને વાતચીત થયેલી, જે તેણીએ વિગતથી કહી, તેને લીધે થયું છે. કારણ કે તે માણસના કહેવા પ્રમાણે તે અમુક બાલતમાં પોતાની ઇચ્છા નહિ છતાં વર્તી હતી. તે પ્રમાણે વર્તે કરતાં એકાદ વર્ષના અંતરમાં જે જે સંધળુ બન્યું તેનું સંવિસ્તર વણું તેણે કર્યું અને ત્યાર પછી અતે એક બચકર ગુનોહ તેણે કર્યો, એથી કરી આખું હવતર પોતે દારી બેઠી. ઉપર પ્રસૂના દર્શનમાં જેમ બન્યું તેમ આમાં પછી થોડા દિવસ પછી તે સ્ત્રી એ ગૃહસ્થને મળી તેણીએ જે જે ખબર આપી હતી તે સંખ્યા

કહી દેખાડી. તેણેજે એવી કાંઈ પણ ખગર આપી નથી એમ સ્પષ્ટ કહ્યું. પરંતુ સત્રળી વીગતથી તેણીને મગ આશ્ચર્ય લાગ્યું. અતે જાને જાણે નિશ્ચય ક્યો કે એ વાતમાં કાંઈ ચાંદા નથી. કાંઈક કાલ વ્યતીત થયો. વિશેષ આશ્ચર્ય ખામવા જેવું એ થયું કે તે કા-
મગળની વાત યથાસ્થિત બની અને જે વર્તન કરવાયો મુઠા દુઃખદાયક, પરિણામ આવ-
વાનું પ્રથમથી તેણીના જાણવામાં આવ્યું હતું તેજ વર્તન કાઢતી આજીજીથી તેને
કરવું પડશે એમ જાણાયું; અને ખરેખર જે આમળથી તેણીના જાણવામાં એનું પરિ-
ણામ આવ્યું નહિ હતું તે વગર વિચારે એ રહેતે ચાલત. પણ તેને તો પરિણામ
આમળથી જાણવામાં આવ્યું હતું એટલે તેણી દહતાથી તે આજીજીને આખીન-યદ્યનહિ,
અગર જે કે તેણીના આચર્યથી તે જેના સમાગમમાં આવી હતી તેને મળું આશ્ચર્ય
લાગ્યું પરંતુ તે ડમી નહિ. આ પ્રસંગમાં પત્રમાં લખેલી સવળી વાત સાચી પડત કારણ
કે, ધણે આશે તે બની પણ અમુક જાણતમાં તેણીએ દહતા રાખી તેથી પરિણામ જેવું
પણ્યું હતું તેવું આવ્યું નહિ. કાંઈ એમ કહેશે કે એવું તો ઘણી વાર બને. ખરેખર
તેમ બને પણ આમાં જોવાનું એ છે કે પ્રથમના દહાંતમાં તે બિવિષ્ય વાણી કેવી સાચી પડી
હતી અને આ વખતે તે જાણવામાં આવવાથી ઇચ્છાજન્યથી તેના પરિણામમાં કેવો ફેર
પડ્યો હતો; નહિ તો તે શુનાદ. બનવાનો પૂરો સંભવજ હતો. એટલે દહ ઇચ્છાથી બિવિ-
ષ્યમાં થવાનું હોય તેમાં પણ ફેરફાર યદ્ય શકે તેવું એ સારું દહાંત છે.

અવાતમા રચૂલ શરીરથી નિદ્રામાં વિમુક્ત થાય છે ત્યારે તેની સ્થિતિમાં એક નવીન
આસિપત પેદા થાય છે તે પણ જાણવા લાયક છે. તે સમયે તેને જે જ્ઞાન થાય છે તે માત્ર
સંજ્ઞાથી થાય છે, અર્થાત્ જે વિચાર સમજવાને આ ભૂમિકા ઉપર ધણા શબ્દો જોડવા
પડે છે તે વિચાર એ ભૂમિકા ઉપર કાંઈ સંજ્ઞારૂપ આકૃતિથી માત્ર સમજી શકાય છે. આ-
વો કાંઈ વિચાર એ સ્થિતિમાં પ્રદર્શિત થયો હોય અને મગજ ઉપર તેના સંસ્કાર પડે
એટલો તેનું જગત અવસ્થામાં બાન રહે છે; પણ તેને સમજવા માટે તેની બાજુના ફરવી
પડે છે. આ કામ વિશેષે ફરી જન કરે છે. કાંઈ વખતે એવું પણ બને છે કે સંજ્ઞાનું
બાન રહી જાય છે અને અર્થ સમજવામાં આવતો નથી ત્યારે મન શુચવાડમાં પડે છે.
ધણા લોકોને એવી ટેવ પડી ગઈ હોય છે તેથી તેઓ સંજ્ઞાના યસ્કાર મગજમાં પડી રહ્યા
હોય છે તેનાં અર્થાન્તર ઇચ્છા પ્રમાણે કરે છે. આવા લોકોને પ્રત્યેકને પોતાનું સંજ્ઞા
પ્રકરણ અલગ અલગ હોય છે. કેટલીક જાણતમાં તેઓ એક સરળો અર્થ પણ કરે છે,
જેમ કે સ્વપ્નમાં પાણી દેખાય તો કાંઈ કદ પડવાનું છે એમ સર્વ કાંઈ કહેવાય છે.

મનુષ્યની નિદ્રાવસ્થામાં કેવી સ્થિતિ થાય છે તે જોવામાં આવ્યું, એટલે સ્વપ્ન
યત્રમાં કેટલી સામગ્રીની આવસ્થા હોય તે જોઈએ. પ્રથમ અવાતમા; તેની ચિત્તશક્તિ
ગમે તે પ્રકારની હોય, કેવળ જોવાનથી માંડી સર્વ શક્તિ જોને ઇચ્છાપૂર્વક કાર્ય કરાવવાની
શક્તિ સુધીની. હોય તેપણ જેમ જેમ વિશેષ જ્ઞાન મળું જાય છે તેમ તેમ તેનામાં જગત અવ-
સ્થામાં મનુષ્યમાં સામાન્ય રીતે જે શક્તિ હોય છે તેનાથી ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ પ્રાપ્ત થતી જાય છે.
બીજી આકાશિક પ્રાકૃતિક શરીર, જેની અંદર કામના વરગ ક્રમત યદ્ય ઉજ્જા મારવા હોય
તે; ત્રીજી ઇયરનું અવજ્ઞ સૂક્ષ્મ પ્રાકૃતિક મગજ જેમાં અસંખ્ય વિચારના ચિન્તાની

એણે વગર વટે વહા કરે તે; એયું રથન મગજ જેમાં જાણાવરયાત્રી પેઠે જાણુ જાન
 દેખાય છે અને જે જે સંસ્કાર થાય છે, તેને ચિત્તરૂપે પ્રકાશિત કરાય છે. આટલાં વેનાંની
 સંખ્યા માટે જરૂર છે. જ્યારે આપણે નિદ્રાવેશ થઈએ છીએ ત્યારે આપણો જીવાત્મા પો-
 તાનામાં વધારે ઉડે ઉતરે છે, અને પોતાનો જુદા જુદા કાશીને તેઓની સ્વેચ્છા પ્રમાણે
 કાંઈ કરવા દે છે. આવી સ્થિતિમાં જે જ્ઞાન તેઓ પ્રદર્શિત કરે છે તે તેના પ્રથમરમની
 સ્થિતિના જેવું છે. આ પ્રત્યેક કોસના ઉપર જહાજરથો વધારે અસર થઈ શકે છે છતાં
 જાતજાતી યતા મનુષ્યને જે જ્ઞાન રહે છે તે અહુ ગડગડાટવાળું હોય છે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય
 પામવા જેવું નથી, કારણ કે પ્રત્યેકના ઉપર ગમે તેવી અસર થતી હોય પણ જે જ્ઞાન
 થવાનું છે તે સર્વની એકદર અસરનું છે. તે અસર પૃથક્ પૃથક્ જ્યારે થાય છે ત્યારે
 ગમે તેટલી વિશેષ હોય પણ તે એકદર સમગ્ર તેવી ને તેવી રહી શકતી નથી હવે
 આટલી વાત જ્ઞાનમાં રાખી જુદા જુદા જ્ઞાનનો સ્વરૂપ જે અનુભવમા આવે છે તેનો
 કેવી રીતે ખુલાસો થઈ શકે છે તે જોઈએ.

(આગળ ચાલુ)

૪

અધ્યાસ.

(અનુસંધાન પૃથ રખ થી)

શમ અને દમથી આંતર તેમ જાણુ વૃત્તિઓનો નિરોધ સિદ્ધ થઈ ઉપરતિથી માનસિક
 વિશેષનો અસ્ત થતાં, શમાદિપરસંપત્તિમાંની ચતુર્થસંપત્તિ જે તિતિક્ષા તે સહજે સિદ્ધ
 થાય છે. તિતિક્ષાનું સ્વરૂપ એમ કહ્યું છે કે—

સહનં સર્વદુઃસ્તાનામતોકારપૂર્વકમ્ ।

ચિન્તાવિલાપરહિત સા તિતિક્ષા નિમગ્નતે ॥

સર્વે એટલે આધિભૌતિક, આધિદેવિક, આધ્યાત્મિક એવાં જે જે દુઃખ છે તેમને
 સહન કરવાં, ને તે તે દુઃખનો પ્રતીકાર નામ નિવારણ કરવાનો ઉપાય ન કરવો; તેમ સ-
 દન કરવામાં વિલાપ, તથા તે દુઃખો પ્રથમથી આવે તહિ, કે આઠવા પછી શુ થશે, એ-
 વા વિચારની ચિંતા, તે હમયેમાં પડતું નહિ;—એને તિતિક્ષા કહેવાય છે અંતઃકરણની મા-
 નસિક પ્રવૃત્તિ ઉપર વશીકાર થયો, અને જાહેન્દ્રિયો ઉપર વશીકાર નિદ્ધ થયો, તથા ના-
 ના પ્રકારનાં ધર્મ કર્મ પ્રવણુદિનાં પણ વિશેષના અભાવજન તિતિક્ષા થઈ, સ્વેચ્છા અને
 સ્વાભાવિકસમાજ અભિરતિ થઈ ગઈ, તો જેમ વૈષાલિક સુખોથી ઉલ્લસ તથા થતો તેમ
 દુઃખોથી હલ્લેગ પણ થતો નથી દુઃખેષ્વનાદિગ્નમનાઃ મુલેષુ વિગતસ્પૃહઃ એમ ગ્રીમગ
 વાને પણ સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણમાં કહ્યું છે.

તિતિક્ષાનું આવું સ્વરૂપ સામન્યતઃ સમજાય છે તેથી સાધકે એમ ન કહ્યેના કારણ
 કે કાયાને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ ઉત્પન્ન થાય તેવી જાણ ક્રિયાઓનો આદર કરવામાં અર્થવ
 મન તથા ઇન્દ્રિયોને કષ્ટ થાય, તેના વ્રતોપવાસાદિનું મહત્ત્વ કરવામાંજ પરમ કષ્ટમાં છે કેટ
 હાયને હયો કરી સમેટે, કે.ક મટા નખ આદિ વધારે છે, કામ્ય પુણ્યો તો તપાનુ છે શી

ત આત્મક વર્ણ, આંદિ મુખે લેવાનું મન આદરે છે, કોઈ ઉપવાસ, મોન, એકબુક્કા, આંદિ
 શ્રેતાચરણ, લેઈ એસે છે;—એ સર્વથી તિતિક્ષા (સંક) થઈ છે અથવા યાવ છે એમ, જાણ-
 વાંત નથી. હાથે કરીને દુઃખનો સંસ્પર્શ ઇચ્છે અને તે કેવો સહન કરાય છે એમ જોવું
 એ તિતિક્ષા નથી, એ તો કોઈ પ્રકારનો આડંબર છે, લોકમાં પૂજા પ્રતિષ્ઠાદિ પામવાનું નિ-
 મિત્ત છે. જે કેવલ અનધિકારી પામર છે તેને માર્ગમાં આપવાને અર્થે કર્મ ઉપાસનાદિ પણ
 કામનાં ન લાગે તો મનોપ્રવાસાદિક પરમોપયોગી છે, પણ સાધનક્રમમાં વિચરતા સાધકે તેનાં
 રસિ કરવી કે તેને તિતિક્ષારૂપે માનીને તે પ્રતિ પ્રવૃત્ત થવું એ નિષ્ફલ છે. અને સ્ત્રીઓ
 તથા શુદ્ધાદિને જે મનોપ્રવાસાદિ પરમોપકારક છે તે તિતિક્ષાની દૃષ્ટિથી નથી; તેમને ઇન્દ્રિ-
 યદ્ભનરૂપ દમ્બો અભ્યાસ યાવ, દેવતા અને શુદ્ધ ઉપર શ્રદ્ધાની વૃદ્ધિ યાવ, તથા નામસ્મર-
 નરૂપથી ગાનનો શાંક મલ દૂર યાવ એ તેનાં હેતુ છે. માટે અનેક શ્રાધુ, જોગી, જતિ, જે
 વિવિધ પ્રકારના આડંબરો તિતિક્ષારૂપે દર્શાવે છે તેવાથી સમજામાં ન પડતાં તિતિક્ષાનો
 સાર મુમુક્ષુએ, દુઃખ ઉપજવોને સહન કરવામાં જાણવો નહિ, પણ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત
 થઈ આવતા દુઃખને સહન કરવામાં જ જાણવો.

અને આ સ્થાને કેટલાકને એવી જે સમજા છે કે જેમ થઈ આવે તેમ ત્વરાથી સંસાર-
 રૂનો ત્યાગ કરવો, શુદ્ધસ્થાનના ધર્મને સાચવી ઓ પુત્રાદિ પ્રતિ પોતાનું કર્તવ્ય કરતા બધ
 થઈ, સ્વાભાવપરાયણ થવું, તે વિષે તેમને શાંક સાધવાન કરવાની આવશ્યકતા છે. પેટમાં કુષા
 હોય અને તેને શાન્ત ન કરવી એ પાપ છે; કુષા ન હોય અને ભજણ કરવાથી જેમ વ્યાધિ
 યાવ છે તેમ હોય તે છતાં પોષણ ન આપવાથી પણ વ્યાધિ થયા વિના રહેતો નથી. શુદ્ધ
 સ્થાનના જે સ્વાભાવિક નિયમિત ધર્મ છે તે દરવાયો અભ્યાસમાં શાંક દાનિ નથી, આવશ્યક
 છતાં ન કરવાથી પોતાના પુરુષાર્થનો લોપ થવા સાથે જેમના પ્રતિ કર્તવ્ય છે તેમના પ્રતિ ક-
 તવ્ય ન થવાથી પાપ છે. એવા ત્યાગની ત્વરા કરવી એ અભ્યાસને પુષ્ટિકર્તા નથી, એ તો કેવલ
 અવ્યય છે, અભ્યાસનો હેતુ તો સ્વજીવનનો પરાર્થનું વ્યવ કરી 'સ્વ'—નોજ અત્યંત ઉચ્છેદ
 કરવાનો છે, ત્યાં વિક્ષેપકર્તા, માનીને કર્તવ્યનો ત્યાગ દરવો એ તો કેવલ 'સ્વ' ને પુષ્ટ કરી
 તામસ અભિગાનની વૃદ્ધિ કરવાનોજ માર્ગ છે. એમાં એ કોઈ પ્રકારની તિતિક્ષા નથી.

જેમ દુઃખાદિને ઉપજવોને તે સહન કરવામાં સાધનસંપત્તિ માનવાની નથી, તેમ
 થઈ ગયેલાં કે થવાનાં દુઃખોને પ્રતીકર શેષજીની ચિંતા રાખવી એ પણ ઉચિત નથી.
 દુઃખનિવરણની ચિંતા ન રાખવી એટલે ચંદાર દુઃખ ચાટકાવવા કે થયેલું દુઃખ ટાળવા
 પાળવાનું થવું નહિ, અને પ્રારબ્ધવશાત્ જે યાવ તે થવા દેવું, એવું તાત્પર્ય નથી. વિકટ
 માર્ગે જતાં ખોડામાં પગ પડીને પગ જાંઝે નહિ તે લક્ષમાં રાખવું પડે છે તેમ તાવ આ-
 વતાં ઉપચાર પણ કરવો પડે છે. માર્ગમાં આંખો મીચીને ચાલવું અને પ્રારબ્ધને આ-
 પણી ગતિ સોંપવી કે વિપાળ થયે પણ જાણિ ઉતર વિશ્વાસ રાખો ઉપચાર ન કરવો એ
 તિતિક્ષાનો અર્થ નથી. કેટલાક મહાત્માઓને કેવલ પ્રારબ્ધ વરા વર્તતા આપણે જોઈએ
 છીએ, તે તે પણ એક માર્ગ છે, તથાપિ તિતિક્ષાનો સાર તેજ છે એમ કહેવાનું નથી.

તિતિક્ષાનો ઉપદેશ કરવામાં સદૃશ એવું છે કે જેને યોગશાસ્ત્રમાં ઓજ, સત્વ,
 વીર્ય, દમ્બાદિ કહે છે તે આત્મજસનું સંરક્ષણ કરવું. નાના જાણકના શરીરમાં અને નાડી

“કુતો કાંઈ માગતી નથી; એ કહે છે કે મારા ત્યારે કહ્યું કે તમીરો સ્નેહ છે તેવો સમજાવો એજ આપણું.”

“ને કું એમ કહ્યું કે શિવલક્ષ્મી એવું આગે તો જે વચન આપું તે કું તને આપણું.”

“ધન્ય છે ભાઈ” શિવલક્ષ્મીએ પોતાના બાઈનું આપણું; પવિત્રપણું, દંડમઢીપણું, અંતે મમતામાં ત્યાગ ન પડવાપણું, જોઈ, દારનારીનાં દીકરાની પોતાના આગળ સર્વ માત્ર યુક્તિથી પ્રસિદ્ધ કરવાની રીતિ જોઈ, હૃદયમાં સંકળેજ જોલાઈ ગયું. પણ તુરતજ સરસ્વતીને લે જાણી બાપ ન સમજવા દેવાના હેતુથી તેણે કહ્યું “બહેન! રાગનાથ જેવા અનન્ય પ્રીતિવાળા બાઈ જગતમાં બહુ થોડા હશે. આપણે જગતમાં એકલા પડ્યા જેવા નોંધારો, છીએ પણ દેવાનો વેગ આવા બાઈની મમતામાં અને પ્રીતિમાં ભળી નહીં. આપણને આપણી દશા ઉપર દેવ લાલતાં અંટકાવે છે. અને” શિવલક્ષ્મીને પોતાના તેમ સરસ્વતીના તાત્ર વૈધવ્યનું સ્મરણ થતાં તે આવેશમાં આવી બોલી “જગવાને જે રિધ-તિમાં આપણને મૂક્યાં છે તે માટે કલેષ કરવો કે તેને સુધારવાની ખેટપટમાં પડવું એના જેવું મૂળોઈ બરેણું અને બીજું કાંઈ લાગતું નથી. નરસંધ મહેતાની પેઠે ‘મહુ થયું’ સાગી જન્મળ સુખે સહજુ ‘શ્રીગોપાલ’ એમ કું કાંઈ કહેવા ધમ્મતી નથી, પણ એમનાં વર્તનને એક સંસારના દલાવામાં વહેતી આપવા કરતાં બીજાં ધણાંએ તેવાં ક્ષેત્ર છે જે એ પ્રગટથી, લીલાં અને તાજાં થઈ અનેકને ઉપકાર કરી શકે એમ છે. માણસનામાં જે સામર્થ્ય હોય તેનો તેણે પોતાની સ્થિતિ અનુસાર સારો ઉપયોગ કરવો એમાંજ તેનું અને જન્મતનું કલ્યાણ છે વૈધવ્ય સમાન બીજું દુઃખ નથી, પણ હરસુખરાય જેવો પિતા, કે મસા જેવી માતા અને મારા બોધના જેવા જાઈ હોય તો એ દુઃખનો માર નહિ જેવોજ થઈ જાય છે. માણસને પણ વચ્ચે જો કાંઈ પણ એક હોય તો પોતાના દુઃખનાં આવેશને તમિ થાય તેજો મારું મળ્યા પછી શરીરના સંતોષ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી ખુબી પકરવું એટલે માણસાઈ ન કહેવાય. સંસારમાં એવાં ધણાંએ કામ છે જેથી એટલું તો થઈ શકે, ને કાંઈ ન થાય તો દરિયરણે હૃદય દાઢવતાં પછે શાન્તિ ક્યાં દૂર છે.”

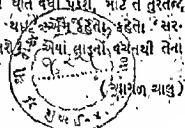
સરસ્વતી તો સ્તબ્ધ થઈને આ જાણણી રહી, એક અક્ષરે એના તસ દુઃખ ઉપર હરી શક્યો નહિ તો બુદ્ધિમાં પ્રશ્ન તો થાયજ ક્યાંથી? રાગનાથને લાગ્યું કે શિવ-લક્ષ્મીની આવી ટકોરથી સરસ્વતીને માહું લાગશે, તો યાત્ર વધી પડશે, માટે તે તુરતજ નીચે ઉતરવા લાગ્યો અને “શિવલક્ષ્મી આવ, બહુ ધાર થઈ એમ કહેતો, કહેતો ‘સર-સ્વતી તું જન્મવા બેસશે કે પછી અમારી સાથે જન્મશે’ એવાં લાડનો વચનથી તેનાં મનને રીઝવેનાં સર્વને ભેધ નીચે ગયો.

૪
રાજ્ય.

રાજ્ય અને ધર્મ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૬૮ થી)

દરસામ પર્મનાં બધાં પ્રાણપેશમાં આત્માર્તવ્ય માનનાર આરમો અને મુસલમાન

એ પુરમાં, તાતાર, ચીન, હિંદુસ્તાન અને પશ્ચિમમાં ક્રાન્સ સુધી રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. એ આત વિસ્તારને અંગે જે ઇર્ષ્યાપક્ષથી અને વ્યવસ્થાની શક્તિ, જેમજે તેને એ જાણ્યું, અભાવ દીકામાં આવે છે; વૈભવની, શુદ્ધિ યંત્રાની સાથે વૈભવને અંગે વળખાઈ રહ્યાં હોવાની પણ શુદ્ધિ યાવ છે, અને તેમના પ્રવેશની સાથે યવાનું જેમાં પ્રેમ નહિ એવી પ્રતિભામાં તે સત્વર મૂલ નાખી શકે છે. ઈશ્વરને નામે પ્રાણપંથ કરી પ્રાપ્ત કરેલા વૈભવ ઇસ્લામ સામ્રાજ્યને આત્મસ્ય પ્રમાણદિ દુરુલ્લેખી શિથિલ કરી નાખનારો નીવડે છે. એટલું નહિ પણ એ ધર્મના સ્વરૂપમાં પરધર્મને સહન ન કરવાનો જે આગ્રહ હતો તેણે જે રાજ્યની પડતી બહુ વહેલી આણી આપી. ધર્મભાવનાના જે બલથી ઇસ્લામીઓ શુદ્ધિવાળાં તેજ બલને અંગે જે કામારૂપ જૂથજૂથ જેમજે તેને તેમનામાં અભાવ હતો, જે પ્રકારે ધર્મભાવનો ઉદ્બેદ કરી એક ઇસ્લામ ધર્મજ પ્રવર્તાવવાની તેમની જીવન તેમને દાયેધણી આપેલા કરાવ્યા અને આર્યવર્તમાં તેમ અન્યત્ર, પોતાની વહાલામાં વહાલી ધર્મવાનાનો સ્વરૂપ ન ફરવાર આગ્રહે ચડી કોટિ કોટિ વીરોના ઈશ્વરની નીકા વળી ગઇ. પુરમાં કીરમીઅન ધર્મજૂથે અંગે અને પ્રબલ હતું, 'ફયુડલ' પદાતના મધ્યાન્હ હતા, એ ક્રાન્સમાં ચાલેરમાટે રક્ષામનો પરાજય થયો, પણ દીલ્લીની ગાદી તો એકાણુ અને જીંડાના પરસ્પર કબ્જા અને દેશમાં ઇસ્લામને હાથ મગ્ધ પણ તેમના ધર્મમાં, રહેલું ધર્મજે તે સ્વધર્મ કરવાનું પણ તેમના રાજ્યને નિબંધ આર્યવર્તમાં, પણ હાનિકર્તા યજ્ઞ. પુ. સ્વધર્મભાવમાં ન રહેતાં, વૈભવથી ઉન્મત્ત યજ્ઞ, પરધર્મીઓને પંથ પોતાના રાજ્ય વાળી અનેક રીતે હુપદ્રવ કરવામાંથી, રાજસ્થાનના ક્ષત્રિય વીરોએ જર્જરિત કરેલા ઇસ્લામને મરેહાઓએ આર્યવર્તમાંથી અત્યવત કરી નાખ્યું છે. કિરમીઅન મને જેમ દેવાકલને તુસરી 'રીફર્મિશન'—ની સાદ પચી, ધર્મબલનું રક્ષણ સાચવી રાખ્યું, આર્યવર્ત જેવા અનેક ધર્મવાળા દેશ ઉપર રાજ્ય પ્રેમ યથા હતાં પણ જેમ દેશકાલ વિચારી ધર્મ સંબંધે ધર્મધર્મને અંગે, આલવાની રાજ્યતિ તેમણે દુરતાજ સ્વીકારી, તેમ ઇસ્લામી ધર્મના જાળવકારે એ અધિકારે અમદ્યી હન્ગા યજ્ઞ પરધર્મ ઉપર અભિદ્રવ કરતાં પાંખાદ્રવ્ય નહિ. રજા પાલવાને નિમિત્તે પરધર્મનાં મનુષ્યાના મનને અનંત ઝેરપરપર ઉપગમવી એ કોઈ પણ ધર્મમાં ધર્મ કહી શકાય નહિ, એ જેને આપણે સંવે ધર્મના મુદ્રણ મંદમધર્મ ક-રિએ છીએ તેમાં તો તેનો સમાવે હોય નહિ. રાજ્યપદને લીધે, 'ચારકા' નાનેલા ધર્મને પાલનારની સુખશાન્તિ આદિની લેશ પણ પ્રજાજી કરવા વિના, ધર્મધર્મમાં રહો, દેશકા-વાનુસાર વર્તન ન રાખવાને લીધે, અર્થાત્ આર્મિકતાથી ઇસ્લામ સામ્રાજ્યનો વિનાશ મયો. પણ બલ અને બલાત્કાર ઉપર કોઈ પણ રૂબ આજનું નથી; પણ તેજ વાતનો આશય રી અધાર્મિક યજ્ઞ ઇસ્લામધર્મમાં યાથીએ રાજ્ય સાચવવા ગયા તે સત્યવાનું નહિ.

આ પ્રકારે રાજ્યના અતિશય વિસ્તર અને વૈભવને અંગે હૃદયવતી અધાર્મિકતાથી ઇસ્લામનું સામ્રાજ્ય ગયું એમ સમજાય છે. એક સામ્રાજ્ય પણ એમ રીતે ગયેલું નહિ. સામ્રાજ્યનો મધ્યાન્હકાલ અસીકા વપતમાં હતો, કાઠીઆવાડ, એરિસા, પે-પાર, અર્ધવૈત્તી, સાચનો. પરંતુમાં કોરો મળી આવે છે. એમ તેના સામ્રાજ્યની સાચી

૧ છે, મુદ્દાના શિક્ષકને પણ તેના વિશે પોતાના લેખોમાં વહેતું કરેલું છે. મુદ્દાના
 એટલે કે તુલ્યતાનો સ્પષ્ટ કરી નિર્દેશ આપ્યો કરવું. આ તુલ્યતાને આપે
 ૪ હકુલા આચાર કર્મ આદિની આવશ્યકતા નથી. જે કંઈ મહાત્મન કાંઈ નીતિનિષ્ઠ
 (સતોષ, દામા, શ્રદ્ધાચક્રિક) છે તેવો વિશુદ્ધનો માર્ગ દર્શાવી મર સાચો અપવા
 છે; પદ્ધતિમર્મ અને જ્ઞાનજોએ પ્રતિપાત્ર કરેલો આચાર તેના ઉપર હુદ્દાને
 છે, અને સર્વ વસ્તુને સમાતમાવથી તુલ્યતાને રહમ્ય માર્ગ મેળવવાને સમયે
 જોયો ગુરુમાવ સંખો છુપાવી રાખે છે તે પ્રશ્નિક કરી જગતમાત્રને નેત્રાવ્યો
 વચનગોએ તેના પ્રેમાય દુષ્ટનો દુષ્ટોષ છે સ્વજમાપે શિરસ્થંભ: સિતાંવુનોત્પાદિ
 આપેને મો પુષ્પમાત્રા પડે તોપણ તે સર્વની જ્ઞાનિયો તેને દુષ્ટાનો દુષ્ટ છે કે
 નવ્યનદાર છે; મમે તેવું પરમ સત્ય હોય તો પણ તે સર્વદા, પ્રેમા સંનજનામા
 સંજાય આદિ અતુસારમ સત્ય કે અસત્ય રૂપે ગૃહાધ જન્ય છે. પરમ મહાકૃતા
 પદ્ધતિથી પણ તેમા ફર પડી આવે છે; ને સર્વ કરના સામયનામ્નો જુદું જેટલે
 હોય તેટલેજ સમ્યનો પણ પ્રકાર પદોની રહે છે. દુકામા સત્ય મમે તેવું સત્ય
 તોપણ અપિઠાતુસારમ તેવું મહત્ત્વ યાચ છે, ને અનધિરીના દામમા તે મહત્ત્વ
 તેમ દુનિ કરી ભેદ છે. કપિવરવુના રામકુમારને હુદ્દાનો પ્રકાર પ્રાપ્ત થયા
 સંસ્કારની રીતિ જાણવામાં નહતી; 'કહોદની ડાહી મને આજાદિમુકતી ખતા
 એવી નસાર સંખે તેની દનમર્દના હતી, એટલે જોખોધર પોતે પરમવર નિ
 હતા તે ભેલમા અધિશરનો સંખર છે એ ઉપર તેમને લક્ષ રહેલું જગત્ત્વ નથી.

૩૯ એ સ્વુ કે વચનમાત્રા હુદ્દાનાં મહાં સ્વાનો હચ્ચાર કરતા નિમુઓ જ
 નવત્રને રામતા બધા, હુદ્દા પોતાના નિર્દેશ પડી તેના ઉપદેશની અવગતને
 દંતનર કે હંકેક પણ મુજમ્મને જો નોંદ અને એ સમાનતાને સુત્રો
 રવાને હુદ્દાને જ સહ કર્મની જુદું નિર્દેશતા પ્યાર હોઈ એ કર્મ જાણ જલવા વ
 રોડે જાણને સહ કરે; મર્મ પરની પડતીને સમજવા નાટકદિ જોતા જલવા
 જુદા જલેની કેક ક્રેક જલેનો અને મોઢા દા નિમુઓના આચાર કેવા નિર્દેશો
 આ હેસાનેએ આ ક્રેકે જે ક્રેક નિર્દેશ મસરી તેને પેદિજોને મોર્વનીલી સ
 જોઈ ઉપર રહેલો રવાને વિચાર કરીને પોતાના પુત્ર મુખો, અને દબાઈ રહેલો
 કર્મને ક્રેકવરજ દર કેક કર્મને પેદિવવા દુર્ગવને આ મોઢો દર્શો દા
 દિ મદમ્મ હુદ્દા નિર્દેશ પડી સુતિરના સર્વમા આપોવનમાથી તેના કર્મ
 નિર્દેશ રહ જુદા, અને આપોવને જુદા રહેલો, પ્રતીત મુજોમાર કે કર્મ
 સ્વા વેને નિર્દેશ નહ તો તે સ્વા